

UNIVERZA V LJUBLJANI
FAKULTETA ZA DRUŽBENE VEDE

ŽIVA HUMER

ETIKA SKRBI, SPOL IN DRUŽINA: PROCESI RELOKACIJE SKRBI
MED ZASEBNO IN JAVNO SFERO

DOKTORSKA DISERTACIJA

Ljubljana, 2009

UNIVERZA V LJUBLJANI
FAKULTETA ZA DRUŽBENE VEDE

ŽIVA HUMER

ETIKA SKRBI, SPOL IN DRUŽINA: PROCESI RELOKACIJE SKRBI
MED ZASEBNO IN JAVNO SFERO

DOKTORSKA DISERTACIJA

MENTORICA: izr. prof. dr. ALENKA ŠVAB

Ljubljana, 2009

ZAHVALA

Na tem mestu bi se rada zahvalila vsem intervjuvanim staršem, starim staršem, varuškam in varuhu otrok, da so z mano delili svoje izkušnje, razmišljanja in zgodbe, ki so pomembno obogatili pričujoče delo.

Zahvaljujem se mentorici, izr. prof. dr. Alenki Švab za številne poglobljene diskusije, razmišljanja, nasvete in skrbstveno podporo pred začetkom, v času nastajanja doktorske disertacije in v zaključnih trenutkih.

Hvala članicama komisije, red. prof. dr. Tanji Rener in red. prof. dr. Milici Antić Gaber za sugestije in komentarje na doktorskih seminarjih, ki so izboljšali doktorsko disertacijo.

Hvala Mirovnemu inštitutu za študijski dopust in podporo, ki sem jo bila deležna. Še posebej bi se rada zahvalila doc. dr. Majdi Hrzenjak za številne priložnosti in debate ter prijateljici in sodelavki, mag. Mojci Frelih za emocionalno podporo.

Hvala moji mami in očetu, Barbari in Franetu Humerju za skrb in oporo, ki me je spremljala in opogumljala pri nastajanju tega dela.

Hvala Jakatu za vse: za neskončno pozitivno energijo, ki me je vedno znova gnala naprej, za vse diskusije in nove ideje ter nepogrešljivo tehnično pomoč.

In nenazadnje hvala vsem ostalim mojim, ki ste vsak na svoj edinstven način pomembno prispevali k temu, da sem bila kos tej nalogi: Urban, Tjaša, Roman, Žiga in Nataša, Tadeja in Pero, Frenki, Barbara, Matej, Lucija, Tinta, Daša, Ana, Aida in drugi.

KAZALO

POVZETEK	3
SUMMARY	7
1 UVOD.....	11
2 ETIKA SKRBI IN SPOL	18
2.1 TEORETSKA IZHODIŠČA.....	19
2.2 OPREDELITVE ETIKE SKRBI IN KONCEPTA SKRBI (TERMINOLOGIJA).....	22
2.2.1 Razvoj etike skrbi: ženska etika skrbi in feministična etika skrbi	22
2.2.2 Glavne značilnosti teorije etike skrbi.....	29
2.3 OPREDELITVE SKRBI: SKRB KOT ODNOS, DELO, DEJAVNOST, STORITEV, DEMOKRATIČNA PRAKSA	33
2.3.1 Skrbstvene prakse – sovpadanje družbenih kategorij spola, etnične pripadnosti in razreda	40
2.4 ETIKA SKRBI IN ETIKA PRAVIČNOSTI: SKRB VS. PRAVIČNOST – NERAZREŠENO TEORETSKO VPRAŠANJE.....	44
2.5 KRITIČNE TOČKE ETIKE SKRBI	50
2.6 ETIKA SKRBI V POLJU SOCIOLOGIJE (DRUŽINE IN SPOLOV) IN FEMINISTIČNE TEORIJE.....	52
2.7 SKRBSSTVENO DELO IN 'DELO' IZ LJUBEZNI	54
3 SKRBSSTVENO DELO V DRUŽINI.....	57
3.1 POZNA MODERNOST, SPREMEMBE SPOLNIH RAZMERIJ IN DRUŽINSKO ŽIVLJENJE.....	58
3.2 DRUŽINSKI TRENDI, DEMOGRAFSKE, EKONOMSKE IN DRUŽBENE SPREMEMBE V VSAKDANJEM ŽIVLJENJU	68
3.2.1 Pluralizacija družinskih oblik in partnerskih zvez (spolna in starostna dimenzija), trendi družinskega življenja ter življenjski prehodi	68
3.2.2 Spremembe na trgu dela	71
3.2.3 Spremembe na področju izobraževanja	72
3.2.4 Demografske spremembe	72
3.3 SKRBSSTVENO DELO V DRUŽINSKEM ŽIVLJENJU	73
3.3.1 Družbena konstrukcija domačega in skrbstvenega dela	73
3.3.2 Feministične tematizacije konstrukcije 'nevidnega' dela	75
3.3.3 Relokacija domačega in skrbstvenega dela med spoloma glede vsebine in količine opravljenega dela.....	79
3.3.4 Domače in skrbstveno delo: vir konfliktov in napetosti med spoloma.....	84
3.4 SKRBSSTVENE PRAKSE IN STARŠEVANJE.....	88
3.4.1 Materinstvo in materinjenje	89
3.4.2 'Novo' očetovstvo in očetovanje	95
3.4.3 Starostarševanje – vloga starih staršev pri skrbi za otroke	101
4 PROCESI RELOKACIJE SKRBSSTVENEGA DELA V DRUŽINSKEM ŽIVLJENJU..	105
4.1 METODOLOŠKA IZHODIŠČA.....	106
4.1.1 Potek empirične raziskave	110
4.1.1.1 Vsebinska zasnova	110
4.1.1.2 Vzorčenje	112
4.1.1.3 Izvedba	112
4.1.2 Demografska analiza	117
4.2 RELOKACIJA SKRBI MED SPOLOMA	123

4.2.1 Percepcije pojmovanj dela in skrb	123
4.2.2 Domače delo	130
4.2.2.1 Kvazi spolno nevtralna funkcionalnost asimetrije pri domačem delu ali »jaz bolj z denarjem, ona pa z ljubeznijo«	137
4.2.2.2 Domača sfera – področje napetosti med spoloma in strategije reševanja konfliktov	142
4.2.3 Skrb za otroke	147
4.2.3.1 Vzgoja	158
4.2.3.2 Varstvo	161
4.2.4 Partnerska razmerja in skrb	166
4.3 MEDGENERACIJSKA RELOKACIJA SKRBI – INTERSEKCIJA SPOLA IN STAROSTI	169
4.3.1 Trendi starostarševanja	169
4.3.2 Delo iz 'ljubezni' in 'nova služba'	175
4.3.3 Vzgoja: 'biti zraven' in 'se ne vmeševati'	186
4.4 RELOKACIJA SKRBI MED 'DELODAJALKAMI' IN DELOJEMALKAMI' – SOVPADANJE SPOLA, RAZREDA, STAROSTI IN ETNIČNOSTI	189
4.4.1 Konteksti plačane pomoči na domu – varstvo otrok in gospodinjska pomoč	192
4.4.2 Plačano neformalno varstvo otrok – prilagodljivost potrebam zaposlenim staršem in 'gospa, a lahko še posesate, ko bo otrok spal'	197
4.4.3 Denar in ljubezen – emocionalno delo	199
4.4.4 Vzgoja – nadomestne matere in sekundarne varuške	202
4.5 SKRBSTVENE PRAKSE V DRUŽINI – MED LJUBEZNIJO IN DELOM	206
5 SKRBSTVENE POLITIKE	211
5.1 ETIKA SKRBI IN POLITIKE	211
5.2 TIPOLOGIZACIJA SKRBSTVENIH POLITIK – (DE)KOMODIFIKACIJA IN (DE)FAMILIALIZACIJA SKRBI	215
5.3 SKRBSTVENI REŽIM – PRIMER SKRBI ZA OTROKE V SLOVENIJI	221
5.3.1 Normativni okvir družinske politike	221
5.3.2 Starševski dopust in finančne podpore	226
5.3.3 Otroško varstvo	231
5.4 (NE)VPLIV DRŽAVE BLAGINJE NA PODROČJE NEENAKOSTI MED SPOLOMA V ZASEBNI SFERI	234
6 ZAKLJUČEK	237
LITERATURA	249
STVARNO KAZALO	266
IMENSKO KAZALO	269

POVZETEK

V pričujoči doktorski disertaciji, ki se umešča v področje sociologije družine, je glavna pozornost namenjena skrbstvenim praksam v družinskem življenju. V središču so procesi relokacije skrbi in skrbstvenih praks v družinskem življenju med spoloma in med zasebno in javno sfero, pri čemer je poudarek na skrbi za otroke. Temeljna vprašanja, ki so me vodila skozi disertacijo, še posebej v empirični študiji, so, kako je skrb definirana v vsakdanjih družinskih praksah, kdo skrbi za koga in za kakšne vrste skrbi gre. V skrbstvenih praksah se ustvarjajo socialne hierarhije, ki se skozi njih reproducirajo ter jih hkrati tudi omogočajo, kar pokažem s sociološko analizo fenomenov materinjenja, očetovanja in starostarševanja ter kritično refleksijo 'dela iz ljubezni'.

Doktorsko disertacijo sestavljajo štiri poglavja, ki sledijo konceptualnemu trikotniku: teorija – empirija – politike. Teoretska konceptualizacija skrbi temelji na sinergiji teorije etike skrbi in sociologije družine, ki ji sledi sociološka analiza sodobnih družinskih trendov. Navedeno služi kot teoretska podlaga osrednjemu delu disertacije, kjer na podlagi lastne empirične študije analiziram in kritično reflektiram procese relokacije skrbi med spoloma in med zasebno in javno sfero. Zaključim z obravnavo relokacije skrbi za otroke med družino in državo v Sloveniji.

V prvem poglavju obravnavam teorijo etike skrbi in koncepta skrbi. Razvoj etike skrbi vsebuje dva pristopa, ki sta tudi časovno in družbeno kontekstualizirana v zahodnih družbah: ženska etika skrbi iz 1980-ih, ki je vezana na žensko moralo (Gilligan 1982; Ruddick 1990; Held 1993, 1995; Noddings 1995, 1998), in v 1990-ih feministična etika skrbi, ki zagovarja razspoljeno etiko skrbi (Tronto 1993; Sevenhuijsen 1998). Slednja poskuša preseči dualistično razmerje med etiko skrbi in etiko pravičnosti kot principoma ženske in moške morale. Tako Tronto (1993) kot Sevenhuijsen (1998, 2003, 2004) skrb razumeta kot moralni in politični koncept etike skrbi, ki ni umeščena le v zasebno sfero, temveč je integralni del javne sfere, zlasti aktivnih politik. V umestitvi teorije etike skrbi v polje sociologije izpostavim pojem skrbi in skrbstvenega dela, ki je v sociologiji družine vezan na prakse in odnose med družinskimi članicami in člani, predvsem na koncept domačega dela, pogosto tudi kot 'delo iz ljubezni'. V disertaciji izhajam iz širše opredelitve skrbi kot

»dejavnosti človeške vrste, ki vključuje vse, kar delamo, da ohranjamo, nadaljujemo in 'popravljamo' naš 'svet', kar vključuje tako skrb za sebe, skrb za drugega kot tudi skrb za svet« (Tronto 1993, 103). To univerzalno naravnano definicijo, ki izhaja iz skrbi kot ontološke človeške dejavnosti, sem dopolnila z opredelitvijo skrbstvenega dela v zasebni sferi:

- del odnosov (pogovor med partnerjema, tolažba otroka itn.),
- praksa/aktivnost (npr. skrb za otroka, pomoč ostarelim staršem), ki prav tako vsebuje odnosno komponento,
- del 'miselnega habitusa', ki pa nujno ne vsebuje odnosne komponente.

V drugem poglavju obravnavam tri teoretske pristope, relevantne za problematizacijo procesov relokacije skrbi v pozno modernih družbah, pri čemer se osredotočim na teorijo individualizacije (Beck in Beck Gernsheim 2002, 2006), na feministični pristop pozno modernih pogajanj in odnosnih zavezanosti etike skrbi (Finch in Mason 1993; Duncan 2003; Williams 2005) ter na socialno konstruktivistični pristop (Arendell 1997; Gerson 1997). V sociološki analizi skrbstvenega dela v družinskem življenju tematiziram spolno obeležene konstrukcije skrbstvenega in domačega dela v navezavi na ideologijo materinstva in materinjenja, očetovskih skrbstvenih praks in 'novega' očetovstva ter starostarševanja.

V tretjem poglavju, ki predstavlja osrednji del doktorske disertacije, na podlagi analize in interpretacije empirične študije 60 pol strukturiranih intervjujev obravnavam relokacijo skrbstvenih praks v družinskem življenju med spoloma, med generacijami ter med zasebno in javno sfero. V empirični študiji, ki sem jo izvedla med januarjem in junijem 2008, je sodelovalo 36 staršev s predšolskimi otroki, med njimi 20 žensk in 16 moških večinoma srednjega sloja; 12 starih staršev, ki dnevno ali občasno varujejo vnuke in vnukinje, ter 12 varušek in varuhov otrok, ki opravljajo plačano otroško varstvo.

Trendi *relokacije skrbi med spoloma* so izrazitejši v *spremembah vrednot in pričakovanj* posameznic in posameznikov. Namreč, ženske pričakujejo od svojih partnerjev večji angažma pri skrbstvenih in domačih opravilih tako v količini opravljenega dela kot v večjem vključevanju v organizacijo, načrtovanje pri vsakodnevem poteku in obveznostih doma (gospodinjstvo, otroci). Neenakost med partnerjema v sferi doma, ki se kaže v tem, da ženske ne le opravijo večji del

domačih in skrbstvenih opravil, temveč imajo tudi nadzor nad sfero doma, organizacijo ter upravljanjem doma, potekom in izvedbo domačih in skrbstvenih praks, kar moškim omogoča precej neoteženo usklajevanje s poklicno sfero, ženske pa vsakodnevno slalomiranje med plačanim delom in družino doživljajo kot stres in napor. *Relokacija skrbi med spoloma* poteka tudi na *področju starševanja*. Zlasti čustveni del skrbstvenih aktivnosti postaja vse bolj domena obeh staršev, tako v dvostarševskih kot v enostarševskih družinah, ki so bile vključene v intervjuje. Novo očetovstvo se v Sloveniji prej kot v idealu aktivnega očetovanja udejanja v podpornem očetovstvu, kar utrjuje in ohranja položaj materinstva in materinjenja kot eno primarnih skrbstvenih praks ter postavlja očetovsko vlogo v sekundarno in podporno funkcijo starševstva. Skrbstveni odnosi z otroki, zlasti emotivne vezi z otrokom so pomemben pokazatelj relokacije skrbi, ki gre v smeri od žensk k moškim, pri čemer pa ne 'ogroža' neenake delitve dela med spoloma v sferi doma.

Medgeneracijsko relokacijo skrbi sem proučevala na primeru neformalnega varstva otrok. Prakse starostarševanja so spolno obeležene, kar se pokaže v tem, da so babice bolj angažirane pri varstvu, negi in igranju z vnuki in vnukinjami, medtem ko se dedki še posebej vključujejo pri igri in prostočasnih, zunanjih aktivnostih, vožnjah na popoldanske dejavnosti in drugih logističnih aktivnostih. Neformalno otroško varstvo lajša pritiske zaposlenih staršev, kar je še posebej izpostavljeno na primeru varstva bolnih vnukov in vnukinj. Poleg tega pomembno znižuje stroške družinskega proračuna, saj je varstvo pri starih starših najpogosteje brezplačno. Vendar je varstvo otrok neplačano delo zgolj v ekonomskem pomenu, plačano pa je s čustvi, z moralno zavezanostjo, medsebojno odvisnostjo staršev in odraslih otrok ter s storitvami medgeneracijske relokacije skrbi. Obojestranska pričakovanja glede podpore in skrbstvenih praks kažejo na vzajemnost odnosa staršev in otrok, iz česar pogosto sledi percepcija samoumevnosti skrbi in nudenja skrbstvenih praks.

Relokacija skrbi in skrbstvenega dela se intenzivno odvija med ženskami tudi v kontekstu *komodifikacije domačega in skrbstvenega dela*. Poleg neformalne socialne mreže, še posebej starih staršev, tudi plačana gospodinjska pomoč na domu in varstvo otrok lajšata usklajevanje poklicnih in družinskih obveznosti zaposlenih staršev srednjega in višjega razreda. Neformalno plačano varstvo otrok ponavadi opravljajo študentke, brezposelne ženske in upokojenke, pri čemer lahko delo poteka v različnih aranžmajih. Emotivni vidik neformalnega plačanega varstva je tisti, ki opredeljuje 'delo iz ljubezni' na eni strani, ob tem, da prinaša zadovoljstvo in moralno

nagrajevanje, kar se na drugi strani izkorišča za nizke (ekonomske) cene tega dela. Varstvo otrok je primer 'dela iz ljubezni', kjer se le-to kompenzira z nizkimi cenami na trgu, kar pojasni razliko v primerjavi z višjimi cenami za gospodinjsko pomoč na domu.

V četrtem poglavju se z analizo skrbstvenega režima za otroke v Sloveniji osredotočam na odnosni trikotnik država – trg – družina/posameznik oz. posameznica. Izpostavim dva ključna elementa skrbstvenega režima, to sta normativni okvir družinske politike in oblike podpor družinam oz. zaposlenim staršem, kar prevprašujem iz perspektive etike skrbi. Ključni problem družinske politike je, da vključuje le skrb za otroke, medtem ko skrb za starejše ni predmet družinske politike. Poleg tega je enakost spolov konceptualno ločena od usklajevanja dela in družine, kar pokažem na primeru analize Resolucije o temeljih oblikovanja družinske politike v Republiki Sloveniji (1993). Medtem ko je v Zakonu o enakih možnostih žensk in moških (2002) ravno obratno, skrb in skrbstvene prakse ter neenakost spolov v zasebni sferi so popolnoma spregledane, izpostavljena je zgolj enakost v kontekstu javne sfere. Poglavje zaključim z nekaterimi predlogi, predvsem na področju očetovskega dopusta in dopusta za nego in varstvo otroka, otroškega varstva in drugih oblik skrbstvenih storitev. Potrebne spremembe bi vodile v bolj egalitarno porazdelitev med partnerja, saj zdajšnja ureditev tega ne uresničuje. Nujna se zdi plačljivost celotnega očetovskega dopusta z nekaterimi dopolnitvami dopusta za nego in varstvo otroka, npr. dodaten mesec plačanega dopusta za nego in varstvo otroka, če ga izkoristi tisti starš, ki je dopust za nego in varstvo koristil le v manjšem deležu ali ga sploh ni. Čeprav očetovski dopust ni edini dejavnik, je pa nedvomno pomemben element politike, ki s prepoznavanjem očetov kot akterjev skrbi lahko vodi tudi v večje prepoznavanje, vrednotenje skrbi in skrbstvenega dela v sferi doma ter razbija spolno obeleženost skrbi kot ekskluzivne domene žensk.

SUMMARY

The focus of this Ph.D. thesis, which forms part of the sociology of family, are the caring practices within family life. The central point of attention are the processes of relocation of care and care practices within family life (as) between genders and within private and public spheres, with a strong emphasis on childcare. The fundamental questions that guided me through my dissertation, particularly within the empirical study, were: how is care defined within everyday family life, who is taking care of whom and what sort of care is taking place in families. The care practices give rise to social hierarchies, reproduced and enabled by them, which demonstrate through the social analysis of the phenomena of mothering, fathering, grandparenting and the critical reflection of 'work of love'.

The dissertation is made up of four chapters, which follow the conceptual triangle of theory – empirical study – policy. The theoretical conceptualisation of care is founded in the synergy of the theory of the ethics of care and sociology of family, which is followed by the sociological analysis of the contemporary family trends. The preceding part serves as the foundation for the central part of the dissertation, where, based on my own empirical study, I provide a critical analysis of the processes of relocation of care between genders and within private and public spheres. I conclude with an analysis of relocation of childcare between the family and the state (the case of Slovenia).

In the first chapter, I analyse the theory of ethics of care and the concept of care. The development of ethics of care comprises two approaches, which from a social and timing point of view are contextualised in the Western society; feminine ethics of care from the 1980's which is connected to women's morality (Gilligan 1982; Ruddick, 1990; Held 1993, 1995; Noddings 1995, 1998), and in the 1990's, feminist ethics of care, which supports de-gendered ethics of care (Tronto 1993; Sevenhuijsen 1998). The latter attempts aim to deconstruct the dualistic relationship between the ethics of care and the ethics of justice, as the two principles of women's and men's morality. Both Tronto (1993) and Sevenhuijsen (1998, 2003, 2004) understand care as moral and political concept of the ethics of care which not only belongs to the private sphere of individuals but is an integral

part within the public sphere, particularly in the public policies. In placing the theory of the ethics of care within the area of sociology, I connect the concept of care and the care work, which in the sociology of family is connected to the practices between family members, to the concept of domestic work, often referred to as 'work of love'. In the dissertation I take on a wider concept of care as an »activity that includes everything that we do to maintain, continue and repair our 'world', so that we can live in it as well as possible. That world includes our bodies, our selves, and our environment« (Tronto 1993, 103). I have supplemented this wide and universal definition, which relates to care as an ontological human activity, with a definition of care work in private sphere as:

- relationships (communication among partners, consoling the child, etc.),
- practice/activities (for example childcare, elderly care), which also includes a relational component,
- 'mental habitus', which does not necessarily include relational component.

In the second chapter, I analyse three theoretical approaches, relevant to problematisation of the processes for relocation of care in late modernity, by focusing on the theory of individualisation (Beck in Beck Gernsheim 2002, 2006), the feminist approach to negotiations in the late modernity and relationship commitments of the ethics of care (Finch in Mason 1993; Duncan 2003; Williams 2005) and the social constructivist approach (Arendell 1997; Gerson 1997). In the sociological analysis of care work within the parameters of family life, I discuss gendered constructions of care and domestic work in connection with the ideology of motherhood, mothering, fathering and the 'new' fatherhood and grandparenting.

In the third chapter, which is the central part of the dissertation, based on the analysis and interpretation of empirical study comprising 60 semi-structured interviews, I analyse relocation of the care and care work in family life among genders, generations and private and public spheres. The empirical study, carried out between January and June 2008, includes the participation of 36 parents with pre-school children, 20 of whom are female and 16 of whom are male, most from the middle class, 12 grandparents, who daily or occasionally look after grandchildren and 12 nannies, who do informal, paid childcare work.

The trends in *relocation of care between genders* are more significant in the changes in values and expectations of individuals. Women expect greater involvement from their partners with domestic work and care practices both in the quantity of work undertaken and the organising and planning of the everyday family responsibilities (such as domestic work and childcare). Inequality in the allocation of work at home, means that women not only undertake the greater part of domestic work and childcare, but also have a greater control over the home, the organisation and management of the home, the course and implementation of domestic work and childcare practices, which enables the men to easily coordinate their responsibilities with their professional life, whilst the women juggle daily paid work with family life and experience it as stress and effort. The *relocation of care between genders* also occurs in *parenting*. Particularly the emotional part of caring has become the domain of both parents, both in two-parent and single-parent families, which were the subject of my interviews. New fatherhood in Slovenia is, unlike the ideal active father, in a supporting fathering role, which strengthens and maintains the position of motherhood and mothering as the primary care practices, and puts the fathering role into a secondary, supportive parenting role. Childcare, especially emotional ties developed with the child, are an important indicator of relocation of the caring practices, which are moving in the direction of the fathers, but these do not 'threaten' the unequal division of domestic and care work in the private sphere.

I examined *the intergenerational relocation* of care by studying informal childcare undertaken by grandparents. Grand-parenting is gendered, which is demonstrated by the fact that grandmothers are more involved with child-minding, caring and playing with grandchildren, whilst grandfathers are more involved with free-time play, outdoor activities, driving to afternoon activities and other logistical matters. Informal childcare eases the pressures on working parents, particularly when children are sick. Additionally, it significantly lowers household costs as childcare provided by grandparents is often free. However such childcare is unpaid only in an economical sense, as it is paid with emotions, moral attachment, inter-dependency between parents and adult children and with intergenerational relocation of responsibilities. Mutual expectations of support and caretaking show the reciprocity in the relationship between the parents and children, and the perception that caretaking and the provision of care will be provided (as taken for granted).

The relocation of care and care work is most intense between women in the context of commodification of domestic and care work. Besides informal social networks, particularly the grandparents, paid domestic work and informal, paid childcare provide an easier way to middle and upper class families to reconcile their family and professional responsibilities. Informal paid childcare is usually provided by female students, unemployed women or retired women, based on different arrangements. The emotional side of informal paid childcare is that which separates 'work of love' which on the one hand, brings satisfaction and moral recompense, while on the other hand, is exploited through low wages paid for such work. Therefore childcare is an example of 'work of love' because such work is compensated by relatively low wages, compared to the wages paid for domestic work.

In the fourth chapter, through the analysis of child care regime in Slovenia, I focus on the relationship triangle of state – market – family/individual. I single out two key elements of the framework, which are the normative framework of family policy and the forms of support provided to families and working parents, which I analyse from the perspective of the ethics of care. The key issue of the family policy is that it includes only childcare, whilst the elderly care is not included as an element of family policy. Additionally, gender equality is conceptually separated from the reconciliation of work and family life, which I demonstrate by analysing of the Resolution on the Principles of Formation of Family Policy in the Republic of Slovenia (1993). By contrast, the Act on Equal Opportunities for Women and Men (2002) completely overlooks care and care practices and gender inequality in private sphere, the latter being mentioned only in the context of public life. I conclude the chapter with some suggestions, particularly relating to paternity leave and the leave to take care of the child, child care and other forms of services. The much needed amendments would lead to a more egalitarian distribution of responsibilities among partners. A change to provide for paid paternity leave and some supplemental amendments to provide for parental leave to take care of dependents, such as for example one additional month of paid parental leave, to be utilised by the parent who has used only a small portion of such leave or none at all. Although paternity leave is not the only element of family policy, it is undoubtedly an important one, which by recognising fathers as important actors to caretaking can lead to greater recognition and value to care and care work in the private sphere and de-gender the perception that caretaking is women's domain.

1 UVOD

V pričujoči doktorski disertaciji, ki se umešča v področje sociologije družine, je glavna pozornost namenjena skrbstvenim praksam v družinskem življenju. V središču so procesi relokacije skrbi in skrbstvenih praks v družinskem življenju med spoloma in med zasebno in javno sfero, pri čemer je poudarek na skrbi za otroke. Temeljna vprašanja, ki so me vodila skozi disertacijo, še posebej v empirični študiji, so, kako je skrb definirana v vsakdanjih družinskih praksah, kdo skrbi za koga in za kakšne vrste skrbi gre. V skrbstvenih praksah se ustvarjajo socialne hierarhije, ki se skozi njih reproducirajo ter jih hkrati tudi omogočajo, kar pokažem s sociološko analizo fenomenov materinjenja, očetovanja in starostarševanja ter kritično refleksijo 'dela iz ljubezni'.

Zakaj pravzaprav skrb in proučevanje skrbstvenih praks v družinskem življenju? Ena glavnih spodbud za proučevanje tematike skrbi izhajajo iz mojih lastnih vsakodnevnih opažanj, refleksij in izkustev. Namreč, če je skrb na eni strani visoko vrednotena, zlasti v odnosu mati – otrok, idealizirana in romantizirana, pa je na drugi strani razumljena kot samoumevna praksa in odnos ter področje trivialnega, čustvenega. Poleg tega je feminizirano področje tako v zasebni sferi kot javni, kar se kaže v negovalnih, skrbstvenih poklicih (npr. vzgojiteljice v vrtcu, negovalke v domovih za starejše ipd.). Hkrati pa je v ozadju doktorske disertacije prevpraševanje še vedno ali pa ponovno aktualnega feminističnega slogana »osebno je politično«, ki je na področju skrbi in skrbstvenih praks v družinskem življenju ob demografskih spremembah starajočih družb v Evropi, vključno s Slovenijo, ekonomskih spremembah, spremembah na področju socialnih politik in zaposlovanj relevantna tema. V empirični študiji, ki se nanaša na področje Slovenije, so sodelovali ključne akterke in akterji skrbstvenih praks v družinskem življenju, torej starši, ki imajo predšolske otroke, stari starši in varuške ter varuhi otrok. Starost večine intervjuvanih staršev, ki so sodelovali v intervjujih, se je gibala med 30 in 35 let, torej gre za generacijo, ki je odraščala v obdobju po drugem valu feminističnega gibanja. Zato me je zanimalo, ali je zaznati procese relokacije skrbi med spoloma, ki potekajo v smeri od žensk k moškim v sferi doma? Če ne, kateri so zaviralni dejavniki in kako poteka dinamika skrbstvenih praks med spoloma v sferi doma, zlasti na primeru skrbi za otroke?

Naslednja spodbuda pa izhaja iz feministične teorije proučevanja skrbi, ki omogoča kritično refleksijo in prevpraševanje odnosov med spoloma. Skrb v družinskem življenju je nedvomno kontroverzna tema v feministični teoriji, saj del feministične struje iz 1980-ih let 20. stoletja razume skrb v 'glasu žensk', medtem ko feministične kritike izpostavljajo družino kot patriarhalno institucijo in vlogo matere ter ideologije materinstva kot oviro za ženske, ki jih ohranja v podrejenem družbenem položaju. Feminističnim zavzemanjem za enakost v kontekstu istosti iz 1970-ih sledi zavzemanje za razlike v 1980-ih in poskusi preseganja redukcionističnega razumevanja spolov kot dveh homogenih skupin ter opredelitev skrbi kot ontološke človeške dejavnosti, ki je integralni del človekovega življenja in tako tudi del javnih politik, v 1990-ih. Vendar pa šele feministična reformulacija etike skrbi osvetli pomen in naravo dajanja skrbi iz ontološke perspektive, kjer je poudarek na medsebojni povezanosti skrbi, avtonomiji in enakosti. V konceptualizaciji in reflektiranju skrbi in družbenih odnosov skozi skrb so pomembno vlogo igrale feministične avtorice. Polje analize v doktorski disertaciji je razumevanje skrbi in skrbstvenih praks v sodobnih družbah, zlasti zahodnih; tudi avtorice, ki jih navajam, so iz teh prostorov. Feministična teorija je v zadnjih nekaj desetletjih postregla s številno literaturo, ki obravnava skrb v kontekstu javne in zasebne sfere v relaciji do države in socialnih skrbstvenih politik (Williams 2003, 2005, 2005b), problematizira neplačano skrbstveno delo v kontekstu odnosov moči in neenakosti med spoloma (Bubeck 1995; Oakley 2000), problematizira skrb v kontekstu plačanega in neplačanega dela (Fenstermaker Berk 1980; Hochschild 1997; Hrženjak 2007; Lewis in druge 2008).

Tematizacija in problematizacija skrbi in skrbstvenih praks je heterogena, fragmentirana, interdisciplinarna in razpršena v številna znanstvena področja, ki segajo od medicine prek sociologije, filozofije, ekologije do aktivnih politik. Pojem skrbi je osrednji v filozofiji, zlasti feministični etiki z obravnavanjem različnih tem, od odnosa med etiko pravičnosti in etiko skrbi do problematizacije etike, skrbi in spolov, do premišljanja različnih skrbstvenih odnosov, kot je npr. prijateljstvo. Medtem ko se v sociologiji skrb pojavlja v kontekstu skrbi za starejše (predvsem v kombinaciji z medicino in socialnim delom), skrbi za otroke in druge družbene skupine, kar je del politik (družinska politika, politika enakih možnosti, socialna politika, politika zaposlovanja itn.). V sociologiji družine sta skrb in skrbstveno delo vključena v domače in družinsko delo. Vendar pa se skrbstveno delo v sferi doma navezuje še na druge oblike domačega dela, kot so odnosno delo,

čustveno delo ter sorodniško delo (Švab 2001, 144-145). Skrb kot spolno obeležena praksa kot žensko delo ima emotivne konotacije in je opredeljeno kot 'delo iz ljubezni' (Hochschild 1996; Morgan 1996; Renner v Oakley 2000; Švab 2001). V slovenskem kontekstu se skrb in etika skrbi obravnavata predvsem na področju vzgoje in izobraževanja, na področju zdravstva in nege ter znatno manj na področju sociologije (v povezavi s politikami).

Prav tako se skrb in skrbstvene prakse odvijajo v različnih kontekstih zasebne in javne sfere ter so različnih vrst (skrb za starejše, skrb za otroke, partnerska skrb, skrbstveni odnosi v prijateljski mreži ipd.) in v različnih aranžmajih (področje plačanega dela, neplačanega dela, dela na črno ipd.), ki jih izvajajo različne akterke in akterji ter so nenazadnje odvisne od potreb tistih, ki skrb potrebujejo.

V doktorski disertaciji, kot sem izpostavila, obravnavam skrbstveno delo v kontekstu družinskega življenja s fokusom na skrbi za otroke, s čimer ne izključujem drugih skrbstvenih praks, ki se odvijajo v sferi doma, kot je na primer skrb za starejše. Pri tem izhajam iz širše definicije skrbi kot »dejavnosti človeške vrste, ki vključuje vse, kar delamo, da ohranjamo, nadaljujemo in 'popravljamo' naš 'svet', kar vključuje tako skrb za sebe, skrb za drugega kot tudi skrb za svet« (Tronto 1993, 103). To univerzalno naravnano definicijo je nujno dopolniti s posameznimi poddefinicijami skrbi, ki se omejujejo na določene socialne kontekste delovanja. V sferi doma skrb opredelim v kontekstu skrbstvenega dela, ki je hkrati tudi del odnosov, predstavlja skrbstvene prakse (skrb za druge in skrb zase) in je del 'miselnega habitusa'. Skrb ni le »menjavanje plenice, čiščenje doma in nega starejših, je aktivnost, v kateri je razumevanje potreb ključno« (Sevenhuijsen 1998, 82).

V doktorski disertaciji izhajam iz perspektive feministične etike skrbi, s katero poskušam kritično analizirati in reflektirati poznomoderne trende v družinskem življenju, dinamiko skrbstvenih praks s poudarkom na skrbi za otroke v navezavi na razmerja med spoloma. Feministična etika skrbi s poudarjanjem medsebojne odvisnosti, odnosnosti, ranljivosti ljudi, odgovornosti in zaupanja omogoča premislek o pomenu skrbi v družbi, o vrednotenju skrbstvenega dela kot ženskega dela ter skrbi kot ekskluzivno ženske moralne vrline. Normativni okvir etike skrbi, ki ga izpostavlja Joan Tronto in Berenice Fisher (Fisher in Tronto 1990, 40-46; Tronto 1993, 1995) sestoji iz štirih faz skrbi: skrbeti za, poskrbeti za, dajati skrb in biti deležen skrbi, ki ustrezajo štirim elementom

etike skrbi: pozornost, odgovornost, kompetentnost in odzivnost. Tako strukturirano razumevanje skrbi in skrbstvenega dela omogoča premislek o skrbi kot odnosu med različnimi posamezniki in posameznicami ter hkrati tudi določeno vedenje in znanje o skrbi, o prepoznavanju in zadovoljevanju lastnih potreb ter potreb drugih. Izhodiščna teza doktorske disertacije je, da feministična etika skrbi s konceptom skrbi omogoča kritični premislek o spolih, delitvi dela med spoloma v družini in vlogi očetovstva ter vlogi materinstva v pozni modernosti.

Na podlagi te teze v doktorski disertaciji preverjam naslednje hipoteze:

1. Hipoteza o tem, da so procesi relokacije skrbi v poznomodernih družbah kompleksni – Procesi relokacije skrbi in skrbstvenega dela so kompleksni in se med seboj prepletajo in stopajo v medsebojna (odvisna) razmerja. Spol se zdi ključna dimenzija procesov relokacije skrbi in dokaz njihove medsebojne prepletenosti, saj so ključne akterke v teh procesih ženske. Kompleksnost procesov relokacije skrbi in skrbstvenih praks sem preverjala na primeru domačega in skrbstvenega dela v družinskem življenju in v relaciji z javno sfero na primeru plačanega, neformalnega varstva otrok.
2. Hipoteza o tem, da se procesi relokacije skrbi zadržujejo znotraj ženskega spola – Na ravni vsakdanjega življenja skrb in skrbstveno delo v družini ostajata domena žensk. Relokacija skrbi glede na spol se bolj kot med spoloma odvija predvsem med ženskami – zlasti kot podporno delo v vsakdanjem življenju, ki ga opravljajo sorodnice, varuške in vse pogostejše zopet gospodinjske delavke. Sem sodijo tudi procesi medgeneracijske relokacije, ki z daljšanjem življenjske dobe ne vzpostavljajo starejših zgolj kot prejemnikov in prejemnic skrbi, ampak vse bolj tudi kot akterje in akterke v izvajanju skrbi (npr. v zagotavljanju dnevnega varstva vnukov in vnukinj, pomoč pri gospodinjstvu ipd.).
3. Hipoteza o tem, da se moški vključujejo v skrbstveno delo postopno, selekcionirano in zavlačevano – Relokacija skrbi od žensk k moškim se je, kot zagovarja Sevenhuijsen (2003), v zahodnih državah začela v 70-ih letih 20. stoletja. Vendar gre za veliko počasnejši proces kot proces vključevanja žensk v javno sfero in trg dela. Osredotočila sem se na dinamiko, organizacijo in potek skrbstvenega in domačega dela med spoloma, potencialne konflikte in strategije reševanja le-teh. Glavni namen je v prepričevanju

postopnega in selektivnega vključevanja moških v družinsko življenje in identifikacija vzrokov za zavlačevan proces relokacije skrbi od žensk na moške.

4. Hipoteza, da je etika skrbi pomembna za javne politike – Osredotočim se na skrbstveni režim za otroke. Izpostavim dva ključna elementa skrbstvenega režima za otroke v Sloveniji, to sta normativni okvir družinske politike in oblike podpor družinam oz. zaposlenim staršem ter prevprašujem vpliv države blaginje – na primeru skrbstvenega režima za otroke – na odnose med spoloma v zasebni sferi, na delitev domačega in skrbstvenega dela med moškimi in ženskami.

Doktorsko disertacijo sestavljajo štiri poglavja, ki sledijo konceptualnemu trikotniku: teorija – empirija – politike. Teoretska konceptualizacija skrbi temelji na sinergiji etike skrbi in sociologije družine, ki ji sledi sociološka analiza sodobnih družinskih trendov, kar služi kot teoretska podlaga osrednjemu delu disertacije, kjer na podlagi lastne empirične študije analiziram in kritično reflektiram procese relokacije skrbi med spoloma ter med zasebno in javno sfero. Zaključim z obravnavo relokacije skrbi za otroke med družino in državo v Sloveniji.

Prvo poglavje je namenjeno konceptualizaciji skrbi in teorije feministične etike skrbi, ki utemeljuje teoretsko izhodišče disertacije. V tem delu najprej opredelim terminologijo in razvoj etike skrbi, ki tvori dva pristopa, ki sta tudi časovno in družbeno kontekstualizirana v zahodnih družbah: ženska etika skrbi iz 1980-ih, ki je vezana na žensko moralo (Gilligan 1982; Ruddick 1990; Held 1993, 1995; Noddings 1995, 1998), in v 1990-ih feministična etika skrbi, ki zagovarja razpoljeno etiko skrbi (Tronto 1993; Sevenhuijsen 1998). Pri tematizaciji teoretskih razprav o odnosu med etiko pravičnosti in etiko skrbi izpostavim tri feministične pristope, pri čemer prvi zagovarja prenos etike pravičnosti v sfero zasebnosti, drugi izpostavlja nujnost razširitve etike skrbi v polje javnega, političnega in tretji pristop, ki temelji na razumevanju etike skrbi in etike pravičnosti kot dveh vključujočih etičnih orientacij (Squires 1999). Sledi kritična refleksija etike skrbi, kjer opozorim na problematične točke, ki se pojavljajo na ravni meta teorije (posploševanje, ki vodi v moraliziranje; opredelitve/definiranje skrbi, umestitev etike skrbi v polje teorije, etika skrbi vs. etika pravičnosti) in na mikro ravni, torej na ravni konkretnih skrbstvenih situacij (hierarhizacija skrbi, privilegirana neodgovornost, paternalizem). V zadnjem delu prvega poglavja umestim

teorijo etike skrbi v polje sociologije, kjer izpostavim pojem skrbi in skrbstvenega dela, ki je v sociologiji družine vezan na prakse in odnose med družinskimi članicami in člani pogosto kot 'delo iz ljubezni'.

Drugo poglavje predstavlja sociološka analiza skrbi v zasebnosti in sprememb v vsakdanjem življenju, kjer obravnavam družinske trende, demografske, ekonomske in družbene spremembe v vsakdanjem življenju ter fenomene, kjer so skrbstvene prakse v odnosu do otrok še posebej značilne, materinstva, očetovstva in starostarševanja. Poglavje začnem s tremi teoretskimi pristopi, relevantnimi za problematizacijo procesov relokacije skrbi v poznomodernih družbah, in se osredotočim na teorijo individualizacije (Beck in Beck Gernsheim 2002, 2006), na feministični pristop poznomodernih pogajanj in odnosnih zavezanosti etike skrbi (Finch in Mason 1993; Duncan 2003; Williams 2005) ter na socialno konstruktivistični pristop (Arendell 1997; Gerson 1997). Sledi analiza sprememb v Sloveniji in na ravni Evropske unije, ki jih predstavim iz perspektive spolov in pri tem izpostavim spremembe na področju družinskega življenja ter zasebnosti, nadaljujem s spremembami na trgu dela, na področju izobraževanja ter zaključim z demografskimi spremembami. V analizi skrbstvenega dela v družinskem življenju tematiziram spolno obeležene konstrukcije skrbstvenega in domačega dela v navezavi na ideologijo materinstva in materinjenja, očetovskih skrbstvenih praks in 'novega' očetovstva ter starostarševanja.¹

V tretjem poglavju, ki predstavlja osrednji del doktorske disertacije, na podlagi analize in interpretacije lastne empirične študije 60 intervjujev obravnavam relokacijo skrbstvenih praks v družinskem življenju med spoloma, med generacijami ter med zasebno in javno sfero. Najprej predstavim metodološka izhodišča, vsebinsko zasnovo intervjujev in izvedbo, kjer navedem tudi dileme in težave, na katere sem naletela v času izvajanja intervjujev, ki sem jih izvedla med januarjem in junijem 2008 na različnih koncih Slovenije (Ljubljana, Sežana in njena oklica, Škofja loka in njena okolica ter Krško). Poglavje je razdeljeno v tri podpoglavja, ki so med seboj povezana s temo relokacije skrbstvenih aktivnosti v sferi doma. Najprej obravnavam relokacijo skrbi med spoloma pri domačih opravilih, skrbi za otroke in partnerski skrbi. Sledi analiza

¹ S pojmi materinjenje, očetovanje in starostarševanje označujem prakse, delovanje, medtem ko s pojmi materinstvo, očetovstvo in starostarševstvo opredeljujem družbene vloge.

medgeneracijske relokacije, kjer obravnavam relokacijo skrbstvenih aktivnosti med ženskami, med materami in njihovimi odraslimi otroki pri neformalnem, neplačanem varstvu vnukov in vnukinj. V zadnjem delu pa obravnavam relokacijo skrbstvenih aktivnosti med zasebno in javno sfero, kjer se osredotočim na plačano neformalno varstvo otrok, ki ga izvajajo varuške in varuhi. Tudi na tej točki je v ospredju analiza po spolu, saj je za relokacijo skrbstvenih praks značilna spolna obeležnost tovrstnega dela tudi v širšem kontekstu skrbi. Če medgeneracijska relokacija na primeru starostarševanja vključuje sovpadanje družbenih kategorij spola in starosti, pa neformalno plačano otroško varstvo predstavlja relokacijo med zasebno in javno sfero s sovpadanjem družbenih kategorij spola, starosti, etničnosti in razreda. Na primeru neplačanega (babice)² in plačanega (varuške) neformalnega varstva otrok problematiziram 'delo iz ljubezni' in dualizem skrb : delo vs. ljubezen.

V četrtem poglavju se z analizo skrbstvenega režima za otroke v Sloveniji osredotočam na odnosni trikotnik država – trg – družina/posameznik oz. posameznica. V prvem delu poglavja najprej opredelim vlogo etike skrbi v aktivnih politikah in nadaljujem s tipologizacijo režimov blaginje ter skrbstvenimi politikami s poudarkom na družinski politiki. V drugem delu se osredotočim na Slovenijo in problematiziram ter kritično ovrednotim skrbstveni režim, pri čemer se osredotočim na skrb za otroke. Izpostavim dva ključna elementa skrbstvenega režima, to sta normativni okvir družinske politike in oblike podpor družinam oz. zaposlenim staršem, kar prevprašujem iz perspektive etike skrbi. Poglavje zaključim s kritično refleksijo družinske politike in navedem nekaj predlogov, predvsem na področju očetovskega dopusta in dopusta za nego in varstvo otroka, otroškega varstva in drugih oblik skrbstvenih storitev.

² V disertaciji uporabljam izraz stari starši, pri čemer ob opredelitvi spola starih staršev uporabljam pojma babica in dedek. Slednje ne uporabljam v smislu pomanjševalnic in romantiziranja posameznih družbenih vlog, temveč zgolj zaradi tega, ker drugih ustreznih pojmov ni. Namreč, pojma stara mati, stari oče delujeta preveč arhaično.

2 ETIKA SKRBI IN SPOL

Teoretsko zasnovano poglavje temelji na pregledu konceptualizacije skrbi in razvoja etike skrbi v polju družboslovja. Etiko skrbi utemeljijo ameriške avtorice v 1980-ih in se v 1990-ih prenese na evropska tla, zlasti v dela Selme Sevenhuijsen in Fione Williams. Najprej opredelim pojem skrbi v kontekstu etike skrbi in sociologije družine ter nadaljujem ob predstavitvi utemeljiteljic etike skrbi – Carol Gilligan, Sara Ruddick, Nel Noddings, Virginia Held, Diemut Elisabeth Bubeck, Joan Tronto, Selma Sevenhuijsen – s poglobljeno analizo razvoja etike skrbi; to razdelim glede na časovni in družbeni kontekst na žensko in feministično etiko skrbi. Sledi analiza temeljnih značilnosti etike skrbi s poudarkom na feministični etiki skrbi, ki vpelje rekonceptualizacijo meja med zasebno in javno sfero ter odnosa med moralo in politiko. Temeljno vprašanje feministične etike skrbi je, kako integrirati skrb v delovanje politik. To pa je mogoče razumeti tudi obrnjeno, kot zagovarja Williams (2003): kako delo integrirati v skrbstvene prakse. Opredelitve skrbi so številne in definicije mnoge, skrb je odnos, je delo, je vrednota in je integralni del demokratičnega državljanstva. Razlikovalni element, ki skrb ločuje od drugega reproduktivnega dela, je odnosna komponenta skrbstvenih praks in prepoznavanje lastnih potreb in potreb po skrbi drugih. Prepoznavanje skrbi kot državljanske prakse ne pomeni le vključevanja skrbi kot integralnega dela različnih politik, temveč tudi prepoznavanje pomena skrbstvenega dela in oseb, ki ta dela opravljajo tako v sferi doma³ kot v javni sferi. Skrb ni vezana izključno na spol, temveč tudi na raso, etničnost, razred, starost, saj se večina skrbstvenega dela ne odvija le v ženski domeni, temveč v domeni podrejenih skupin v posamezni družbi.

Etike skrbi ne obravnavam zgolj kot teoretični okvir, na katerem utemeljujem teoretsko izhodišče disertacije, temveč izpostavim tudi kritične točke etike skrbi. Na meta ravni opozorim na možnost posploševanja ter izpostavim problematičnost ločevanja med skrbjo in pravičnostjo oz. etiko skrbi ter etiko pravičnosti, ki ostaja nerazrešena teoretska dilema. Medtem ko na ravni konkretnih skrbstvenih praks obstaja nevarnost hierarhizacije skrbi, privilegirane neodgovornosti in paternalizma v odnosih med osebo, ki skrb nudi in osebo, ki to skrb prejema. Poglavje zaključim z umestitvijo skrbi v kontekst domačega dela. Skrbstvene prakse v družinskem življenju so del

³ Sfera doma ali domača sfera je del zasebne sfere, pri čemer pojmovanje domače sfere ni vezano na domačnost, temveč na prostor bivanja kot del zasebne sfere.

odnosov, so aktivnosti (npr. skrb za otroka) in so 'del mentalnega habitusa'. Skrbstvene prakse so v družinskem življenju oz. v zasebni sferi pogosto označene kot 'delo iz ljubezni', zlasti če gre za neplačano skrbstveno delo, ki ga večinoma opravljajo ženske.

2.1 TEORETSKA IZHODIŠČA

Na pojasnjevanje in ukvarjanje s pojmom skrbi (angl. care)⁴ naletimo že pri Aristotelu v *Nikomahovi etiki*, kar nakazuje na to, da gre za eno temeljnih človeških dejavnosti in da ima skrb kot teoretski koncept sicer marginalizirano, a dolgo zgodovino na področju družboslovnih ved, zlasti feminističnih teorij. Mary Wollstonecraft v enem prvih feminističnih del *Zagovor pravic ženske*, ki je prvič izšlo leta 1892, izpostavi pomen skrbi kot vzajemnega odnosa in odgovornosti med starši in otroki, hkrati pa skrb postavi v kontekst javne sfere, ko izobraževanje razume kot »veliko nacionalno skrb« (Wollstonecraft 1993). Skrb je pojem in teoretski koncept, utemeljen v etiki skrbi, medtem ko se zlasti v feministični teoriji in sociologiji družine pojem skrbi pojavlja predvsem v navezavi na družino in reproduktivno, domače delo ter v kontekstu skrbstvenih politik, državljanstva in procesov globalizacije. Nadalje, v sociologiji je skrb obravnavana v okviru sociologije telesa, v kontekstu razprav o individualizaciji ter tveganjih in novi organizacijski logiki (Giddens 2000; Ehrenreich in Hochschild 2002; Beck in Beck-Gernsheim 2002; Beck 2003; Fine 2005; Beck in Beck-Gernsheim 2006). Koncept skrbi kot osrednje teoretsko področje izpostavi šele feministična teorija II. vala, to je teorija razlik, in feministična etika, zlasti etika skrbi (Noddings 1986; Ruddick 1990; Tronto 1993; Bubeck 1995; Held 1995; Clement 1996; Bowden 1997; Gilligan, 1998; Sevenhuijsen 1998; Held 2002). Od prvih tematik etike skrbi – kot ženske etike skrbi – iz 80-ih let prejšnjega stoletja, kjer je skrb obravnavana v kontekstu ženskega moralnega mišljenja in definirana kot ženska specifična sposobnost, lastnost in veščina, se fokus etike skrbi – kot feministične etike skrbi – v 90-ih letih prejšnjega stoletja razširi na mnoge teme in področja ter pojasnjuje skrb kot sposobnost in dejavnost, ki ni vezana izključno na spol. Glavni poudarek razprav etike skrbi v devetdesetih je poskus preseči razumevanje skrbi kot spolno

⁴ V angleškem jeziku je skrb označena z besedo 'care'. V slovenskih strokovnih tekstih se pojavljajo različni prevodi. Renner (Renner v Oakley 2000, 297) prevaja 'care' kot nego oz. negovalno delo, medtem ko Sevenhuijsen in Švab kot skrb (2003, 2004). V disertaciji uporabljam besedo skrb v slednjem pomenu, saj konceptualno zaobsega širši spekter različnih vidikov skrbi in se ne osredotoča le na skrb kot negovalno delo – vključuje skrb kot prakse, delo, proces, odnose. Ob tem velja opozoriti še na diferenciacijo pojmov 'care' in 'caring'. V slovenskem jeziku 'care' opredelimo kot pojem, kot družboslovno kategorijo, medtem ko 'caring' označuje delovanje, proces nudenja in prejemanja skrbi in vključuje odnos med tistim, ki skrb daje, in tistim, ki jo prejema.

specifične dejavnosti in rekonceptualizacija skrbi iz izključno moralnega v politični pojem. Slednje pomeni razširitev razumevanja skrbi kot domene zasebnosti, sfere doma v domeno javne sfere, države in njenih političnih agend ter politik.

Skrb je partikularna, torej kontekstualna in odnosna ter hkrati univerzalna kategorija. Predstavlja univerzalni element človekovega življenja, saj vsi ljudje skrb potrebujemo in smo jo načeloma tudi sposobni dajati. Vendar pa se oblika, količina prejete in ponujene skrbi razlikujejo glede na življenjske okoliščine in situacije posameznika ali posameznice. Pojemovanje in razumevanje skrbi se razlikuje, pogosto tudi izključuje na točki izkoriščanja, ranljivosti in odnosov podrejenosti in nadrejenosti v skrbstvenih praksah. Etika skrbi uvršča skrb v t. i. odnosno ontologijo, ki nadomesti razločevalni odnos »jaz – drugi«, subjekt – objekt, z »interaktivno podobo moralne subjektivnosti«, kar poleg skrbi in odgovornosti za »druge« vključuje tudi skrb zase (Sevenhuijsen 1998, 57). Skrb je lahko interpretirana tudi kot vrlina, ki jo Aristotel razume predvsem kot dolžnost do drugega, kar ponazori s primerom skrbi za starše, saj »skrbeti zanje, ki so vzrok našega bitja, je celo lepše kot skrbeti za samega sebe ...« (2002, 275). Poudariti želim, da je skrb »samostojna dejavnost in proces«, ki je kulturno in družbeno umeščena (Tronto 1993). Pomeni skrbi, razumevanje, skrbstvene prakse, mišljenje o skrbi in skrbstvenem delu se spreminjajo v času in prostoru. Socialno-konstruktivistična perspektiva se osredotoča na analizo časovne in prostorske oz. kulturne variabilnosti in raznolikosti, pozornost je usmerjena na analizo razmerij moči in socialna hierarhiziranja. Pri tem ne gre spregledati pomembne vloge, ki jo igrajo tradicija, običaji, vrednote, navade ter še posebej različne ideologije (cf. Arendell 1997), kar izpostavim v naslednjem poglavju. Tudi pri obravnavi skrbi in skrbstvenih razmerij, zlasti v navezavi na skrb za otroke, sem pozorna na našete dimenzije, saj percepcije, prakse, odnosi, procesi itn., povezani s skrbjo, kot pokažem, opredeljujejo prav te dimenzije. Hkrati pa je treba upoštevati tudi, kdo skrbi za koga, za kakšno vrsto skrbi gre, kar predpostavlja tudi prekrivanje družbenih kategorij spolov, razredov, etničnih pripadnosti in starosti ter relacijski trikotnik – odnos med posameznikom oz. posameznico, družino in državo. Skrb z vidika feministične etike skrbi danes na primer ni več samoumevno razumljena in definirana kot izključno ženska dejavnost in pravzaprav nikoli tudi ni bila, če razumemo delo sužnjev in suženj ter drugih podrejenih družbenih skupin, ki so opravljali različna nujna dela za nadrejene kot skrbstveno delo (Tronto 1993; Sevenhuijsen 1998).

V sociologiji družine je pojem skrbi in skrbstvenega dela največkrat obravnavan v kontekstu razprav o gospodinjskem, družinskem in domačem delu (Delphy in Leonard 1992; Bubeck 1995).⁵ Diemut E. Bubeck (1995) v delu *Care, justice and gender* opredeli skrbstveno delo kot potrebno delo, ki omogoča zadovoljevanje potreb drugih, in predstavlja žensko delo, katerega značilnost je, da je nujno, potrebno in da mora biti narejeno. Ann Oakley v klasičnem delu *Gospodinja* (2000), v katerem v začetku 70-ih let prejšnjega stoletja objavi rezultate ene prvih raziskav o gospodinjskem delu, izpostavi gospodinjsko delo kot delo, ki ima v modernih družbah 'status ne-dela', je nujno delo, neplačano, in hkrati vodi v eksploatacijo žensk, ki opravljajo 'ne-delo' oz. 'nevidno delo' (Bubeck 1995; Bowden 1997; Oakley 2000, 11-13). Feministične avtorice umeščajo skrb v področje reproduktivnega dela, torej dela, ki omogoča dnevno ohranjanje, obnavljanje in reprodukcijo delovne sile.⁶ V pričujočem delu zagovarjam tezo, da je skrbstveno delo spolno obeleženo delo, da velja za žensko delo in ostaja v pozni modernosti delo žensk. Prav tako bo pozornost namenjena sovpadanju spola, starosti in razreda, kar bo razvidno pri obravnavi neformalnega plačanega in neplačanega varstva predšolskih otrok.

Če izhajam iz razumevanja skrbi kot univerzalne človeške dejavnosti, ki je družbeno, politično, kulturno in ideološko obeležena, potem koncept skrbi in skrbstvenega dela presegata pojem domačega dela in pojem emocionalnega dela, saj je skrb prisotna vsepovsod in stkana v mrežo medčloveških odnosov. Univerzalnost skrbi je v tem, da je povsod prisotna in tako 'nevidna', a hkrati nujna za človekov obstoj in delovanje.

Področje skrbi je integralni del človekovega življenja, vendar pa je razumevanje skrbi v negativnih konotacijah kot bremena, ovire posledica dejstva, da je neoliberalno mišljenje pogosto utemeljeno v podmeni o materialno neodvisnem posamezniku (v navezavi na delovno etiko oz. etiko plačanega dela), ki domnevno skrbi ne potrebuje. Skrb pa se razume kot aktivnost, ki ustvarja odvisnost od drugih in temelji na predpostavki, da skrb potrebujejo zgolj 'resnično odvisne osebe' (Sevenhuijsen 1998, 28; Švab 2004, 54), kot so otroci, bolni, invalidi, starejše osebe in podobno. Iz tega izhaja neoliberalna ideja, da torej ljudje potrebujemo skrb zgolj izjemoma, zlasti kot otroci in

⁵ V literaturi se pogosto uporabljajo pojmi gospodinjsko, družinsko in domače delo. Vse tri vrste dela so vezane na dom in skrbstvene odnose, razlikujejo se v koncepciji segmentov družbene reprodukcije v zasebni sferi, kar podrobneje obravnavam v podpoglavju Skrbstveno delo – in 'delo iz ljubezni'.

⁶ Tematika reproduktivnega dela izhaja iz feminističnih del iz 1970-ih, ki so problematizirala domače delo v kontekstu družbene reprodukcije (DeVault 1991).

kot starejše osebe. To razmišljanje se paradoksalno hkrati navezuje na to, da so določeni vidiki skrbi in skrbstvenega dela družbeno visoko cenjeni, kot je primer materinstva in skrb za otroka, ter se reproducirajo skozi ideologijo nuklearne družine. Feministična etika skrbi s poudarjanjem medsebojne odvisnosti, odnosnosti, ranljivosti ljudi, odgovornosti in zaupanja omogoča premislek o pomenu skrbi v družbi, o vrednotenju skrbstvenega dela kot ženskega dela ter skrbi kot ekskluzivni ženski moralni vrlini. Izhodiščna teza disertacije je, da feministična etika skrbi s konceptom skrbi omogoča kritični premislek o spolih, delitvi dela med spoloma v družini in vlogi očetovstva ter vlogi materinstva v pozni modernosti.

2.2 OPREDELITVE ETIKE SKRBI IN KONCEPTA SKRBI (TERMINOLOGIJA)⁷

2.2.1 Razvoj etike skrbi: ženska etika skrbi in feministična etika skrbi

Etika predstavlja teoretsko refleksijo moralnih sodb in moralnih prepričanj. Preučuje delovanje morale in oblikuje trditve, na podlagi katerih temeljijo moralne sodbe (Sevenhuijsen 1991, 174). Aristotel (2002) je etiko opredelil kot politično znanost, ki je predvsem praktična. Smoter etike je uveljavljanje najvišjega dobrega, kar je po Aristotelu (2002, 52), srečnost ter »... najvišje dobro predmet politične znanosti. To pa je znanost, ki si prizadeva državljanom privzgojiti nekatere lastnosti, jih narediti dobre in jih vzpodbuditi k poštenju« (Aristotel 2002, 64–65).

Morala predstavlja celoto pravil in načel, vrednot ter norm, s katerimi opredeljujemo naše delovanje kot dobro ali slabo, in kot zagovarja Sevenhuijsen (1991, 178), je morala spolno obeležena. Namreč, dualizem spolov je vtkan v načela in cilje univerzalistične morale, ki temelji na izključevanju partikularnega. V feministični teoriji predstavlja morala kontroverzna temo, ki je vezana na teorijo razlik med spoloma. Univerzalizem prepoznava Sevenhuijsen (1991) v celoti pravil in načel, ki so enako aplikabilna za vse v konkretnih primerih pravic, mišljenja, konfliktnih situacij. Namreč, univerzalistična etika, ki bi jo lahko razumeli tudi kot etiko pravičnosti, je utemeljena na enakosti in pravicah, kar je v nasprotju z načeli etike skrbi, ki izpostavlja

⁷ V tuji literaturi avtorji in avtorice za etiko skrbi uporabljajo dva izraza, in sicer 'ethic of care' in 'ethics of care'. Uporaba množine je bolj primerna, saj nakazuje večplastni značaj etike skrbi. V slovenskem jeziku se prevaja in uporablja zgolj edninska oblika, torej etika skrbi. Medtem ko se zdi bolj ustrezna množinska oblika, kar zagovarja tudi Sevenhuijsen (iz pogovora l. 2004).

medsebojno odvisnost in odnosnost. Prav tako tudi teoretsko prevpraševanje odnosa med etiko skrbi in etiko pravičnosti, ki se zdi, da onemogoča preseganje dualističnega pojmovanja etike, spolov, družbe in ohranja obstoječe reproduciranje dualizmov spolov.

Feministične razprave o etiki skrbi izhajajo iz obdobja II. vala feminističnega gibanja 70-ih in 80-ih let 20. stoletja. To obdobje zaznamujejo teoretski premiki od univerzalističnih in esencialističnih konceptov razumevanja pojmov moški, ženska kot homogenih kategorij. Gre za premik razumevanja spola kot homogene kategorije (Ženska) in razumevanja enakosti kot istosti do partikularističnih konceptov, kot je razumevanje spola kot heterogene kategorije in opredelitve enakosti v kontekstu prepoznanja razlik med spoloma. Fokus debat se v tem obdobju osredinja okrog treh konceptov:

- materinstvo v kontekstu moralnega mišljenja (Virginia Held, Sara Ruddick),
- odnos med skrbjo in pravičnostjo (Carol Bacchi, Grace Clement, Selma Sevenhuijsen) in
- normativni koncepti liberalne politične teorije (Carol Pateman, Susan Moller Okin, Diana Coole).

Politični cilj feminističnih razprav in razmišljanj feminističnih avtoric ni bil zgolj 'razgaliti' seksizem, temveč javno opredeliti in problematizirati patriarhalno družbo, ki temelji na odnosih moči, razbijati stereotipne predstave o filozofiji in morali kot spolno nevtralnih področjih ter izpostaviti moralna razmišljanja žensk in 'ženskih' glasov.

Zmotno bi bilo razmišljati, da skrb odkrijejo šele feministične avtorice konec 70-ih let 20. stoletja, so pa prve, ki pojem skrbi obravnavajo iz perspektive spolov in skrb postavijo v središče analiz, razmišljanj, refleksij in razprav. Koncept skrbi najdemo na primer že pri Starih Grkih in kasneje v krščanstvu, zlasti v pomenu skrbi in žrtvovanja za drugega. Prav tako pa tudi številni filozofi, če omenimo le Heideggro in Foucaulta, v svojih delih obravnavata pojem skrbi. Pri Heideggro skrb predstavlja temeljni element eksistencialnosti: *skrb je bit tu – biti*, kar pomeni razumevanje skrbi kot ontološke dejavnosti, ki je prisotna v izhodišču vsakega človekovega dejanja in nehanja. Človek kot bivajoče, ki si v biti prizadeva za to bit, kot bitje v svetu, ki je vrženo v svet (tu-bit), kar pomeni, da je človek vedno v odnosu z drugim, vedno je v odnosu s svetom (Hribar 1993,

301). Skrb je po Heideggru ena od osnovnih vsebin smisla sveta, saj se odnos do sveta in odnos do drugega oblikujeta preko skrbi.

Foucault (Rabinow 1997) v tematiziranju grškega razumevanja skrbi pojasni skrb v kontekstu svobode, ki je ontološki element etike. Stari Grki so skrb zase razumeli kot prakso svobode, ki je vključevala znanje in vedenje o sebi in svojih potrebah, kar predpostavlja, da posameznik ni suženj drugega, ni suženj mesta niti suženj svojih lastnih strasti, poželenj in hrepenenj. Foucault etike ne razume kot sinonima za skrb zase, temveč je etika praksa svobode, ki implicira imperativ '*skrbi zase*'. Skrb zase je po Foucaultu etična po sebi, vključuje mrežo odnosov z drugimi in, kot poudari, etos svobode je način skrbi za druge. Foucaultov primer skrbi zase v kontekstu antične Grčije nazorno prikaže in umesti skrb zase pred skrbjo za drugega, vendar je hkrati treba vzeti v obzir razlike med svobodnimi in nesvobodnimi osebami, med državljani polisa in drugimi iz oikosa, sužnji, otroki in ženskami. Skrb zase pomeni zavedanje lastnih potreb in znanje o sebi, kar je analogno poudarkom feministične etike skrbi, o nujnem prepoznavanju lastnih potreb, kar nam omogoči prepoznavanje in senzibilnost za potrebe po skrbi drugih, kar izpostavi kasneje feministična etika skrbi kot predpogoj za skrb za drugega.

Koncept skrbi postavi v osrednji teoretski fokus šele feministična etika v 80-ih letih 20. stol., ki se deli na obdobje ženske etike skrbi v 1980-ih in na feministično etiko skrbi od 1990-ih let dalje. Ženska etika skrbi obravnava etiko skrbi kot žensko in tako povezano z žensko moralno (Carol Gilligan, Virginia Held, Nel Noddings, Sara Ruddick), medtem ko feministična etika skrbi zagovarja razspoljeno etiko skrbi (angl. de-gendered) (Joan Tronto, Selma Sevenhuijsen) in skrb ter skrbstveno delo kot področje, ki ni zgolj žensko področje, temveč v zgodovini področje podrejenih družbenih skupin (sužnjev, služabnikov itd.).

Nel Noddings, Carol Gilligan, Virginia Held obravnavajo etiko skrbi v povezavi z žensko moralno. Klasično delo, ki predstavlja temelje etike skrbi, je delo s področja psihologije: *In a Different Voice: Psychological Theory and Women's Development* (1982) avtorice Carol Gilligan. Študija Carol Gilligan, s katero je postavila temelje etike skrbi, predstavlja tudi odgovor na Kohlbergovo

študijo moralnega razvoja. Kohlberg⁸ je preučeval moralna razmišljanja dečkov in na podlagi študije razvil šeststopenjsko lestvico moralnega razvoja (v Tronto 1993, 64–65):

- dve stopnji sta predmoralni fazi (heteronormna morala, ki pomeni amoralno stanje izmikanja krivde, ter instrumentalna morala, kjer gre za delovanje na podlagi zunanjih zapovedi);
- dve stopnji sta konvencionalni fazi (medosebna, normativna morala – to je faza, kjer je moralna sodba usmerjena k sprejemanju odobritev ljudi, ki so otroku blizu; ter družbeni sistem morale, prenesen na celotno družbo);
- tretji dve fazi pa sta postkonvencionalni fazi (človekove pravice in morala družbene blaginje – to je faza družbene pogodbe, kjer gre za podreditev družbenim pravilom; morala – univerzalna, preskriptivna, posameznikova zavezanost k poštenosti, razumevanju moralnih dilem).

Stopnje lestvice moralnega razvoja so kognitivne (odvisne od intelektualnih sposobnosti), zaporedne (napredovanje po vrsti po stopnjah) in hierarhične (tisti, ki dosežejo višje stopnje, so moralno bolj senzibilni v primerjavi s tistimi, ki dosežejo nižje stopnje moralnega razvoja) (Tronto 1993, 64–68). V realnosti le redko kdo doseže šesto stopnjo; kot pravi Tronto (1993, 68), naj bi le 5 % vseh ljudi doseglo to stopnjo. Ljudje iz ruralnih okolij le redko presegajo konvencionalno fazo. Glavna kritika Carol Gilligan na Kohlbergovo študijo je bila metodološka, saj je v študijo vključil le dečke ter nato rezultate posplošil na celotno populacijo.

Študija Carol Gilligan o moralnem mišljenju temelji na intervjujih z nosečimi ženskami in študenti ter študentkami o moralnih dilemah in izkušnjah. Na podlagi izsledkov svoje študije Gilligan zagovarja, da so ženske bolj skrbne in senzibilne v moralnih situacijah, zlasti pri reševanju problemov, ki jih dojemajo kot odnosne situacije. Te vključujejo dva značilna elementa, skrb in odgovornost, kar se razlikuje od moškega moralnega mišljenja, ki temelji na pravilih in pravicah. Ženska in moška moralna pozicija predstavljata središče dveh etičnih orientacij, etike skrbi in etike pravičnosti. Gilligan (1982, 173) izenači etiko skrbi z žensko moralo na točki, ko pravi, »v drugačnem glasu žensk je resnica etike skrbi, vez med odnosi in odgovornostjo«. Ženska etika

⁸ Kohlberg je zastavljal dečkom, sodelujočim v študiji, moralne dileme, ki so jih morali razrešiti. Najbolj znana je Heinzova dilema: Heinz živi v oddaljeni deželi z bolno ženo. Farmacevt v kraju, kjer živita, sicer ima zdravilo, ki bi ženo lahko pozdravilo. Brez zdravila bo žena umrla. Heinz si tega zdravila ne more privoščiti, farmacevt pa zavrne prošnjo, da bi Heizu dal zdravilo. Ali naj zdravilo ukrade? (Tronto 1993, 64).

skrbi »je etika odnosnega sveta kot sveta, ki se odvija v patriarhalnem družbenem redu: svet, ki je ločen politično in psihološko od individualne avtonomije in svobode, ki je področje pravičnosti in pogodbenih obveznosti« (Gilligan 1995, 122).

Prav tako Gilligan (v Tronto 1993, 80) oblikuje tristopenjsko lestvico moralnega mišljenja, utemeljenega v etiki skrbi:

- egocentrična faza,
- preobrat k drugemu,
- ravnotežje jaza v odnosu z drugim.

Etika skrbi se ukvarja z drugimi moralnimi koncepti kot Kohlbergova teorija etike pravičnosti, z odgovornostjo in odnosi v primerjavi s pravicami in pravili, ki veljajo za etiko pravičnosti. Ob tem dodaja, da je morala vezana na konkretne okoliščine in situacije, in ne temelji na abstraktnih in formalnih načelih. Morala se tako izraža kot praksa skrbi, in ne kot niz načel in pravil.

Tudi Nel Noddings v delu *Caring, a feminine approach to ethics & moral education* (1986) definira etiko skrbi kot žensko etiko, ki izvira iz izkušenj žensk, vendar ob tem poudari, da etika skrbi ne vključuje nujno vseh žensk in ne izključuje moških. Ženske so boljše skrbnice, kar je delno rezultat konstrukcije psiholoških struktur v odnosu mati – otrok. Nancy Chodorow v *The Reproduction of Mothering: Psychoanalysis and the Sociology of Gender* (1978) poda analizo reprodukcije materinjenja, ki se odvija skozi družbeno konstruirane, sprožene psihološke procese. Ideologija materinstva se reproducira ciklično, ženske vzgajajo hčere z materinskimi preferencami in željami po materinjenju. Chodorow pojasni, zakaj so ženske boljše skrbnice kot moški: gre za globoko ukoreninjeno konstrukcijo odnosa mati – otrok. Namreč, deklica se identificira z osebo, ki skrbi zanjo, tj. materjo, s čimer se skozi proces oblikovanja identitete, ohranja odnos skrbi in zaupanja. V nasprotju pa se dečki identificirajo z odsotno osebo, z očetom in se tako izključijo iz intimnega skrbstvenega odnosa. Materinjenje žensk je ena redkih univerzalnih in trajnih elementov spolne delitve dela (Chodorow 1978). Ideja, da so materinska izkušnja in negovanje ter skrb temelj za odnos med materjo in otrokom, bi bila prepričljiva, če seveda oseba, ki skrbi, ne bi mogla biti oče ali katera koli druga oseba, ki skrbi za otroka. Chodorow (1978) na tej točki dodaja, da je tudi oče lahko tisti, ki opravlja vlogo primarnega skrbnika, vendar sta v zahodnih družbah prevladujoči

odnos mati – otrok in ideologija materinjenja, ki pa ni nujna boljša za otroka, je pa »dobra za družbo«, saj vodi k nuklearizaciji in izolaciji gospodinjstva s prepričanjem, da družba ne nosi odgovornosti za otroke (Chodorow 1978, 75). Virginia Held zagovarja, da je materinstvo naravno ravno toliko kot tudi vse druge človeške dejavnosti. Etiko skrbi razume v kontekstu ženske morale, in sicer je lahko 'materinska oseba' oz. 'osebe, ki materini' (angl. mothering person) tako ženska kot moški, odnos pa temelji na odvisnosti, negovanju ter nudenju skrbi (Held 1995).

Razumevanje etike skrbi kot ženske etike in etike pravičnosti kot moške etike lahko vodi v reprodukcijo binarnih opozicij, ki so utemeljene v zahodnem mišljenju. Tveganje zdrsa v dualistična razmerja vidim predvsem v zasuku etičnih pristopov, in sicer v povečevanju ženske morale nad moško moralo. V nadaljevanju pa lahko vodi razmišljanje o ženski morali in moški morali tudi v percepcijo žensk in moških kot dveh homogenih skupin ter v reproduciranje podrejenosti žensk, če umanjka eksplanatorna raven družbene konstrukcije neenakosti, strukturnih neenakosti in dominacije. Homogenizacija deluje izključujoče, saj izhaja iz perspektive dominantne skupine, ki jo predstavlja bela ženska, srednjega razreda, heteroseksualka (Tronto 1993a).

Joan Tronto (1993) pa v nasprotju z Noddings, Gilligan, Clement in Held zagovarja, da je ženska morala, ki vrednoti skrb, negovanje in čustva, lahko razumljena kot strategija moči za politične spremembe, ki pa je propadla, kar se je pokazalo na primeru feminizma II. vala. Namreč, kot zagovarja Tronto, govoriti o ženski morali in o sposobnosti žensk, njihovi senzibilnosti ter sposobnosti empatije ne pojasnjuje, od kod izvira to razmišljanje: ali iz pojma ženskosti ali iz pojma materinstva ali iz možnosti, da ženska postane mati, ali iz specifične kulturne vloge žensk ter družbenega okolja. Enačenje skrbi z ženskostjo je vprašljivo, kajti razlogi v prid povezanosti spolnih razlik in različnih moralnih perspektiv so nezadostni (Tronto 1993a). Sprejemanje dualistične delitve morale na moško in žensko je pretirano posploševanje in zato je nujno razmišljati o etiki skrbi, ki ni ženska etika, temveč je tradicionalno povezana z vrednotami, ki so pripisane družbeno konstruiranim značilnostim žensk in drugim podrejenim družbenim skupinam. Razumevanje povezanosti koncepta skrbi s podrejenimi družbenimi skupinami ni neločljivo povezano z značajem skrbi, temveč je posledica strukture družbenih vrednot in moralnih meja med zasebno in javno sfero, med moralo in politiko (Tronto 1993, 63–64). Prav tako zagovarjanje spolnih razlik v družbenem kontekstu, ki identificira moško kot normalno, implicira inferiornost žensk (Tronto 1993a).

Tako Joan Tronto (1993) kot Selma Sevenhuijsen (1998) zagovarjata ponovni razmislek o etiki skrbi kot razspoljeni etiki (angl. de-gendered) in umeščenost etike skrbi v politiko. Torej, če je skrb vezana na naravo ženskih skrbstvenih dejavnosti, potem je skrb ali instinktivna ali pa globoko zakoreninjeno kulturno in družbeno vedenje in tako ne more biti del moralne izbire. Pri tem Tronto zagovarja umeščenost etike skrbi v politični kontekst, saj moralno življenje ni ločen in samozadostni del človekovega življenja, temveč se prepleta v praksah vsakdanjega življenja. Razumevanje skrbi in etike skrbi kot politični koncept omogoča preseganje dualističnega odnosa med skrbjo in pravičnostjo. To pa hkrati zahteva prepoznanje tudi, »kako skrb – zlasti kdo skrbi za koga – označuje odnose moči v naši družbi in označuje sovpadanje spola, rase in razreda v odnosu do dajanja skrbi« (Tronto 1993, 103) ter vpliva na politike; torej na ureditev relacijskega trikotnika: posameznica/posameznika – družina – država (politike). Skrbstvene prakse so sestavni del demokratičnega državljanstva, pri čemer pluralnost družbe vključuje tako pravičnost kot skrb (Tronto 1993). Skrb kot politično prakso demokratičnega državljanstva Sevenhuijsen (2003) aplicira v aktivnih politikah, kar v svojih delih pokaže na primeru normativnih analiz socialne politike, družinske politike, zdravstvene politike, kjer prikaže prenos etike skrbi v politike, kot so družinska politika, socialna politika itn. Prav tako Fiona Williams (2003), ki se ukvarja s skrbjo v kontekstu razumevanja različnih dimenzij analiz socialnih politik (kot so spremembe v državah blaginje in skrbstveni režimi, učinki globalizacije na socialno politiko in vpliv družbenih gibanj na socialno politiko), pri čemer zagovarja etiko skrbi in etiko plačanega dela kot pomembni dimenziji skrbstvenega državljanstva.

Če na kratko povzamem, zagovornice ženske etike skrbi povezujejo etiko skrbi z žensko moralo; tako Held in Noddings razumeta spol kot epistemološki temelj za razmišljanje o pojmu skrbi. Etika skrbi je definirana v kontekstu 'drugačnega glasu', tj. ženskega glasu, ki prinaša partikularnost in sočutje v nasprotju z univerzalističnim pristopom pravičnosti, utemeljenem na enakosti in pravilih. Medtem ko Tronto in Sevenhuijsen razumeta skrb kot moralni in politični koncept, v katerem je spol zgolj ena od družbenih kategorij, povezanih z etiko skrbi. Razumevanje skrbi kot »moralne vrednote in temelja za politično doseganje boljše družbe« omogoča razmišljanje o morali, ki ni opredeljena kot ženska ali moška morala (Tronto 1993, 167). Če razumemo skrb kot politični koncept in umestitev etike skrbi v polje političnega, vodi v javno in politično prepoznanje skrbi kot

prakse in aktivnosti, ki je osrednje v človekovem življenju in razbije opredelitev skrbi kot domene posameznikov in posameznic v zasebni sferi.

2.2.2 Glavne značilnosti teorije etike skrbi

Etika skrbi se je razvila v zadnjih štirih desetletjih, pri čemer se je fokus skrbi razširil iz področja filozofije na področje politik, medicine, sociologije z obravnavanjem različnih področij človekovega življenja, od neformalnih vezi in odnosov v mreži družinskega življenja, prijateljstev do področja okolja. Ključne teme, ki so jih številne avtorice in avtorji obravnavali v zadnjem desetletju, se nanašajo na konstituiranje etike skrbi, njenih temeljev in na rekonceptualizacijo meja v politični teoriji, kot je zasebno – javno, morala – politika ter nenazadnje na pozicijo etike skrbi v moralni in politični teoriji, znotraj katerega predvsem izstopa tematika odnosa med etiko skrbi in etiko pravičnosti (Sevenhuijsen 1998; Squires 1999; Sevenhuijsen 2003, 2004; Held 2006).

Etiko skrbi lahko opredelim kot »prijem v moralni in politični teoriji, ki vidi skrb kot pomembno razsežnost vsakdanjega življenja in zagovarja misel, da bi jo morali resno upoštevati« (Sevenhuijsen in Švab 2003, 7). Sevenhuijsen izpostavi, da so ključne moralne situacije tiste, v katerih so interpretirane potrebe, kar pomeni, da ljudje nosimo odgovornost za prepoznanje lastnih potreb in tudi potreb drugih, pri čemer delujemo na način, da te potrebe zadovoljimo. Etika skrbi je kontekstualna in temelji na izkušnjah posameznic in posameznikov v vsakdanjem življenju, kar omogoča razumevanje etike skrbi kot kontinuiran proces interakcij in prilagajanj. Normativni okvir etike skrbi, ki ga izpostavi Tronto in Fisher (Tronto 1993, 105–108, 127–137; 1995), sestoji iz štirih faz skrbi – skrbeti za, poskrbeti za, dajati skrb in biti deležen skrbi, ki ustrezajo štirim elementom etike skrbi: pozornost, odgovornost, kompetentnost in odzivnost (več v nadaljevanju). Tako strukturirano razumevanje skrbi in skrbstvenega dela omogoča premislek o skrbi kot odnosu med različnimi posamezniki in posameznicami, hkrati pa omogoča tudi določeno vedenje in znanje o skrbi, o prepoznavanju in zadovoljevanju lastnih potreb ter potreb drugih. Skupna lastnost posameznikovih vključevanj v skrbstvene odnose, ki zajemajo najbolj intimne in družinske vezi, pa vse do javno izmenjanih gest in besed, ki tvorijo institucije in skupine, je ustvarjanje nevidnosti skrbi (Bowden 1997, 5–6) in nevidnosti oseb, ki opravljajo skrbstvena dela, plačana in neplačana, tako v zasebni kot javni sferi.

Temelj etike skrbi je v zadovoljevanju potreb po skrbi, kar vključuje skrb zase, skrb za druge in skrb za okolje. Vodilno načelo etike skrbi je, da ljudje za to, da bi živeli dobro življenje, potrebujemo druge ljudi in da lahko kot individuumi živimo le v skrbstvenih odnosih z drugimi. Etika skrbi integrira idejo vključitve 'drugega'. Ljudje smo odnosna bitja in odvisni drug od drugega, pri čemer sta odnosnost in medsebojna odvisnost temeljna parametra etike skrbi (Tronto 1993; Gilligan 1995; Bowden 1997; Gilligan 1998; Sevehuijsen 1998, 2003, 2004). Slednje izpostavi Gilligan (1998, 74), ko zagovarja, da etika skrbi zajema kumulativno znanje o medčloveških odnosih, kjer sta jaz in drugi medsebojno odvisna. In ravno vključevanje in odprtost sebi, drugim in svetu zahteva komunikacijo, interpretacijo in dialog v etiki skrbi.

Etika skrbi vključuje osnovne vrednote, kot so pozornost, odgovornost, zaupanje in komunikacija. Zlasti senzibilnost in čustva so v racionalistični moralni teoriji tista, ki spodkopavajo univerzalna moralna načela. Vendar pa lahko čustva vodijo v pretirano empatijo, samozanikanje, odnose moči in izkoriščanja, zato je potrebna etika skrbi kot teoretska veja, kar zagovarja Held (2006). Pri tem pa morajo biti različni vidiki skrbi, skrbstvenih odnosov in praks podrejeni nenehnemu prevpraševanju in vrednotenju, ne le zgolj opisovanju in opazovanju. Ravno to pa omogoča komunikacija med tistim, ki skrb nudi, in tistim, ki skrb prejema, zlasti v odzivnosti na prejeto skrb. Ob tem pa se pojavlja tudi dilema, ali etika skrbi deluje kot izkoriščevalska ideologija, ohranjajoča status quo podrejenih družbenih skupin, ki opravljajo skrbstvene aktivnosti, in ali, kot razmišlja Bubeck (1995), lahko etika skrbi deluje kot opresivna ideologija, ki služi ohranjanju ženskega dela v sferi doma. Bubeck (1995) problematizira skrb tudi kot breme, ki lahko vodi v odnose izkoriščanja. Kot primer navaja žensko, ki skrbi za otroka in neguje partnerjevo bolno mater, opravlja gospodinjska dela ter skrbi za moža. S stališča etike skrbi je nesprejemljivo, če bi prenehala ali zmanjšala količino ponujene skrbi, kar vodi v eksploatacijsko dilemo, s katero se soočajo vsi, ki skrb dajejo, in sicer v primeru plačanega in neplačanega skrbstvenega dela. Namreč tisti, ki skrb prejema, ne prenehajo z nudenjem skrbi, saj bi zavrnitev zadovoljitve potrebe po skrbi lahko prizadejala resne posledice osebi, ki skrb potrebuje. Zato je skrb tista vrednota ali vrlina, kot pravi Bubeck (1995, 246–247), ki je nad pravičnostjo, vendar vsebuje elemente pravičnosti. Načeloma imajo tisti, ki skrb nudijo, v dilemi možnost izbirati med zmanjšanjem in nadaljevanjem dajanja skrbi ter s tem tudi nadaljevanjem eksploatacije. Njihova izbira je, kot trdi

Bubeck (1995, 247), že vnaprej določena oz. predpostavljena. Možna rešitev je v socialnih provizijah, ki nadomestijo skrb, vendar pa mora biti izkoriščanje tistih, ki skrb nudijo, prepoznano v družbi kot problem (Bubeck 1995). Hkrati pa se postavlja vprašanje, ali je možno oblike skrbi, ki potekajo v zasebni sferi nadomestiti s storitvami v javni sferi, kar sočasno odpre številna vprašanja o dostopnosti skrbstvenih storitev, vprašanju vsebin, njihove kvalitete. Gre za komodifikacijo skrbstvenega dela, ki ne prevprašuje le, kdo bo skrbel za koga, temveč tudi za kakšne skrbstvene aranžmaje gre ter vključuje prostorsko-časovni kontekst (kje se skrb odvija, kako skrb 'uokvirimo' v času in prostoru – primer »quality time«, kar obravnavam v nadaljevanju).

Etika skrbi razume moralne situacije kot kontekstualne in umeščene v zgodovinski okvir. Kot zagovarja Held (2006, 12), prevladujoče moralne teorije interpretirajo moralne probleme kot konflikt med individualnimi interesi posameznika oz. posameznice ter univerzalnimi moralnimi načeli. Etika skrbi pa se ukvarja ravno s tistim, kar je vmes, ne gre niti za egoizem niti za altruizem, temveč za konkretne skrbstvene odnose med tistimi, ki skrb dajejo, in tistimi, ki skrb prejemajo. Srž etike skrbi ni v predpostavljajanju, kaj je moralno dobro ali slabo, temveč kako bi lahko čimbolje živeli. Etika skrbi z upoštevanjem razlik med ljudmi in družbenimi skupinami ter nasprotovanju univerzalizaciji, abstrakciji in racionalizaciji posameznikov in posameznic bolj ustreza realnostim globalnih razlik med različnimi kulturami, družbenimi skupinami, skupinskim izključevanjem in virom morebitnih konfliktov (Held 2006, 165).

Etika skrbi vpelje rekonceptualizacijo meja med zasebno in javno sfero, saj se je razmerje med njima skozi zgodovino spreminjalo in s tem tudi vrednote in prakse, ki so povezane z obema sferama. Že od antike dalje je javna sfera – *polis* – povezana z moškimi, ženske pa z zasebno sfero, z gospodinjstvom – *oikos*. Javna sfera je bila in je še vedno odvisna od zasebne sfere, sfere nujnosti. Namreč, produkcija in reprodukcija, ki sta se odvijali v *oikosu*, sta omogočali delovanje v *polisu*. Vrednote *oikosa* se navezujejo na nujnost, na potrebe, v primerjavi z vrednotami svobode in enakosti v *polisu*. Bowden (1997, 147) izpostavi, da so ravno vrline *oikosa*, kot so naklonjenost, ljubezen, odzivnost, skrb, dolžnost in obveznost, predstavljale temelje »krepostnega državljanstva«. Meja med zasebno in javno sfero postane zopet očitna z industrializacijo v 18. stoletju, ko ekonomsko življenje posameznika oz. posameznice postane ločeno od gospodinjstva, ko pride do ločitve med produkcijo in reprodukcijo. Slednja ostane v kontekstu družine integralni

del zasebne sfere. S tem, ko gospodinjstvo ni več primarna enota ekonomske produkcije, se pojavijo prve težnje po izobrazbi žensk in večjem vplivu v družbi. Te so bile spodkopavane s trditvami, da ženska po naravi spada v sfero gospodinjstva. Z ločevanjem zasebne in javne sfere ter umestitvijo žensk v sfero doma in moških v sfero plačanega dela se je vzporedno zgodila tudi relocacija moralnega mišljenja iz javne sfere v sfero gospodinjstva, ki je vezano na domeno žensk (Tronto 1993, 55). Medtem ko Lister (1997) označi delitev na zasebno in javno sfero kot univerzalistično delitev, kjer je pravičnost povezana z neodvisnostjo in umeščena v javno sfero ter skrb z odvisnostjo od drugih, ki je postavljena v zasebno sfero.

Etika skrbi zlasti od 90-ih let 20. stoletja dalje vpelje tudi rekonceptualizacijo odnosa med moralo in politiko. Skrb kot politični koncept narekuje, da prepoznamo pomembno vprašanje, kdo skrbi za koga. To vprašanje vključuje odnose moči in sovpadanje spola, starosti, razreda in etnične pripadnosti z dajanjem oz. nudenjem skrbi (Tronto 1993, 168–169), odnose med različnimi akterji in akterkami, vključenimi v skrbstvene prakse, ter nenazadnje relacijski trikotnik posameznik/posameznica – družina – država. Zato skrb ne gre razumeti kot utopičen pripomoček, ki bo končal konflikte, temveč kot vrednoto, ki je osrednja v konstelaciji političnega mišljenja (Tronto 1993, 172). Prav tako lahko skrb kot političen koncept služi kot temelj za politične spremembe in predpostavlja strategijo za spremembe. Ob tem se zastavi vprašanje, kako skrb ne opredeliti zgolj kot političen koncept, temveč ga prenesti in razumeti v delovanje sfere politike? Povedano drugače, kaj je pomembno za različna področja našega življenja, kot je skrb zase, skrb za drugega, skrb za okolje, kar pomeni, na primer, kako delo vključiti v skrb, kot pravi Fiona Williams (2003) v kontekstu razmišljanja o skrbi in socialnih politikah (npr. skrb za starejše, skrb za otroke). Prednost etike skrbi je v tem, da skrb ne razume kot moralni ideal, temveč kot prakso in kot vrednoto, ki omogoča boljše življenje. Namreč ob demografskih spremembah, kot je staranje prebivalstva in spremembah na trgu dela, se pojavi vprašanje skrbi za starejše oz. problem »skrbstvene vrzeli« (Sevehuijsen 2003, 28), ki ni zgolj vprašanje posameznika ali posameznice ter njegove oz. njene družine, temveč predvsem vprašanje države in njenih politik.

2.3 OPREDELITVE SKRBI: SKRB KOT ODNOS, DELO, DEJAVNOST, STORITEV, DEMOKRATIČNA PRAKSA

Enotne definicije o skrbi ni, kar daje konceptu skrbi ambivalenten značaj in prinaša številne negativne kritike. Če obstaja mnogo definicij določenega koncepta, v tem primeru skrbi, ali to pomeni umanjkanje razumevanja in zato nezmožnost konsenza o tem, kaj skrb je, ali pa to zgolj nakazuje na značaj skrbi, ki je vedno kontekstualna, odnosna in zatorej vedno partikularna. Ali pa je posledica tega, da je etika skrbi mlada teoretska veja, ki se je začela razvijati v osemdesetih letih 20. stoletja? Dejstvo, da skrb razumemo zelo fragmentirano je lahko posledica tega, da so dela o skrbi razpršena in proces skrbi nepopolno integriran, kot tudi posledica dejstva, da se skrb pogosto razume v trivialnem pomenu, veže se na zasebno sfero, na domeno emocij in nujnosti, kar je razumljeno kot odraz šibkosti, podrejenosti in odvisnosti (Tronto 1993, 112). Mnogi avtorji in avtorice iz različnih področij so se ukvarjali s pojmom skrbi, vendar ne na nek sistematičen način, ki bi omogočal kritiko družbe in kritičen vpogled na skrbstvene prakse in odnose.

Fragmentiranost koncepta skrbi in njena kontekstualnost se odražata predvsem v mnogoterosti definicij skrbi in skrbstvenega dela tako v teorijah etike skrbi kot na področju sociologije (Tronto 1993; Bubeck 1995; Morgan 1996; Bowden 1997). Avtorice ženske etike skrbi (Carol Gilligan (1982), Virginia Held (1995, 2002), Nel Noddings (1986), Sara Ruddick (1990)) etiko skrbi razumejo kot ženski moralni prostor in arhetip skrbi utemeljujejo v odnosu med materjo in otrokom, medtem ko avtorice feministične etike skrbi (Selma Sevenhuijsen (1998, 2003, 2004), Joan Tronto (1993, 1995) in Fiona Williams (1994, 2001, 2003)) poskušajo preseči žensko etiko skrbi tako, da skrb razumejo kot moralni in politični koncept, kot državljansko in demokratično prakso.

Carol Gilligan utemelji svoje delo na študiji o razvoju identitete in moralnem razvoju v zgodnjih odraslih letih, študiji o odločitvi za splav, kjer gre za povezavo med izkušnjo, mišljenjem ter vlogo konflikta v moralnem razvoju, in študiji o pravicah in odgovornostih. Glavna hipoteza treh študij je bila, da obstajajo različne oblike moralnega mišljenja, ki se navezujejo na različno dojetje jaza. Na podlagi dognanj skrb opredeli kot odnosno prakso, kjer je potreba po skrbi za drugega pripoznana in kjer iz mreže povezanosti, ki omogočajo skrbstvene prakse, nihče ni izključen

(Gilligan 1998, 62). Glede na to, da njeno delo velja za temeljno na področju teorije etike skrbi, je vendar problematična zastavitev konceptov spolov, saj moške in ženske prikaže kot dva ločena, homogena spola, in tako ne upošteva razlik med ženskami in razlik med moškimi, izpostavi zgolj razlike med spoloma. Prav tako študije Carol Gilligan obravnavajo zgolj spol, izključi pa druge kategorije, ki prav tako pomembno vplivajo na skrbstvene odnose in prakse, kot so starost, rasa, etnična pripadnost, razred itn. Nedvomno gre za pomembno delo tudi iz feministične perspektive, saj izpostavi 'glas' žensk, ki pa ga v končni instanci homogenizira in poenoti v en glas, glas bele ženske, heteroseksualke, srednjega razreda oz. glas privilegiranih žensk.⁹

Nel Noddings (1984/1986, 24) podobno kot Gilligan skrb opredeljuje predvsem kot usmerjenost k drugemu in delovanje za drugega, v korist drugemu, kar pomeni, da izstopimo iz svojega lastnega referenčnega okvirja in vstopimo v drugega ter vzamemo v obzir posameznikove potrebe, želje in pričakovanja do nas. Po Noddings (1984/1986, 30) je empatija do drugega ključni element skrbi, kjer gre za sprejemanje drugega in občutenja z drugim, kjer jaz (oseba, ki skrb daje) postane dualnost v skrbstvenem odnosu. Pri tem pa Noddings (1984/1986, 79–83) loči naravno in etično skrb. Naravno skrb opredeli kot materino skrb za otroka, kjer mati ne deluje po nekih vnaprej določenih univerzalnih načelih, na otrokove potrebe se odziva po lastnih občutkih. Medtem ko etična skrb predpostavlja moralno odgovornost tistega, ki skrbi in predpostavlja superiornost drugih oblik povezanosti oz. odnosov. Vendar, kot izpostavi tudi Noddings, ni vedno mogoče z gotovostjo določiti, ali je skrbstvena praksa naravna ali etična. Ljudje smo v »koncentričnem krogu« skrbi, kjer notranji krog predstavlja osebe, za katere skrbimo zato, ker jih ljubimo in ker so nam blizu, tako fizično kot emocionalno. V zunanem krogu so tisti, s katerimi imamo osebni odnos, zunaj kroga pa so vsi tisti, ki jih ne poznamo, t. i. 'bližnji drugi', ki jih utegnemo spoznati preko odnosov z bližnjimi, starši, sorodniki in prijatelji. Tako se vzpostavljajo skrbstveni odnosi, ki povezujejo neznane posameznice in posameznike s tistimi, ki jih poznamo in za katere skrbimo (ki so v notranjem krogu). Skozi prepoznanje teh skrbstvenih vezi, kjer sta zaupanje in sprejemanje pomembna elementa, je posameznik ali posameznica pripravljena skrbeti (Noddings 1984/1986,

⁹ Tronto (1993a) izpostavi, da tako Kohlbergova študija kot študija Gilligan vključujeta le privilegirani družbeni sloj in predlaga novo študijo z uporabo njune metodologije, v katero bi vključili marginalizirane družbene skupine, s čimer bi se preverila ustreznost njunih metodologij. Hkrati Tronto (1993) navaja, da razlike, ki jih Gilligan pripisuje razlikam med moškimi in ženskami v moralnem razvoju pravzaprav ustrezajo razlikam glede na razred, etničnost ter da razlike v drugih družbenih skupinah niso tako očitne kot v privilegirani družbeni skupini belih žensk in moških srednjega razreda (kar je bil tudi vzorec v študiji, ki jo je opravila Gilligan).

46-47; 1995/1984, 15). V delu *Caring. A Feminine Approach to Ethics and Moral Education* se Noddings ukvarja pretežno z odnosom starš – otrok in učitelj/ica – učenec/ka, vendar zagovarja, da je skrb celostna praksa v odnosu z bližnjimi in 'bližnjimi drugimi'. Naše obveznosti so določene z odnosi z drugimi, kar pomeni, da posameznik ali posameznica ni dolžna oz. obvezana skrbeti npr. za stradajoče otroke v Afriki, ker celostna skrb ni mogoča, razen če se ne odloči in opusti skrb za svoje bližnje, ki so v notranjem krogu skrbi (Noddings, 1984/1986, 86). Noddings (1984/1986, 18) na tej točki zavrača idejo univerzalne skrbi, skrbi za vse, ker je nemogoče realizirati skrb za vse in ker ta ideja lahko vodi tudi v reševanje abstraktnih moralnih problemov. Vendar pa je tovrstno razmišljanje problematično na dveh ravneh; prvič, saj predpostavlja razvrščanje posameznikov ali posameznic, za katere bomo skrbeli oz. s katerimi bomo v skrbstvenem odnosu, hierarhizira skrb oz. tiste, ki skrb potrebujejo. Posameznica ali posameznik je tako moralno odgovoren za svoje bližnje, hkrati pa razrešen oz. razrešena odgovornosti za 'bližnje druge'. In drugič, tovrstno zagovarjanje selekcije in hierarhiziranje skrbi ohranja in reproducira obstoječe družbene vzorce moči. Hkrati pa avtorica zanemari, da obstaja več ravni skrbi in prva je ravno zavedanje o potrebah po skrbi drugih, ki lahko vodi v odgovornost za skrb in dajanje skrbi, ni pa nujno. Zatorej, predpostavka, da lahko skrbimo samo za tiste, ki so nam fizično, osebno in emocionalno blizu, za ostale pa moralno nismo niti obvezani niti odgovorni, zgreši eno temeljnih komponent etike skrbi, tj. pozornost do sebe, do drugih in do okolja.

Virginia Held (2006, 34–44) pojasni skrb kot družbeno in politično vrednoto ter prakso, ki temelji na univerzalni izkušnji posameznic in posameznikov, načeloma sposobnih dajati in prejemati skrb. Skrbi ne razume v univerzalnem pomenu skrbi za vse, temveč v konkretnih odnosih z drugimi. Skrbstveni odnosi pa niso zamejeni z osebnimi konteksti družinskega življenja in prijateljskih ter sorodstvenih mrež, temveč se razširijo na različne skupine, skupine državljanek in državljanov. Skrbstvene prakse vsebujejo pozornost, senzibilnost in zadovoljevanje potreb po skrbi drugih. Vendar pa skrbstvene prakse niso podvržene zgolj vrednotam etike skrbi, temveč tudi pravičnosti, npr. pravična vzgoja otrok, če je v družini več otrok. V skrbstvenem odnosu si tisti, ki skrb daje, in tisti, ki jo prejema, delita interes za skupno dobro. Skrbstveni odnosi ustvarjajo manjše skupnosti, kot so družine, prijateljske mreže, od katerih so odvisne večje skupnosti oz. družbe. Namreč, kot poudari Held (2006, 43), za napredek družbe je potrebna medsebojna skrb za ljudi in za okolje. Held opredeli posameznike in posameznice kot moralne subjekte; skrbstvena oseba je tista, ki

nima zgolj namena dajati skrb, temveč je del tega skrbstvenega odnosa. Torej ne gre zgolj zato, da je skrbstveno delo opravljeno v smislu konkretnega dela, temveč je za dajanje skrbi bistven odnos. Ob tem je treba upoštevati, da je skrb kot delo in odnos lahko plačano ali neplačano oz. formalno ali neformalno delo. Ravno na tej točki je treba omeniti Morgana (1996), ki skrb opredeli kot kompleksnost odnosov, vključujočih tako prakse (skrb kot delo) kot čustva (skrb kot odnos), meje med njima pa so pogosto zabrisane. Prav tako izpostavi delitev na formalno in neformalno skrb. Formalna skrb je plačana in tisti, ki skrb nudijo, niso v osebnih, intimnih odnosih s tistimi, ki skrb prejemajo. Ali formalna skrb vključuje skrbstvene odnose, je stvar polemike kot tudi konteksta; npr. poklic negovalca oz. negovalke v domu za starejše vključuje vsakodnevno negovalno delo, ki ga spremlja odnos, ki se razvije med osebo, ki opravlja negovalno delo, in osebo, ki nego prejema, če tudi v samem začetku odnosnega elementa v skrbstveni dejavnosti ni bilo. Morgan (1996, 98) izenači formalno skrb z institucionalno skrbjo, medtem ko je neformalna skrb neplačana in tisti, ki skrb nudijo, so ponavadi v sorodstvenem odnosu s tistim, ki skrb prejema, čeprav ni nujno. Kompleksnost razlikovanj pojma skrbi vidi predvsem v medsebojnem križanju in povezovanju različnih oblik skrbi, kot so na primer, formalna – neformalna skrb, plačana – neplačana skrb, skrb v zasebni, skrb v javni sferi.

Joan Tronto (1993, 1995) izpostavi, da smo ljudje odnosna bitja, medsebojno odvisni in da bi lahko živeli dobro življenje potrebujemo drug drugega, kar pomeni, da kot posameznice in posamezniki lahko obstajamo in delujemo v odnosih in skrbstvenih praksah z drugimi. Skrb tako lahko razumemo, »kadar ima dejanje oz. delovanje za cilj ohranjanje, nadaljevanje ali obnavljanje sveta« (Tronto 1993, 104). To vključuje skrb zase, skrb za drugega in skrb za svet. Prav tako **Sara Ruddick** (1990) izpostavi skrb kot zadovoljevanje potreb po skrbi ne le ljudi, temveč tudi skrb za okolje (npr. rastline in živali). Pri čemer Sara Ruddick (1989, 46) izpostavi materinjenje kot osrednjo komponento in simbol skrbi.¹⁰ Skrb povezuje z materinjenjem in mirovništvom na točki, ko pravi, da vrednote skrbi lahko vodijo k večji varnosti, ugodju in pravičnosti v svetu, kjer je vrednota skrbi elementarna (Ruddick 1989, 137). Navkljub visokemu družbenemu vrednotenju materinjenja in miru so matere, mirovniki ter mirovnice povsem brez politične moči odločanja. Skrbeti za nekoga pomeni predvsem izpolnjevanje potreb po skrbi ranljivejših oseb, otrok in

¹⁰ Ruddick (1989, 40) izpostavi, da so matere večinoma ženske, vendar ne izključi moških kot materinskih oseb oz. oseb, ki materinijo.

starejših ter učenje mladih in neizobraženih (Ruddick 1989). Razumevanje, da zlasti ranljivejši potrebujejo skrb, predpostavlja ločevanje na ljudi, ki skrb potrebujejo, in na tiste, ki je ne, kar pa etika skrbi zavrača. Vsaka skrbstvena aktivnost vsebuje učenje in zahteva potrpežljivost ter praktično znanje o materialnem svetu, kar vključuje tudi človekovo telo.

Joan Tronto in Berenice Fisher (Fisher in Tronto 1990, 40–46; Tronto 1993, 1995) opredelita skrb kot proces in prakso/aktivnost, ki sestoji iz štirih medsebojno povezanih korakov, ustrežajočih štirim značilnostim etike skrbi:

- *Skrbeti za* pomeni prepoznanje potrebe po skrbi, temu pa ustreza vrednota *pozornosti* – dovezetnost in senzibilnost za druge in za različne situacije. Kot zagovarja Tronto je pomembno, da oseba prepozna lastne potrebe, kar ji omogoča oz. vodi v to, da je sposobna prepoznati potrebe drugih.
- *Poskrbeti za* pomeni pripravljenost in odgovornost, da ustrezno ravnamo v dani situaciji, torej da se odzovemo v dani situaciji in reagiramo. Temu koraku ustreza vrednota *odgovornosti*.
- *Dajati skrb* je tretja razsežnost in pomeni zadovoljevanje potreb po skrbi drugih – pri tem pa je pomembno, da je oseba kompetentna za to, da daje skrb, in sicer takšno, ki je v dani situaciji potrebna. Skrb ni zgolj dober namen nekomu pomagati. *Kompetentnost* je vrednota dajanja skrbi.
- *Biti deležen skrbi* pa predstavlja interakcijo med osebo, ki skrb daje, in osebo, ki skrb prejema. Pomeni odziv tistega, ki je deležen skrbi; *odzivnost* predstavlja prostor za pozornost in senzibilnost za stališča drugega.

Pozornost, odgovornost, kompetentnost in odzivnost niso omejene zgolj na tiste osebe, ki so skrbi deležne, temveč so prisotne v praksah v vsakdanjem življenju. Integriteto skrbi zagotavljajo štirje izpolnjeni koraki skrbi, vključno z navedenimi elementi etike skrbi. Namreč, skrb je več kot zgolj dober namen pomagati nekomu, saj zahteva znanje o dani situaciji, o potrebah, o kompetentnosti tistega, ki lahko skrb nudi. Prav tako morajo osebe, ki skrb nudijo, sprejemati trditve o potrebah, o morebitnih konfliktih med potrebami in željami, o strategijah za zadovoljevanje potreb ter za odzivnost za prejeto skrb (Tronto 1993, 136–137). Vse to pa presega zgolj osebno zavedanje, kar se v tem primeru navezuje na profesionalno skrbstveno delo in širok konceptualni okvir

pojmovanja skrbi. Tradicionalne spolne vloge v zahodnih družbah implicirajo, da moški *skrbijo za*, ženske pa *poskrbijo* (Tronto 1993, 103).

Tisti, ki skrb nudijo, so v odnosu s subjekti, namen njihovega delovanja je ohranjanje vzajemne povezanosti z drugimi. Pojmovanje skrbi pa Tronto omeji z razumevanjem, da skrb ni integralni del vseh človekovih aktivnosti. Mednje prišteva težnjo k užitku, kreativne dejavnosti, produkcijo in destrukcijo. To pomeni, da igranje, ustvarjanje umetniškega izdelka in predajanje užitkom niso skrb, lahko sicer vsebujejo elemente skrbi, vendar imajo drug namen in cilj. Vendar s tem ne gre zamejiti pojavnosti skrbi, namreč otroška igra ni zgolj samo igra, temveč vsebuje tako skrbstvene kot izobraževalne, vzgojne, kreativne in družbene elemente. Definicija skrbi, kot jo ponuja Tronto, je preširoka in specifične lastnosti skrbi se zaradi tega lahko zabrišejo. Hkrati pa tovrstna definicija omogoča razumevanje skrbi kot ontološke človeške dejavnosti, vendar nujno potrebuje poddefinicije skrbi, saj obstajajo velike razlike predvsem v dimenzijah časa, prostora in oblikah skrbi ter akterjev oz. akterk, ki nudijo in ki prejemajo skrb. Skrbstvene prakse in odnosi so omejeni z določenimi družbenimi konteksti delovanja, kot je neformalno skrbstveno delo v družini in skrbstveno delo v zasebni sferi (npr. negovalno delo starejših oseb, oseb s posebnimi potrebami) ter formalno skrbstveno delo v javni sferi (negovalni poklici).

Selma Sevenhuijsen (1998, 23) opredeli skrb kot obliko človekovega delovanja, ki je usmerjena k drugim, k sebi in k svetu, okolju in obstaja v presečišču med posameznikom oz. posameznico, drugimi in svetom. Skrb razume kot »kognitivno in moralno aktivnost« in ne zgolj dihotomijo med delom in ljubeznijo (Sevenhuijsen 1998, 82). Namreč, skrb je več kot zgolj pomivanje posode, menjavanje plenice in skrb za ostarelega starša. Razumevanje potreb je ključnega pomena v skrbstvenih dejavnostih (Sevenhuijsen 1998, 82). Zagovarja ponovno premišljanje in ovrednotenje skrbi s feministične perspektive, in sicer na točki redistribucije plačanega dela in skrbstvenega dela med moškimi in ženskami in na točki novih pristopov pravičnosti, morale in politike. Skrb razume kot zasebno in javno, kar predpostavlja razumevanje skrbi v kontekstu političnega, kjer je skrb del vsakdanjega življenja posameznic in posameznikov in del politik.

Diemut Elisabeth Bubeck (1995) obravnava skrb v kontekstu materialistične teoretske tradicije, kjer se ukvarja z neplačanim domačim delom v družini, ki ga v večini opravljajo ženske, in služi zadovoljevanju potreb ter želja družinskih članic in članov. Skrb je družbene narave in Bubeck jo

opredeli kot dejavnost oz. prakso, ki je usmerjena v zadovoljevanje potreb po skrbi drugih. Skrbstveno delo je vrsta dela, ki mora biti opravljeno, je potrebno delo in nujno je, da ga opravljajo ljudje (Bubeck 1995, 29).¹¹ Vključuje ljudi, ki prejemajo in ki nudijo skrbstveno delo, kar predpostavlja, da skrb ne more biti avtomatizirana. Hkrati pa ugotavlja, da tovrstnega dela ni mogoče ukiniti; tega si nihče ne želi, vsi bi bili namreč oškodovani, saj je to delo za ljudi, ki ga želijo opravljati, tudi nagrajujoče. Skrb oz. skrbstveno delo je, ko se potrebe ene osebe srečajo z možnostjo zadovoljitve te potrebe pri drugi osebi in kjer gre za interakcijo med tema dvema osebama. Namreč, interakcija oz. odnos je nujen pogoj za skrbstveno dejavnost, saj oseba te potrebe ne more zadovoljiti sama. Tovrstna definicija je zopet pomanjkljiva, saj zapre možnost razumevanja skrbi zase in skrbi za okolje. Zdi se, kot da Bubeck ta vidik popolnoma zanemari. Prav tako tovrstna definicija izključi primere skrbi, kot je npr. kuhanje kosila za prijatelje ali pa spremljanje starejše osebe k zdravniku, v primeru, da to lahko stori oseba tudi sama. Skrbstveno delo vključuje dve vlogi, in sicer tistega, ki skrb daje, in tistega, ki skrb prejema, pri čemer sta vlogi zamenljivi (na primer prijatelji, starši, otroci) in fleksibilni tako v krajšem kot daljšem časovnem obdobju. Skrbstveno delo je utemeljeno na asimetrični transakciji materialnih koristi, kar velja za vse skrbstvene prakse, ki niso plačane, in temelji na enostranski odvisnosti tistega, ki skrb potrebuje od tistega, ki skrb nudi, kar predpostavlja odnos neenakosti. Predstavlja korist za drugega, kateremu je skrb namenjena, in ne korist za tistega, ki skrb nudi. Vendar pa je skrbstveno delo tisto, ki prinaša zadovoljstvo in krepitev moči (angl. empowerment). Pozornost, odzivnost in sposobnosti ter znanje, izkušnje tistega, ki skrb nudi na ustrezen način so temeljne lastnosti koncepta skrbi. Skratka, skrb predstavljajo aktivnosti, ki jih ljudje izvajajo v določenem času in prostoru, pri čemer so le-te lahko javne (državni sektor skrbi), pol javne (privatni sektor skrbi, plačano skrbstveno delo, institucionalizirana skrb) in zasebne skrbstvene prakse (zasebna sfera, sfera doma, kjer gre za (ne)plačano skrbstveno delo).

Če strnem, teoretska produkcija se na področju etike skrbi deli na opredelitev skrbi kot 'dela iz ljubezni' (ženska etika skrbi) in skrbi kot skrbstvene prakse, ki vključuje prav tako odnos kot neposredno aktivnost (feministična etika skrbi). Skrb je praksa, odnos in vrednota, lahko je tudi vrлина, hkrati pa je treba ločiti plačano in neplačano skrbstveno delo. Razlikuje se glede na obliko oz. vrsto ponujene oz. prejete skrbi, glede na prostor in posledično temu njeno funkcionalnost (v

¹¹ Potrebno delo Bubeck (1995, 34) razdeli na materialno produkcijo in žensko delo.

prijateljskem odnosu kot pogovor, v bolnišnici v obliki nege). Vedno gre za odnos med tistim, ki skrb daje, in tistim, ki jo prejema kot zagovarja etika skrbi. To, kar razlikuje skrbstveno delo od drugega reproduktivnega dela, npr. plačana pomoč na domu, je ravno odnosna komponenta skrbstvene aktivnosti. Vendar se ob tem zastavlja naslednje vprašanje: ali je to ločnico res tako enostavno postaviti? Namreč, pogosto razmišljanje plačanih varušek (zlasti upokojenk), prav tako neplačanih (predvsem stari starši, zlasti babice), v intervjujih, ki sem jih izvedla v okviru doktorske disertacije, je, da želijo pomagati zaposlenim mladim staršem, ki se vsakodnevno soočajo s težavami pri usklajevanju različnih obveznosti. Skratka, v obeh primerih je prepoznana potreba po skrbi in tudi udejanjena, pri čemer je v obeh primerih prisoten odnos med tistim, ki skrb nudi, in tistim, ki jo prejema, s to razliko, da gre v prvem primeru za plačano, v drugem za neplačano skrbstveno delo.

2.3.1 Skrbstvene prakse – sovpadanje družbenih kategorij spola, etnične pripadnosti in razreda

Pojma skrbi in skrbstvenega dela sta vezana na spol v dvojnem pomenu: spolna delitev skrbstvenega dela v različnih kontekstih (javna sfera – skrbstveni poklici, zasebna sfera – družinsko življenje) in skrb kot spolno obeležena praksa, ideološko vezana na empatijo, čustvovanje, negovanje, ki v zahodnem mišljenju velja za žensko domeno (Morgan 1996). Skrb je spolno obeležena praksa, ki oblikuje osrednji del kulturnih konceptov ženskosti in je odsotna ali celo nezdružljiva s koncepti moškosti (Bubeck 1995, 160). Skrbstvena vloga moških se osredotoča zlasti na zagotavljanje materialnih dobrin v vlogi moškega hranitelja družine (angl. breadwinner), ki pa se prav tako spreminja v kontekstu pluralizacije družinskega življenja in družinskih oblik, demografskih sprememb in sprememb na trgu dela. Skrb predstavlja glavno komponento spolne delitve dela v večini družb, saj večino plačanega in neplačanega skrbstvenega dela opravijo ženske, zagovarja Bubeck (1995, 166). Izvajanje neplačanega skrbstvenega dela v zasebni sferi postavlja ženske v ranljivejši položaj in lahko vodi v eksploatacijo žensk.

Žensko delo v družinskem življenju Bubeck (1995, 23–24) razdeli na:

- gospodinjska opravila (čiščenje, pranje in likanje oblačil ter posteljnine, kupovanje gospodinjskih dobrin, hrane, oblačil in pohištva, priprava hrane in druga opravila, ki so s tem povezana itn.);

- skrb in nega za otroka (delo se spreminja odvisno od starosti otroka; ko je otrok še dojenček, je največ dela s hranjenjem, negovanjem in igranjem, medtem ko se s starostjo otrok povečujejo tudi aktivnosti, kot so pogovori, sodelovanje v skupnih družinskih aktivnostih itn.);
- skrbstveno delo (kamor uvršča avtorica tudi sorodniško in emocionalno delo, kot je na primer skrb za bolne starše itn.).

Skladno s spolno delitvijo dela, se spolni stereotipi o skrbi in skrbstvenem delu, stereotipi o ženski kot skrbnici in negovalki ter moškem kot avtonomnem in racionalnem posamezniku ohranjajo in utrjujejo v vsakdanjih praksah. Vez med skrbjo in ženskostjo ostaja nepretrgana dokler bodo ženske opravljale skrbstveno delo in bodo moški zagotavljali materialne dobrine.¹² Na tej točki se Bubeck (1995) naveže na Chodorow (1978), ko pravi, da formacija psiholoških razlik med spoloma poveča predispozicijo in sposobnosti ter občutek za samorealizacijo skrbi in skrbstvenega dela pri ženskah ter zmanjša te predispozicije pri moških. Na vprašanje, zakaj so ženske tiste, ki opravijo večino skrbstvenega dela, Bubeck (1995, 172) ponuja naslednje odgovore:

- skrbstvene prakse, ki jih opravljajo ženske, se reproducirajo skozi ekonomske pritiske razlik med moškimi in ženskami,
- psihološke predispozicije,
- emocionalno nagrajevanje za skrbstvene prakse,
- moralne norme, družbene vrednote in družbeni pritisk.

Poleg osebne interakcije pa Bubeck (1995) skrb utemeljuje tudi v ideji o tem, da tisti, ki ima določeno potrebo po skrbi, sam te potrebe ne more zadovoljiti, kar omogoča razlikovanje med skrbjo in storitvijo. Na primer če ženska skuha kosilo za otroka, je to skrb, saj si otrok sam ne more skuhati, medtem ko je kosilo za partnerja storitev v primeru, če si je sam sposoben pripraviti obrok. Storitve so lahko plačane ali neplačane, temeljijo na posameznikovih željah, ki bi jih lahko uresničili tudi sami. Ob tem Bubeck (1995) razlikuje tudi med skrbjo in aktivnostmi, ki so povezane z ljubeznijo in prijateljstvom. V kuhanju kave za prijatelja, ki pride na obisk, Bubeck ne vidi elementov skrbi, z izjemo, če si prijatelj sam ne more skuhati kave. Pogosto pa so tovrstne

¹² Ta argument ne velja za bivše socialistične države, kot je Slovenija, ki ima več kot 60-letno zgodovino zaposlovanja žensk.

aktivnosti lahko tudi oboje, skrb in ljubezen, kar je še zlasti pogosto v zasebni sferi za dela, ki jih opravljajo ženske v korist moškim (Bubeck 1995, 134). Skrb nujno ne vsebuje emotivnih vezi med tistim, ki skrb nudi, in tistim, ki skrb prejema. Hkrati pa opozori na težave pri razlikovanju skrbi in storitev, dejanj iz ljubezni, zlasti v zasebni sferi. Namreč, skrb v zasebni sferi je rezultat nekega specifičnega vzorca interakcij med dvema posameznikoma, ki temeljijo na bližini, povezanosti, lahko tudi sorodnosti. Medtem ko je skrb v javni sferi profesionalizirana, utemeljena v funkciji, saj tako tisti, ki skrb daje, kot tisti, ki skrb nudi, izpolnjujeta določene funkcije (Bubeck 1995, 229–230). Povezovalni element skrbi v javni in v zasebni sferi je zadovoljevanje potreb po skrbi.

Interpretacija, ki jo ponudi Gilligan (1982), predpostavlja skrb kot spolno obeleženo prakso, temelji na ovrednotenju in povečevanju tistega dela življenja žensk, ki je bil zgodovinsko zanemarjen tako v teoriji kot v praksah vsakdanjega življenja. Nanašajoč se na Tronto (1993, 1995) pa skrb ni zgolj spolno obeležena, temveč tudi razredno, rasno ter starostno obeležena praksa. Namreč, poleg spola tudi družbeno konstruirane kategorije, kot so rasa, razred, starost, vplivajo oz. determinirajo razlike in odnose, kdo skrbi za koga in na kakšen način. V zahodnih družbah je bilo skrbstveno delo delo sužnjev, služabnic in služabnikov ter na splošno žensk. Zlasti skrb za otroke, za starejše in bolne je bila skoraj izključno ženska domena. Medtem ko so bili sužnji, sužnje, služabnice ter služabniki vključeni v produkcijo, vendar so poleg tega opravljali tudi skrbstveno delo za druge (Tronto, 1993). Skrbstvene aktivnosti so v zahodnih družbah podcenjene, premalo plačane in jih v glavnem opravljajo podrejene družbene skupine, ki ne posedujejo politične moči. Večino plačanega domačega dela opravijo ženske, zlasti čiščenje, gospodinjiski servisi, varovanje otrok in nega, oskrba starejših na domu. Gre za začaran krog skrbi, kjer je skrb, kot že izpostavljeno, podcenjena in so tudi osebe, ki opravljajo tovrstna dela, 'nevidne' in slabo plačane. Hkrati pa je skrb podcenjena tudi konceptualno skozi povezanost z zasebno sfero, emocijami in potrebami. In ker zahodne družbe vrednotijo javno priznanje, racionalnost in avtonomijo, je skrb podcenjena, saj predstavlja njihovo nasprotje. Kadar se skrb povezuje z odnosom mati – otrok in čustvi je visoko vrednotena, kar pa po besedah Tronto (1993, 122) pojem skrbi zgolj devalvira, saj ga reducira na odnos med šibkejšim in močnejšim, odnos med žensko in moškim. Tronto se v svojem delu ukvarja z vprašanjem, zakaj ima skrb v javni sferi, sferi politike marginalno pozicijo. Odgovor gre iskati v fragmentaciji skrbi in distribuciji moči, ki je globoko zasidrana v zahodni miselni tradiciji – individualizem, avtonomija in koncept samozadostnosti.

Namreč, skrb je podcenjen aspekt človekovega življenja in opredeljen v zasebni sferi, sferi družine, doma in čustev. In če skrb razumemo v tem smislu, kot ga razume tudi neoliberalna logika, potem je skrb vezana na odvisnost, šibkost in ranljivost. Glede na to, da zahodne družbe visoko vrednotijo delo v javni sferi, racionalnost in avtonomijo, potem je skrb v tej perspektivi podcenjena, saj predstavlja ravno nasprotno značilnosti. Namreč, skrb je spolno obeležena praksa tako v zasebni kot javni sferi; v zasebni sferi se to kaže v družbenih vlogah ženske kot matere – skrbnice, v javni sferi pa v obliki feminiziranih poklicev.

Podcenjenost skrbi in nevidnost etike skrbi v javni sferi izhajata iz statusa etičnih vrednot v javni sferi. Etične vrednote so pozicionirane v pravicah, obveznostih, ubogljivosti in avtoriteti; »institucionalizirani odnosi moči so tisti, ki odločajo o tem, kaj je prav in kaj narobe oz. dobro in slabo« (Sevenhuijsen 1998, 3). Če razumemo skrb in etiko skrbi kot politična koncepta, nam to omogoča, da presežemo dualistični odnos med skrbjo in pravičnostjo. To pa zahteva, da prepoznamo tudi, »kako skrb – zlasti, kdo skrbi za koga – označuje odnose moči v naši družbi in označuje sovpadanje spola, rase in razreda v odnosu do dajanja skrbi« (Tronto 1993, 103; Morgan 1996).

Skrbstvene prakse in skrbstveni odnosi utemeljujejo delovanje javne sfere, s čimer Bowden (1997) izpostavi pomen skrbi kot državljanske prakse kot nujni predpogoj za državljana oz. državljanko. Kot državljanke in državljani smo le pogojno avtonomni in neodvisni, saj delujemo preko odnosov in skrbstvenih praks. Demokratično državljanstvo je utemeljeno v predpostavki, da so ljudje sposobni razlikovati med dobrim in slabim na odgovoren način in tako tudi odgovorni za svoja dejanja. V okviru demokratičnega državljanstva je »presojanje vedno v presečišču med enakostjo in razlikami« (Sevenhuijsen 1998, 14). Tronto (1993) in Sevenhuijsen (1998) vidita etiko skrbi kot prispevek k demokratičnemu državljanstvu, saj je sprejemanje različnosti in pluralnosti pogoj demokratične družbe. Hkrati pa bi se etika skrbi otesla konotacije skrbi kot spolno obeležene prakse in ženske etike skrbi (razspoljenje). Skrb lahko služi kot moralna vrednota in temelj za politične spremembe za doseganje dobre družbe (Tronto 1993). Etika skrbi je podmena za dobro družbo, kar predpostavlja »skrbno državljanstvo«, kjer posameznice in posamezniki vzajemno in fleksibilno prevzemajo vloge tistih, ki dajejo in tistih, ki skrb prejemajo (Sevenhuijsen 2003, 17). »Skrb kot demokratična praksa predpostavlja, da je moralna orientacija skrbi del našega

vsakdanjega moralnega in mentalnega habitusa» (Sevenhuijsen 2003, 35). Hkrati pa to pomeni spreminjanje statusa skrbi in statusa tistih, ki nudijo različne oblike skrbi tako v neformalnih odnosih, delu v sferi doma, kot plačano delo v javni sferi in izboljšanje kvalitete skrbi v javni sferi.

2.4 ETIKA SKRBI IN ETIKA PRAVIČNOSTI: SKRB VS. PRAVIČNOST – NERAZREŠENO TEORETSKO VPRAŠANJE

Odnos skrb – pravičnost je tema, ki je v filozofskih razpravah o etiki in v politični teoriji, zasedla pomembno mesto. Etika pravičnosti poudarja univerzalna moralna načela in individualno zavest, medtem ko se etika skrbi fokusira na človekove potrebe v odnosih (Held 1993). Univerzalnost etike pravičnosti predpostavlja abstraktna moralna pravila, po katerih posameznik oz. posameznica deluje. Etika skrbi na drugi strani izpostavlja partikularnost, kjer sta jaz in drugi povezana v skrbstvenem odnosu, medtem ko se etika pravičnosti osredotoča na enakost, individualne pravice in interese ter išče nepristranska in abstraktna načela, ki se lahko aplicirajo na posamezne primere. V nasprotju s tem pa etika skrbi vključuje pozornost in usmerjenost v kontekst, konkretne situacije, ter odgovarja na potrebe po skrbi. Etika skrbi ponuja 'zgodbe', medtem ko etika pravičnosti išče pravične odločitve med seboj tekmovalnimi posamezniki in posameznicami. Etika skrbi prepoznava interese in želje tistega, ki skrb nudi oz. daje, in tistega, ki skrb prejema, kot enakovredno pomembna. Če na eni strani etika pravičnosti zagovarja enakost in svobodo ter avtonomijo brez vmešavanja, pa etika skrbi zagovarja vključevanje posameznikov in posameznic v skrbstvene odnose, spodbuja družbene vezi in sodelovanje (Held 2006). Odnosnost, medsebojna odvisnost, odgovornost in skrb so ključni pojmi etike skrbi, medtem ko etika pravičnosti izpostavi vrednote, kot so avtonomija, enakost in pravice. Slednje so globoke ukoreninjene v zahodnih družbah, v liberalni, kapitalistični logiki, in sicer kot temelji delovanja javne sfere, sfere politike. Če sledimo tej logiki mišljenja, se vzpostavi ostra ločnica med konceptom skrbi in zasebno sfero na eni strani in pravičnostjo ter javno sfero na drugi strani. Ob tem, da etika pravičnosti z enakostjo, univerzalnostjo, racionalnostjo predstavlja ravno nasprotje etike skrbi. Na tej točki se zastavlja vprašanje, ali se etika skrbi in etika pravičnosti med seboj izključujeta ali obstaja vzajemnost? Nadalje, ali je mogoče etiko skrbi razširiti v polje javne sfere in etiko pravičnosti v polje zasebne sfere? Nedvomno pa pri tem ne gre spregledati, da mišljenje, ki deli skrb in pravičnost v kontekstu zasebno – javno, zgolj reproducira ustaljene strukture neenakosti in moči.

Alison Jaggar (1995) izpostavi, da ločevanje pravičnosti in skrbi vodi v podrejanje koncepta skrbi, saj je pravičnost tista, ki regulira domeno, ki ima višji status, hkrati pa nadzira tudi način, kako so domene razmejene (zasebno – javno). V 1990-ih je bolj pogosto uveljavljen pristop v etiki skrbi povezovanje skrbi in pravičnosti, kar zagovarja Annete Baier (1994). Moralna teorija je skupen rezultat moških in žensk, prav tako je morala o moških kot ženskah in zato potrebuje razmišljanja ter poglede obojih (Baier 1994, 57). Vprašanje pa je, ali je to na teoretski ravni sploh mogoče, saj odnos med obema etikama ostaja nerazrešen, medtem ko sta skrb in pravičnost pogosto prepletena v delovanju posameznic in posameznikov.

Etika pravičnosti temelji na enakosti, medtem ko etika skrbi temelji na nenasilju, kot zagovarja Gilligan (1982), ki na določenih točkah celo uvidi možnost združljivosti obeh etik. Oba pristopa se približujeta v ugotovitev, da sta tako neenakost kot nasilje v odnosih destruktivna za vse, ki so vključeni v odnos. Dialog med pravičnostjo in skrbjo ne vodi zgolj v boljše razumevanje med spoloma, kot trdi Gilligan (1982, 174), temveč omogoča konsistentno in učinkovito delo z odraslimi in njihovimi družinskimi odnosi. Vendar pa lahko oseba obravnava moralni problem ali iz perspektive skrbi ali pa iz perspektive pravičnosti, nikakor pa ne iz obeh hkrati (Gilligan 1982). Odnos etike skrbi in etike pravičnosti ostaja nerazrešen in, kot poudari Held (2006), preveč povezovanja obeh etik lahko privede do zabrisa njunih različnih poudarkov. Held se nagiba k ideji, da moralna teorija vključuje elemente obeh etik, vendar je treba skrb in pravičnost ohraniti kot konceptualno različna pojma in začrtati domene, kjer imata etiki svoje prioritete. Na primer na področju prava prevladuje princip zagotavljanja pravic in pravičnosti, vendar pri tem ne gre pozabiti na koncept skrbi. V družinskem življenju in prijateljskih mrežah so gotovo v ospredju skrbstveni odnosi, vendar je treba upoštevati tudi določeno pravičnost. Held (2006) zaključí, da je skrb temeljna vrednota in predstavlja širši aspekt etike, znotraj katere so lahko elementi pravičnosti, hkrati pa lahko obstaja tudi brez pravičnosti, kar ponazori s primerom družinskega življenja in nasilja v preteklosti. Medtem ko pravičnost brez skrbi ne more obstajati, kar utemelji s skrbjo za otroka, brez česar otrok ne bi mogel preživeti. Prav tako tudi Bowden (1997, 154) na točki, ko poudari, da brez skrbi, vrednosti in skrbstvenih praks tudi pravičnost, enakost in svoboda ne morejo delovati. Nasprotno pa Bubeck (1995) zavrača delitev na etiko skrbi in etiko pravičnosti, saj skrbstvene prakse vključujejo konkretne situacije in okoliščine ter konkretne posameznike ali posameznice, ki so v interakciji, kar ne izključuje splošnih načel, pravil in

standardov, ki oblikujejo koncept skrbi. Poleg abstrakcije in generalizacije, ki sta po Bubeck (1995, 217) del etike skrbi, je za tiste, ki skrb dajejo, značilno, da reflektirajo etične situacije, v katerih delujejo na neki splošni ravni. Hkrati pa obstajajo tudi standardi dobrih praks in pravil skrbstvenih dejavnosti. Bubeck zagovarja, da vsaka skrbstvena praksa, ki se jo človek nauči in jo izvaja, sčasoma vodi v njeno izboljšanje. Distributivna pravičnost je del standardov dobre prakse, zlasti, če se navezujemo na okoliščine pravičnosti, na katere naleti vsak, ki skrb daje. Po Bubeck (1995, 219) skrb v javni sferi pokaže, da so splošna razmišljanja del širšega znanja in standardov utemeljena v konceptu skrbi. Z državo blaginje in razširjanjem skrbstvenih poklicev se vse več skrbi in skrbstvenega dela odvija v javni sferi. Slednje odpira vprašanja organizacije skrbstvenega dela kot javnega (v okviru države), zasebnega (storitev na tržišču), kar z vidika vse večjega privatiziranja skrbstvenih dejavnosti, ko skrb za nekoga postane domena njegovih bližnjih, in ne države, odpira tudi vprašanje o dostopnosti. Bubeck (1995, 249) zaključi razpravo etika skrbi – etika pravičnosti s trditvijo, da je na teoretski ravni področje etike skrbi omejeno, zato nujno potrebuje pravičnost, medtem ko je na praktični ravni treba odpraviti izkoriščanje tistih, ki opravljajo skrbstveno delo.

Judith Squires v delu *Gender in political theory* (1999) povzame razprave o odnosu etike skrbi in etike pravičnosti in jih razdeli na tri pristope:

- razširitev etike pravičnosti,
- razširitev etike skrbi,
- sinteza skrbi in pravičnosti.

Prvi pristop se osredotoča na pravičnost in predstavlja kantovsko razumevanje univerzalistične morale. Po Kantu smo ljudje determinirani z razumom, kar pojasni z vpeljavo kategoričnega imperativa; to je 'deluj na podlagi maxime', ki predstavlja univerzalni zakon. Z drugimi besedami to pomeni, da mislimo in delujemo na način, da so naše odločitve sprejete izključno na podlagi razuma, in ne čustev. Kantovski pristop je označen tudi kot 'pogled od nikoder', vendar se zdi s feministične perspektive vprašljivo, ali je ta pristop spolno nevtralen. Kritike tega pristopa se osredotočajo na nujnost razširitve etike pravičnosti v polje zasebne sfere. Tako na primer Susan Moller Okin (v Squires 1999) kritično obravnava teorijo pravičnosti Johna Rawlsa (ki temelji na Kantovi moralni teoriji) in navaja, da pravičnost ni zadovoljiva, če ne vključuje tudi žensk in

mišljenja žensk. Namreč, kot zagovarja Okin, pravičnost je v zasebni sferi, v družinskem življenju predpogoj za doseganje enakosti med spoloma v javni sferi, kar pomeni razširitev etike pravičnosti v zasebno sfero, sfero doma.

Drugi pristop se osredotoča na koncept skrbi in razume etiko pravičnosti kot moško moralo, ki je »produkt moške psihe in spolno obeležen« (Squires 1999, 140). Upoštevanje zgolj moške morale avtomatično spodkopava t. i. 'ženski glas'. Ta pristop lahko označimo kot pristop zasuka, ki je značilen za feministične avtorice v 1980-ih s pojavom teorije razlik. Bubeck (1995) razume pravičnost kot del etike skrbi, saj je pravičnost samo tako lahko sprejemljiva. Pri tem navaja primer gospe Brown, ki jo v svojem delu izpostavi Noddings, in sicer gospa Brown se mora odločiti med dvema možnostma: skrb za moža ali skrb za otroka. Odločila se bo za tistega, ki skrb bolj potrebuje, njena odločitev je popolnoma subjektivna, ravnala pa bo po principu pravičnosti, in sicer kdo njeno skrb bolj potrebuje. V tem primeru načelo distributivne pravičnosti nastopa po načelu zmanjševanja škode (Bubeck 1995, 202). Namreč, nekaj škode bo, saj ne more zadovoljiti potreb po skrbi obeh. Načelo zmanjševanje škode in načelo enakosti sta temeljni načeli pravičnosti in tako integralni del etike skrbi.

Kot poudari Bubeck (1995, 205), se oseba, ki skrb nudi, znajde v okoliščinah pravičnosti in potrebuje omenjeni načeli za svoje delovanje. Navaja primer, ko se mati ukvarja z bolnim sinom in mu posveti celo popoldne, hči jo vpraša, zakaj je ves čas z njim, in ne tudi z njo. Mati ji odgovori, da jo v danem trenutku brat bolj potrebuje kot ona in ji hkrati predlaga, da se jima pridruži v igri, ki se jo lahko v danih okoliščinah igrajo skupaj. Materin odgovor vključuje element zmanjševanja škode v obliki opravičevanja in pojasnjevanja hčeri, zakaj se bolj posveča njenemu bratu kot njej ter načelo vključevanja. Načelo enakosti vidi Bubeck (1995, 202) v materinem enakovrednem obravnavanju hčérine in sinove potrebe po druženju z njo. Bubeck (1995) razlikuje med skrbjo v javni sferi in skrbjo v zasebni sferi, saj skrb v javni sferi ne more biti individualizirana v pomenu osebne, partikularne skrbi. Prav tako skrb v javni sferi vključuje etično načelo zmanjševanja škode in načelo enakosti, kar bi lahko trdili, da velja tudi za skrbstvene prakse v zasebni sferi.

Noddings zagovarja, da bi skrb morala nadomestiti pravičnost, vendar se ob tem takoj odprejo številna vprašanja, kot navaja Held (2006), kako lahko skrb samostojno obravnava strukturne neenakosti in diskriminacije na podlagi spola, rase, razreda in spolne usmerjenosti. Z razširitvijo in vključitvijo etike pravičnosti v etiko skrbi obstaja po Held tveganje, da bi etika pravičnosti

prevladala nad etiko skrbi. Medtem ko Joan Tronto nasprotuje ločevanju etike skrbi in etike pravičnosti, saj to ločevanje omogoča moralno mejo med zasebnim in javnim, med moralo in politiko ter zagovarja vzajemnost obeh etik, in sicer razširitev etike skrbi v polje javne sfere in skrbi kot političnega koncepta. Če želimo osvoboditi moralo od pridevnika 'ženski', je nujno razumeti moralo v političnem kontekstu. Etike skrbi ne moremo razumeti, če je ne razumemo v kontekstu moralnega in političnega. Tronto se zavzema za vključitev skrbi v pravice, zakone in politiko, torej v razširitev etike skrbi v javno sfero. Skrbstvene prakse razume kot prakse demokratičnega državljanstva. Prav tako tudi Selma Sevenhuijsen umesti etiko skrbi v polje političnega. Zato je nujno prevrednotiti koncept skrbi, in sicer iz feministične perspektive, ki zagovarja redistribucijo plačanega dela in neplačanega skrbstvenega dela med ženskami in moškimi v javni in zasebni sferi. S tem, da z vključevanjem etike skrbi v polje javnega, političnega ne gre za nadomestitev etike pravičnosti z etiko skrbi, kar najbolj jasno izpostavi v svojih delih Tronto in Sevenhuijsen.

Tretji pristop pa združuje pristop skrbi in pravičnosti in razume etiko pravičnosti kot »zgodovinsko specifično obliko moralnega mišljenja«, ki je vplivalo na »processe spolne obeleženosti družbenih identitet« (Squires 1999, 140). Po besedah Squires je valoriziranje ali etika skrbi ali etika pravičnosti zgolj reproduciranje »hierarhičnih dualizmov moralne razprave, ki jo proizvede etika pravičnosti« (Squires 1999, 141). Ta pristop se označuje tudi kot 'pristop odmika' oz. sinteze skrbi in pravičnosti (Lister 1997; Williams 2003; Ruiz 2005). Zagovornica pristopa odmika oz. sinteze pravičnosti in skrbi je Ruth Lister (1997), ki nasprotuje delitvi etike pravičnosti in etike skrbi kot dveh nasprotujočih in izključujočih etik in zagovarja njuno potencialno komplementarnost. Dve etiki, ki se zdita, da zagovarjata nezdružljiva načela, pravzaprav delujeta druga na drugo tako, da se medsebojno krepi in lahko predstavljata etiko, ki »spodbuja državljanstvo žensk v vsej raznolikosti javne in zasebne sfere« (Lister 1997, 105). Na primeru konceptualizacije državljanstva Lister (1997) zagovarja, da sta raznolikost in enakost nujno vključujoča glede na pluralnost in odnosnost posameznic, posameznikov in države, in ne izključujoča pojma. Ravno tako kot etika pravičnosti, ki je vodilo enakosti, pridobi z etiko skrbi in obratno, etika skrbi brez etike pravičnosti tvega zdrs v spolno obeležene skrbstvene odnose, utemeljene na izkoriščanju žensk. Slednje omogoča razumevanje enakosti in skrbi kot vključujočih, medsebojno povezanih konceptov. Namreč, enakost, zagotovljena z zakoni, še ne zagotavlja dejanske enakosti v vsakdanjem

življenju. Pri zagotavljanju enakih možnosti pozornost in odnosnost omogočata razumevanje enakosti v kontekstu pluralnosti in razlik, kar presega zgolj razumevanje neenakosti med spoloma, temveč razkriva tudi neenakosti med ženskami in neenakosti med moškimi. Odgovornost, ki jo poudarja etika skrbi, predpostavlja enakost tako v zasebni kot javni sferi kot odgovornost države in njenih institucij ter odgovornost posameznikov in posameznic. Razumevanje skrbi kot ontološke človeške dejavnosti omogoča percepcijo medsebojne odvisnosti in odnosnosti, raznolikosti in pluralnosti potreb ter življenjskih situacij. V tem kontekstu je enakost politični, družbeni dogovor, ki preseže okvir zakonov, pravic in dolžnosti. Ob tem ne gre zanemariti paradigme distributivne pravičnosti, ki je potrebna za odpravljanje neenakosti med moškimi in ženskami kot tudi med moškimi ter med ženskami (Humer 2004).

O dilemi etike skrbi in etike pravičnosti Kymlicka (2002, 418) poudari, da ne moremo potegniti jasne razmejitve in vztrajati, da se etika skrbi nanaša na odnose z ljudmi in etika pravičnosti na odnose z avtonomnimi posamezniki in posameznicami. Namreč, skrb in pravičnost se prepletata, saj distribucija skrbi temelji na principu pravičnosti. Prav tako Aristotel (2002, 156) obravnava pravičnost kot tisto vrline, ki se odraža v odnosih z »bližnjimi«, označi jo za »popolno vrline /.../ tudi zato, ker se zna človek, ki jo ima, ravnati po vrline tudi v odnosu do drugih ljudi, ne pa le do samega sebe«. Iz slednjega se zdi, da Aristotel (2002, 325) razume skrb skupaj z vrline pravičnosti, saj se »skrb družbe, /.../, uveljavlja preko zakonov, pravilna skrb pa preko dobrih zakonov«.

Teoretski pregled razprave skrb – pravičnost ilustrira kompleksnost različnih pristopov v moralni filozofiji in v feministični etiki. Če na kratko povzamem na primeru treh pristopov, ki omogočajo razumevanje odnosa skrb – pravičnost (Squires 1999). Prvi pristop zajema liberalno idejo enakosti in zagovarja vključitev etike pravičnosti v zasebno sfero. Drugi pristop privilegira feministično idejo razlik in zagovarja zasuk, tj. prevlado etike skrbi nad etiko pravičnosti oz. razširitev etike skrbi v javno sfero. Tretji pristop pa predstavlja postmoderno idejo različnosti in pluralnosti, ki razume premik oz. odmik od dveh etičnih orientacij, ki sta kot razločevalni in izključujoči se etični orientaciji nezadostni in opozori na njuno povezovanje (Lister 1997).

2.5 KRITIČNE TOČKE ETIKE SKRBI

Etika skrbi je teoretska veja, stara le nekaj desetletij, ki se je razvila na različnih področjih. Te segajo od filozofije, ekologije, sociologije, političnih ved, medicine do javnih politik. Nekatere zagate, na katere je treba opozoriti, sem izpostavila v pričujočem poglavju, zato na tem mestu povzemam kritično refleksijo etike skrbi na dveh ravneh, na ravni meta teorije in na mikro ravni, torej, na ravni konkretnih skrbstvenih situacij:

- meta raven (posploševanje, ki vodi v moraliziranje; opredelitve/definiranje skrbi, umestitev etike skrbi v polje teorije, etika skrbi vs. etika pravičnosti),
- mikro raven: etične dileme v konkretnih situacijah skrbi (hierarhizacija skrbi, privilegirana neodgovornost, paternalizem).

Na meta ravni je treba izpostaviti naslednje: etika skrbi zagovarja in je utemeljena v kontekstualnosti skrbstvenih situacij, kar pa zahteva ne le opisovanje in opazovanje skrbstvenih praks, temveč tudi pojasnjevanje in premišljanje ter prevpraševanje konteksta, skrbi, odnosov, sicer obstaja možnost posploševanja skrbi, kar lahko vodi v moraliziranje. Prav tako pa to pomeni tudi nujno interdisciplinarno ukvarjanje s pojmom skrbi in skrbstvenega dela (npr. etika skrbi – socialna politika skrbi za starejše). Ob pregledovanju literature s področja etike skrbi in sociologije družine se zdi, da sta to dve popolnoma ločeni vedi oz. teoretski veji, v katerih se tematike med seboj sicer prepletajo in pojavljajo v obeh, vendar obstajata kot dva ločena svetova, pri čemer se avtorji in avtorice, npr. iz področja sociologije družine, ne pojavljajo v tekstih iz področja etike skrbi in obratno. Na tej točki velja omeniti tudi mnoštvo opredelitev in definiranj skrbi, kar na eni strani pomeni partikularnost in kontekstualnost skrbstvenih situacij, po drugi strani pa prihaja do številnih kritik in trenj o tem, kaj skrb je in kaj ni. Vendar mnoštva definicij skrbi ne razumem kot pomanjkljivosti etike skrbi, temveč kot pokazatelja nesistematičnega ukvarjanja s skrbjo, skrbstvenim delom in nepovezovanja različnih ved, ki obravnavajo skrb, skrbstvene odnose in prakse v različnih kontekstih iz različnih teoretskih perspektiv in področij.

Utemeljevanje etike skrbi v polju teorije zlasti vprašanje relacije med etiko skrbi in etiko pravičnosti predstavlja problematično točko tega odnosa in umeščenosti etike skrbi v področje teorij. Namreč, ker se je etiko pravičnosti postavlja kot konceptualno povsem različno od etike

skrbi, je omogočilo dva različna etična vidika iste situacije oz. problema, kar sem v tem poglavju že podrobneje predstavila. To pa je tudi vodilo v oblikovanje hierarhičnega reda med pravičnostjo in skrbjo (Ruiz 2005). Obravnavanje odnosa med etiko pravičnosti in etiko skrbi kot dveh popolnoma ločenih teoretskih pozicij, v povečevanju ene nad drugo, omogoča ohranjanje dveh etičnih pristopov, moškega in ženskega, kar vzdržuje in reproducira obstoječe odnose moči v vsakdanjem življenju kakor tudi na ravni teorije.

Etika skrbi ne predpostavlja utopične postmoderne verzije dobre družbe, kjer je skrb lahko samo dobra in se udejanja v dobroti ter kjer so odnosi med ljudmi dobri odnosi med enakimi. Ravno nasprotno, etika skrbi se kot teoretska veja ukvarja z lastnimi kritičnimi vidiki, kot so vprašanje omejenosti in selekcije skrbi oz. hierarhizacije skrbi, odnosov neenakosti in paternalizma. Z drugimi besedami, to pomeni, katere potrebe po skrbi naj bi bile zadovoljene ali vprašanje »privilegirane neodgovornosti« (Tronto 1993). S pojmom »privilegirana neodgovornost« Tronto (1993, 146) označuje zadovoljevanje potreb po skrbi nekaterih, ki so zadovoljene prej kot potrebe drugih, kar je vzorec, ki temelji na distribuciji moči v družbi. Poleg tega označuje tudi ignoranco do drugih in potreb po skrbi drugih v pomenu prepoznavanja potreb, čemur ne sledi reakcija in zadovoljitev te potrebe. Hkrati pa, ker lahko skrbimo le za tiste, ki so nam emocionalno, lahko tudi fizično, kulturno, ni pa nujno, blizu, kar pomeni, da so naše zmožnosti za skrb za drugega vezane na neformalno socialno mrežo družine, prijateljev itn. Če gledam iz te perspektive, skrb lahko postane opravičilo za konvencionalne odnose, kar odpira možnost, da bi etika skrbi vodila v krepitev obstoječih družbenih vzorcev (Tronto 1993a).

Kritična točka etike skrbi oz. skrbstvenih odnosov je paternalizem kot posledica percepcije neenakosti v skrbstvenih odnosih. Skrbstveni odnosi tvegajo odnose neenakosti in moči tistih, ki skrb nudijo, nad tistimi, ki skrb potrebujejo, zlasti takrat, ko je skrb razumljena kot nekaj, kar potrebujejo »resnično odvisne« osebe, medtem ko neodvisni, odrasli posamezniki in posameznice skrbi ne potrebujejo. Tovrstno neoliberalno mišljenje o skrbi kot vrednoti in delu je povezano s šibkostjo, podrejenostjo, odvisnostjo in ranljivostjo tistih, ki potreb po skrbi ne morejo zadovoljiti sami. Pomilovanje tistih, ki skrb potrebujejo, lahko ustvari odnose neenakosti. Hkrati pa Held (2006, 160) izpostavi, da etika skrbi implicira povečanje odgovornosti v privilegiranih državah za razvoj v tistih državah, ki potrebujejo zunanjo pomoč. Tovrstno razmišljanje Held utemelji na

humanitarnem delu, vendar se zelo hitro odpre vprašanje paternalizma in kolonialistične pozicije tistega, ki 'pomaga'.

V asimetričnem odnosu starš – otrok je starš tisti, ki fizično, materialno, socialno skrbi za otroka, kar pa (ne) pomeni nujno vzajemnega odnosa. Namreč, tisti, ki prejema skrb (kakršnokoli – ali odnos ali konkretna, fizična skrb, pomoč ali oboje), je odvisen od tistega, ki skrb nudi, vendar velja tudi obratno. Tudi tisti, ki skrb nudi je odvisen od tistega, ki skrb prejema, kar Noddings pojasnjuje (1986, 48) z izpolnitvijo etičnega jaza. Ta izhaja iz temeljne povezanosti jaza z drugimi in drugih z jazom, kar rezultira v tem, da skrbim za druge in drugi skrbijo zame, prek tega se naučim/postanem sposoben skrbeti zase. Ljudje smo vedno v odnosih z drugimi, smo medsebojno odvisni in tako ne moremo biti popolnoma avtonomni, temveč smo »vzajemno avtonomni« (Held 2006, 53). To pomeni vzajemno razumevanje in sprejemanje odločitev o distribuciji časa, prostora in skrbstvenih praksah. Odvisno od življenjskih obdobij in pogojev življenja, se tudi količina in oblike skrbi razlikujejo. Kot zagovarja Tronto (1993, 171) je skrb treba razumeti skupaj s pravičnostjo, prav tako se je treba osredotočiti na zadovoljevanje potreb ter na ravnotežje med tistimi, ki skrb dajejo, in tistimi, ki jo prejema. Ravno razmislek o tem, da imamo ljudje različne potrebe v različnih obdobjih življenja, omogoča razumevanje o tem, kako razporediti sredstva in zagotoviti pogoje enakosti za posameznice in posameznike.

2.6 ETIKA SKRBI V POLJU SOCIOLOGIJE (DRUŽINE IN SPOLOV) IN FEMINISTIČNE TEORIJE

Intenzivno ukvarjanje s skrbjo kot konceptom in skrbstvenimi praksami od 1970-ih let dalje pomembno prispeva predvsem feministična teorija tako s tematizacijo neplačanega skrbstvenega dela, skrbstvenih odnosov, s problematizacijo 'dela iz ljubezni', kot s tematizacijo komodifikacije skrbi in vprašanji družbene reprodukcije ter odnosi med plačanimi in neplačanimi akterkami in akterji skrbstvenega dela v kontekstu državljanstva, procesov globalizacije in migracij (Oakley 1980; Hochschild 1997; Oakley 2000; Williams 2001; Leira in Saraceno 2004; Tronto 2008; Williams 2008). Slednje odpira števila aktualna vprašanja tako na ravni politik kot na ravni vsakdanjega življenja posameznic in posameznikov. Namreč, plačano in neplačano skrbstveno delo je lahko aktivnost iste osebe, ponavadi ženske, v enem dnevu (Leira in Saraceno 2004). Pri

plačnem skrbstvenem in domačem delu ne gre le za prenos domačega dela v servisno dejavnost, temveč pomeni tudi preoblikovanje oz. redefiniranje domačega dela in odnosov med osebami, ki nudijo skrbstvene storitve in osebami, ki te storitve prejemajo oz. najemajo.

Eden pomembnejših prispevkov feministične teorije k družbeni analizi je koncept in analiza neplačane skrbi kot dela, ki je neobhodno pomembno za obstoj, ohranjanje in nadaljevanje družbe, torej za reprodukcijo družbe. Pojem skrbi postane v sociologiji, zlasti sociologiji družine in spolov, točka raziskovalnega in analitičnega interesa šele v zadnjih desetletjih, tudi kot posledica zanimanja in kritične refleksije feministične teorije za obravnavanje zasebnosti, družinskega življenja in v tej navezavi tudi na področje skrbi v kontekstu domačega dela, ženskega dela kot 'nevidnega', reproduktivnega dela (Oakley 1980; Finch in Mason 1993; Morgan 1996; Hochschild 1997). Prav tako feministični in marksistični vidiki kot kritike družinskih odnosov, delitve dela in družine, relacije med žensko, ki gospodinji in ki je vključena v trg plačanega dela, pomembno prispevajo k raziskovanju skrbi kot dela tudi na področju socioloških študij porabe časa (Ferree 1980; Glazer 1980). Tudi z rahljanjem meja med zasebno in javno sfero, zlasti v percepciji dela se fokus sociološkega zanimanja prestavi na področje doma in domačega dela ter delitve domačega dela v gospodinjstvo in med gospodinjstvi (Morgan 1996) z vprašanji o relokaciji skrbstvenega dela med zasebno in javno sfero ter med različnimi akterji in akterkami. Hkrati pa se tudi feministični raziskovalni fokus usmeri na proučevanje skrbi in skrbstvenih praks v kontekstu neplačanega dela, porabe časa, relokacije časa žensk med zasebno in javno sfero ter pogajanjem žensk in moških o neplačanem delu kot tistem zadnjem bojišču spolov (Bianchi in drugi 2000). Medtem ko Morgan (1996) dodaja, da je združevanje tematik, kot so delo, gospodinjstvo, spol, skrb in skrbstveno delo, tudi trenutni trend v družboslovnem raziskovanju, je zaznati precejšnjo vrzel, kot sem izpostavila, v povezovanju med etiko skrbi in sociologijo družine.

Feministična teorija je z obravnavanjem skrbi pomembno prispevala k družbeni teoriji na področju prevpraševanja spolov in odnosov med spoloma in znotraj spolov, na področju tematizacije dela in relacije med zasebno in javno sfero. V sociologiji družine je pojem skrbi in skrbstvenega dela vezan na prakse in odnose med družinskimi članicami in člani, pogosto kot 'delo iz ljubezni'.

2.7 SKRBTSTVENO DELO IN 'DELO' IZ LJUBEZNI

Pojem skrbi in skrbstveno delo se v sociologiji družine navezujeta na domače delo. V literaturi zasledimo tudi pojem družinsko delo, ki je prav tako kot domače delo vezano na dom in družino (Rener 1992; Rener v Oakley 2000). Razlikuje se v tem, da pojmovanje domačega dela obsega širši vidik zasebnosti in neplačanega dela v zasebnosti, kot pa pojmovanje družinskega dela. Gospodinjsko delo je definirano kot del domačega dela, ki »zagotavlja materialno preživetje in obnavljanje delovne sile«. Domače delo je širši koncept, zajema pa celoto del, ki jih v družini oz. v sferi doma opravljajo ženske, zanje pa niso plačane (Rener v Oakley 2000, 285). Ob tem je treba opredeliti skrbstveno delo v relaciji do domačega dela v sferi doma in pojasniti morebitne razlike. Skrbstveno delo v sferi doma je:

- del odnosov (pogovor med partnerjema, motiviranje, tolažba otroka, svetovanje, spodbujanje partnerke ali partnerja ob določeni življenjski situaciji, kot je npr. vstop v novo službo ali menjava poklica itn.),
- praksa/aktivnost (npr. skrb za otroka, nega partnerja ob poškodbi, pomoč ostarelim staršem), ki prav tako vsebuje odnosno komponento,
- del 'miselnega habitusa', ki pa nujno ne vsebuje odnosne komponente. Tako na primer vzdrževanje avtomobila samo po sebi ni skrbstveno delo, vsebuje pa skrbstveni element, ko oseba razmišlja o tem, načrtuje in potem lahko tudi izvede vzdrževanje, ni pa nujno, saj lahko to opravi tudi druga oseba. Ali pa plačevanje računov, ki sodi med domača opravila, prav tako ni skrbstveno delo, vsebuje pa element skrbi, kar pomeni, da oseba, ki plača položnice, mora imeti to obveznost v mislih.

Oakley (2000, 13) v *Gospodinji* izpostavi tri temeljne vidike gospodinjskega dela, in sicer: prvič, rezultati gospodinjskega dela niso v materialni produkciji, produkciji blaga z ekonomsko vrednostjo, pač pa je »njena primarna funkcija namestniška: ko dela za druge (gospodinja, op. Ž. H.), jim omogoča, da se ukvarjajo s produktivno ekonomsko dejavnostjo«. Drugič, je neplačano delo in delo, ki zahteva določene stroške, npr. nakupovanje hrane. Tudi za skrbstveno delo, ki se odvija v družinskem življenju, bi lahko trdili podobno. Tretjič, je delo, ki je v družinskem življenju, v kolikor ga opravljajo družinski člani oz. članice, neplačano delo, ki nima direktne

ekonomske vrednosti, v kolikor seveda tega dela ne opravlja zunanja oseba (npr. gospodinjka delavka) in je delo, ki omogoča preživetje in kvalitetno življenje družinskih članic in članov. Hkrati pa je skrbstveno delo tisto delo, pri katerem obstaja bistvena razlika med spoloma. Namreč, če številne empirične raziskave kažejo na premike v asimetrični delitvi domačega dela med moškimi in ženskami k bolj spolno uravnoteženi razdelitvi, pa je največja razlika predvsem v opravljanju skrbstvenega dela (Rener v Oakley 2000, 297; Švab 2001, 90) ter rutiniziranih in monotonih gospodinskih opravil. Skrb, skrbstveno delo se v družinskem življenju veže na žensko reproduktivno funkcijo – materinstvo in diadni odnos mati – otrok, med katerima poteka, po besedah Noddings (1986), »naravna skrb«, kar dodatno ogradi ideološki obroč skrbi kot ženske izkušnje, ki primarno izvira iz družbene konstrukcije materinstva.

Skrb in skrbstveno delo se navezuje še na druge oblike domačega dela, kot so odnosno delo, čustveno delo ter sorodniško delo (Švab 2001, 144–145). Emotivno delo, ki predpostavlja določene veščine in znanja, vključuje tako odnose solidarnosti, ki ohranjajo povezanost in čustvenost med družinskimi člani in članicami, kot sta prijateljstvo in ljubezen (Delphy in Leonard 1992). Hkrati je emotivno delo pomemben del skrbstvenih praks tako v zasebni kot javni sferi in del ženskega družinskega življenja, ki je hkrati element plačanega in neplačanega dela. Skrbstveno delo je »temeljni sestavni del ideologije ženskosti« in pogosto razumljeno kot 'ne-delo', saj »je negovanje pomembnih drugih v družinskih ideologijah definirano kot ljubezen, in ne kot delo« (Rener v Oakley 2000, 297). Skrb kot spolno obeležena praksa – kot žensko delo – ima tudi emotivne konotacije, saj je definirano kot 'delo iz ljubezni' (Hochschild 1996; Morgan 1996; Drew in drugi 1998; Rener v Oakley 2000; Švab 2001). Chodorow (1978) izpostavi, da je fokus na emocionalnih in psiholoških funkcijah, pri čemer je žensko delo predvsem emotivno delo. Ženska vloga v heteroseksualnem odnosu in družinskem življenju predstavlja dvojno povezanost z moškimi in otroki, kar je po Chodorow (1978, 178) ponotranjenje odnosnega trikotnika iz otroštva: moški – ženska, mati – otrok. Žensko delo v sferi družinskega življenja v heteroseksualnem odnosu z moškim vključuje kontinuirano skrb in povezanost z otrokom ter prilagoditev potrebam odraslega moškega, partnerja. Žensko delo omogoča ohranjanje in reprodukcijo ter je repetitivno, rutinsko in ne vključuje možnosti napredovanja, kar je značilno za plačano delo, ki ga opravljajo moški v javni sferi (Chodorow 1978).

Zanašanje na neplačano delo žensk v sferi doma je, po Held (2006, 160), nekonsistentno tako iz perspektive etike skrbi kot tudi etike pravičnosti. Etika skrbi zagovarja večji delež države in

državne podpore ter aktivnejšo vključevanje moških v skrbstvene aktivnosti, hkrati pa večje vključevanje žensk v politične in ekonomske strukture, ki vplivajo na pogoje in okoliščine, kjer se skrbstvene prakse odvijajo. Etika skrbi spodbuja prakse sodelovanja med ljudmi in družbenimi skupinami, saj je skrb nujni pogoj za vzdrževanje vrednot državljanstva, kot izpostavi Held (2006, 160). Medtem ko Bowden (1997) izpostavi, da so spolne ideologije tiste, ki ohranjajo status quo državljana kot avtonomnega in neodvisnega posameznika. Rešitev ni v formalni razširitvi zasebne sfere za aktivnejše vključevanje moških in v formalni razširitvi javne sfere za večje udejstvovanje žensk, saj so temeljne ovire v neenakosti med spoloma neformalne ovire, ki se izražajo tako v neenakosti v materialnih dobrinah, izobraževanju, vključevanju in delovanju v politiki kot tudi v družinskem življenju itn. Poleg tega pa je delovanje skrbstvenih praks pogosto organizirano na način, kot da ne bi obstajala tudi zasebna sfera in hkrati so skrbstvene aktivnosti v zasebni sferi pogosto izolirane, na primer materinstvo, kar vodi v izključevanje posameznikov oz. posameznic iz javne sfere (Bowden 1997, 153). Namreč, javna sfera predpostavlja organizacijo, red, ki narekuje posameznikom in posameznicam predanost delu, pogosto tudi na račun zasebne sfere. Ta pa temelji na izključevanju iz javne sfere in na aktivnostih, ki so vezane na družinsko življenje. Večje vključevanje žensk v javno sfero prinaša ženskam dvojno obremenitev zaradi neenakopravnega vključevanja moških – partnerjev v domača in skrbstvena opravila, kar privede do razmišljanja o pomenu skrbi in skrbstvenih praks ter nujnosti za javno podporo tovrstnim praksam, na primer z ukrepi za lažje usklajevanje poklicnega in zasebnega življenja.

3 SKRBSTVENO DELO V DRUŽINI

Poglavje o skrbstvenem delu v družini predstavlja sociološko analizo sodobnih trendov skrbi v zasebnosti in sprememb v vsakdanjem življenju. Glavni namen tega poglavja je tematizacija in kritična refleksija skrbstvenih praks v družinskem življenju s fokusom na skrbi za otroke. Sociološka analiza je hkrati teoretska podlaga za interpretacijo empiričnega dela, ki sledi v tretjem poglavju.

V tem delu najprej izpostavim tri teoretske pristope in se osredotočim na teorijo individualizacije (Beck in Beck Gernsheim 2002, 2006), na feministični pristop poznomodernih pogajanj in odnosnih zavezanosti etike skrbi (Finch in Mason 1993; Duncan 2003; Williams 2005) ter na socialno konstruktivistični pristop (Arendell 1997; Gerson 1997), ki je pogosto teoretsko ogrožje v feministični teoriji. Če teorija individualizacije izpostavi pomen življenjskih izbir in možnosti izpod tradicije osvobojenih posameznic in posameznikov, pristop etike skrbi ponudi širši okvir, znotraj katerega delujejo posamezniki in posameznice, ki vstopajo v konkretne odnose z drugimi in ki sprejemajo odločitve o tem, kaj je prav in kaj ne v kontekstu danih okoliščin, možnosti in odgovornosti (Sevenhuijsen 1998). Torej, vsakodnevna pogajanja so odnosno pogojena in kontekstualizirana, zavezanost v skrbstvenih odnosih temelji na odgovornosti posameznic in posameznikov. Medtem ko socialno-konstruktivistični pristop v analizi družbenih sprememb izpostavi pomen moči in hierarhij ter vlogo tradicije in ideologij, kar je še zlasti pomembno v obravnavi relokacije skrbi in skrbstvenega dela¹³ med spoloma kot tudi med zasebno in javno sfero.

V nadaljevanju sledi statistični pregled in analiza sprememb v Sloveniji in na ravni EU, ki jih predstavim iz perspektive spolov, pri čemer je poudarek na spremembah v sferi intimnosti in doma ter na demografskih spremembah, spremembah na trgu dela in izobraževanja. Nadaljujem z analizo skrbstvenega dela v družinskem življenju, kjer najprej podam kratek teoretični oris ukvarjanja s temo skrbstvenega in domačega dela v sociologiji in feministični teoriji. Sledi

¹³ V razpravah o relokaciji skrbi in skrbstvenega dela je treba izpostaviti tudi procese globalizacije skrbi, pri čemer gre za relokacijo skrbstvenega dela med ženskami v okviru globalizacije in migracij (Ehrenreich in Hoschild 2003; Gavanis in Williams 2003), kar obravnavam v četrtem poglavju, ko izpostavim plačano gospodinjsko pomoč na domu in plačano, neformalno varstvo otrok.

feministično tematiziranje spolno obeležene konstrukcije skrbstvenega in domačega dela v navezavi na ideologijo materinstva in materinjenja, očetovskih skrbstvenih praks in 'novega' očetovstva ter starostarševanja.

3.1 POZNA MODERNOST, SPREMEMBE SPOLNIH RAZMERIJ IN DRUŽINSKO ŽIVLJENJE

Na področju skrbi se odvijajo očitni premiki, ki vključujejo tako spremembe v vsakdanjem življenju kot v kontekstu relevantnih politik (npr. družinska politika, zdravstvena politika, socialna politika skrbi za starejše itn.) (Fraser 2000; Knijn 2000; Ungerson 2000; Williams 2005; Folbre 2008; Lewis in druge 2008). Sevenhuijsen (2003) v svoji teoretski konceptualizaciji skrbi izpostavi dva značilna procesa v sodobnih zahodnih družbah v zadnjih nekaj desetletjih. To sta premik oz. relokacija politike¹⁴ in premik skrbi. Proces relokacije skrbi se odvijajo na področju spolov, kjer skrb prehaja z žensk na moške, na področju prostorov, kjer skrb prehaja iz zasebne v javno sfero (institucionalizacija skrbi oz. komodifikacija skrbstvenih praks), in na področju medicine, kjer prihaja do značilnega premika od zdravljenja k skrbi in negi (Sevenhuijsen 2003, 14-16). Proces relokacije skrbi pa niso omejeni le na te tri vidike; so kompleksni in nikakor ne enosmerni in neproblematični. V svoji kompleksnosti se prepletajo in stopajo v medsebojna (odvisna) razmerja. Spol se zdi ključna dimenzija procesov relokacije skrbi in dokaz njihove medsebojne prepletenosti, saj so ključne akterke v teh procesih (še vedno) ženske. Na primer, proces relokacije skrbi med spoloma se ne odvijajo zgolj od žensk k moškimi, temveč tudi med ženskami in med moškimi tako v zasebni kot javni sferi. Primer relokacije skrbstvenega dela med moškimi so prijateljske mreže (kar je pogosto prezrta tema v prevladujočih trendih raziskovanja) in skrbstvene prakse ukvarjanja z otroki (npr. igra). Relokacija domačega in skrbstvenega dela med ženskami se odvija v plačani pomoči na domu, kar opravljajo mlajše upokojenke, študentke, migrantke, brezposelne ženske, in neplačani pomoči na domu, kar večinoma opravljajo ženske sorodnice, ponavadi babice.

Primer skrbi in varstva otrok v Sloveniji nakazuje prepletenost in kompleksnost procesov relokacije skrbi. V starosti do treh let je bila v letu 2008/2009 v vrtce vključena približno polovica

¹⁴ Premik ali relokacija politike pomeni prehod politike iz državnih okvirov v nadnacionalne in naddržavne institucionalne okvire mednarodnih korporacij, mednarodnih sodišč in mednarodnih povezovanj.

otrok, medtem ko se delež otrok v obdobju od treh let naprej prav tako povečuje. Pri starosti pet let je v vrtce vključenih 90 % otrok (Statistični urad 2009a). V starostni skupini otrok do treh let je značilna kombinacija različnih oblik varstev in akterjev ter akterk varstva otrok. Pogosta oblika varstva je zasebno varstvo (na črnem trgu in legalizirano, npr. društva, status varuha oz. varuhinje predšolskih otrok na domu), varstvo starih staršev in kombinacije (npr. nekaj dni v tednu babica, nekaj dni zasebna varuška v stalni koordinaciji s starši in starejšimi otroki). Obenem se tudi očetje vse bolj angažirajo pri popoldanskem varstvu ter pri vzgoji otrok, kar se v teoriji prepozna kot fenomen novega očetovstva ter skrbnih moškosti (angl. *caring masculinities*).

Številni avtorji in avtorice (Jamieson 1998; Giddens 2000; Švab 2001; Ule in Kuhar 2003; Beck in Beck-Gernsheim 2006; Renner 2006a; Švab 2006; Williams 2005)¹⁵ so enotni, da se v zadnjih nekaj desetletjih v zasebnosti in vsakdanjem življenju dogajajo številne spremembe. Te se kažejo tako v pluralizaciji družinskih oblik in družinskega življenja (družinski in individualni prehodi), strukturnih spremembah ('novo očetovstvo', protektivno otroštvo, odgovorno starševstvo in partnerstvo, socialno starševstvo) (Švab 2006; Zaviršek 2009) kot v individualizaciji življenjskih izbir (Beck in Beck-Gernsheim 2002) in se navezujejo na širše družbene, ekonomske, kulturne, politične in demografske spremembe tako na nacionalni ravni kot širši, globalni ravni. Vključujejo tudi spremembe procesov relokacije skrbi med spoloma in med zasebno in javno sfero, kar obravnavam iz treh teoretičnih perspektiv: teorije o individualizaciji in feministične teorije, kjer izpostavljam zlasti pristop poznomodernih moralnih pogajanj (intersekcija družbenih kategorij, spola, razreda, etnične pripadnosti in družbenih struktur trga dela, politike) etike skrbi in pristop socialnega konstruktivizma.

V pozni modernosti,¹⁶ v kateri se odvijajo pomembne družbene spremembe, smo priča generičnemu prestrukturiranju zasebnosti, pojasnjuje Giddens (2000). Preobrazba intimnosti pomeni »preobrazbo biološkega in družbenega spola, vendar ni omejena le nanju /.../ temeljni prehod v etiki osebnega življenja kot celote« (Giddens 2000, 101). Spremembe v zasebnosti v kontekstu teorije o individualizaciji predstavljajo mnoštvo možnosti izbir posameznikov in

¹⁵ To ne pomeni, da pred tem sprememb v družinskem življenju ni bilo, ravno nasprotno (Sieder 1998; Williams 2005).

¹⁶ Za konceptualizacijo obdobja oz. družbenega stanja zahodnih družb najdemo v sociološki teoriji različne termine: visoka in druga modernost (Beck 1992), pozna modernost (Giddens 1990), tekoča moderna (Baumann 2002).

posameznic, kar se v vsakdanjem življenju kaže tudi v pluralizaciji družinskih oblik in življenjskih stilov (Williams 2005; Beck in Beck-Gernsheim 2006; Švab 2006).

... biografije ljudi se izločijo iz tradicionalnih predpostavk in varnosti, iz mehanizmov zunanjega nadzora in nadregionalnih etičnih norm ter postanejo odprti, neodvisni dejavniki v rokah posameznikov, odgovornih zase. /.../ Vse več je biografij, ki jih ljudje lahko oblikujejo sami in v katerih sami odločajo o pogojih svojega življenja (Beck in Beck-Gernsheim 2006, 12).

Avtonomija posameznic in posameznikov ni toliko v izbirstnosti biografij, kot izpostavljata Beck in Beck Gernsheim (2006), pojasnjuje Švab (2000, 213), temveč v odgovornosti lastnih odločitev. Pri tem ne gre toliko za družbeno funkcionalno ustvarjanje biografij, ustrežajočim družbenim, ekonomskim, političnim okoliščinam, temveč odziv posameznic in posameznikov na te okoliščine (Švab 2000).

Individualizacija kot posledica procesov modernizacije v zahodnih kapitalističnih družbah predstavlja okvir, v katerem so posamezniki in posameznice presegli tradicionalne spolne vloge v nuklearnih družinah, kar jim omogoča svobodo izbire, ki je zamejena z različnimi zunanjimi, družbenimi pogoji, kot je trg dela, politike itn. (Beck in Beck-Gernsheim 2006; Williams 2005). Spremembe na mikro ravni, na ravni posameznika oz. posameznice, so integralni del

politike premišljenega 'ustvarjanja' negotovosti, ki jo vodijo operaterji trgov, torej oskrbuje in podpira (in krepi njene učinke) življenjska politika, naj bo zavestno sprejeta ali prevzeta po 'ineraciji'. Obe vodita k istemu rezultatu: bledenje in pešanje, razpadanje in razkrajanje človeških vezi, skupnosti in partnerstev. Zveza 'dokler naju smrt ne loči' so postale pogodbe 'dokler traja zadovoljstvo',časne in prehodne po definiciji, zasnovi in pragmatičnem vplivu in torej nagnjene k enostranskim prelomom, kadarkoli eden od partnerjev zavoha, da ima boljšo možnost in večjo korist, če izstopi iz partnerstva, kakor če ga poskuša ohraniti za vsako – neizračunljivo – ceno (Baumann 2002, 206).

Konfliktnost odnosov med spoloma, kot eden od rezultatov individualizacije, je posledica spreminjajočih se družbenih vlog spolov, katerih vplivi se že kažejo v družbi, v vsakdanjem življenju v zasebnosti doma, zlasti pri spolno asimetrični delitvi domačega dela, na področju spolnosti kot tudi politike (npr. družinska politika, politika enakosti spolov) (Beck in Beck-Gernsheim 2006). Sodobne transformacije družinskega življenja in sprememb v zasebnosti

pojasnjujejo avtorji in avtorice teorije o individualizaciji (kot so Giddens, Beck in Beck-Gernsheim) kot ključne primere procesov individualizacije. Po drugi strani feministične avtorice, kot so Williams (2005), Finch in Mason (1993), Sevenhuijsen (1998, 2003), izpostavljajo pomen umeščenosti v družbeni kontekst, družbene vloge posameznic in posameznikov ter vsakdanje prakse in situacije. Izbire in odločitve posameznic in posameznikov, kadar npr. usklajujejo družinske in poklicne obveznosti, ali sprejemajo katerekoli druge pomembne odločitve, predstavljajo moralno neformalni odziv na spremembe v danih situacijah, in ne svobodo izbire (Willimas in Deacon 2004; Williams 2005). To pomeni, da ne gre toliko za individualne izbire življenjskih stilov in priložnosti, kot za pogajanja in prilagajanja, ki se odvijajo v odnosih z bližnjimi drugimi v vsakdanjem življenju v vsakdanjih situacijah. Giddens (2000) zagovarja tezo, da se medosebni odnosi, npr. sorodstveni, partnerski, prav tako spreminjajo, pri čemer se posamezniki in posameznice o njih pogajajo. Temelj sta zavezanost in zaupanje. Poleg svobode življenjskih stilov in možnosti procesi individualizacije prinesejo tudi spremembe v neformalnih, zasebnih, intimnih odnosih, ki bolj kot na zacementiranih družbenih vlogah, temeljijo na pogajanju v vsakodnevnih situacijah.

Spremenjena etika osebnega življenja, kot jo predstavlja teorija individualizacije, ponuja podobo, kjer se izbirnost biografij, svoboda možnosti ter pogajanja v vsakdanjih situacijah odvijajo neodvisno in ločeno od družbenega konteksta, posameznikove ali posamezničine umeščenosti v določen družbeni, kulturni, politični prostor in hkrati kot da posamezniki in posameznice popolnoma neodvisno od družbenega konteksta igrajo družbene vloge. Hkrati pa teorija individualizacije predpostavlja racionalnega posameznika, ki je neodvisen, svoboden in ki plačano delo percipira kot sredstvo doseganja ciljev, pri čemer mu skrb in skrbstvene prakse predstavljajo oviro pri vključevanju v plačano delo. Avtorji teorije individualizacije so bili na tej točki argumenta pogosto kritizirani. Duncan (2003) jim na primer očita spregledanost pomembnega vidika individualizacije kot procesa, ki se odvija v določenem družbenem kontekstu in nezadostno obravnavo moralnih in odnosnih zavezanosti posameznic in posameznikov v vsakdanjem življenju.

V realnih vsakdanjih situacijah »spolno obeležene moralne racionalnosti« vplivajo na 'prave odločitve v danih situacijah', npr. pri usklajevanju poklicnih in družinskih obveznosti ter skrbi za otroke (Duncan 2003). Pri tem je pomemben poudarek, da posameznice in posamezniki odločitve

sprejemajo racionalno, vendar ne gre za racionalnost neodvisnega, odraslega posameznika, temveč racionalnost posameznika oz. posameznice, ki je vpeta v družbene odnose, interakcije in vsakdanje prakse. Duncan (2003) v svoji študiji ugotavlja, da matere sprejemajo moralno in družbeno utemeljene odločitve o tem, kaj je prav in kaj ne, kar avtor obravnava na področju skrbi za otroka, delitve domačega dela s partnerjem in usklajevanju družinskih in poklicnih obveznosti, pri čemer lahko odločitve zelo variirajo med različnimi družbenimi skupinami žensk v različnih kontekstih. Ne glede na to, ali so ženske v partnerskem odnosu ali ne, njihova odločitev temelji na tem, kaj je 'najboljše za otroka', pri čemer pogoji svobode in izbire niso enaki oz. enako dostopni vsem. Razlike so se pokazale npr. pri ženskah srednjega razreda, ki so ločevale med svojo identiteto kot zaposlene ženske in matere ter pri tem doživljale močne občutke krivde, medtem ko so ženske iz afriško-karibskega področja plačano zaposlitev percepirale kot del materinstva (Duncan 2003). Družbene kategorije spola, starosti, spolne usmerjenosti, etnične pripadnosti, barve kože posameznic in posameznikov sovpadajo s priložnostmi in možnostmi v križišču trga dela in delovanja politik, kar vzdržuje in ohranja številne strukturne neenakosti. Mnoštvo izbir in svobode izbire biografij je različno dostopno in omogočeno posameznikom in posameznicam, pri čemer je ta podvržena institucionalnim okvirjem (npr. izobraževanje, zaposlovanje ...). Prav tako tudi ne velja oz. ne vpliva v enaki meri na posameznice in posameznike znotraj družbenih skupin. Tako se je npr. pokazalo, da se očetje srednjega razreda, ki ponavadi služijo za primer 'novih' očetov, pravzaprav ne vključujejo v skrb za otroke v tolikšni meri kot očetje z nižjo izobrazbo (Williams 2005, 22).

Poznomoderna moralna pogajanja izpostavi tudi Janet Finch in Jennifer Mason (1993) v študiji o sodobnih sorodstvenih odnosih, kjer postavi tezo, da odgovornost do nudenja moči (moralna dimenzija) ni utemeljena v jasno postavljenih in vnaprej določenih pravilih in načelih, temveč je sorodniška odgovornost za pomoč rezultat pogajanj in interakcij med sorodstvom, ki se oblikuje skozi čas v prepletanju moralnih in materialnih dimenzij. Pri čemer je ključna zavezanost, ki presega zgolj fizično nudenje pomoči. Proces razvoja obveznosti in družinske oz. sorodstvene odgovornosti je spolno obeležen, kar pa ne pomeni, da je enoznačen. Namreč, kot zagovarjata avtorici, ženske ne skrbijo v večji meri zato, ker so matere, hčerke, sestre, temveč zagovarjata koncept »strukturnega položaja«, kjer je spol le ena kategorij oz. vlog, ki strukturira posameznikov oz. posamezničin položaj ter odnose z drugimi (Finch in Mason 1993, 175). Navkljub precejšnji

variaciji, ženske v večji meri kot moški razvijejo vzorce recipročnih obveznosti do sorodstvene mreže, kar pojasnjujeta z družbeno konstrukcijo vlog žensk v sferi doma, zlasti pri skrbstvenih in drugih domačih opravilih. V nasprotju s teorijo individualizacije feministični pristop moralnih pogajanj in zavezanosti poudarja družbeno pogajanje identitet in moral, kar je treba umestiti v družbeni kontekst. Vzorci spolne delitve dela v družbi ne temeljijo zgolj na pogajanjih v medosebnih odnosih posameznikov in posameznic, temveč tudi na strukturnih vzorcih, npr. sovpadanje razreda, etnične pripadnosti itn., ki jih teorije individualizacije prepogosto abstrahirajo kljub temu, da imajo še vedno evidentno vlogo v družbeni diferenciaciji in kreiranju družbenih hierarhij in neenakosti.

Po drugi strani feministične teorije omogočajo obravnavo in razumevanje družbenih fenomenov, delovanja posameznic in posameznikov ne zgolj s perspektive spolov, temveč v analizo vključijo intersekcijo drugih družbenih kategorij, razred, starost, etnična pripadnost ... Dinamika individualizacije je po Becku (2006, 34) ženske in moške *osvobodila* tradicionalnih vlog in norm, a so »po drugi strani *prisiljeni* v iskanje dvojine in sreče v intimnem partnerstvu, ki naj bi jim nudilo zatočišče pred vse večjo praznino razredčenih socialnih vezi«. Konflikti med spoloma kot posledica *trka med novo zavestjo in starim položajem* se kažejo v številnih primerih, kot je na primer razkorak med pričakovanji in željami ter med realnimi, dejanskimi situacijami in položajem vsakdanjega življenja, kar A. Hochschild (1997) poimenuje »zavlačevana revolucija« (angl. stalled revolution), kjer trčijo spolne ideologije ob prakse vsakdanjega življenja.¹⁷ Z besedami Williams (2005), treba je razlikovati med normativnimi okviri in živetimi praksami, pri čemer so pomembni vplivi vsakdanjih praks na normativne okvire družine. Množičen vstop žensk v sfero plačanega dela v drugi polovici 20. stoletja v zahodnih državah (ZDA, države zahodne Evrope), kakor tudi nekoliko prej v vzhodnih, socialističnih državah, se ni zgodil sočasno z vstopom moških v družinsko življenje. Prav tako, kot ugotavlja v svoji raziskavi Hochschild (1997), večina parov izraža željo po delitvi dela in hkrati verjame, da si družinsko delo enakomerno deli, kar pa dejansko uresničuje le majhen delež teh parov. Razkorak med spolnimi ideologijami in spolnimi strategijami/praksami delovanja je pogost v primeru delitve domačega dela med partnerjema, kar

¹⁷ Spolne ideologije so sinteza predstav, norm, vrednot, razumevanj o spolih, o tem, kaj je ženskost in kaj moškost. Ob tem pa seveda ni nujno, da obstaja skladje med tem, kar oseba misli in čuti, in tem, kaj bi morala čutiti, misliti in kako delovati – spolne strategije. Po Hochschild (1997) izbira spolne ideologije ustreza mešanici družbenega konformizma in osebne izbire.

bom v nadaljevanju podrobneje obravnavala. Spremembe se izražajo predvsem kot »zavlačevana revolucija« (Hochschild 1997), saj se hitreje odvijajo na ravni simbolnega, na ravni subjektivnih stališč, mišljenj in želja, kot pa na ravni dejanskega izvajanja in delovanja (Aitken 2005, 230). Povedano drugače, gre za razkorak med želenim, pričakovanim in dejanskim.

Zdi se, da procesi individualizacije dajejo ženskam večji občutek izbire lastnih biografij, vendar kot izpostavlja Crompton (2006), izbire, usklajene z neoliberalizmom in trenutnim položajem razredov v kontekstu plačanega dela in skrbi, bodo le še povečale materialne neenakosti med spoloma in med razredi. Poleg tega pa za heteroseksualne pare rezultat procesov individualizacije niso simetrični odnosi in simetrična delitev dela v sferi doma ter v javni sferi plačanega dela in politike ter distribucije dobrin, temveč ravno obratno. Nastaja vse večja diskrepanca med ženskami in moškimi navkljub pričakovanjem enakosti spolov, k čemur prispeva tudi še vedno spolno obeležena asimetrična delitev domačega in skrbstvenega dela med moškimi in ženskami v sferi doma. Nekonvencionalne oblike partnerstva in družinskih oblik, kot so istospolne družine, partnerske zveze, v katerih partnerja ne živita skupaj, so najbolj pogosto navajani primeri individualizacije, kjer so spremembe najbolj očitne in prepoznane in kjer gre za preseganje »heteronormativne intimnosti«, za katero so značilne romantična ljubezen, skupno življenje (in bivanje) in otroci. Medtem ko nova partnerska razmerja temeljijo na drugih praksah nenormativne kulture intimnosti in skrbi v različnih življenjskih stilih in aranžmajih, kot so prijateljske mreže, ločeno življenje partnerjev (Roseneil in Budgeon 2004; Williams 2005; Hines 2007). Vpliv lezbičnih in gejevskih zvez na heteroseksualne zveze je ravno v 'etiki prijateljstva', kjer mreža prijateljev in prijateljic, ljubimcev in bivših ljubimk oblikuje temeljno podporo in skrb – družine izbire (angl. families of choice) (Richards in Tapsfeld v Williams, 2005). Nekonvencionalne skrbstvene prakse oz. t. i. 'queering' heteroseksualnega odnosa razširja in odpira fokus raziskovanja pomenov in skrbstvenih praks izven konteksta družine kot heteroseksualne skupnosti odraslih oseb in otrok ter hkrati ponuja kritiko spolno obeleženega in binarnega razumevanja skrbi (Hines 2007).¹⁸ Manj intenzivno pa se spreminjajo »heteronormativne intimnosti«, ki poskušajo temeljiti na enakosti in prijateljskih odnosih tako med heteroseksualnimi partnerji kot med otroki in starši

¹⁸ Roseneil in Budgeon (2004) izpostavita, da je nujno sociološko raziskovanje praks intimnosti in skrbi v različnih kontekstih (na delovnem mestu, v prijateljski mreži, med seksualnimi partnerji in partnerkami, med sosedi itn.), kar bo osvetlilo ne le različne skrbstvene prakse, temveč tudi teme, ki jih je sociologija družine zanemarjala zaradi heteronormativnosti in središčenja odnosov, skrbi v kontekstu nuklearne družine.

(Williams 2005). Slednji se konstituirajo v fenomenu protektivnega otroštva, odgovornega, skrbnega starševstva in 'novega' očetovstva, ki so rezultat procesov individualizacije in neoliberalne logike. Konstruirajo se 'obvezne izbire' med družinskim življenjem in poklicnimi obveznostmi ter blaženje teh konfliktov z mehanizmi usklajevanja dela in družine.

V kontekstu razprav o procesih individualizacije in transformacijah zasebnosti, pluralizacije družinskega življenja, oblik in zasebnih življenjskih aranžmajev je treba upoštevati tudi socialno-konstruktivistično perspektivo, ki se osredotoča na analizo časovne in prostorske oz. kulturne variabilnosti in raznolikosti. Pozornost je usmerjena na analizo razmerij moči in socialna hierarhiziranja. Pri analizi družbenih sprememb igrajo pomembno vlogo tradicija, običaji, vrednote, navade ter še posebej različne ideologije (cf. Arendell 1997). Namreč, pri obravnavi relokacije skrbi med spoloma ter med zasebno in javno sfero je treba upoštevati, da skrb ni rezultat biološkega imperativa reproduktivne vloge ženske in navezave na materinstvo. Skrb se oblikuje skozi odnose, prakse med posamezniki in posameznicami ter institucijami v nenehni družbeni interakciji, odnosih in izkušnjah. Zato je treba relokacijo skrbi razumeti in interpretirati v kontekstu demografskih, ekonomskih, družbenih in zgodovinskih sprememb, vzorcev, norm in vrednot, ideologij kot tudi premikov v družbeni organizaciji in strukturi. Spremembe v zasebnosti torej niso zgolj rezultat procesov individualizacije, ki se udejanjajo tudi kot osebne življenjske izbire, temveč rezultat medsebojnega delovanja osebnih biografij, izkušenj, zgodb in družbenega, zgodovinskega delovanja (institucije, politike, sistemi). Socialno konstruktivistični pristop omogoča pojasnjevanje družbenih fenomenov kot dinamičnih (Arendell 1997). Na primer, prakse starševanja in starševstvo so neločljivo vezani na družbene percepcije in prepričanja o otroštvu. Pomembna premika označujeta spremembe na področju očetovanja in očetovstva. Spremenili so se družbeni temelji očetovstva, kar Gerson (1997) označuje z zatonom modela moškega hranitelja družine in heterogenost fenomena očetovstva. Poleg tega moški različno posedujejo vire in družbene položaje (razred itn.), kar sovpada z vplivi in intenziteto sprememb. Slednje se navezuje na različne prakse očetovanja, utemeljene na medsebojnem delovanju družbenih in osebnih izkušenj (Gerson 1997).

V napovedih o sodobnih trendih zasebnosti in življenjskih aranžmajih se pojavljata dve politični verziji:

- Optimistična, liberalna verzija, po kateri osebni, intimni odnosi postanejo središče osebnega življenja. Dobri odnosi so odnosi razkritja, kot jih imenuje Lynn Jamieson (1998), ki temeljijo na vzajemnosti in enakosti ter na medsebojnem razumevanju in vedenju drug o drugem, pri čemer konvencionalna, spolna obeleženost dela počasi izginja. Odnosi med posamezniki in posameznicami niso obvezujoči, ampak izpogajani in osvobojeni družbenih norm. Zlasti za ženske velja, da jih ekonomska neodvisnost osvobodi odvisnosti od moških.
- Pesimistična verzija, po kateri institucija družine razpade, kar dokazujejo številke o naraščanju razvez in kohabitacij, otrok rojenih v izvenzakonskih skupnostih, naraščanju števila enostarševskih družin itn. Konzervativna kritika temelji na obsodbi individualizma, ki je v modernem obdobju spodbujal k svobodni izbiri partnerja oz. partnerke, kar se nadaljuje s spodkopavanjem monogamne in heteronormativne zavezanosti. Intimnost se počasi izgublja v potrošništvu.

(Jamieson 1998; Williams 2005).

Če na kratko povzamem, na eni strani so avtorji in avtorice individualizacije, ki ponujajo teoretski prostor za proučevanje intimnosti in skrbstvenih praks – kot so Beck, Beck-Gernsheim, Giddens – ki obravnavajo spremembe v vsakdanjem življenju, predvsem spolno in razredno homogeno. Medtem ko so na drugi strani feministične avtorice, kot so Williams, Hochschild, pa Finch in Mason, ki opozarjajo na to, da individualizacija izbir in življenjskih stilov ne velja v enaki meri za vse, da se posamezniki in posameznice moralno odločajo v danih situacijah, da so odločitve in izbire kontekstualizirane, pri čemer ne gre spregledati vpliva normativnega vidika (institucije in politike). Ob tem socialno konstruktivistični pristop dodaja pomembno noto pri razumevanju, interpretiranju in analizi sodobnih trendov in fenomenov kot povezovanja, prepletanja osebne in družbene ravni. Če se po prvem, optimističnem scenariju spolno obeležena delitev dela počasi razblinja, je treba pogledati statistične podatke o delitvi domačega in skrbstvenega dela med spoloma v sferi doma, ki kažejo izredno počasne spremembe v zadnjih nekaj desetletjih; hkrati je treba upoštevati strukturne neenakosti na podlagi spola v sovpadanju z drugimi družbenimi

kategorijami. Namreč, spolne in razredne neenakosti ostajajo in se bodo po nekaterih napovedih v prihodnje povečevale (Crompton 2006). Hkrati pa se tudi pesimistične napovedi razpada družine ne uresničujejo, ravno nasprotno, kot kažejo študije v Sloveniji je družina na samem vrhu vrednotne lestvice (Rener 2006b; Ule in Kuhar 2003), pluralizirajo se družinske oblike in družinsko, intimno življenje posameznikov in posameznic, navkljub naštetim spremembam, ki vplivajo in sodoločajo družinsko življenje. Ali pa ravno zato empirične študije v Sloveniji potrjujejo visoko vrednotenje družine (Rener 2006b; Ule in Kuhar 2003). Tudi uradna statistika beleži povečanje družin v zadnjih nekaj desetletjih, pri čemer določene družinske oblike niso zajete v to statistiko, kot npr. istospolne družine, razširjene družine, reorganizirane družine, razpršene družine ...¹⁹ Na eni strani je izrazita ukalupljenost v rutino družinskega življenja, na drugi strani pa zasebnost, intima družinskega življenja omogoča občutke varnosti posameznice oz. posameznika pred zunanjim svetom. Tradicionalne zakonske zveze in pojmovanja nuklearne družine se počasi izgublajo, pri čemer jih nadomeščajo najbližji drugi, posamezniku ali posameznici v prostorih intimnosti in zasebnosti družinskega življenja in mu/ji nudijo čustveno oporo, skrbstvene aktivnosti ter ga tako opremljenega pripravijo za vsakodnevni boj v javni sferi, trgu dela, prekarnih zaposlitvah in socialni negotovosti (Ule in Kuhar 2003; Beck-Gernsheim 2006). In ravno različnost v razumevanju, opredeljevanju družin in družinskega življenja, osebnih biografij je treba gledati skozi lečo družbenih kategorij spola, razreda, etnične pripadnosti itn., ob kontekstualni umeščenosti v prostor in čas, kar pa po Williams (2005), optimistične, liberalne napovedi ponavadi spregledajo.

¹⁹ Ob tem se takoj pojavi vprašanje definicije družine in oblikovanja takšne definicije, ki bi bila, kot pravi Rener (2006a, 15), inkluzivna, razlikovalna in operativna. Možnost je tudi sprememba terminologije in uporaba pojmov, kot je »domača skupnost« ali »zasebni življenjski aranžmaji« (Rener 2006a, 25), zaradi konotacije družine kot nuklearne celice heteroseksualnega para in otrok. Morgan (1996, 11) predlaga konceptualno rešitev z uporabo pojma *družinske prakse*, ki se prekriva s pojmom spolno obeležene prakse. Različni koncepti, ki bi nadomestili pojem družine, poskušajo zajeti raznolikost in fluidnost ter s tem preseči neolokalnost, ki je sicer razumljena kot tipična značilnost sodobnih družin. V disertaciji uporabljam termin družinsko življenje (Švab 2001), s čimer označujem prakse vsakdanjega življenja v družinah, zajetih v empirično študijo, v kateri prevladujejo dvostarševske družine z otroki, vključene so tudi enostarševske družine (mati z otrokom).

3.2 DRUŽINSKI TRENDI, DEMOGRAFSKE, EKONOMSKE IN DRUŽBENE SPREMEMBE V VSAKDANJEM ŽIVLJENJU

Statistični podatki, ki potrjujejo tezo o številnih spremembah v vsakdanjem življenju, kažejo na eni strani na pluralizacijo družinskih oblik in partnerskih zvez, spreminjanje trendov v družinskem življenju in življenjskih prehodov posameznikov in posameznic. Na drugi strani se kažejo spremembe v javni sferi, na področju trga dela, izobraževanja in politik, pri čemer so spremembe opazne zlasti iz perspektive spolov. Kot primer, podatki zaposlenih po spolu v Sloveniji kažejo, da je lizbonski cilj zaposlenosti žensk, ki predpostavlja več kot 60 % zaposlenost žensk do leta 2010, že dosežen. Hkrati pa podatki o odsotnosti z dela zaradi nege bolnega otroka in dela s skrajšanim delovnim časom zaradi starševstva v Sloveniji kažejo, da ženske v veliko večji meri v primerjavi z moškimi opravljajo skrbstvene aktivnosti v sferi doma. Prav tako so spremembe na področju politik v smeri doseganja večje enakosti spolov, zlasti če poudarim le družinsko politiko, kjer so premiki prepoznavni v obliki dopustov za starše z relativno zakonsko noviteto, tj. očetovski dopust in možnost delitve dopusta za nego in varstvo otroka med partnerjema. To so le nekatere spremembe, zato v nadaljevanju sistematično prikažem in analiziram spremembe v vsakdanjem življenju posameznic in posameznikov, ki sem jih razdelila na trende v zasebnem življenju, demografske spremembe in spremembe na področju plačanega dela in izobraževanja.

3.2.1 Pluralizacija družinskih oblik in partnerskih zvez (spolna in starostna dimenzija), trendi družinskega življenja ter življenjski prehodi

Idealno tipska slika družine, kot jo je v 50-ih letih 20. stoletja opredelil Talcott Parsons (1956), zagovarjajoč tezo, da gre za najbolj funkcionalen in prilagojen model družine v kontekstu moderne zahodne družbe, vključuje poročen par z otroki, pri čemer je moški zaposlen, ženska pa je doma gospodinja; danes povsod po Evropi ta tip družine predstavlja manj kot 20 % vseh družin (Muncie in Langan v Renner 2006a, 21). Zmanjšuje se število sklenjenih zakonskih zvez, in sicer se je v Sloveniji v obdobju med 1981 in 2002 delež sklenjenih zakonskih zvez zmanjšal za 10,3 %, povečal pa se je delež družin za 6,5 % (Statistični urad, 2008). Hkrati pa se povečuje število izvenzakonskih skupnosti v Sloveniji, npr. iz 17.000 l. 1991 na 42.000 l. 2002 (Popis 2002), kar

pomeni, da se je v dobrih desetih letih število kohabitacij povečalo za več kot dvakrat. Povečuje se število razvez, pri čemer je bilo l. 2000 2125 razvez, l. 2007 pa 2617 (Statistični urad, 2008a). Razveze so postale del družinskega poteka, katerim pogosto sledi reorganiziranje družin. Po nekaterih ocenah naj bi bilo v Sloveniji približno 30 % reorganiziranih družin (Švab 2006, 67). Pluralizacija družinskih oblik se kaže na primer tudi v povečevanju enostarševskih družin. Če je bilo l. 1981 12,5 % mater z otroki in 1,8 % očetov z otroki, se je delež mater z otroki l. 1991 povečal na 15,4 % ter l. 2002 na 16,1 % in delež očetov z otroki na 2,4 % l. 1991 in l. 2002 na 2,6 % (Statistični urad 2002; Statistični urad 2008a).

Reorganizacija gospodinjstev poteka v smeri zmanjševanja števila njenih članov in članov gospodinjstva. Tako je bilo npr. l. 1948 povprečno število članic in članov gospodinjstva 3,48, l. 1991 3,06 ter l. 2002 le še 2,8 članic in članov gospodinjstva (Statistični urad 2001). Povečuje pa se število gospodinjstev z 1 osebo, t. i. 'singletons', mladih, odraslih ljudi, ki živijo sami, kar pa ne pomeni večje izolacije med ljudmi. S pojmom 'singleton' se označuje mlade ljudi v urbanih okoljih, ki živijo sami, njihova identifikacijska identitetna točka je plačano delo in tudi če so v partnerskih zvezah, ne živijo s partnerji ali partnerkami, pri čemer partnerske zveze razumejo kot nestalne, ne dolgo trajajoče in predvsem ne zavezujoče. Seidler (2006) ocenjuje, da približno 60 % mladih odraslih v Londonu živi 'singleton' življenje. Hkrati pa mladi kasneje zapuščajo družine izvora, tako je npr. v povprečju v državah EU l. 2005 kar 66 % mladih žensk v starosti 18–24 let in 78 % mladih moških živelo pri starših, pri čemer obstajajo velike razlike med posameznimi državami (Eurostat 2008). Ob Popisu leta 2002 je v Sloveniji 37,1 % mladih med 25. in 34. letom živelo v družini izvora.

S pojmom LAT (Living Apart Together) oz. fenomen *živeti skupaj, ampak narazen*, se označuje dva fenomena. Eden govori o podaljšani mladosti odraslih mladih, ki so ekonomsko neodvisni, polodvisni ali odvisni od staršev, pri katerih (občasno) živijo, kar imenujemo t. i. generacijski LAT. Drugi fenomen pa je odnosni LAT, ki označuje partnerske zveze, kjer partnerja ne živita skupaj (ločitev med spolnim življenjem in skupnim bivanjem, ki nista več neposredno povezana) (Levin 2004; Williams 2005; Renner 2006a).²⁰

²⁰ Fenomen LAT za oznako življenja staršev in otrok se uveljavil zgolj v Sloveniji, povsod drugod se uporablja kot koncept za oznako partnerskega življenja. Na tem področju pa je ta fenomen zelo raznolik: lahko gre za subjektivno odločitev (npr. v primeru starejših, ločenih odraslih, ki se odločijo, da ne bodo živeli skupaj, kljub temu da imata

Poleg spremenjenih zasebnih aranžmajev, kjer je prepoznan premik zlasti iz zakonske zveze v kohabitacije, pa se spreminjajo tudi življenjski poteki in prehodi. Tako se npr. povečuje povprečna starost ob prvi sklenitvi zakonske zveze. V državah EU je bila l. 2005 povprečna starost ženske ob sklenitvi zakonske zveze 27,4 leta, moškega pa 29,8 let, medtem ko je bila v Sloveniji povprečna starost malenkost višja, in sicer je bila l. 2004 povprečna starost ženske ob sklenitvi zakonske zveze 29,6 let, moškega pa 32,6 let (Eurostat 2008). Prav tako se zvišuje starost žensk ob rojstvu prvega otroka. Leta 2003 so bile ženske, ki so prvič rodile, v državah EU v povprečju stare 28 let, kar je 2 leti več kot l. 1990 (Eurostat 2008). V letu 2007 so bile ženske v Sloveniji ob rojstvu otroka stare 29,9 let, pri čemer je bila tretjina žensk, ki so v letu 2007 prvič rodile, starejših od 30 let (Statistični urad 2009). Ob rojstvu otroka so tako moški kot ženske čedalje starejši, čeprav s spolnimi odnosi začenjajo mlajši kot v preteklih generacijah (Ule in Kuhar 2003), kar potrjuje tezo o spolnosti iz užitka.

Ob zviševanju starosti staršev (tako žensk kot moških) ob rojstvu prvega otroka pa je hkrati zaznati upad števila rojstev. V Sloveniji ženske rodijo danes manj otrok v primerjavi s preteklimi generacijami žensk. Tako so imele npr. ženske, rojene med 1873 in 1877, v povprečju 4,7 otrok. Ženske so l. 1970 v povprečju rodile 1,65 otrok, l. 2002 1,55 otrok ter l. 2007 le še 1,38 otrok na žensko (Popis 2002; Statistični urad 2008a; Stropnik in Šircelj 2008). Delež otrok, rojenih v izvenzakonski skupnosti, je v Sloveniji 44 %. Podobne deleže najdemo tudi v skandinavskih državah in Veliki Britaniji (Oinonen 2008, 15).

V Sloveniji je med ženskami, ki so zaključile rodno obdobje (med 15 in 49 let), približno 7 % brez otrok, pri čemer ni večjih razlik v deležu med različnimi socialnimi skupinami žensk (Javornik 2006, 63). Medtem ko se delež žensk v vzhodni Evropi, ki so bile rojene leta 1955 in niso rodile otrok/a, giblje med 5 in 10 % (Oinonen 2008, 15). Medtem ko se je delež žensk, ki niso nikoli rodile in so stare več kot 25 let, v Veliki Britaniji od leta 1975 povečal za 25 % (Williams 2005, 15).

partnersko razmerje; ali pa v primeru mladih, ki še živijo pri starših ipd.) ter objektivne dejavnike, ki pripeljejo do take partnerske oblike (npr. eden gre v tujino delat, študirat ipd.).

3.2.2 Spremembe na trgu dela

Trend naraščanja zaposlovanja žensk v zadnjih nekaj desetletjih velja za zahodne države, medtem ko imamo v Sloveniji več kot 60-letno zgodovino zaposlovanja žensk. V državah EU je bilo l. 2005 v povprečju zaposlenih 70,8 % moških in 56,0 % žensk, medtem ko je bilo v Sloveniji zaposlenih 70,4 % moških in 61,3 % žensk. Pri čemer se ženske v večji meri v primerjavi z moškimi zaposlujejo za skrajšani delovni čas. Ob tem velja pripomniti, da v EU državah skoraj 95 % zaposlenih moških dela 35 ur ali več tedensko v primerjavi s 64 % žensk (Eurostat 2008). V Sloveniji je delež zaposlenosti tako žensk kot moških za krajši delovni čas nizek, in sicer je bilo l. 2005 za krajši delovni čas zaposlenih 11,0 % zaposlenih žensk in 7,4 % zaposlenih moških. Med vsemi prebivalci in prebivalkami v starosti med 15 in 64 let je bilo leta 2006 v Sloveniji delovno aktivnih 49,4 % žensk in 62,5 % moških. Zaposlenih žensk je bilo 361.514 ali 93,7 % od vseh aktivnih žensk, medtem ko je bilo zaposlenih moških 402.782, kar je 86,9 % od vseh delovno aktivnih moških (Statistični urad 2007).

Pri odsotnosti z dela je razlika med moškimi in ženskami precejšnja. Če so moški v povprečju več odsotni zaradi poškodb pri delu in izven dela, pa je odsotnost žensk pogojena predvsem z nego družinskih članic in članov. Tako je bilo npr. leta 1997 odsotnih z dela zaradi nege bolnega otroka le 13,9 % moških in kar 86,1 % žensk. Medtem ko se je delež moških malenkostno povečal, kar pomeni, da je leta 2007 od dela zaradi nege bolnega otroka izostalo 16,4 % moških in 83,6 % žensk (Rener in druge 2008).

Povečuje se delež zaposlitev za določen čas, zlasti mladih. Leta 2005 je bilo v EU državah za določen čas zaposlenih 15 % žensk in 14 % moških, v Sloveniji se delež zaposlenih za določen čas giblje med 16 % in 17 % pri moških in 18 % pri ženskah. Med leti 2000 in 2005 se je delež zaposlitev za določen čas povečal na območju EU med 6,5 % in 7,5 % za ženske in med 5,5 % ter 6,5 % za moške. Skoraj tretjina mladih v državah EU v starosti do 30 let je zaposlenih za določen čas, v Sloveniji je delež še višji, in sicer je skoraj 50 % žensk v starosti do 30 let zaposlenih za določen čas in okoli 40 % moških. Leta 2005 je imelo kar 43 % žensk in malo več kot 48 % moških, ki so bili zaposleni za določen čas, pogodbo o delu za šest mesecev ali manj, 35 % žensk

ter 30 % pa pogodbo o delu za šest mesecev do enega leta. To pomeni, da je imelo dobre tri četrtine zaposlenih žensk in moških za določen čas pogodbo o delu za obdobje do največ enega leta (Eurostat 2008).

3.2.3 Spremembe na področju izobraževanja

Povečuje se tudi delež študentske populacije. Če je bilo l. 1961 1,8 % populacije vključene v višje, visoke šole in fakultete, se je delež l. 1991 dvignil na 8,8 % (Statistični urad 2001). Poleg tega se povečuje število žensk, vključenih v izobraževalni proces višjih ali visokih šol. Leta 1991 je bilo skoraj polovica (48,2 %) vseh, ki so končali visoko ali višjo šolo žensk, leta 2002 pa je bilo 53 % žensk z višjo ali visoko izobrazbo med vsemi s to izobrazbo. Za primerjavo, leta 1961 je delež žensk, ki so končale višjo ali visoko šolo, predstavljal le komaj več kot dobro četrtino (26,8 %) vseh z omenjeno, doseženo stopnjo izobrazbe (Statistični urad 2007). V Sloveniji je delež žensk, ki do dopolnjenega 30. leta starosti končajo izobraževanje na dodiplomskem nivoju, za 10 % višji od deleža enako starih moških (Statistični urad 2007).

3.2.4 Demografske spremembe

Demografske spremembe označujejo predvsem dva trenda, to sta trend zmanjševanja rodnosti in trend staranja prebivalstva. Namreč, dolgoročno upadanje števila rojstev skupaj s povečevanjem pričakovane življenjske dobe rezultira v staranju prebivalstva. Podatki iz leta 2005 za Slovenijo kažejo, da je bilo v celotni populaciji 14,2 % mladih do 15 let in 15,5 % starejših od 65 let (Stropnik in Šircelj 2008).

Pričakovana življenjska doba ob rojstvu je bila l. 2005/2006 za moške skoraj 75 let, za ženske pa 82 let. Po podatkih Statističnega urada RS se je v zadnjih treh desetletjih v Sloveniji pričakovano trajanje življenja podaljšalo za moškega za 8,3 leta, za žensko pa za 7,7 let.

3.3 SKRBTSTVENO DELO V DRUŽINSKEM ŽIVLJENJU

Izhajajoč iz pregleda statističnih podatkov, ki potrjujejo številne spremembe v vsakdanjem življenju in teoretskih izhodišč, ki pojasnjujejo omenjene spremembe, se v nadaljevanju osredotočam na vprašanje, kakšne spremembe so se zgodile v sferi doma, zlasti na področju skrbstvenega dela v družinskem življenju, pri čemer me zanimajo najsodobnejši trendi skrbstvenih razmerij, njihova vsebina, organizacija, struktura in poteki. Z drugimi besedami, kdo so glavni akterji in akterke skrbstvenega dela, kdo dela kaj, za koga in v kakšni obliki? Kako poteka relokcija skrbi med spoloma, med moškimi in med ženskami? Ali podatki o tem, kdo dela kaj in koliko, odslikavajo realno podobo dinamike skrbstvenega dela v družinskem življenju? Ali je morda relokcija skrbi med spoloma le mit, ki reproducira navidezno podobo enakosti spolov?

3.3.1 Družbena konstrukcija domačega in skrbstvenega dela

Če želimo razumeti sedanjost, pravi Rosemary Crompton (2006, 1), moramo najprej razumeti preteklost. Kratek oris socialne zgodovine domačega in skrbstvenega dela pomaga razumeti sodobne trende v kontekstu že omenjenih sprememb. Če sta se v predindustrijskem obdobju reprodukcija in produkcija odvijali v enem prostoru, tj. v sferi doma, pa je z obdobjem industrializacije prišlo do ločitve sfere reprodukcije in produkcije, zasebne sfere, tj. sfere doma in javne sfere, sfere produkcije. Ločenost sfer je pomenila tudi prestrukturiranje vlog in dela, prostor doma je tako postal prostor reprodukcije in regeneracije delovne sile. Oakley (2000) izpostavi tri pomembna obdobja, v katerih se je spremenil položaj žensk, ki velja za zahodne družbe s poudarkom na Veliki Britaniji:

- Od l. 1750 do prve polovice 19. stoletja – delo poteka izven doma, ženske še vedno opravljajo plačano delo.
- Druga polovica 19. stoletja do l. 1914 – drastično upade zaposlovanje predvsem poročenih žensk.
- Od l. 1914 do 1950-ih let – zaposlovanje žensk v javni sferi, vendar s prevladujočo ideologijo, da »gospodinjenje ostane primarna vloga vsake ženske« (Oakley 2000, 46).

Obdobje industrializacije je v Veliki Britaniji v prvi polovici 19. stoletja srednji razred žensk počasi prikoval na dom, plačano delo v javni sferi postane 'neprimerno' za ženske, ki jim je na 'novo' opredeljena vloga matere, skrbnice doma. Delavski razred žensk, kot pravi Crompton (2006), sledi domestifikaciji in interpelaciji žensk v matere v drugi polovici 19. stoletja. Ideologija ločene zasebne in javne sfere spremlja in sooblikuje model moškega hranitelja družine, kjer moški finančno, torej s plačanim delom v javni sferi, poskrbijo za družine, ženske pa opravljajo neplačano, reproduktivno, skrbstveno delo v zasebni sferi. Ugospodinjene ali domestifikacija žensk je proces, »v katerem se znotraj komplekse socialne organizacije (tovarniške) produkcije (s sistemi delovnih urnikov, organizacijo teritorija, javnih servisnih služb ipd.) redefinirajo t. i. »naravne eksistenčne potrebe«, ki jih je mogoče zadovoljevati zgolj s posredovanjem družine preko dveh ključnih virov: z dohodkom in z neplačanim gospodinjstvom, družinskim delom« (Rener 1992, 149). Pri čemer so obstajale razredne razlike, najprej je bil spremembam podvržen srednji razred, ki mu potem sledi delavski razred (Rener 1992; Sieder 1998; Oakley 2000; Holter 2003; Crompton 2006). Ženske srednjega razreda so tako postajale vse bolj podobne ženskam iz nižjega, delavskega razreda, ki so domače delo opravljale že pred obdobjem industrializacije (Rener 1992). Delitev vlog po spolu in delitev dela med spoloma z začetki v 19. stoletju se uveljavi v meščanskih idealih tudi še po koncu druge svetovne vojne, kar velja zlasti za zahodne, kapitalistične družbe. Ideal ženske skrbnice doma in moškega hranitelja družine si v 20. stoletju mnoge delavske družine niso mogle privoščiti, zato so ženske ostale v sferi plačanega dela (Oakley 2000; Brannen in drugi 2004).

V Sloveniji industrializacija v drugi polovici 19. stoletja prav tako prinese ožetje del v sferi doma in, kot izpostavi Sabina Žnidaršič Žagar (2007, 18), »žensko gospodinjstvo sedaj ni ostalo le tisto delo, ki je nemerljivo in neplačano, ampak je postalo dejansko neproduktivno«. Spolna delitev del v družini je obstajala, vendar s tem poudarkom, da so ženske opravljale številna dela, tudi tista, ki danes veljajo oz. so označena kot moška dela. Hkrati pa moški niso opravljali tipično ženskih del, kot je npr. nega bolnih in umirajočih, skrb za otroke in gospodinjstvo, saj se ni 'skladalo' z njihovo naravo. Ob vstopu na trg dela, ki je bil v Sloveniji intenziven po koncu druge svetovne vojne, so se ženske množično zaposlovale v delih, ki so jih prej opravljale doma, kar se rezultira v 'moških' in 'ženskih' poklicih (feminizacija poklicev na področju vzgoje, izobraževanja in nege) (Žnidaršič Žagar 2007).

V socialno zgodovinski analizi domestifikacije žensk in konstrukcije domačega in skrbstvenega dela kot ženskega dela, je treba upoštevati tudi geografski kontekst, politične, družbene, ekonomske in kulturne okoliščine ter razlike med ruralnim in urbanim prostorom. Vendar lahko potegnem določene vzporednice o medsebojni povezanosti institucije družine in področja plačanega dela v različnih evropskih kontekstih, ki sta družbeno konstruirana fenomena in prek katerih je organizirana delitev dela med moškimi in ženskami, ki omogoča produkcijo ter reprodukcijo (Crompton 2006). Namreč, ločenost družine od ekonomije, reprodukcije od produkcije je pomenila »umik družine iz družbe, domestifikacijo ženske in nastanek ideje o domu kot zasebnem prostoru – zavetju pred javnim svetom dela in družabnosti« (Oakley 2000, 67). Diferenciacija družbenih vlog moških in žensk strukturno utemeljuje pojem moderne nuklearne družine in njen obstoj, čeprav nekoliko zmanjšan tudi v 21. stoletju. Namreč, ločenost zasebne in javne sfere se je prenesla v 20. stoletje in se z nekaterimi spremembami nadaljuje v 21. stoletje, saj ustreza kapitalistični logiki in neoliberalizmu, ki 'pomaga' ločevati med delom in družino, med delom in skrbjo.

3.3.2 Feministične tematizacije konstrukcije 'nevidnega' dela

Skrbstveno delo v družinskem življenju je tako del odnosov kot aktivnost ter hkrati del 'miselnega habitusa', ki pa nujno ne vsebuje odnosne in akcijske komponente. Zato so določena domača opravila skrbstvena, medtem ko druga samo vsebujejo elemente skrbi, njihova narava pa ni skrbstvena. Tako npr. pisanje rojstnodnevnih čestitk ni skrbstveno delo, vsebuje pa element skrbi, to je pozornost, senzibilnost do drugih. Medtem ko je ukvarjanje z otroki, tako v primeru fizične nege kot v primeru igre, skrbstveno delo. Skrbstveno delo je lahko neformalno, reproduktivno delo, ki omogoča eksistenco in delovanje (komunikacijo, interakcijo, odnosi) v vseh področjih življenja, torej od intime, zasebnosti do javne sfere. V literaturi so uporabljeni naslednji pojmi za označevanje dela, ki poteka v sferi doma, to so gospodinjsko, družinsko in domače delo. Pojem gospodinjsko delo zajema vsa dela, ki so omejena na gospodinjstvo, je neplačano delo in ga večinoma opravljajo ženske. Medtem ko je družinsko delo opredeljeno prav tako kot neplačano delo, ki ga opravljajo družinski člani in članice v odnosih, ki so odnosi podrejenosti, pri čemer je delo opravljeno, izhajajoč iz obveznosti zaradi sorodstvenih in zakonskih odnosov (Delphy in

Leonard 1992). Medtem ko je domače delo širši pojem, ki obsega širši vidik zasebnosti in neplačanega dela v zasebnosti kot pa pojmovanje družinskega dela (Rener v Oakley 2000).

Domača in skrbstvena dela so:

- gospodinjska opravila,
- vzdrževalna in tehnična opravila,
- finančna in upravna dela (npr. plačevanje računov),
- potrošniško delo (kot je nakupovanje),
- skrb, nega in vzgoja otrok,
- emotivno in odnosno delo,
- sorodniško delo in
- negovalno delo ipd.

(Delphy in Leonard 1992; Finch in Mason 1993; Švab 2001)

Kratek teoretični pregled pokaže, da je bilo v sociologiji med 1950 in 1970 gospodinjsko delo proučevano predvsem v okviru empirične sociologije kot eden od aspektov zakonskega življenja in v referiranju na žensko sorodstvo ter spolne vloge žensk in moških (Parsons 1956; Oakley 1980). Medtem ko je domače delo v sodobni sociologiji postavljeno v kontekst empiričnih študij in teoretskih premislekov kritične feministične teorije (Bowden 1997; Hochschild 1989; Leonard 2001). Šele feministično proučevanje gospodinjskega dela in širše domačega dela izpostavi, da ima domače delo status ne-dela, kot nasprotje plačanega, produktivnega, poklicnega dela. DLD ali *Domestic labour debate* v feministični teoriji v 1970-ih in 1980-ih obravnava domače delo kot neplačano delo, ki poteka v izolaciji doma in je sistematično izključeno iz percepcije plačanega dela, prav tako kot tudi skrb za otroke, kar bom pokazala v nadaljevanju. Prav nedelitev domačega dela in skrbstvenega dela med moškimi in ženskami je ena temeljnih posledic neenakosti med spoloma v družbi (Oakley 1980; Bubeck 1995; Bowden 1997; Oakley 2000).

V uvodu dela iz l. 1980 *Women and Household Labor* (17), urednica in avtorica Sarah Fenstermaker navede tri razloge, zakaj proučevati domače delo oz. natančneje gospodinjsko delo:

- ker je zapostavljena tema proučevanja v družboslovju in zato ker predstavlja, oblikuje in organizira priložnosti, ovire in stroške v vsakdanjem življenju;
- zaradi zapostavljenosti empiričnega raziskovanja žensk (manko empiričnih podatkov);

- zaradi tega, ker tema gospodinjskega dela ne spada med obstoječe modele družbeno-znanstvenih okvirjev.

Tri desetletja kasneje bi lahko k navedenim razlogom za proučevanje domačega in skrbstvenega dela, ki v veliki meri še vedno držijo, dodala še pomen tovrstnega dela v relaciji do politik, do vprašanja države blaginje (npr. družinska politika, socialna politika skrbi za starejše, itn.). Namreč, neplačano skrbstveno in domače delo vključuje tudi razmerje med posameznikom/posameznico – družino – državo, o čemer se bom podrobneje ukvarjala v četrtem poglavju. Z drugimi besedami, kdo skrbi za koga in kako je odgovornost in skrb za družinske člane in članice porazdeljena med državo, trgom in družino oz. posamezniki in posameznicami. Hkrati pa tovrstno delo, ki v veliki meri poteka kot neplačano delo in ki ga večinoma opravljajo ženske, prihranijo velik del stroškov državi in njenim institucijam. Navkljub temu, da je danes dostopnih več podatkov iz različnih študij o gospodinjskem in širše domačem delu, predvsem o tem, kdo dela kaj v gospodinjstvu in koliko časa za to porabi ter kako poteka delitev domačega dela med partnerjema, kot v 1980-ih, pa še vedno ni uradne statistične ocene, kolikšen delež v bruto domačem proizvodu predstavlja 'nevidno' delo npr. v Sloveniji, kar pravzaprav potrjuje status nevidnosti domačega dela in pomen tega dela v družbeni reprodukciji.²¹

V sociološki in feministični teoriji sem sicer naletela na različne izračune, kot npr. navedba norveške avtorice iz druge polovice 1980-ih let, da domače delo, vključno s skrbjo za majhne otroke, ki ga opravljajo ženske, predstavlja 17 % vrednosti norveškega BDP-ja (K. Waerness v Jogan 1990, 133). Rener (2008, 15) pa navaja J.K. Galbraitha z začetka 1970-ih let z ocenami, da predstavlja domače delo žensk 40 % vrednosti BDP-ja v najbolj razvitih državah in kar 80 % vrednosti BDP-ja v najmanj razvitih državah. Ob tem velja pripomniti, da so razprave o vrednosti domačega dela, ki ga večinoma opravljajo ženske, prevladovali v 1980-ih in 1990-ih. Tako npr. se je leta 1995 na javni razpravi Urada za žensko politiko (zdaj Urada za enake možnosti) pred svetovno konferenco o ženskah l. 1995 v Pekingu obravnavala tudi tema neplačanega, skrbstvenega dela in njegov pomen v kontekstu bruto domačega proizvoda. Križman (1995) ob tem navaja oceno analiz tujih študij, ki potrjujejo, da v t. i. razvitih državah, domače in skrbstveno

²¹ Na Uradu za makroekonomske analize tega podatka nimajo, kot so mi odgovorili na vprašanje, prav tako ne na Statističnem uradu RS.

delo predstavljata med 30 % in 50 % vrednosti bruto domačega proizvoda. Giddens (1993, 516) navaja oceno, da gospodinjsko delo predstavlja približno 1/3 celotne produkcije v modernih ekonomijah.

Če se v bogati feministični literaturi omejim le na nekaj pomembnih del, ki obravnavajo domače delo, potem je treba izpostaviti *Gospodinjo* in *Drugi spol*.

Ann Oakley²² (2000) v *Gospodinji* objavi l. 1974 rezultate ene prvih raziskav o gospodinjskem delu, kjer izpostavi gospodinjsko delo kot delo, ki ima v modernih družbah 'status ne-dela', je nujno in neplačano delo, ki mora biti narejeno in je izrazito žensko delo, kar problematizirajo številne feministične avtorice (Fenstermaker Berk 1980; Glazer 1980; Marx Ferree, 1980; Delphy in Leonard 1992; Bubeck 1995; Bowden 1997; Oakley 2000). Čeprav Ann Oakley govori o gospodinjskem delu, bi njeno argumentacijo lahko interpretirala širše v kontekstu domačega dela, ko trdi, da poteka to delo v sferi doma, da predstavlja stroške, da ni produktivno naravnano, kar vključuje tudi argument, da nima neposredne ekonomske vrednosti.

Simone de Beauvoir (2000, 250) v zdaj že klasičnem feminističnem delu *Drugi spol* iz l. 1949 razmišlja o gospodinjskem delu kot repetitivnemu delu, »ki ne prinese nobene trajne stvaritve«, saj se npr. kosilo poje, stanovanje je znova in znova umazano ipd. Pri čemer opresija, če poudarim širšega, domačega dela, ustreza okvirjem položaja spolov v družbi, na eni strani položaja žensk, omejenih na imanenco, in na drugi strani položaja moških, ki obstajajo in delujejo v transcendenci. »Ženski delo, ki ga opravlja znotraj doma, torej ne zagotavlja avtonomije, nima neposredne koristi za skupnost, ne vodi v prihodnost, ničesar ne proizvaja ...«, pri čemer gre za ohranjanje statusa quo položaja in vlog spolov, ko postanejo dela in delovanje žensk v praksah gospodinjenja samoumevna ostalim članom in članicam družine (de Beauvoir 2000, 250). Zlasti gospodinjsko delo ne izraža individualnosti, pri čemer je delo, ki ga po večini opravljajo ženske, omejeno na ohranjanje življenja zavoljo podpore transcedirajočih, individualnih projektov otrok in moških (de Beauvoir 2000). Marion Young (2005) izpostavi razlikovanje med »ohranjanjem pomenskih

²² Ann Oakley je l. 1969 na Univerzi v Londonu prijavila doktorat z naslovom *Work attitude and work satisfaction of housewives* in bila deležna odkritih pomislekov, očitkov o relevantnosti teme v družboslovju (Oakley 1980). Povod, da se je začela ukvarjati s temo gospodinjskega dela, je bil predvsem subjektiven; izhajala je iz svojega položaja: ženska srednjega razreda, mati dveh otrok, živeli so v urbani Angliji konec 1960-ih. Sama zase pravi, da je bila šokirana nad spoznanjem, da je gospodinjsko delo tako časovno zamudno delo (angl. »time consuming«), izčrpajoče in predvsem delo, ki poteka v popolni izolaciji od ostale družbe.

identitet gospodinjstva ali družine (z ljubeznijo, skrbjo) spomina« od dejanskih praks, kot so čiščenje ipd. Tako na primer kuhanje po babičinem receptu ne zadovolji le potreb po hrani družinskih članic in članov, temveč pomeni tudi prenašanje vrednot in družinskih zgodb skozi čas in prostor. Ob tem Marion Young (2005) opozarja, da nas ohranjanje zelo hitro zavede v romantiziranje gospodinjstva in glavnih akterk ter s tem vzdržuje status quo patriarhalnega sistema spolov.²³

3.3.3 Relokacija domačega in skrbstvenega dela med spoloma glede vsebine in količine opravljenega dela

Študije o porabi časa v zadnjih tridesetih letih nakazujejo, da se je količina časa, ki ga moški preživijo doma pri opravljanju domačega dela počasi povečevala, medtem ko se je delež ženskega dela zmanjševal, vendar do velikih sprememb pri delitvi domačega dela med moškimi in ženskami vendarle ni prišlo (Robinson 1980; Bianchi in drugi 2000). Podatki za ZDA kažejo, da so ženske l. 1923 porabile 51 ur na teden za gospodinjstvo, l. 1966 nekoliko več, in sicer 55 ur (Vanek v Robinson 1980, 54), kar pravzaprav predstavlja več kot zaposlitev za polni delovni čas (40 ur). Medtem ko Bianchi in drugi (2000, 207–208) navajajo drugačne podatke za ZDA, kjer naj bi l. 1965 ženske gospodinjile v povprečju 30 ur tedensko, l. 1995 pa le še 17,5 ur na teden.²⁴ Zmanjšala se je količina časa, porabljenega zlasti za kuhanje in likanje, vendar ne zaradi uporabe gospodinjskih pripomočkov. Namreč, gospodinje so l. 1920 v ZDA porabile za gospodinjstvo ravno toliko časa kot gospodinje l. 1960, čeprav so slednje imele na voljo gospodinjske pripomočke (Vanek v Hochschild 1997). Natančneje, l. 1960 so gospodinje porabile manj časa za čiščenje in pospravljanje doma, več časa pa je šlo za nakupovanje, popravilo gospodinjskih pripomočkov in naprav ter pranje oblačil, pomivanje, kar je posledica dviga higienskih standardov. Medtem ko so l. 1965 moški porabili za gospodinjstvo 4,9 ure, so jih 30 let kasneje, torej l. 1995, porabili 10 ur, zlasti za opravila, kot so: kuhanje, kjer se je delež povečal z 1,1 ure na 1,6 ure na teden, pospravljanje, kjer se je delež povečal z 0,5 na 1,7 ure ter popravila okrog hiše z 0,4 na 1,9

²³ I. Marion Young (2005, 151) navaja štiri normativne vrednote doma, ki bi morale biti dostopne vsem: varnost (prostor, kjer se oseba počuti varno), individuacija (dom kot podaljšek človekovega telesa, prostor, kjer oseba zadovoljuje potrebe po spanju, hrani, umivanju itd.), zasebnost (avtonomija in nadzor nad prostorom) ter ohranjanje (dom kot konstrukcija in rekonstrukcija posameznikov in posameznic – pomen za individualne in kolektivne identitete).

²⁴ Odstopanje v podatkih je možno zaradi različnega vzorca, namreč število ur za gospodinjstvo se spreminja glede na starostno dimenzijo, strukturo, številčnost družinskih članic in članov.

ure na teden. Zmanjšanje števila ur, namenjenih za gospodinjstvo pri ženskah, Robinson (1980) utemeljuje predvsem z družbenimi in ekonomskimi dejavniki, kot je zaposlovanje žensk, povečevanje števila samskih, neporočenih žensk, povečevanje parov brez otrok, množično vstopanje žensk na trg dela, povečevanje števila samskih, neporočenih žensk, naraščanje števila parov, ki nimajo otrok, zviševanje izobrazbe žensk ipd.

Podatki iz Eurostata za l. 2004 v 14 državah²⁵ EU kažejo, da ženske, stare od 25 do 44 let, v povprečju dnevno porabijo za gospodinjstva dela 4,6 ur, moški v isti starostni skupini pa dnevno namenijo gospodinjstvom delom 1,9 ure. Razen vrtnarjenja in vzdrževalnih del ženske za vsa ostala gospodinjstva opravila porabijo več časa kot moški, zlasti za kuhanje, čiščenje, pranje perila ter skrb za otroke. V povprečju ženske v 14 državah EU skrbijo za otroke dnevno namenijo 1 uro, moški pa 22 minut. V Sloveniji ženske v starosti od 25 do 44 let plačanemu delu dnevno namenijo 3,7 ure, za neplačano domače delo pa porabijo 5 ur. Medtem ko moški v isti starostni skupini v Sloveniji dnevno porabijo 5,2 ure za plačano delo, in dobro polovico manj časa za neplačano domače delo, tj. 2,5 ure na dan (Eurostat 2008, 111–112). Razlika med moškimi in ženskami v količini časa za domača opravila je očitna, saj ženske porabijo še enkrat več časa v primerjavi z moškimi za tovrstna opravila ob tem, da 5 ur pomeni dodaten, sicer skrajšan delovnik ali t. i. drugo izmeno (Hochschild 1997).

Glede na količino porabljenega časa za domača opravila so v devetdesetih letih 20. stoletja v Sloveniji polno zaposleni moški za gospodinjstva opravila porabili v povprečju 7 ur na teden, danes pa gospodinjijo v povprečju 14,5 ure tedensko, zaposlene ženske pa v povprečju 25 ur (Urad za enake možnosti 2005). Pričujoči navedeni statistični podatki prikažejo spolno homogeno sliko, saj so podatki razdeljeni po spolu, po statusu zaposlenosti in starosti. V tovrstne statistične podatke niso zajeti npr. podatki o tem, koliko časa ženske in moški z majhnimi otroki porabijo za domača opravila, za skrb in nego otrok, koliko porabijo za domača opravila enostarševske družine z majhnimi otroki ipd. V raziskavi SIPA (Razvojno partnerstvo SIPA – Sistem pomoči na domu) iz l. 2005 ugotavljajo, da ženske s predšolskimi otroki porabijo na teden 28,14 ure za gospodinjstva

²⁵ Podatki veljajo za naslednje države: Italija, Finska, Švedska, Francija, Belgija, Nemčija, Velika Britanija, Litva, Latvija, Estonija, Poljska, Madžarska, Španija in Slovenija. Dostopnih podatkov ni za Slovaško, Romunijo, Portugalsko, Avstrijo, Nizozemsko, Malto, Luksemburg, Ciper, Grčijo, Bolgarijo, Češko, Dansko in Irsko (Eurostat 2008, 111).

opravila ter 46,6 ure za nego, vzgojo in skrb za otroke, medtem ko njihovi partnerji porabijo za gospodinjstvo 17,6 ure ter 33,25 ure za ukvarjanje z otroki.²⁶ Ženske za domače delo porabijo tedensko približno 24 ur več kot njihovi partnerji, kar predstavlja tri polne delovne dni (Razvojno partnerstvo SIPA – Sistem pomoči na domu).²⁷ Kar 55,5 % anketirank odgovarja, da si s partnerjem delita domače obveznosti, pri čemer se pri enem izmed naslednjih vprašanj, ki se osredotoča na to, kako ženske percepirajo delitev dela, pokaže, da kar 60,1 % anketirank meni, da delajo njihovi partnerji manj kot one in le dobra tretjina (34,2 %) jih odgovarja, da je delo enakomerno porazdeljeno med oba. Izrazit je razkorak med družbeno zaželenim, pričakovanim, predvsem pri predstavah o delitvi domačega dela med moškimi in ženskami in dejanskimi vsakdanjimi situacijami. Izrazit razkorak med želenim in dejanskim stanjem se kaže tako v številu ur, ki ga ženske in moški namenjajo domačemu delu, skrbi ter negi otrok, kot tudi v željah in vrednotah. 'Družinski mit' o delitvi domačega dela med partnerjema je pogosto pojav, kot ugotavlja Hochschild (1997, 101), zlasti v družinah srednjega razreda ter uspešnih poslovnih žensk, ki hkrati nosijo tudi večino bremena »druge izmene« (Hochschild 1997). 'Nova iluzija' o delitvi domačega dela je izražena v podobi ženske, ki zmore vse, gre za podobo 'superženske', ki to ni, pa bi želela postati, a ne more, ker ni prišlo do sprememb pri delitvi domačega dela v sferi doma med partnerjema (Hochschild 1997, 21). V svoji študiji Hochschild (1997) navaja tri vrste napetosti med partnerjema zaradi trka spolnih ideologij in vsakdanjih praks: med partnerjevo in partnerkino idejo o spolnih vlogah; napetosti med posameznikovo oz. posamezničino željo in dejanskimi življenjskimi pogoji; nevidna napetost, napetost brez imena, pri čemer gre za napetost med pomembnostjo družinskih potreb po skrbi in razvrednotenju skrbstvenega in domačega dela (kot delo podvrženo komodifikaciji, ki ga vse pogostejše opravljajo plačane varuške, gospodinjske delavke ipd.). Ob razvrednotenju domačega in skrbstvenega dela, izpostavi Hochschild (1997), so to delo najprej razvrednotili moški, nato pa še ženske.

²⁶ Podatki kažejo na veliko večje število ur, porabljenih za domača opravila, v primerjavi z drugimi raziskavami, vendar je treba poudariti, da so bile v vzorec raziskave vključene ženske s predšolskimi otroki, med katerimi je bil tudi delež žensk na porodniškem dopustu in dopustu za varstvo in nego otroka, kar znatno poveča delež ur, namenjenih za skrb za otroke in gospodinjstvo.

²⁷ Razvojno partnerstvo Sipa v okviru Pobude skupnosti EQUAL za Republiko Slovenijo 2004–2006 je del mednarodnega partnerstva (partnerji iz Belgije, Italije, Nizozemske in Madžarske). V Sloveniji je projekt koordiniral Mirovni inštitut, vodila pa ga je dr. Majda Hrzenjak. Projekt se je financiral iz sredstev Evropskega socialnega sklada. Več o projektu na: <http://sipa.mirovni-institut.si>. V okviru projekta sta potekali dve terenski raziskavi, in sicer raziskava v gospodinjstvih z majhnimi otroki in raziskava med brezposelnimi ženskami v Ljubljani. Za pričujoče delo navajam zgolj podatke s terenske raziskave v gospodinjstvih z majhnimi otroki. V nereprezentativni vzorec so bile vključene ženske z vsaj enim predšolskim otrokom, anketiranih ob predhodnem soglasju za sodelovanje je bilo 300 v Ljubljani in 100 v Mariboru (Razvojno partnerstvo SIPA – Sistem pomoči na domu).

Razlike med spoloma pri delitvi domačega dela so tako v količini opravljenega dela kot v vsebini del (DeVault 1991; Delphy in Leonard 1992; Finch in Mason 1993; Hochschild 1997; Drew in druge 1998; Coltrane in Galt 2000; Gerstel in Gallagher 2001; Hobson 2002; Sedmak in Medarič 2007). Na splošno ženske namenijo več časa ponavljajočim se, monotonim gospodinjskim opravilom, kot so npr. kuhanje, čiščenje kopalnice, pospravljanje, likanje, ki so časovno determinirana, nujna in potrebna, medtem ko moški v večini opravljajo predvsem vzdrževalna dela, manjša popravila, opravila v vrtu, vzdrževanje avtomobila ipd., ki časovno niso strogo določena, niso repetitivna in ne potekajo kontinuirano (Hochschild 1997). Ženske pogosteje opravljajo več del hkrati, prehajajo med svetovi gospodinjskega, domačega in skrbstvenega dela, skrb za otroke in plačane zaposlitve, medtem ko moški večinoma prehajajo med dvema svetovoma, med plačanim delom in otroki. Dvojno ali trojno obremenitev žensk so italijanske sociologinje Bimbi, Saraceno in Balbo opredelile kot dvojno navzočnost žensk, pri čemer izpostavijo pozitivne aspekte prehajanja žensk med različnimi vlogami v različnih prostorih. »Ženske so vsakdanje migrantke med raznimi časi, prostori in habitusi, vsak dan in po večkrat na dan menjavajo realne in simbolne registre, mojstrijo se v spretnostih organizacije, koordinacije in prilagajanja veliko bolj od moških kolegov, tovarišev, prijateljev in partnerjev. Za žensko je to gotovo obremenitev, a je hkrati tudi več kot to, je izkušnja življenja v dveh svetovih, je dvojna navzočnost« (v Rener 2000, 290). Vendar multipla prehajanja in delovanje žensk v različnih vlogah in prostorih pomenijo tudi njihovo obremenitev v opravljanju skrbstvenega in domačega dela za bližnje.

Alokacijo domačega dela med spoloma pojasnjujeta dva teoretična pristopa (Bianchi in drugi 2000; Crompton 2006):

- ekonomski pristop

Ekonomski ali materialistični pristop temelji na ideji, da je delitev domačega dela rezultat racionalne razporeditve porabe časa v sferi plačanega dela in sferi doma. Namreč, oseba, ki več časa preživi v sferi plačanega dela, več tudi zasluži in ima na voljo manj časa za opravljanje domačih del. Poleg višine zaslužka tudi stopnja izobrazbe pogojuje moč oz. racionalno odločitev glede (ne)opravljanja domačega dela.

- normativni pristop

Normativni pristop je feministični pristop, ki temelji na ideji, da je delitev domačega dela med moškimi in ženskami več kot le rezultat časovne zmožnosti in racionalne odločitve. Namreč, nujno je treba upoštevati, da je domače delo področje, ki je simbolno vezano na odnose med spoloma, pri čemer so spolne vloge žensk kot mater, zakonskih partneric oz. partneric neposredno vezane na družbena pričakovanja o vključenosti v domače in skrbstveno delo.

Statistični podatki kažejo, da se je število ur, ki jih ženske porabijo za domače delo, nekoliko, vendar ne drastično zmanjšalo, pri moških pa je opaziti povečanje števila ur, ki jih namenijo za domača dela. Vendar spremembe v količini domačega dela, ki ga opravijo moški in ženske, ostajajo v asimetričnih okvirih delitve tega dela med spoloma. Hkrati pa podoba delitve domačega dela med moškimi in ženskami ni enoznačna, variacije so različne in številne:

- V izvenzakonskih skupnostih moški opravijo več domačega dela v primerjavi z moškimi v zakonskih skupnostih.
- Ženske, ki so zaposlene za polni delovni čas, namenjajo manj časa za domača opravila v primerjavi z ženskami, zaposlenimi za polovični delovni čas.
- S prihodom otrok se delež domačih opravil poveča, zlasti za ženske, manj za moške.
- Moški z višjo stopnjo izobrazbe opravijo več domačih opravil.
- Ženske z bolj egalitarno ideologijo spolov opravijo manj domačega dela.
- V dvostarševskih družinah ženske opravijo največ ur domačega dela v primerjavi z ženskami, ki živijo v razširjenih družinah ali v enostarševskih družinah.
- Moški v enostarševskih družinah moški opravijo več domačega dela kot pa moški v dvostarševskih družinah.

(Bianchi in drugi 2000, 197; European Foundation for the Improvement of Living and Working Conditions 2004).

Podatki govorijo v prid normativnega pristopa, kajti sodobni trendi delitve domačih opravil med spoloma vseeno potrjujejo, da ni prišlo do večjih premikov, ki bi vodili v večjo uravnoteženost pri delitvi tega dela. Pri podatkih za Norveško Holter (2003) izpostavi, da se je participacija moških v sferi doma povečala z 48 % l. 1971 na 77 % l. 2000. Sledeč statističnim podatkom o porabi časa na

Norveškem ob nadaljevanju trenda delitve domačega dela med partnerjema ob tej dinamiki, lahko pričakujemo enakost med spoloma na področju delitve domačega dela l. 2030.

Spol ostaja glavna kategorija, ki pojasnjuje različne variacije glede količine opravljenega domačega dela. Počasno povečevanje moškega deleža pri domačih opravilih po mnenju R. Crompton (2006) lahko pomeni, da je dosežena določena raven v smeri enakosti spolov v sferi doma in da bodo nadaljnje spremembe tudi v prihodnje počasne. Če so razlike v količini in vsebini opravljenega domačega dela pomembno gradivo pri obravnavi relokacije skrbstvenega dela med spoloma, pa statistični podatki ne vključujejo odnosa do domačega dela, kar z drugimi besedami pomeni, odgovornosti do dela. Namreč, čas, ki ga nekdo porabi za določeno domače opravilo, nujno ne vključuje odgovornosti za izbrano, določeno delo. Kajti moški delež pri domačih opravilih je lahko tudi delež, ki ga moški opravijo na podlagi prošnje partnerke, kot pomoč partnerki, kar ohranja vlogo in odgovornost ženske kot skrbnice doma (Duncan 2003; Renner in druge 2008). Poleg odnosa do dela pa so pomemben aspekt proučevanja relokacije med spoloma tudi konflikti in tenzije, ki se odvijajo med partnerjema zaradi domačega dela, delitve in načina izvedbe.

3.3.4 Domače in skrbstveno delo: vir konfliktov in napetosti med spoloma

V študijah o družinskem življenju prav delitev domačega dela med partnerjema zajema v zadnjih desetletjih zajeten empiričen material.²⁸ Zaključki so si podobni, ne glede na vse večjo vključenost žensk na trg dela v zadnjih petdesetih letih je vključenost moških v domače delo še vedno nizka. Navkljub obetavnim ugotovitvam o večji pripravljenosti mladih moških na aktivni angažma v sferi doma (Ule in Kuhar 2003), pa realne vsakodnevne situacije kažejo drugače. Slednje pomeni tudi dvojno ali trojno obremenitev žensk (plačana zaposlitev, gospodinjstvo in skrb za otroka ter vse bolj tudi skrb za starejše sorodnike), ki opravljajo plačano delo in neplačano reproduktivno delo. Konvencionalna delitev domačega dela med partnerjema se ohranja tudi v času brezposelnosti moških (Jamieson 1998; Robertson v Švab 2001, 152). Namreč, delitev domačega dela še ne pomeni nujne transformacije iz nedelitve v enako delitev domačega dela med moškimi in ženskami. Nedvomno pa obstajajo konflikti glede delitve dela v sferi doma med moškimi in

²⁸ Če omenim le nekaj raziskav na evropski in nacionalni ravni: How Europeans spend their time (2004), First European Quality of Life Survey 2003 (2004), Second European Quality of Life Survey (2009), Eurostatovi redni empirični podatki, SJM03/2 Mednarodna raziskava o družini in narodni identiteti in stališča o lokalni demokraciji.

ženskami. Podatki iz Slovenskega javnega mnenja (2003/2) kažejo, da konflikti med partnerjema so, vendar ne pogosti. Na vprašanje, kako pogosti so ti konflikti, dve tretjini (67,9 %) vprašanih odgovarja, da nikoli ali občasno, medtem ko slaba tretjina (28,6 %) priznava, da prihaja do konfliktov, in sicer pri 5 % vprašanih nekajkrat tedensko, nekajkrat mesečno pri 8,8 % vprašanih in nekajkrat letno pri 14,8 % anketiranih (SJM 2003/2). Predpostavljam, da bi deleži precej bolj variirali v smeri pogostejših konfliktov, če bi v empirično študijo vključili le ženske in moške, ki imajo majhne otroke, ko se količina domačega in skrbstvenega dela poveča.

Domače delo je potencialni vir napetosti in konfliktov med partnerjema, saj ženske niso več pripravljene vzeti neenake delitve domačega dela kot samoumevne, kar ugotavljata Beck in Beck-Gernsheim (2002). Mlade ženske so vsaj deloma ponotranjile nove samopodobe in življenjske projekte – ne glede na to, da je družina še vedno visoko vrednotena – ter vrednote neodvisnosti in avtonomije. Prav tako je plačano delo postalo del življenjskih projektov žensk, pričakovanja o enakosti in pravičnosti med moškimi in ženskami so večja v primerjavi s prejšnjimi generacijami, poudarjata Beck in Beck-Gernsheim (2002). »Zavlačevana revolucija« torej vključuje tudi večja pričakovanja žensk glede enakosti v sferi doma, pri čemer Hochschild (1997) izpostavi, da lahko pomanjkanje moškega deleža v domačem delu destabilizira zakonsko zvezo oz. partnerski odnos. Razočaranje žensk zaradi nedelitve dela s partnerji in željo po njihovi večji aktivni vključitvi povzroča konflikte, potrjujejo študije, pri čemer jedro nezadovoljstva Jamieson (1998, 148) prepozna v pomanjkanju čustvene bližine. Zlasti z zaposlenostjo žensk se pričakovanja o enakosti v sferi doma, predvsem pri domačih in skrbstvenih opravilih, povečajo. Na tem mestu se seveda takoj zastavi vprašanje, kaj se je potem zgodilo v Sloveniji, kjer je zaposlitev žensk naraščala od konca druge svetovne vojne naprej? Če so ženske množično vstopile na trg dela v Sloveniji pred približno 60 leti, se v tem času delež moških pri delitvi dela ni toliko povečal, da bi zaznala večje spremembe. Zdi se, da so ravno ugodna družinska politika dopustov in javno otroško varstvo omogočili na eni strani zaposlovanje žensk, na drugi strani pa je prišlo do 'potuhe' moškim, saj so zunanje institucije poskrbele za del družinskih skrbi za otroke (starševski dopust, dnevno varstvo), kar se je ohranilo tudi po spremembi političnega in ekonomskega sistema. Obrat od socializma v demokracijo v Sloveniji, zagovarja Vlasta Jalušič (1999), ni vključeval transformacije tradicionalnih spolnih vlog, družinskih odnosov ter vsakodnevnih spolno obeleženih praks, kar je

na eni strani ovira ženskam, da bi se bolj aktivno vključile v sfero politike, in za moške, da bi se aktivno vključili v domačo sfero.

Gershuny in Sullivan (2003) ugotavljata, da pravzaprav ni večjih razlik med socialnodemokratskim in liberalnim modelom države blaginje glede distribucije domačega dela med spoloma. Moški v socialnodemokratskih sistemih ne opravijo bistveno več domačega in skrbstvenega dela v primerjavi z moškimi v liberalnih sistemih. Veliko bolj kot tip države blaginje vplivajo na dinamiko delitve tega dela med spoloma drugi dejavniki, kot je npr. izobrazba, kjer se moški z višjo stopnjo izobrazbe bolj vključujejo v opravljanje domačih in skrbstvenih del.

Analiza delitve domačega dela med partnerjema je pokazala, da ženske ostajajo skrbnice in menedžerke doma, upravljajo s časom in so hkrati njene žrtve ob vse večji intenziteti domačega in poklicnega delovanja, kot ugotavlja tudi Hochschild (1997). V sferi doma ženske pravzaprav nimajo možnosti izbire, kaj, kdaj in kako bodo opravile katero izmed del, medtem ko partnerji najpogosteje opravljajo dela, ki jih znajo in želijo opravljati, ter opravljajo dela po naročilu partnerke. Navkljub večji zaposlenosti žensk kot kdajkoli prej v zahodnih državah domače delo ostaja v domeni žensk, ki tako prehaja z žensk na ženske – sorodnice, varuške, najete gospodinjske delavke (Rerrich v Švab 2001, 152; Ehrenreich in Hochschild 2003; Gavanas in Williams 2003). Področje domačega dela pa je lahko tudi vir konfliktov, predvsem zaradi različnih percepcij žensk in moških o tem, kaj kdo dela in kako dela – o higienskih standardih doma ter zaradi različnih načinov opravljanja določenega opravila in, nenazadnje, koliko kdo dela. Zlasti slednje pa kaže na večji angažma žensk ter posledično na nadzor nad potekom opravljanja domačega dela in standardi kvalitete opravljenega dela. Vsakdanje neenakosti v družinskem življenju žensk lahko razumem tudi kot nezadovoljstvo v odnosih. Namreč, pomanjkanje bližine v odnosih in diskreditacija odnosa enakovredne delitve domačega dela so več kot le konflikt o tem, kaj kdo in koliko dela, gre za vprašanje identitete, pravita Beck in Beck-Gernsheim (2002). Ta pa je v pozni moderni, kot zagovarja teorija individualizacije, vse manj predpisana in vse bolj reflektirana, izbrana. Med strategijami reševanja konfliktov Beck in Beck-Gernsheim (2002, 109–113) navajata:

- objektivne preventivne strategije → izbira partnerja s podobnimi pogledi na delitev domačega dela, na zaposlitev, spolne vloge itn.;

- intersubjektivne preventivne strategije → partnerja poskušata izločiti morebitne zastavke konfliktov s pogovori in pogajanja, npr. predporočne pogodbe;
- subjektivne preventivne strategije → reduciranje konfliktov s potlačitvijo nezadovoljstva, z ignoriranjem konflikta;
- objektivne akutne strategije → redukcija plačanega dela in redukcija domačega dela; zelo malo verjetno je, da bi moški zmanjšali količino ur in dela v službi zaradi domačega dela, razen v primeru skrbstvenega dela, povezanega z otroki, ko so npr. očetje na očetovskem dopustu (kar je kratkotrajna odsotnost s plačanega dela); redukcija domačega dela se lahko udejanja v zmanjševanju higienskih standardov doma in v preložitvi domačega dela na tretjo osebo (plačana gospodinjska oz. domača pomoč);
- intersubjektivne akutne strategije → pogajanja in pogovarjanja, ko konflikti že nastopijo;
- subjektivne akutne strategije → zanikanje obstoječe situacije, ko na primer, tako partner kot partnerka zagovarjata idejo, da si domače delo enako delita, čeprav realnost pokaže, da je delitev vse prej kot enaka (npr. ženska opravi dve tretjini celotnega domačega dela, moški eno tretjino).

Objektivne preventivne strategije se zdijo preveč naivne prav zaradi razkoraka med spolnimi ideologijami in dejanskim delovanjem v vsakdanjem življenju. To pomeni, da ima npr. oseba lahko zelo egalitarne poglede na življenje, delo, družino, medtem ko deluje veliko bolj tradicionalno. Hkrati pa se količina domačega dela poveča s prihodom otrok in tudi delitev med partnerjema se pogosto spremeni v smeri večje asimetrije. Prav tako intersubjektivne strategije ne morejo vnaprej določiti poteka vsakdanjega življenja, hkrati pa je vedno več kohabitacij in vedno manj sklenjenih zakonskih zvez. Zelo pogosta strategija reševanja konfliktov pa je plačana gospodinjska pomoč na domu in strategija, ki se je poslužujejo ženske, kjer gre za potlačitev nezadovoljstva in napetosti zavoljo družinskega in partnerskega miru ter sprijaznjenje žensk glede domačega deleža njihovih partnerjev, z drugimi besedami 'bolje nekaj kot nič'. To pa pogosto zajema ekonomijo hvaležnosti (Hochschild 1997), kjer ženske izražajo zadovoljstvo in spoštovanje do partnerja že ob njihovem minimalnem angažmaju pri domačih opravilih in skrbi za otroke. Pogoste subjektivne akutne strategije ali družinski mit o enaki delitvi domačega dela temelji na percepciji žensk kot emancipiranih, modernih žensk, ki si s partnerjem delijo domače delo, pravi Hochschild (1997). Ob tem dodajam, da je ideja enakosti spolov postala tudi trendovska,

popularna nocija zaželenega družbenega delovanja heteroseksualnih parov, ki pa ni skladna z dejanskimi, realnimi situacijami vsakdanjega življenja, kjer spolne vloge in delitev domačega in skrbstvenega dela še vedno potekajo v asimetričnih okvirih.

3.4 SKRBSTVENE PRAKSE IN STARŠEVANJE

V kontekstu obravnavanja skrbstvenih praks v družinskem življenju se zdi socialno konstruktivistični pristop relevantno ogrodje za pojasnjevanje sprememb in ustaljenosti v vsakdanjem življenju. Starševanje se spreminja in reformulira, prav tako se spreminjajo pomeni, percepcije in starševske prakse v času in prostoru. Interakcije in cilji skrbstvenih praks starševanja se spreminjajo v kontekstu družbenih sprememb (Arendell 1997; Brannen in drugi 2004). Kontinuiteta in spremembe delovnega življenja in skrbstvenih praks so ključna ugotovitev študije o štirigeneracijskih družinah v Veliki Britaniji (Brannen in drugi 2004). V splošnem za moške velja kontinuiteta v percepciji očetovstva v vseh generacijah predvsem v modelu hranitelja družine z opaznim premikom v skrbstvene prakse očetovstva v najmlajši generaciji moških. Tudi življenje žensk vseh proučevanih generacij je zaznamovano z materinstvom, tako s praktičnimi situacijami, organizacijo skrbstvenih praks in prepričanj, stališč o materinstvu, glede na njihovo aktivno udeležbo na trgu dela. Zlasti generacija žensk, rojena med 1960 in 1970, izraža daleč največjo identifikacijo s plačanim delom v primerjavi z generacijo njihovih mater in babic.

Če se je na začetku 20. stoletja starševanje in starševstvo razumelo predvsem v zagotavljanju materialne varnosti in preskrbljenosti družine, pa se je kasneje percepcija starševstva utemeljila v konceptu psihološke varnosti in zaščite otrok, medtem ko se v zadnjih 50-ih letih starševstvo percipira predvsem v smislu večje čustvene, skrbstvene vključenosti, kar je treba razumeti v kontekstu družbenih, ekonomskih, kulturnih razmer in socio-ekonomskega položaja posameznikov in posameznic (Brannen in drugi 2004). Prav tako so otroci v predindustrijskem obdobju predstavljali predvsem dodatno in prepotrebno delovno silo ter zagotovilo socialne varnosti v starosti staršev, medtem ko so v času industrializacije otroci postali stroški staršev, kar se v drugi polovici 20. stoletja dopolne z vodilom 'vse, kar je najboljše za otroka'. Slednje vključuje tako vzgojo, nudenje čustvene opore in podpore kot zagotavljanja materialnih dobrin in socialnih

interakcij. Z drugimi besedami, manj otrok se rodi, večja je njihova vrednost in daljši je seznam starševskih obveznosti in odgovornosti za otrokovo dobrobit (Beck-Gernsheim 2006).

... starši moderne dobe so zaradi vseprisotnega 'načela odgovornosti' vse bolj obsojeni na to, da mu nudijo popolno skrb, ki ne dopušča nikakršnih napak, zmot ali popravkov. V ljubezni do odraslega partnerja lahko vselej znova poskusimo ubrati novo pot /.../ ljubezen do otroka pa je asimetrično strukturirana. V tem odnosu pripada celotna odgovornost samo staršem in vsaka napaka /.../ naj bi imela /.../ nepopravljive posledice za otrokov razvoj in kasnejše življenje. To, kar se nam torej na prvi pogled kaže kot starševska 'obsedenost z vzgojo', je po svojem bistvu rezultat ciklične logike ljubezni, odgovornosti in negotovosti (Beck-Gernsheim 2006, 134–135).

Prav tako Baumann (2002, 13) izpostavi individualizirano odgovornost, ki se izraža v komplementarnosti protektivnega otroštva in odgovornega, senzibilnega starševstva na točki, ko pravi, »naša zindividualizirana sprivatizirana različica moderne, kjer breme tkanja vzorcev in odgovornosti za neuspeh padeta predvsem na ramena posameznika«. Občutek pretirane skrbi za otroka je rezultat in zahtevana praksa protektivnega otroštva, ki staršem, v prvi vrsti pa materam narekuje in zapoveduje obveznosti in odgovornosti za otroka. Individualizacija skrbi pa ne rezultira v zmanjšanem pomenu zavezanosti skrbi in skrbstvenih odnosov (Williams 2005), temveč v njeni močni vtkanosti v odnose med starši in otroki, zlasti v odnosu mater – otrok, kar se kaže v sovpadanju fenomenov protektivnega otroštva in odgovornega, senzibilnega starševstva. Skrbstvene obveznosti in zavezanost, odgovornost za skrb za otroka v smislu vzgoje, ukvarjanja z otrokom je individualizirana v starševskih vlogah, 'kjer je vse odvisno od njihove skrbi in pozornosti, vzgoje in odgovornosti', kar se neposredno povezuje s standardi čistoče in higiene. Tako se sodobne družine z majhnimi otroki soočajo z dvema nasprotujočima prioritetama, ki v glavnem za ženske pomenijo dvojno obremenitev: kulturni imperativ ohranjanja in vzdrževanja visokih standardov čistoče in pomen ter pomembnost preživljanja časa z otroki (Martens, 2007).

3.4.1 Materinstvo in materinjenje

S konceptom materinstva se je ukvarjala ženska etika skrbi v 1980-ih, ki arhetip odnosa med osebo, ki skrbi, in osebo, ki skrb prejema, utemeljuje v odnosu mati – otrok. Ravno materinjenje in odnos mati – otrok predstavljata v ženski etiki skrbi ideološko konstrukcijo skrbi (Bowden 1997, 21). Ruddick (1990, 40) izpostavi, da so matere večinoma ženske, vendar ne izključi moških kot

materinskih oseb. Namreč, materinjenje je potencialno delo žensk in moških. Žensko moralno mišljenje, utemeljeno v odnosu mati – otrok, in materinjenje ter materinstvo avtorice ženske etike skrbi neposredno povezujejo z ženskostjo kot njen temeljni steber identitete (Noddings 1986; Ruddick 1990). Materinjenje ali materinske prakse so delo, ki predpostavlja določen način mišljenja, ki ga Ruddick (1990) imenuje 'materinsko mišljenje', in je utemeljeno v praksi, v delovanju. S pojmom matere Ruddick (1990) označuje osebo, ki skrbi za otroka, kar predstavlja precejšen del delovnega življenja te osebe. Materinijo lahko tako ženske kot moški, hkrati pa so prakse in kulturne reprezentacije materinstva podkrepljene s prevladujočimi normami ženskosti.

Sprejemanje drugega v sebe in občutenja z drugim Noddings (1986, 33) pojasnjuje v odnosu mati – otrok, kjer, kot izpostavlja, mati naravno čuti otroka, npr. ko joka, ve, da je nekaj narobe, pri čemer se občutenje in sprejemanje drugega transformira v t. i. motivacijski zasuk. Predanost skrbstvenim praksam in nudenje skrbi je etično vodilo, pri čemer je skrb za otroke naravna skrb žensk, utemeljena na naravni povezanosti – ki jo vodi ljubezen – kar omogoča etično vedenje (Noddings 1986, 42–43, 79–83). Prav tako kot Ruddick tudi Noddings izpostavlja, da ženska etika skrbi ne vključuje vseh žensk in ne izključuje moških, vendar pa izpostavlja, da so ženske boljše skrbnice, kar utemelji s psihoanalizo, ko pravi, da gre delno za rezultat konstrukcije psiholoških struktur, kjer se v odnosu mati – otrok deklica identificira z osebo, ki skrb daje, medtem ko deček išče avtoriteto v odsotnem očetu in se tako osvobodi intimnega odnosa skrbi.

Medtem ko Chodorow (1978) izpostavi, da psihoanaliza na točki odnosa mati – otrok zameša zahtevo po materinjenju biološke matere z argumentom o nujnosti skrbi in skrbstvenih praks. Glede na to, da ženske opravijo večino skrbstvenega dela, zlasti v najzgodnejšem otroštvu (do prvega leta otrokove starosti), predstavljajo najbolj pomenljiv odnos z otrokom. Namreč, otrok razvije občutek jaza v odnosu do matere, razen če je primarni skrbnik oče, s čimer opozori na konstrukcijo materinstva. Chodorow izhaja iz tega, da kdorkoli, ne glede na spol, je bil deležen starševske skrbi, si pridobi odnosne temelje za starševanje. Ravno zgodnji odnos mati – otrok v zahodnih družbah odkriva zavedne in nezavedne načine vedenja in pričakovanja žensk in moških do njihovih mater kot primarnih skrbnic in ta pričakovanja so del reprodukcije materinstva in materinjenja (Chodorow 1978, 91).

Psihoanalitični pristop pri obravnavi zmožnosti za nudenje skrbi, za skrbstveni odnos izpostavi tudi Wendy Hollway (2006, 86), ko pravi, da zmožnost za nudenje skrbi izvira iz posameznikovega oz. posamezničinega odnosa s primarno skrbnico, tj. materjo. »Če bi bile spolne vloge obrnjene, bi to vodilo v vzorce identifikacije, kjer bi se dečki lažje identificirali s skrbjo in kasneje s starševanjem, deklice pa bi kazale preference za zunanji svet in kasneje za plačano zaposlitev« (Hollway 2006, 89). Odnos do matere se razlikuje na sistematičen način za deklice in dečke, pri čemer razvoj materinjenja pri deklicah, ne pa tudi pri dečkih, rezultira v različni izkušnji odnosa objekta in načinu ponotranjenja. Namreč, razvoj v obdobju otroštva in pojav ter razrešitev ojdipovega kompleksa vsebuje različne psihološke reakcije, potrebe in pričakovanja, ki zmanjšujejo odnosne sposobnosti starševanja pri dečkih in jih prenesejo oz. povečajo pri deklicah. Deklica se identificira z materjo in njuno skupno žensko inferiornostjo ter heteroseksualno pozicijo in se v procesu identifikacije pripravlja za svojo bodočo materinsko vlogo. To pomeni, da se otroci naučijo spolov in da se identificirajo s primarnim staršem, torej staršem, ki prvotno skrbi za njih. Ženske v zahodnih družbah so primarno definirane kot matere in zakonske partnerice, torej v partikularističnem odnosu do nekoga, medtem ko so moški primarno definirani v univerzalističnih terminih javne sfere, konkretnije sfere plačanega dela. Torej, biti mati in zakonska partnerica pomeni najprej delo iz ljubezni, pri čemer gre za dve medsebojno povezani ženski vlogi, tj. dvojna povezanost z moškimi in otroki, kar Chodorow (1978, 178) opredeli kot »kopijo ponotranjenega ženskega odnosnega trikotnika iz otroštva: moški – ženska in mati – otrok«. Domače delo kot žensko delo vključuje skrb za otroke in prilagajanje partnerjevim potrebam, omogoča vzdrževanje in reprodukcijo obstoječih spolnih vlog in spolne obeleženosti skrbstvenih praks.

Po drugi strani avtorice feministične etike skrbi iz 1990-ih iz ZDA in zahodne Evrope izpostavijo kritičen odnos do ženske etike skrbi iz 1980-ih. Poudarjajo, da se prakse materinjenja ustvarjajo v razmerju med »ultimativno odvisnostjo zgodnjega otroštva in potencialno odzivnostjo mater« (Bowden 1997, 21). Ideologija materinstva predstavlja arhetip skrbi, ideološko konstrukcijo skrbi (Tronto 1993; Bowden 1997), kar vodi v ohranjenje in reprodukcijo skrbi kot izključno ženske domene, domene zasebnosti in doma. Medtem ko Sevenhuijsen (1998) poudarja, da je povezava med materinstvom in feministično etiko kontroverzna, saj materinstvo v kontekstu morale spodbudi romantične asociacije, ki so ločene in daleč od političnega delovanja in javne sfere, pri čemer je bila »moralna mati skozi stoletja močan kulturni simbol moralne dobrote« (Sevenhuijsen

1998, 9). Prav tako Held (1993, 55) zagovarja, da je oseba, ki materini, lahko tako ženska kot moški ter izpostavi, da materinstvo »ni nič bolj naravno ali primarno biološko kot katerokoli drugo človeško delovanje«.

Vpliv socializacije je nedvomno močan pri ponotranjenju družbenih vlog, pričakovanj, norm in vrednot, a vendar je vprašanje, ali so družbene vloge res tako globoko zacementirane, da jih posameznice in posamezniki sprejmejo same po sebi, ne da bi v danih situacijah tudi izpogajali svoje vloge, kar izpostavljajo sodobne avtorji in avtorice, kot so Williams (2005), Candace West in Don H. Zimmerman (2002). Slednja opredelita spol kot to, kar delaš, in ne to, kar si, če nekoliko parafraziram znameniti stavek Simone de Beauvoir.²⁹ Iz tega sledi razumevanje spola kot produkta določenega družbenega delovanja in interakcije. To pomeni, da se spol (angl. gender) konstruira skozi interakcijo, gre za koncept »doing gender«. Na primeru domačega in skrbstvenega dela razložita koncept, in sicer ugotovitve številnih študij so, da ženske opravijo več neplačanega domačega dela kot moški, ne glede na to, da so oboji zaposleni, pri čemer je nepravilna delitev tega dela pri moških in ženskah pogosto razumljena kot pravična, kot neproblematična in se jo opravičuje z ekonomsko-materialnim pristopom pojasnjevanja (npr. če nekdo več zasluži, potem naj drugi več časa vlaga v sfero doma). Vendar bi bilo zmotno razmišljati, pravita West in Zimmerman (2002), da se s tem podpira zgolj produkcijski proces distribucije gospodinjskih dobrin in praks, temveč se reproducira tudi spol. S tem, ko moški in ženske gospodinjijo in skrbijo za otroke, aktivno ustvarjajo/oblikujejo spol. Sočasno poteka reproduciranje praks domačega dela, materialno utelešenje moških in ženskih vlog ter produkcija in reprodukcija dominantnih in podrejenih statusov spolnih kategorij (West in Zimmerman 2002, 18–19). Spol se tako konstruira v vsakdanjih praksah očetovanja, starševanja, materinjenja, starostarševanja ipd. Družbena konstrukcija spolov pa pomeni, da so spremembe možne tako na individualni, interakcijski ravni (skozi delovanje posameznic in posameznikov), kot tudi na institucionalni, družbeni ravni.

Materinstvo je postalo v zahodnih državah del javne razprave konec 19. stoletja kot integralni del ideologije spolov in utemeljevanja modela moškega hranitelja družine, kar je rezultiralo v marginalizaciji skrbstvenih praks očetov. Trikotnik spolnih vlog žensk mati – gospodinja –

²⁹ Simone de Beauvoir (1908–1986), francoska teoretičarka in filozofinja je v delu *Drugi spol* (1949) zapisala znameniti stavek: »Ženska se ne rodi kot ženska: ženska to postane«.

zakonska partnerica je predstavljal komplementarni položaj moškemu – hranitelju družine. Domača in skrbstvena dela »so bila določena kot naravna za ženske, s tem pa je bila ženskam (zaradi biološke zmogljivosti rojevanja) dodeljena primarna vloga matere in gospodinje« (Jogan 2001, 185). Koncept »dobre« matere na začetku 20. stoletja je pomenil skrb in ljubezen za otroka, čemur je v drugi polovici 20. stoletja dodano še razumevanje in empatija v odnosu do otroka (Jamieson 1998, 17–18). Vidik senzibilnega starševstva s poudarjanjem, da otrok potrebuje oba, očeta in mater, se pojavi konec 20. stoletja. Navkljub zmanjševanju modela hranitelja družine je percepcija o moškem kot glavnem hranitelju, poudarja Jamieson (1998), še vedno zelo prisotna pri heteroseksualnih parih, čeprav sta zaposlena tako ženska kot moški. Namreč, ideologija materinstva in materinske vloge ženske utemeljuje primarno skrb za otroka, kar posledično rezlutira v tem, da se ženske v veliko večji meri kot moški ukvarjajo s problemi usklajevanja delovnih in družinskih obveznosti. Hkrati pa ideologija materinstva vključuje tudi domače in skrbstveno delo kot integralni del materinskih praks. »Prav ideologija materinstva kot ideologija socialne funkcije ženske v zasebnosti je ženske pripravila do tega, da so sprejele gospodinjsko vlogo (in marginalno pozicijo na trgu delovne sile) kot nekaj, kar pač sodi zraven, čeprav se je pokazalo, da predstavlja prav gospodinjska funkcija številne limite materinski« (Rener 1992, 150). Namreč, ženske opravljajo več del hkrati, npr. se igrajo z otrokom in istočasno opravijo kakšno gospodinjsko delo, kar je lahko stresno in jim daje občutek polovičarstva – povsod so zraven, a nikjer popolnoma zares (Rener in druge 2008a).

Profesionalizacija materinstva v zadnjih nekaj desetletjih pomeni ukalupljanje materinstva v standarde in kvalitete vsega, kar je najboljše za otroka. Otrokovе potrebe in zadovoljevanje otrokovih potreb predstavljata steber »dobrega materinstva« (Williams 2005). In kot navaja Komter (1987), težje je biti mati kot pa oče zaradi večje in intenzivnejše stigmatizacije mater, v kolikor ne izpolnjujejo družbeno pričakovanih vzorcev glede materinstva in materinjenja. Starševanje in starševstvo se skozi optiko individualizacije predstavlja kot stvar svobodne izbire in odločitve oz. »biografije: naredi si sam« (angl. »do-it-yourself-biography«) (Morgan 2002, 282). S prihodom otroka v družino pride do rehierarhizacije prioritet in vrednot, ki se iz partnerskega odnosa transformirajo v odnos z otrokom. Materinstvo, ki je v obdobju moderne veljalo za konstitutivni element družine, izhajajoč iz reproduktivne specifikе žensk, danes ne velja nujno več za temeljno predpostavko identitete žensk (Švab 2001, 2006; Humer 2008). Utemeljitev najdemo v

statističnem pregledu zmanjševanja rodnosti, večjega vključevanja žensk v javno sfero, zlasti na trg dela in v politiko, zato se zdi da »ideologija obveznega materinstva izgublja pomembnost« (Švab 2006, 73). Kar pa ne pomeni zavračanja materinstva, temveč v kontekstu individualizacije predvsem časovno bolj fleksibilno odločanje za materinstvo, ki se kaže v zviševanju starosti žensk ob rojstvu prvega otroka kot tudi možnosti izbir prioritete v življenju (Švab 2006), kar trči ob dejavnike trga dela in zaposlovanja, socialne varnosti in percepcij o odločanju za otroka.

»Odloženo materinstvo« se zdi bolj kot stvar izbire, predvsem rezultat subjektivnih in objektivnih razlogov, ki so odgovor na procese individualizacije, ali kot poudarja Švab (2001, 105), »družbeni pogoji postmodernosti le navidezno ustvarjajo iluzijo možnosti izbire, ki je družbeno funkcionalna«. Namreč, percepcije materinstva ostajajo v okvirih patriarhalnega modela modernih družb razumljene kot naravne, biološko dane. Ravno percepcije o družbeno konstruirani predstavi o naravni danosti dominirajo v sodobnih diskurzih materinstva, praksah materinjenja in fenomenu protektivnega otroštva. Mit o materinstvu je poleg mita o delitvi dela po spolu glavni utrjevalec položaja žensk kot gospodinje v družbi, ugotavlja Oakley (2000). Namreč, mit o materinstvu se napaja iz socializacije spolne vloge žensk in iz psihoanalize, »ki kulturi daje psevdoznanstveno oporo, da dokazuje, kako pomembna je za žensko njena starševska vloga« (Oakley 2000). Če ravno trditev, da je materinstvo glavna determinanta identitete žensk, nekaj, za kar so ženske vzgojene, nujno ne velja več, pa velja, da ravno utemeljevanje naravnosti materinske vloge pojasnjuje »pravi odnos do otrok in naravni gon za otroško nego«, kar se reprezentira tako v sferi doma kot v javni sferi na področju feminiziranih poklicev (izobraževanje in vzgoja, nega, zdravstvo) (Oakley 2000, 203).³⁰ Materinstvo se je v pozni moderni najmanj spremenilo tudi zato, »ker je prav materinstvo najbolj vezano na naravo. Družbeni atributi, ki so vezani na naravo (vsaj v kontekstu reprodukcije, pa v zahodni perspektivi veljajo za najbolj nespremenljivo konstanto človeškega gibanja« (Švab 2001, 96). Zdi se, da je ideologija materinstva z nocijo ženske – matere kot primarne skrbnice otežila tenzije med plačanim delom in materinjenjem, kjer, kot pravi Jamieson (1998), smo priča novi dimenziji menedžiranja sodobnih žensk, ki so zaposlene in imajo družine.

³⁰ Oakley (2000, 236) mit o delitvi dela in mit o materinstvu utemeljuje kot glavna vira zatiranja žensk, ki vzdržujeta domestifikacijo žensk.

3.4.2 'Novo' očetovstvo in očetovanje³¹

Tematizacija se v sociologiji družine v zadnjih nekaj desetletjih intenzivno razvija z osrednjimi temami, kot so očetovstvo kot kulturna reprezentacija, vključevanje očetov v zasebno sfero in usklajevanje poklicnih in družinskih obveznosti, očetovski odnos in razvoj otroka ter očetovska identiteta (Knijn 1995; Marsiglio in drugi 2000; Marks in Palkovitz 2004). Obdobje devetdesetih let 20. stoletja časovno sovпада tudi s povečanim zanimanjem različnih politik za očetovstvo z uvajanjem zakonskih mehanizmov, ki spodbujajo aktivno ali participativno očetovstvo, zlasti starševskih in očetovskih dopustov (Marsiglio in drugi 2000), kar je na eni strani zapoznili rezultat feminističnega gibanja II. vala in na drugi strani rezultat institucionalizacije feminizma ter hkrati umeščanje enakosti spolov na politično agendo (če tudi ne na prioriteto mesto) v EU prostoru. V tem obdobju se odvija tudi relokacija oz. premik etike skrbi iz teoretskih okvirov feministične etike na področje javnih politik, kot so zdravstvo, družinska politika, politika enakih možnosti, socialna politika, kar pravzaprav ni presenetljivo ob številnih demografskih, ekonomskih in družbenih spremembah, ki zahtevajo prevpraševanje odnosov med moškimi in ženskami kot tudi razmerij med posameznikom/posameznico – družino – državo.

Feministične razprave o očetovstvu so številne, med njimi je zelo odmeven psihoanalitični pristop (Chodorow 1978; Hollway 2006) s poudarkom na tem, da če bi se moški tako intenzivno kot ženske ukvarjali z otrokom, bi prišlo do enakopravnega starševanja in prenašanja skrbstvenih vzorcev, ki ne bi bili vezani izključno na primarno skrbnico – žensko. Medtem ko druge feministične avtorice, kot sta Delphy in Leonard (1992), izpostavljata, da starševanje temelji na bolj aktivnem, participativnem deležu moških pri domačih in skrbstvenih opravilih, torej na prevzemanju večjega in bolj pravičnega deleža domačega in skrbstvenega dela, ki so ga vse do sedaj v večini opravljale ženske tako v zahodnih družbah kot v vzhodnih, bivših socialističnih družbah. Navkljub pričakovanjem o večjemu raziskovalnem in analitičnem zanimanju za očetovstvo in očetovanje v kontekstu moških študij pa so se moške študije v zadnjih dveh desetletjih osredotočale predvsem na konstrukcijo in reprodukcijo moških identitet, seksualnosti in

³¹ Nekaj izsekov podpoglavja 'Novo' očetovstvo in očetovanje je objavljenih v poglavju *Očetovske prakse in usklajevanje s plačanim delom* avtorice Žive Humer v knjigi *Novo očetovstvo v Sloveniji*, ki je izšla 2008, avtoric T. Renner, Ž. Humer, T. Žakelj, A. Vezovnik in A. Švab.

nasilja (Seidler 1997; Adams in Savran 2002; van Hoven in Hörschelmann 2005; Kimmel in drugi 2005; Connell 2006; Seidler 2006). Pojem skrbi in neformalnega skrbstvenega dela se je tako v kontekstu moških študij omejil predvsem na določeno skupino moških, ki so očetje, ter na teoretske pristope o novem očetovstvu in skrbstvenih praksah med očeti in otroki (Van Dongen in drugi 1995; Segal 1997; Švab 2001; Marks in Palkovitz 2004; Brannen in Nilsen 2006).

Bogato družboslovno gradivo o očetovstvu bi lahko povzela v skupni ugotovitvi, da se je očetovstvo spremenilo, pri čemer je prišlo do transformacije očetovstva. O tem, katere spremembe so se zgodile, pa so mnenja deljena in različna (Knijn 1987; Komter 1987; Verheyen 1987; Pleck 1993; Rener 1993; Van Dongen in drugi 1995; Brandth in Kvande 1998; Hobson 2002). Tako so se razprave o t. i. novem očetovstvu v 1980-ih ukvarjale z dilemo o prisotnosti fenomena novega očetovstva, medtem ko so v 1990-ih razprave utemeljene predvsem na proučevanju pojavnosti in pomenov novega očetovstva skladne (Rener 1993; Knijn 1995). Študije o očetovskih praksah so si enotne o dveh spremembah, in sicer očetje preživijo z otroki danes več časa v primerjavi s prejšnjo generacijo moških in očetje v primerjavi z materami še vedno preživijo disproporcionalno manj časa z otroki (Dermott 2008). Obrat od očetovske avtoritete, utemeljene v modelu hranitelja družine moderne k 'novim' očetom v pozni moderni, zaznamuje predvsem obrat k senzibilizaciji očetovskih praks, ki niso vezane zgolj na materialno in finančno zagotavljanje preskrbljenosti družine (Hochschild 1995, 1997; Švab 2001). Zdi se, da so očetovske prakse in skrbstvene aktivnosti očetov romantizirani družinski ideali v pozni moderni, vendar so ti v različnih zgodovinskih, družbenih kontekstih obstajali že mnogo prej (Coltrane in Galt 2000; Holter 2003). Tako npr. naj bi obstajali 'valovi' novega očetovstva, ki so posledični val feminističnih gibanj. Prvi val 'novega' očetovstva sega v 19. stoletje, ko so bili očetje srednjega razreda v ZDA navzoči pri porodu, kar se je uveljavila kot splošna praksa vse do začetka 20. stoletja, ko se je rojevanje počasi institucionaliziralo in so moški ostali zunaj porodnih sob (Suitor v Coltrane in Galt 2000, 23). Drugi val 'novega' očetovstva sledi II. valu feminističnega gibanja v 70-ih in 80-ih letih 20. stoletja s proučevanjem vloge moškega v družinskem življenju, postopnem uvajanju očetovskih in starševskih dopustov ter drugih oblik aktivnega očetovanja ter nenazadnje vrnitev moških v porodne sobe.

'Novo' očetovstvo se kaže tako v spreminjanju ideologije očetovstva na družbeni, sistemski ravni kot tudi v spreminjanju identitet moških na individualni ravni. Predstavlja ideal zahodnih družb, saj sodeluje pri aktivnostih v času nosečnosti, je prisoten pri porodu, se vključuje v skrb, nego in vzgojo otrok ter enako v primerjavi s partnerko opravlja druga domača dela (Hochschild 1995; Švab 2001). Hkrati se novo očetovstvo pogosto obravnava kot homogeno kategorijo, medtem ko v praksi delujejo fluidne in variabilne kategorije očetovstva, ki se razlikujejo glede na družbeni, zgodovinski, kulturni kontekst posameznika kot tudi glede na družbene kategorije razreda in rase ter nenazadnje posameznikove zgodbe, izkušnje itn. V proučevanju družinskega življenja in očetovskih praks je na eni strani zaznati poudarek upadanja patriarhalne očetovske avtoritete, trend senzibilnosti in emotivnega dela 'novih' očetov, na drugi strani pa opažanje legitimizacije odsotnih očetov. Med številnimi tipologijami očetovstva sem izluščila naslednje tipe očetov, ki sicer ne pomenijo dokončnega 'seznama' tipov očetov, temveč pokažejo na spremembe očetovstva in praks očetovanja:

- novi, vključeni oče, ki predstavlja ideal in se enakopravno vključuje v skrb, vzgojo in nego otroka ter enakopravno opravlja domača opravila;
- uporabni ali zabavni oče, ki se aktivno vključuje v igro, skrb za otroke, vključuje se tudi v gospodinjstva opravila, vendar zlasti kot pomoč partnerki, večinoma med vikendi;
- dobri ali strogi hranitelj: 'makro menedžer' družine, avtoriteta z nadzorom nad družinskim dogajanjem;
- odsotni ali nezainteresirani oče: fizično prisoten, psihično in emocionalno pa odsoten (Hatten in drugi 2002; Marks in Palkovitz 2004; Rener 2008; Švab 2008).

Na sistemski ravni so spremembe najbolj vidne v družinskih politikah, zlasti na primeru uvajanja očetovskih dopustov in spodbujanja moških pri delitvi starševskih dopustov. Politike novega očetovstva so utemeljene na zakonski pravici očetov do očetovskega dopusta in drugih mehanizmov, kot so npr. možnost koriščenja bolniškega dopusta za bolnega otroka ter možnost dela s skrajšanim delovnim časom zaradi starševstva. Te so namenjene zagotavljanju enakih možnosti žensk in moških na vseh področjih življenja (Rener in druge 2008, 98–124). V različnih oblikah in različnih dinamikah so evropske države od 1970-ih let dalje vključevale novo očetovstvo v družinske politike. Če se pri tem omejim le na mehanizem očetovskih in starševskih

dopustov, se osredotočam na primere skandinavskih držav, ki imajo v evropskem prostoru najdaljšo zgodovino uveljavljanja politike enakosti spolov. Tako npr. Švedska že od leta 1974 očetom zagotavlja zakonsko možnost, da izrabijo del starševskega dopusta ob rojstvu otrok, od sredine 1990-ih očetovski mesec (*daddy's month*). Ta se l. 2002 razširi na 60 dni neprenosljivega očetovskega dopusta (Rener in druge 2005). Islandija je l. 2000 uvedla model starševskega dopusta 3 + 3 + 3, pri čemer so prvi trije meseci namenjeni materam, trije meseci so rezervirani za očete in preostali trije meseci se lahko delijo med partnerjema. Uspeh tovrstne reforme starševskega dopusta se je v tem, da se je v zelo kratkem času povečal delež moških, ki so v celoti izrabili tri mesece plačanega dopusta. Hkrati pa deljive tri mesece še vedno izkoristijo večinoma ženske (80 %), vendar se delež očetov počasi povečuje. Leta 2005 so beležili 14 % očetov, ki so s partnerko izkoristili možnost delitve treh mesecev starševskega dopusta (Gíslason 2006; Langvasbråten in Teigen 2006). Tudi na Norveškem starševski dopust omogoča očetov t. i. *daddy quota* od l. 1993 štiri tedne starševskega dopusta, ki ga lahko izkoristijo izključno očetje, kar so leta 2006 podaljšali na šest tednov plačane *očetovske kvote* in z julijem 2009 podaljšali na deset tednov plačanega očetovskega dopusta (Brandth in Kvande 2009). Očetje imajo tudi pravico do dveh tednov dopusta ob rojstvu otroka, ki pa ga država ne plača, delno ali v celoti ga v veliki meri pokrijejo delodajalci (zaposleni v javnem sektorju dobijo polno nadomestilo osebnega dohodka za ta dva tedna). Očetovsko kvoto štirih tednov izrabi 71 % očetov, vendar jih le 17 % izrabi preostali del starševskega dopusta (Rusnes in Larsen-Asp 2006). Torej, navkljub več desetletni zgodovini uvajanja starševskih in očetovskih dopustov v skandinavskih državah, se uspeh kaže v tistem delu, ki je namenjen izključno očetom, medtem ko deljive dele dopustov večinoma še vedno izrabijo ženske. Več kot očitno se zdi, da zgolj družinske politike s svojimi ukrepi starševskih in očetovskih dopustov ne morejo, tudi dolgoročno ne, spodbuditi moške k bolj enakopravnemu vključevanju v družinsko življenje, če se ob tem sočasno ne odvijajo tudi druge institucionalne spremembe (zaposlovanje, plačila, otroško varstvo) ob spremembah na ravni posameznika, zlasti v manjšanju precepov med željami in dejanskimi praksami. Počasnost sprememb na področju enakosti spolov s poudarkom na moških in njihovem aktivnem in skrbstvenem vključevanju v družinsko življenje na Švedskem prepozna Linda Haas (1993) predvsem v strukturnih ovirah, kot so spolna segregacija trga dela, razlike v plačilu med moškimi in ženskami, zaposlovanje za skrajšani delovni čas in naraščanje neplačanega domačega in skrbstvenega dela (problem zagotavljanja otroškega varstva za otroke do dveh let).

Na individualni ravni so spremembe v smeri novega očetovstva najbolj razpoznavne na ravni simbolnega, prepričanj in želenega delovanja ter vrednot,³² ugotavljajo izsledki različnih študij (Švab 2000; Holter 2003; Renner in druge 2005). Hochschild (1995) zagovarja, da edino, kar je novega v konceptu očetovstva, je nasprotje med idealom novega očeta in realnostjo odsotnega očeta, torej razkorak med realnostjo in vrednotami. Medtem ko Dermott (2008, 48–49) v svoji študiji obravnava novo očetovstvo v kontekstu intimnosti, kjer se novo očetovstvo izraža predvsem v odnosu, ki temelji na emocionalni bližini med otroki in očeti ter na skupnih, vzajemnih izkušnjah. Očetovske prakse razdeli na naslednje aktivnosti:

- Skrb za otroka – rutinska skrb, ki je časovno določena glede na otrokove potrebe. Tu gre predvsem za pomoč pri učenju, igri, vožnje na popoldanske prostočasne aktivnosti ipd. Očetje si tovrstne skrbstvene obveznosti delijo s partnerkami, kjer je pomembna zlasti koordinacija med otrokovimi potrebami, željami in zmožnostjo zadovoljevanja teh potreb.
- Vsakodnevne gospodinjske obveznosti – vsakodnevna rutinska opravila, kot npr. kuhanje, čiščenje, pospravljanje. Očetovske prakse sicer vključujejo tudi gospodinjska dela, vendar niso izraziti del očetovskih aktivnosti.
- Družinski čas – skupno preživljanje prostega časa, ki je pri očetih omejeno predvsem na vikende.
- Biti prisoten / biti zraven – sekundarna aktivnost, ki pomeni zgolj prisotnost; npr. obisk šolske predstave ali športnega dogodka, v katerega je otrok vključen.
- Intenzivni čas – čas, ki ga oče in otrok preživita skupaj. Avtorica ga razdeli na komunikacijo in igro.

Očetje, ki jih je Dermott (2008) vključila v študijo, gospodinjska dela niso percepirali kot del njihove očetovske identitete, če tudi sta skrb za otroke in gospodinjska opravila pogosto povezana in lahko potekata sočasno. Ravno tu je razločevalni element med materinjenjem in očetovanjem, kajti pri materah pogosto gospodinjska rutina sovпада s starševanjem. Podobno ugotavljata tudi Brandth in Kvande (1998) s poudarkom, da moški ne povezujejo domačih opravil z očetovsko

³² N. Gertsel in S. K. Gallagher (2001, 211) ugotavljata, da moški, ki so bolj egalitarni v razmišljanjih in prepričanjih o skrbstvenih praksah, dejansko namenjajo manj časa skrbstvenim aktivnostim v družinskem življenju kot pa moški s tradicionalnimi nazori in prepričanji.

identiteto. Očetje so v njuni študiji izpostavljali predvsem očetovske prakse, ki so vključevale čustveno bližino, navezanost na otroka.

Vprašanje, ki se na tej točki zastavlja je, ali pomeni intimizacija očetovstva zlasti v poudarku na emocionalni povezanosti z otrokom odnos etike skrbi? Model novega očetovstva, ugotavlja Dermott (2008), je bližje Giddensovi etiki čistega razmerja kot etiki skrbi v pomenu skrbstvene odgovornosti. Namreč, intimnost vključuje tako osebne odnose in konceptualizira novo očetovstvo v kontekstu intimnega odnosa, ki ga moški vidijo kot najbolj značilnega, torej emocionalni odnos, izražanje občutij in ekskluzivnost diadnega odnosa oče – otrok. Novo očetovstvo temelji na osebni, emocionalni povezanosti, in ne na vključevanju v skrbstveno delo z otroki, kajti, kot zagovarja Dermott (2008, 143), skrbstvene aktivnosti ne konstituirajo očetovske vloge. Novo očetovstvo je intimno očetovstvo, ki je fluidno in odprto za pogajanja. Tovrstno premišljanje sodobnega očetovstva, trdi avtorica, omogoča preseganje ozkih formulacij očetov, ki se ne vključujejo v družinsko življenje ali ki ne živijo družinskega življenja (ibid.). Vendar tovrsten premislek zanemari pomen in vlogo skrbstvenih aktivnosti, ki vključujejo odgovornosti in obveznosti in pri katerih je delež očetov nezanemarljiv. Poleg tega pa tovrsten premislek o novem očetovstvu omogoča, da se izognemo prevpraševanju in kritični presoji spolnih ideologij in problematizaciji spolno obeležene delitve dela v sferi doma.

Obrat od očetovske avtoritete moderne k 'novim' očetom v pozni moderni ne pomeni nujne transformacije k aktivnemu očetovanju kot skrbnemu, 'novemu' očetovstvu. Hkrati pa se tudi prakse starševanja spreminjajo v smeri novih standardov in zahtev. Če so zakonska zveza, partnerski odnos, razveze in ločitve postali zasebna stvar posameznic in posameznikov, pa so starševstvo in prakse starševanja postali manj zasebni in veliko bolj javno regulirani v zagotavljanju starševskih odgovornosti, kjer sta blagostanje in skrb za otroka osrednja moralna in družbena zahteva (Williams 2005). Hkrati pa je ideal senzitivnega starševstva kot popolnega starševstva, razmišlja Verheyen (1987), lahko na eni strani pritisk moškim, da bi prevzeli več skrbstvenih praks otrok, kar je težko zamisljivo in izvedljivo ob percepciji o kompetentnosti žensk pri razumevanju, skrbi in negi otrok ter dojemljanju otrokovih čustev, kar po drugi strani krepi in nalaga večje odgovornosti, več dela in ukvarjanja mater z otroki, kar vodi v profesionalizacijo materinstva (Komter 1987).

Pluralizacija na področju očetovstva ne vključuje le bolj ali manj vpletene očete, kot sem izpostavila, temveč legitimizira tudi očetovsko neprisotnost (Švab 2001, 2008). Ravno legitimna neprisotnost očetov, ki trči ob ideologijo materinstva kot »obvezno« delo ženske identitete kaže na pretežno stabilnost in ohranjanje tradicionalnih delitev starševskih in družinskih vlog (Švab 2001, 2008). V poznomodernem kontekstu pluralizacije in družinskih sprememb ter individualizma se je delitev starševskih odgovornosti in skrbi za otroka prelevila tudi v odsotnost očetov v skrbi za otroke. Legitimnost neprisotnosti očetov ali v družini ali po razvezi je na drugi strani za ženske praktično nemogoča, kar govori tudi v prid tezi o zadrževanju skrbstvenih praks med ženskami, kar ob pogojih plačanega dela pomeni še večje pritiske na usklajevanje žensk med delovnimi in družinskimi obveznostmi. Na drugi strani očetovstvo kot izbira lajša vključevanje in omogoča moškim večjo aktivnost v sferi plačanega dela in/ali v sferi zasebnosti, kot je npr. prosti čas.

3.4.3 Starostarševanje – vloga starih staršev pri skrbi za otroke

Starostarševanje (angl. grandparenting) je eden pomembnih delov življenjskega cikla, saj, kot ugotavljata Smith in Drew (2004) za ZDA, bo tri četrtine odraslih oseb v svojem življenju postalo starih staršev. Na področju psihologije je raziskovanje starostarševanja v zadnjih tridesetih letih v razmahu predvsem zaradi razvojne in družinske psihologije, ki se ukvarja s proučevanjem širših družbenih mrež in medgeneracijskega vpliva (Tinsley in Parke v Smith in Drew 2004). Medtem ko je na področju sociologije starostarševanje umeščeno predvsem v kontekst neformalnih socialnih podpor in medgeneracijskih odnosov (Brannen in drugi 2004). Kot ugotavljajo Brannen in drugi (2004, 36, 46), so stari starši, natančneje babice, predvsem v delavskih družinah vseh treh generacij, predstavljale kohezivni element in vir »izvirne varnosti«, kar velja predvsem za obdobje vojn, obdobja ekonomske in socialne negotovosti. S simbolno in praktično podporo varstva otrok so babice predstavljale pomembno družinsko oporo. Npr. v začetku 20. stoletja so v Veliki Britaniji ženske ob odsotnosti partnerja prevzele polno vključenost v sferi plačanega dela, pri čemer so starejše sorodnice, babice poskrbele za otroke tako v smislu varstva otrok kot vzgoje in starševske vloge.

Skrb in skrbstveno delo sta pomemben vir medgeneracijskih prenosov in sta neločljivo povezana z materialnimi, socialnimi viri in kulturnim kapitalom. Vzorce medgeneracijskih odnosov in podpornih mrež oblikujeta zaposlitvena in geografska mobilnost ter emocionalna povezanost. Ob tem, da je transfer virov spolno obeležen, saj so ženske ključne akterke nujenja skrbi in nege, medtem ko moški prenašajo druge vire pomoči in podpore, kot so materialna pomoč ipd. Hkrati pa so tudi skrbstvene prakse starostarševanja spolno obeležene. Če so babice bolj aktivno vključene v varstvo vnukov in vnukinj, v simbolne in odnosne podpore, pa dedki nudijo instrumentalno in praktično podporo, npr. finančna pomoč, nasveti (Smith in Drew 2004). Generacija, rojena med 1970 in 1980, je velika prejemnica skrbi in druge podpore s strani staršev (Brannen in drugi 2004, 205; Smith in Drew 2004), kar pravzaprav ni presenetljivo ob vse večjih pritiskih trga dela in pogojev zaposlovanja ter velikih pričakovanj o partnerstvu, starševstvu in družinskem življenju. Močna socialna opora staršev je lahko tudi povzročiteljica tenzij in konfliktov v percepciji neodvisnosti mlajše generacije. Ena od verjetnih posledic je podporna vloga starih staršev z nevmešavanjem v starševske odločitve in vzgojo vnukov in vnukinj.

Vplivi starostarševanja so posredni in neposredni, pri čemer se posredni vplivi kažejo v obliki finančne podpore, neposredni pa prek odnosov zaupanja in emocionalne opore ter preko prenašanja družinske tradicije. Najbolj neposreden vpliv starostarševanja Smith in Drew (2004, 150–151) razdelita na tri dimenzije:

- začasna skrb za otroka ali dnevna varstva vnukov in vnukinj (pri starih starših),
- življenje v trigeneracijski razširjeni družini (skupno bivanje),
- skrbništvo za vnuke in vnukinje.

Ponudbe za varstvo vnukov in vnukinj prihajajo večinoma s strani starih staršev, pri čemer stari starši ne prejemajo plačila za varstvo, kar problematiziram kot 'delo iz ljubezni' v naslednjem poglavju. Prednosti so tako finančne, saj starši prihranijo denar, ki bi ga sicer porabili za plačljivo dnevno varstvo otrok, kot tudi emocionalne zaradi zavedanja, da je za otroka poskrbljeno v njihovi odsotnosti. Otroci imajo tako priložnost razviti emocionalno povezanost s starimi starši, medtem ko stari starši s tem zapolnjujejo svoje emocionalne potrebe, občutke koristnosti in občutke nadaljevanja družinskih zgodb prek vnukov in vnukinj – »vnuki in vnukinje kot podaljški starih staršev« (Smith in Drew 2004, 152).

Medgeneracijske družinske opore igrajo na eni strani ob procesih individualizacije pomembno vlogo za posameznika oz. posameznico, medtem ko so na drugi strani argumenti, da postajajo tovrstne vezi vse bolj ohlapne prav zaradi konstrukcije lastnih življenjskih zgodb in izbirnih življenjskih aranžmajev. Zdi se, da so slednje napovedi pretenciozne, kajti študije potrjujejo, da so neformalne družinske opore ne glede na strukturo družin ali gospodinjstev pomembna točka varnosti tako posameznic, posameznikov kot družin (Brannen in drugi 2004; Novak in drugi 2004; Smith in Drew 2004). Količina, oblika in vezi medgeneracijskih mrež niso enoznačne, temveč izrazito variirajo in se razlikujejo glede na prostor, čas, kulturni, družbeno-ekonomski ter ruralni/urbani kontekst posameznika oz. posameznice.

Če na kratko povzamem pričujoče poglavje, kjer sem izpostavila koncept pogajanj v pozni modernosti vključno z dimenzijo etike skrbi, ki problematizira koncept izbire. V kontekstu relokacije skrbi in skrbstvenega dela med spoloma in med zasebno in javno sfero je treba kritično prevprašati teorijo individualizacije, ki predpostavi neodvisnega, racionalnega in nevezanega posameznika, ki predstavlja antipol skrbi, skrbstvenih odnosov med posameznicami in posamezniki. Prav tako teorija individualizacije briše socialne hierarhije in prenaša odgovornost na posameznika oz. posameznico, skladno z neoliberalno logiko, kar lahko vodi v retradicionalizacijo skrbi in skrbstvenih praks za »resnično odvisne« osebe v sfero zasebnosti in družine ter v še večjo neenakost spolov.

Skrbstveno in domače delo v družinskem življenju sta kot del pogajanj med spoloma vezana na ideologijo spolov, zlasti materinjenja, medtem ko očetovske prakse ne vključuje tudi gospodinjstev in domačih opravil. Mit o delitvi domačega dela in mit o materinstvu, ki ju v svojem delu predstavi Oakley (2000), sta komplementarna. Pod ideologijo enakosti spolov, ki je trendovska zadeva zlasti v luči enakih možnosti, se goji mit o egalitarni delitvi, ki pa v realnosti ostaja v asimetričnih vzorcih ne le po količini, vsebini, temveč tudi odgovornosti in zavezanosti. Ideologija domestifikacije je še zelo prisotna, kar pomeni, da zaposlene ženske ohranijo odgovornost in zavezanost za domače delo in skrb za otroke, kar prinaša težave z usklajevanjem poklicnih in družinskih obveznosti, še posebej ob vse bolj zaostrenih pogojih na trgu dela, pogojih dela in prekarnih zaposlitvah. Zlasti v zahodni feministični literaturi je zaznati poudarek, da je delitev domačega in skrbstvenega dela med moškimi in ženskami ostala neenaka, vendar je premik

moških v aktivno in podporno vključevanje očetov v skrb in vzgojo otrok razumljen kot odgovor na večje zaposlovanje žensk. Tvrsten argument v slovenskem kontekstu ne bi zdržal. Ob 60- in več letni zaposlenosti žensk, dobro razviti družinski politiki, ki je usmerjena v večjo enakost spolov ter vse bolj liberalnih nazorih in stališčih in željah o enakosti spolov, o enaki delitvi dela v sferi doma, še vedno prevladuje izrazito asimetričen vzorec delitve domačega in skrbstvenega dela med spoloma. Medgeneracijske družinske opore predstavljajo v Sloveniji pomembno točko posameznikove in posamezničine ne le varnosti, ampak dejanske, konkretne materialne, finančne, skrbstvene in emotivne pomoči. Neformalne oblike varstva otrok so pogosta oblika starostarševanja, kar predstavlja eno izmed oblik relokacije skrbi v zasebni sferi, kar bom obravnavala v naslednjem poglavju.

4 PROCESI RELOKACIJE SKRBTVENEGA DELA V DRUŽINSKEM ŽIVLJENJU

Izhodišče doktorske disertacije je skrb v družinskem življenju, kjer me zanima, kdo skrbi za koga, za kakšno vrsto skrbi gre in kako potekajo skrbstveni odnosi v družinskem življenju, pri čemer se v proučevanju skrbi za otroke in drugih skrbstvenih praks osredotočam na relokacijo skrbi med spoloma in med zasebno in javno sfero. V prvem poglavju sem tako kritično premislila in podala teoretske temelje doktorske disertacije, ki slonijo na etiki skrbi in izpostavila skrb kot pojem, ki označuje delo, odnos, in nenazadnje tudi državljansko prakso. Nadaljevala sem z drugim poglavjem, kjer sem se osredotočila na sociološko analizo skrbi in skrbstvenega dela v družinskem življenju, z obravnavo družinskih trendov, demografskih, ekonomskih in družbenih sprememb v vsakdanjem življenju in fenomenov, kjer so skrbstvene prakse v odnosu do otrok še posebej značilne, materinstva, očetovstva in starostarševstva. Pričujoče, tretje poglavje predstavlja osrednji del doktorske disertacije, v katerem na podlagi analize in interpretacije empirične študije obravnavam relokacijo skrbstvenih praks v družinskem življenju med spoloma, med generacijami ter med zasebno in javno sfero. V intervjujih sem se osredotočila na skrbstveno delo v družinskem življenju, zlasti na domače delo in skrb za otroke in preverjala zastavljene hipoteze o kompleksnosti procesov relokacije skrbi v poznomodernih družbah, ki potekajo med spoloma, med ženskami ter med zasebno in javno sfero. Ali gre za vključevanje moških v družinsko življenje na vseh področjih skrbi v sferi doma? Ali lahko govorimo o zadrževanju skrbstvenega dela med ženskami, in sicer med ženskami v neformalnih socialnih mrežah (najpogosteje babice) in med ženskami, ki plačajo drugim ženskam, najpogosteje študentkam, mlajšim upokojenkam in brezposelnim ženskam, da opravijo določena skrbstvena in domača opravila? Če gre v prvem primeru za neplačano delo, ki je družbeno označeno kot 'delo iz ljubezni', pa gre v drugem primeru za neformalno plačano pomoč v gospodinjstvu in pri varstvu otrok. V slednjem je vprašanje 'dela iz ljubezni' izpostavljeno v primerih varstva otrok.

Poglavje je razdeljeno v tri podpoglavja, ki so med seboj povezana s temo relokacije skrbstvenih aktivnosti v sferi doma. Najprej obravnavam relokacijo skrbi med spoloma pri domačih opravilih, skrbi za otroke in partnerski skrbi. Sledi analiza medgeneracijske relokacije, kjer obravnavam relokacijo skrbstvenih aktivnosti med ženskami, med materami in njihovimi odraslimi otroki pri

neformalnem neplačanem varstvu vnukov in vnukinj. V zadnjem delu pa obravnavam relokacijo skrbstvenih aktivnosti med zasebno in javno sfero, kjer se osredotočim na plačano neformalno varstvo otrok, ki ga izvajajo varuške in varuhi. Tudi na tej točki je v ospredju analiza po spolu, saj je za relokacijo skrbstvenih praks značilna spolna obeleženost tovrstnega dela tudi v širšem kontekstu skrbi. Če medgeneracijska relokacija na primeru starostarševanja vključuje sovpadanje družbenih kategorij spola in starosti, pa neformalno plačano otroško varstvo predstavlja relokacijo med zasebno in javno sfero s sovpadanjem družbenih kategorij spola, starosti, etničnosti in razreda.

4.1 METODOLOŠKA IZHODIŠČA

Za proučevanje skrbstvenih praks v družinskem življenju sem se odločila za pol strukturirane intervjuje s ključnimi akterji in akterkami skrbi in skrbstvenega dela v družinskem življenju, starši, starimi starši in varuškami oz. varuhi otrok. Uporaba kvalitativne metodologije s pomočjo intervjujev, kjer gre za *face-to-face* pristop, je fleksibilen in odprt raziskovalni pristop, ki omogoča zbiranje bogatega gradiva za analizo in zgodbe, ki so umeščene v kontekst. Pogost metodološki pristop je tudi kombinacija kvantitativne in kvalitativne metodologije, ki ponuja nekoliko bolj celovit način proučevanja (primer: izvedba vprašalnikov na začetku raziskave, ki služi kot gradivo za pripravo nadaljnjih faz raziskovanja, recimo poglobljenih intervjujev).³³

Pol strukturiran intervju je načrtovana in fleksibilna družbena interakcija, ki ima namen, da raziskovalec oz. raziskovalka pridobi »opise življenjskega sveta intervjuvane osebe za interpretacijo pomenov pisanega fenomena« (Kvale 2007, 10, 149). Za pol strukturirane intervjuje je značilna fleksibilnost v vprašanjih in vrstnem redu postavljanja vprašanj. Tema kvalitativnega raziskovanja je vsakdanji svet intervjuvane osebe, pri čemer kvalitativno raziskovanje pokriva raven dejstev in pomensko raven. V intervjujih je kvalitativno znanje oz. gradivo za analizo izraženo v jeziku, pri čemer namen ni v kvantifikaciji podatkov (Kvale 2007, 11). Prav tako je značilnost kvalitativnega intervjuja partikularnost, kjer so izražena mnenja, razmišljanja na neki

³³ Za ta pristop se nisem odločila zaradi specifičnosti teme, kjer sem preverjala in 'merila' skrb s kvalitativnimi odgovori, saj ne gre za študijo o porabi časa. Poleg tega pa tudi zaradi omejenosti možnosti izvedbe predvsem kvantitativnega dela (npr. najlažje in najceneje bi bil spletni vprašalnik, kar pa takoj odpre dilemo o dostopnosti do spleta).

določeni konkretni, in ne na splošni in abstraktni ravni. Komunikacija je asimetrična, kjer raziskovalec oz. raziskovalka postavlja vprašanja, na katere intervjuvana oseba odgovarja, vendar je komunikacija veliko bolj fleksibilna kot pri strukturiranih intervjujih in se prilagaja posamezni intervjujski situaciji (Kvale 2007). Pri pol strukturiranih intervjujih sta formulacija in številčnost detajlov fleksibilna in prilagodljiva potrebam intervjuvane osebe, pri čemer je določena stopnja empatije predpogoj kvalitativnega intervjuja (Strübing 2008). Vprašanja so odprta in ne silijo intervjuvane osebe, da izbira med omejenimi možnimi odgovori, kar omogoča »globinsko kopanje«, kjer želimo izvedeti zgodbo, opis situacije ali določenega dogodka intervjuvane osebe. Pri izvajanju pol strukturiranih intervjujih je pomemben očrt intervjuja (angl. interview guide), ki usmerja raziskovalca oz. raziskovalko v dani situaciji in je skrbno pripravljena orientacijska osnova intervjuja. Očrt intervjuja vsebuje ključne teme s ključnimi vprašanji, kjer vrstni red in formulacija nista striktno določena, hkrati pa to zahteva kompetentnost tistega, ki intervjuva, saj je struktura popolnoma prepuščena raziskovalcu oz. raziskovalki s tem, da ni vnaprej določena (Kvale 2007; Strübing 2008). Vendar Strübing (2008) zagovarja, da je za boljši občutek raziskovalca oz. raziskovalke pomembno, da si prvih nekaj vprašanj pripravi vnaprej tudi zaradi nepredvidljivih situacij v intervjujih.

Poleg prednosti uporabe intervjujev v raziskavi, so tudi slabosti oz. omejitve te metode, saj obstaja možnost razkoraka med tem, kar ljudje razmišljajo, in tem, kar dejansko storijo v konkretnih situacijah (Taylor in Bogdan 1998). Na razkorak med želenim, pričakovanim in dejanskim je v znamenitem delu *The Second Shift* (1997) o domačem delu opozorila tudi Arlie Hochschild, kjer je v raziskavi, ki jo je izvedla v 1980-ih v ZDA s poglobljeni intervjuji in opazovanjem z udeležbo, ugotovila, da je prav družinski mit o spolni delitvi družinskega dela zelo pogost. Namreč, večina parov je izražala željo po delitvi dela in hkrati verjela, da si družinsko delo enakomerno deli, medtem ko je to uresničeval le majhen delež teh parov. Obstaja velik razkorak med dejanskim, realnim in vsakdanjim ter želenim, kar je možno z različnimi vprašanji, ki si sledijo v poljubno določenih sekvencah, preverjati v intervjuju in prek tega opazovati omenjeni razkorak. Gotovo je omejitev pri intervjujih ta, da intervjuvana oseba pove točno to, kar želi deliti z raziskovalko oz. raziskovalcem, in ne tistega, česar ne želi povedati ali to, kar misli, da želi raziskovalka oz. raziskovalec slišati. Slednje je možno zmanjšati z dodatnimi vprašanji in podvprašanji na različnih mestih v intervjuju. Možne omejitve so tudi nepoznavanje terminologije (Becker in Geer v Taylor

in Bogdan 1998, 92), kot so npr. dolga vprašanja, akademski jezik, artikulirano razmišljanje intervjuvanih oseb, kar je rešljivo z jasnimi, razumljivimi in kratkimi vprašanji z izjemo, kadar določeno vprašanje spremlja pojasnilo in možnostjo podvprašanj.

Intervju predstavlja družbeno interakcijo. To, kaj in koliko intervjuvana oseba pove, je odvisno od njenega videnja/percepcije raziskovalca oz. raziskovalke in od tega, kaj misli, da je percepcija raziskovalca oz. raziskovalke o intervjuvani osebi (Taylor in Bogdan 1998, 98). Zato je zelo pomembna raziskovalčeva oz. raziskovalkina senzibilnost za raziskovano temo, sposobnost poslušanja (Mesec 1998; Kvale 2007; Fontana in Frey 1994) in slišanja intervjuvane osebe ter pri analizi intervjujev tudi 'branje med vrsticami'. Poleg tega pa je za uspešno izvedbo intervjuja pomembna tudi določena stopnja zaupanja med raziskovalko oz. raziskovalcem in intervjuvano osebo (Fontana in Frey 1994) ter ustrezen prostor za intervju, ki je lahko nevtralen (npr. javni prostor, kot je kavarna) ali intervjuvani osebi poznan, npr. dom, ki reprezentira tudi umeščenost intervjuvane osebe v kontekst vsakdanjega življenja, daje občutek sproščenosti in varnosti.³⁴

V kvalitativni metodologiji se intervjuji uporabljajo z induktivnim, deduktivnim namenom in namenom »background« gradiva za nadaljnje raziskovanje (Kvale 2007). Z deduktivnim pristopom z intervjuji testiramo implikacije teorij. Pri analitični indukciji oblikujemo teorije iz empiričnega gradiva s tem, da proučimo določene, posamezne primere, fenomene, prakse in proučimo, »kako so posamezne lastnosti, procesi ali dogodki med seboj povezani, v kakšnih odnosih ali razmerjih so« (Mesec 1998, 50; Taylor in Bogdan 1998). Tak primer je utemeljena teorija (angl. grounded theory), kjer iz empiričnih ugotovitev zraste teorija, ki je kontekstualno vezana (Strauss in Corbin 1998). Integriran pristop pa predstavlja kolaž med teorijo, podatki in intervjuji, kar uporabljam v doktorski disertaciji.

Namen empirične študije, ki sem jo izvedla v okviru doktorske disertacije, ni v generalizaciji dobljenih ugotovitev na celotno populacijo. Temveč so moj namen opisi, analiza in interpretacija skrbstvenih praks v družinskem življenju, raziskati prevladujoče skrbstvene trende v sferi doma s

³⁴ Vendar je tudi odvisno od teme intervjuja in sogovornic ter sogovornikov. Na primer, če je tema družinsko nasilje in intervju z osebo, ki je doživela družinsko nasilje, potem sfera doma ni primeren kraj za intervju.

poudarkom na skrbi za otroke in s tem prispevek k sociološkemu razumevanju družinskega življenja.

Izvedla sem 60 pol strukturiranih intervjujev z akterji in akterkami skrbstvenega dela v družinskem življenju, in sicer 36 s starši, 12 s starimi starši in 12 z varuškami in varuhom otrok. Število intervjujev je omejeno z dosego točke saturacije. Povedano drugače, Kvale (2007, 43) na vprašanje »koliko intervjujev je potrebnih?« odgovarja, da je treba izvesti toliko intervjujev, da raziskovalec oz. raziskovalka izve to, kar raziskuje. Pri tem se zdi bolj kot velikost izbora, pomembna predvsem izbira vzorca, pri čemer je pomembno, da poteka izbor primerov ali enot ali intervjuvancev in intervjuvank na način, da dobimo širok uvid v različne konfiguracije oz. strukture proučevane tematike (Mesec 1998, 71). Glede na to, da sem konkretni izbor intervjuvancev in intervjuvank sestavila najprej iz lastne socialne, neformalne mreže, ki sem ga dodatno razširila s pomočjo metode snežne kepe in tako zmanjšala možnosti prevelike homogenosti vzorca. Empirično študijo sem postavila v širši geografski okvir Slovenije, pri čemer sem intervjuje izvedla v Ljubljani in njeni okolici, Škofji Loki in njeni okolici, Sežani in njeni okolici ter v Krškem.

Za kvalitativno analizo podatkov so v uporabi številni postopki oz. analitična orodja, če jih naštejemo le nekaj, med njimi je diskurzivna analiza, pristop utemeljene teorije, analiza vsebine (angl. content analysis), vendar pa ni enega samega postopka ali analitičnega orodja, ki bi se uporabljal. Za analizo intervjujev sem se odločila za »krpanko«³⁵ (angl. bricolage), pri čemer me je vodilo raziskovalno vprašanje, kdo skrbi za koga in za kakšne vrste skrbi gre, kako poteka skrbstvena dinamika v družinskem življenju ter kakšne socialne hierarhije se ustvarjajo in reproducirajo skozi skrb in skrbstvene prakse in jih tudi omogočajo. Za »krpanko« je značilna kombinacija tehničnih pristopov, kjer se raziskovalec oz. raziskovalka giblje med različnimi analitičnimi tehnikami. Kot pravi Kvale (2007, 118) je eklektična oblika generiranja pomenov splošna oblika analize intervjujev. Pri tem sem sledila trem uveljavljenim korakom: organizacija/upravljanje s podatki (identifikacija tem), deskriptivni/opisni korak (identifikacija konceptov, pojavov, kategorizacija in klasifikacija (skupine kategorij)) ter pojasnjevalni/interpretativni korak, kjer raziskovalec oz. raziskovalka išče povezave med dvema

³⁵ S pojmom krpanka Kvale (2007, 118) označuje sočasno uporabo različnih tehnik in analitičnih pristopov. To, npr. vključuje branje intervjujev, vračanje k določenim delom intervjuja, izsek delov intervjuja in prenos v zgodbo, štetje trditev, pojmov, risanje grafov ipd.

ali več fenomeni, detektira vzorce in identificira skupine (Spencer in drugi 2006; Ritchie in drugi 2006). Poleg tega je uveljavljen pristop oz. uveljavljena zakonitost kvalitativnega raziskovanja nenehno prevpraševanje in proučevanje pojavov, poimenovanje teh, pojasnjevanje odnosov med njimi in njihovih značilnosti (Mesec 1998). Pri kvalitativni analizi gradiva, pridobljenega v pol strukturiranih intervjujih, sem tako sledila omenjenim trem analitičnim korakom. Interpretacija empiričnega gradiva, pridobljenega s 60 pol strukturiranimi intervjuji, sledi vsebinski tematizaciji proučevane teme doktorske disertacije, in ne zaporedni analizi zajetih vsebinskih sklopov v intervjujih.

4.1.1 Potek empirične raziskave

4.1.1.1 Vsebinska zasnova

Vsebinska zasnova pol strukturiranih intervjujev je nastala med oktobrom in novembrom 2007, intervjuje pa sem izvedla med januarjem in junijem 2008. Za individualne intervjuje sem se odločila zaradi treh temeljnih razlogov:

- prostorska heterogenost: intervjuvala sem moške in ženske iz različnih krajev v Sloveniji, kar pomeni, da je bilo logistično veliko lažje organizirati posamezne intervjuje pri intervjuvanih doma, kot da bi izvedla npr. fokusne skupine oz. skupinske intervjuje v nekem nevtralnem, javnem prostoru (npr. fakulteta, kavarna, knjižnica ipd.);³⁶
- vsakdanji življenjski kontekst: individualni intervju doma, skratka v prostoru, kjer se intervjuvana oseba počuti varno, udobno in sproščeno, torej – kot izpostavlja Mesec (1998) – intervjuji so potekali v vsakdanjem življenjskem kontekstu intervjuvanih s čimer je povezana tudi tema proučevanja.
- časovna dimenzija: zaradi preteklih empiričnih izkušenj s fokusnimi skupinami pri različnih projektih, ki so se ukvarjali s temami novega očetovstva in trendov starševstva, kjer se je pokazalo, da so družine z majhnimi otroki družbena skupina, ki se sooča s težavami usklajevanja poklicnih in družinskih obveznosti, predvsem z natrpanimi časovnicami, zato je bilo tako zame kot za intervjuvane osebe veliko lažje, da sem se prilagodila intervjuvani osebi glede časa (datum, ura) in prostora izvedbe intervjuja.

³⁶ Bilo bi povsem drugače, če bi bili intervjuji prostorsko homogeni (npr. da bi vse intervjuje izvedla v Ljubljani).

S 60 pol strukturiranimi intervjuji s starši, starimi starši in varuškami ter varuhom otrok sem preverjala naslednje hipoteze:

1. Hipoteza o tem, da so procesi relokacije skrbi v poznomodernih družbah kompleksni – Proces relokacije skrbi in skrbstvenega dela so kompleksni in se med seboj prepletajo in stopajo v medsebojna (odvisna) razmerja. Spol se zdi ključna dimenzija procesov relokacije skrbi in dokaz njihove medsebojne prepletenosti, saj so ključne akterke v teh procesih ženske. Kompleksnost procesov relokacije skrbi in skrbstvenih praks sem preverjala na primeru domačega in skrbstvenega dela v družinskem življenju in v relaciji z javno sfero.
2. Hipoteza o tem, da se procesi relokacije skrbi zadržujejo znotraj ženskega spola – Na ravni vsakdanjega življenja skrb in skrbstveno delo v družini ostajata domena žensk. Relokacija skrbi glede na spol se bolj kot med spoloma odvija predvsem znotraj ženskega spola – zlasti v smislu podpornega dela v vsakdanjem življenju, ki ga opravljajo sorodnice, varuške in vse pogostejše zopet gospodinjske delavke. Sem sodijo tudi procesi medgeneracijske relokacije, ki z daljšanjem življenjske dobe ne vzpostavljajo starejših zgolj kot prejemnikov in prejemnic skrbi, ampak vse bolj tudi kot akterje in akterke v dajanju skrbi (npr. v zagotavljanju dnevnega varstva vnukov in vnukinj, pomoč pri gospodinjenju ipd.).
3. Hipoteza o tem, da je vključevanje moških v skrbstveno delo postopno, zavlačevano ter selekcionirano – Relokacija skrbi od žensk k moškim se je, kot zagovarja Sevenhuijsen (2003), v zahodnih državah začela v 70-ih letih 20. stoletja. Vendar gre za veliko počasnejši proces kot proces vključevanja žensk v javno sfero in na trg dela. Osredotočila sem se na dinamiko, organizacijo in potek skrbstvenega in domačega dela med spoloma, potencialne konflikte in strategije reševanja teh. Glavni namen je v prevpraševanju postopnega in selektivnega vključevanja moških v družinsko življenje in identifikacija vzrokov za zavlačen proces relokacije skrbi od žensk na moške.

4.1.1.2 Vzorčenje

Udeleženke in udeležence intervjujev sem najprej poiskala v svoji širši neformalni socialni mreži, potem pa z metodo snežne kepe vzorec intervjuvanih razširila na 60 oseb: 36 staršev, 12 starih staršev in 12 varušek ter varuh otrok. Merilo za sodelovanje v intervjujih s starši so bile mlade družine, kar opredelim kot družine z majhnimi otroki v starosti do 10 let, z izjemo dveh družin, kjer je bil starejši otrok v času intervjuja star 11 let. Merilo za sodelovanje v intervjujih z varuškami in varuhom ter s starimi starši je bilo varstvo otrok (različne oblike varstva otrok in dogovorov).

Vse intervjuvane osebe sem najprej poklicala in se dogovorila za intervju. Najpogostejši prostor izvedbe intervjuja s starši je bil tako pri osebi doma (28 intervjujev), sledi pa javni prostor (kot je npr. kavarna, kjer sem izvedla pet intervjujev) in pa delovno mesto intervjuvane osebe (trije intervjuji). Ravno kontekstualnost, ki jo izpostavlja etika skrbi kot eno temeljnih lastnosti, je pomemben segment empirične raziskave, saj »ohranja kompleksnost vsakdanjih situacij in daje zato stvarnejša spoznanja, ki so tudi bolj relevantna za prakso, čeprav morda niso tako natančna in pogosto tudi ne tako nedvoumno utemeljena kot spoznanja eksperimentov in statističnih študij« (Mesec 1998, 35). Prav tako so tudi varuške in varuh ter stari starši imeli možnost izbire kraja, datuma in ure intervjuja. Vseh 12 intervjujev s starimi starši je potekalo pri intervjuvanih doma, s tem, da je en intervju potekal na domu vnuka, kjer je babica varovala otroka. Medtem ko so intervjuji z varuškami in varuhom potekali večinoma na javnem prostoru (osem), sledijo trije intervjuji, opravljeni na domu intervjuvane osebe, in en intervju, ki sem ga opravila na delovnem mestu, tj. v tem primeru na Sezamu, Združenju staršev in otrok, ki mi je pomagal pri iskanju varušek in varuhov otrok.

4.1.1.3 Izvedba

Vseh 60 intervjujev sem posnela ob predhodnem soglasju intervjuvane osebe. Intervjuji so bili v nadaljevanju dobesedno pretipkani, kar zmanjša možnosti, da se informacije v intervjuju izgubijo, zlasti če sta dve ali več oseb vključenih v raziskovanje, kar je bilo v pričujočem primeru

relevantno, saj je transkribiranje opravilo pet oseb (vključno z avtorico disertacije). Za analizo in interpretacijo sem citate, ki sem jih uporabila v pričujočem delu, spremenila iz pogovornega v knjižni jezik in bila pri tem pozorna, da ne bi prišlo do vsebinskega spreminjanja povedanega v intervjujih. Imena intervjuvanih sem spremenila zaradi zagotavljanja anonimnosti intervjuvanih (Fontana in Frey 1994) in na podlagi Zakona o varstvu osebnih podatkov, navkljub temu, da so se vse intervjuvane osebe odločile za uporabo svojih pravih imen v intervjujih tudi ob pojasnilu glede citiranja delov intervjujev z navedbo imena. Prav tako sem spremenila tudi imena krajev in imena družinskih članic in članov, ki jih intervjuvane osebe navajajo v intervjujih.

V povprečju je intervju s starši trajal 55 minut, najkrajši intervju je trajal 30 minut, najdaljši pa 90 minut. V intervjujih z moškimi in ženskami, ki opravljajo skrbstvene aktivnosti v družinskem življenju, sem se osredotočila na tri temeljna vprašanja: kdo skrbi za koga in za kakšno obliko skrbi gre. Zanimajo me akterke in akterji skrbi, oblika in vrsta skrbi ter dinamika skrbi v družinskem življenju. Spol predstavlja osnovno kategorijo analize skupaj z drugima družbenima kategorijama, to sta starost in razred.³⁷

Vprašanja so razdeljena v dva sklopa, kjer so v prvem sklopu vprašanja o zasebni sferi s poudarkom na družinskem življenju, predvsem na domačem delu, skrbi za otroka, skrbi za druge družinske članice in člane, skrbi zase, partnerski skrbi in neformalni socialni mreži.³⁸ Drugi sklop pokriva vprašanja o poklicnih obveznostih, plačanem delu, odnosih na delovnem mestu ter usklajevanju poklicnih in družinskih obveznosti. V intervjujih me je zanimal tudi pomen, percepcija, razumevanje pojmov skrbi, družine in dela, s čimer nisem preverjala vrednotni sistem intervjuvanih, pač pa spolne ideologije materinstva in očetovstva, starševanja in starostarševanja v vsakdanjem življenju, ki so v družinskem življenju lahko še posebej trdne in konvencionalne in funkcionalno vpete v vsakdanje prakse.

³⁷ Razreda ne pojmem v klasičnem marksističnem pomenu, temveč ga v referiranju na sodobna feministična dela opredeljujem na podlagi dohodka, izobrazbe, poklica oz. položaja na delovnem mestu (Crompton 2006; Crompton in Lyonette 2007, 116–133).

³⁸ Ko sem razmišljala o vprašanih pomoči in podpore v neformalnih socialnih mrežah, sem se obrnila na dr. Tino Kogovšek, ki mi je svetovala Antonuccijin vprašalnik o socialnih mrežah (Nadoh in druge 2004; Podreberšek 2005). Ta mi je služil kot pripomoček pri sestavi vprašanj za intervjuje, kjer sem na točki neformalnih mrež ugotavljala, kdo so pomembni drugi, zlasti v pomenu nudenja skrbi, pri čemer sem za analizo uporabila le odgovore starih staršev, ki varujejo vnuke in vnukinje. Zanimalo me je, ali pričakujejo skrb s strani njihovih otrok, ko jo bodo potrebovali in če da, kakšne oblike skrbi pričakujejo.

Temeljna dilema, s katero sem se srečevala pri metodološkem delu, pa je, kako meriti skrb! Namreč, vprašanja o tem, kako so porazdeljena domača dela v družini, kdo skrbi za otroke, kdo za starejše, kaj pa partnerska skrb in skrb zase, so vprašanja, ki bi bila lahko tudi del raziskovanja o socialnih mrežah ali študij o porabi časa (o delitvi domačega dela v družini) itd. Podatki o tem, koliko domačega in skrbstvenega dela opravi posamezen družinski član oz. članica, ne povedo dosti o dinamiki, organizaciji delitve domačega in skrbstvenega dela, o morebitnih konfliktih in njihovem reševanju. Gre za to, da je skrb integralni del odnosov med ljudmi. V primeru družinskega življenja je praksa, je delo, ki pa je prepletena z drugimi praksami vsakdanjega življenja in zato je težko, hkrati pa tudi nesmiselno 'predalčkati' oz. fragmentirati te aktivnosti. Skrb je izmuzljiva v smislu, da je povsod prisotna, hkrati pa je nevidna. Vendar z nezmožnostjo 'merjenja' lahko skrb ostane v polju »nevidnosti« in s tem nepripoznana. Zato sem v intervjujih postavljala mnoga podvprašanja in specifična vprašanja glede na konkretno zgodbo/situacijo posameznika oz. posameznice, s čimer sem iskala skrbstvene prakse oz. skrbstvene aktivnosti v družinskem življenju, pri čemer sem vključila tudi vprašanja o delitvi domačega in skrbstvenega dela, nisem pa zajela vprašanj o porabi časa za tovrstna opravila. Z vprašanji o razumevanju skrbi in dela sem preverjala odnos do domačega in skrbstvenega dela v družinskem življenju, do plačanega dela, odgovornost do skrbi, skrbstvenih praks za druge in do dela. Van Dongen (1995) v raziskovanju o očetovstvu in očetovskih praksah pokaže, da je treba upoštevati normativni kontekst v proučevanju skrbstvenih praks. Torej, raziskati je treba, kako je skrb definirana, kakšna je odgovornost za skrb; in nenazadnje, kako skrb merimo. Namreč, pogostost in količina skrbstvenih praks, ki jih opravljajo očetje, pravi van Dongen (1995), ni hkrati tudi pokazatelj načina izvajanja teh praks, organizacije ter dinamike njihovega opravljanja, njihove odgovornosti do skrbi in skrbstvenega dela, ki ga opravljajo.

Intervjuji z varuškami in varuhom ter starimi starši so bili nekoliko krajši in so v povprečju trajali 42 minut, najkrajši intervju je trajal 20 minut, najdaljši pa 65 minut. Vsebinsko sem se v intervjujih s starimi starši in varuškami ter varuhom osredotočila na skrb za otroke, še posebej varstvo otrok. Vprašanja so bila razdeljena v dva sklopa, prvi, obsežnejši sklop se nanaša na zgodbo starega starša oz. varuške ali varuha. Tu me je predvsem zanimala dinamika skrbstvene prakse, zlasti varstva, kot je dogovor ter možni konflikti s starši glede vzgoje in poteka varstva, kot tudi različne

oblike varstva, glede na časovno, prostorsko in vsebinsko determinanto. Ob tem sem postavila tudi vprašanje plačila za varstvo otrok tako v intervjujih s starimi starši kot v intervjujih z varuškami in varuhom otrok. Namreč, kaj pomeni plačana skrbstvena aktivnost v primeru varstva otrok iz stališča etike skrbi? Sledilo je vprašanje za stare starše o tem, na koga bi se obrnili, če bi potrebovali skrb in nego v primerih kratkotrajne bolezni kot tudi dolgotrajne nege in oskrbe, s čimer sem preverjala vzajemnost skrbstvenega odnosa in problematizirala pomen 'dela iz ljubezni'. Če poenostavim razpravo znotraj etike skrbi o komodifikaciji skrbi, gre za vprašanje denarja ali ljubezni? Denar ali kakšen drug način plačila oz. njuna kombinacija? Razlika je v formalizaciji odnosa in skrbstvene prakse ter vnaprej določenih pravil, kar pa ne izključuje elementov skrbi v praksi neformalnega varstva otrok. V drugem sklopu pa so se vprašanja navezovala na skrb za druge in neformalno socialno mrežo.

Pripravljenost na sodelovanje v intervjujih je bila izredno visoka, najverjetneje zaradi tega, ker sem potencialne osebe za intervju iskala najprej v svoji širši, neformalni mreži kot tudi zaradi teme intervjuja ter zaradi namena izvedbe intervjujev. Namreč, neformalno, skrbstveno delo v družinskem življenju spada med teme, o katerih ljudje, kot ugotavljam, radi govorijo, delijo svoje izkušnje in zgodbe. Domnevam, da je tudi sam namen intervjuja za pripravo doktorske disertacije razlog, da so intervjuvane osebe lažje pristale na intervju zaradi pripravljenosti pomagati. Intervju je zavrnil le en par, vendar šele ob pojasnilu glede predvidene dolžine intervjuja in snemanja. Pri starih starših pa je za preložitve intervjuja zaradi bolezni v družini zaprosila ena oseba. Omenjeni intervju kasneje nisem izvedla, ker sem do predvidenega datuma, ko bi ga lahko opravila, že zaključila z intervjuji. Tudi pri varuškah in varuhu otrok nisem naletela na zadržek ali dilemo, saj ni nihče zavrnil sodelovanja v intervjuju. Pri iskanju varušek in varuhov otrok sem se poleg svoje širše, neformalne socialne mreže, obrnila tudi na Sezam, Združenje staršev in otrok, ki so mi pomagali pri iskanju in organizaciji šestih intervjujev.

Ne glede na odzivnost in pripravljenost za sodelovanje, pa sem pri izvedbi intervjujev naletela na določene težavne momente. Pri kvalitativnem raziskovanju, kot pravi Mesec (1998), lahko osebe, ki sodelujejo v raziskovanju to dojemajo kot nekaj, kar bo razkrilo njihove pomanjkljivosti, zmote in slabosti v življenju. Sama v intervjujih nisem imela tega občutka razen v nekaterih primerih, ko sem intervjuvala oba starša. Glede na to, da je šlo za individualne intervjuje, se je pojavila dilema

o usklajenosti izjav in podatkov para, predvsem zato, ker so bila vprašanja ista in ker sem intervjuje izvedla ločeno, navkljub mojim pojasnilom,³⁹ da usklajenost para pri dogovorih ni tema doktorske disertacije. Nekateri intervjuji so bolj uspeli, drugi manj, zlasti glede pridobivanja gradiva za analizo, pri čemer se zdi ključna vloga raziskovalca oz. raziskovalke in sposobnosti empatije (Mesec 1998). Pri večini sem na začetku intervjuja zaznala določeno zadržanost, kar povezujem predvsem z uporabo snemalnika, saj je zadržanost skozi intervju relativno hitro popustila. Glede na to, da sem dobri dve tretjini intervjujev izvedla na domu intervjuvane osebe, kar ima določene prednosti, saj se oseba počuti varno, sproščeno, ima tudi določene negativne vidike, kot je npr. prisotnost drugih družinskih članov in članic, npr. partnerke ali partnerja ter zlasti otrok, kar vpliva na dinamiko intervjuja. Težavo sem reševala predvsem s tem, da sem pred začetkom intervjuja pojasnila nujnost individualnega intervjuja v prostoru, kjer bo čim manj motenj, zlasti če sem vedela vnaprej, da je čas za intervju omejen. Hkrati pa so tovrstni dogodki v času intervjuja dodatno pojasnjevalno gradivo pri interpretaciji posameznih zgodb, s čimer sem si pomagala z zapisi v terenski dnevnik.

Pri intervjujih s starimi starši, v katerih so prevladovalе ženske, so bile čustvene reakcije intervjuvanih včasih zelo izrazite, zato je bila moja vloga raziskovalke v teh primerih pogosto tudi terapevtska, poslušalska in 'podaljšana rama za zjokati se'. To nakazuje na paralelne vloge raziskovalca oz. raziskovalke, zato tudi ni enostavne formule za uspešen intervju, pri čemer so neke splošne smernice, kot so določeno razumevanje za intervjuvano osebo, ko ta razkrije, kakšne negativne dogodke v življenju, sočutje, razumevanje (Taylor in Bogdan 1998, 99). To sem uporabljala tudi sama, saj intervju razumem najprej kot komunikacijo, ki ne posnema laboratorijskega poskusa ali laboratorijskih pogojev, temveč je intervju umeščen časovno, prostorsko in družbeno. Poleg tega, da je bila moja naloga poslušanje in zbiranje gradiva za analizo in interpretacijo, pa se zdi ključnega pomena tudi to, da če se intervjuvana oseba zelo čustveno (npr. jok, jeza ...) odzove na določena vprašanja, je potrebna tudi 'rama za zjokati se'.

³⁹ Pojasnila so sledila šele, če se je pri intervjuvani osebi izpostavila dilema o usklajenosti z odgovori partnerja ali partnerke.

4.1.2 Demografska analiza

Osnovne demografske podatke o starosti, poročnem statusu, številu družinskih članov in članic, številom otrok v družini, izobrazbo in poklicu, ki ga opravljajo intervjuvane osebe ter dohodkih sem zajela v krajšem anketnem vprašalniku, ki so ga po končanem intervjuju izpolnili intervjuvani starši, stari starši, varuške in varuh otrok.

Demografske značilnosti vzorca staršev so naslednje:

Spol:

V intervjujih s starši je sodelovalo 20 žensk in 16 moških iz dvostarševskih in enostarševskih družin, med njimi 14 parov, od teh pet parov, ki živijo v izvenzakonski skupnosti in devet poročenih parov. Nadalje sem intervjuvala pet oseb, ki so se s partnerjem razšle, pri čemer so tri izmed njih v novi partnerski zvezi (ena od teh živi skupaj z novim partnerjem, ostali dve pa ne), dve osebi pa sta samski. Intervjuvala sem tri osebe, ki so poročene, pri čemer nisem intervjuvala tudi njihovih partnerjev. Izkazalo se je namreč, da so partnerji precej zaposleni in se zaradi tega nismo mogli časovno uskladiti.

Starost:

Povprečna starost intervjuvane osebe je bila v času intervjuja 31,2 leta. Medtem ko je bil v času intervjuja najstarejša oseba moški, star 42 let, najmlajša intervjuvana oseba pa je bila ženska, stara 25 let.

Zaposlenost in delovni čas:

Med intervjuvanimi je bilo v času intervjuja 34 zaposlenih oseb in 2 brezposelni, obe ženski. Ena intervjuvanka je v svobodnem poklicu in štiri intervjuvane osebe so samozaposlene (ena intervjuvanka in trije intervjuvanci) ter tri intervjuvanke opravljajo honorarno delo. Zaposlenih je največ, tj. štirinajst uslužbencev in uslužbenk, sedem je strokovnjakinj in strokovnjakov ter šest intervjuvanih oseb na vodstvenem položaju na ravni delovne enote, ena oseba je na najvišjem vodilnem položaju na ravni podjetja oz. ustanove.

Tri intervjuvane ženske so se po vrnitvi iz porodniškega dopusta in dopusta za nego in varstvo otroka odločile za skrajšan delovni čas. Dve intervjuvanki, ki sta bili v času intervjuja na dopustu za nego in varstvo otroka, pa sta se odločili, da se bosta prav tako po enoletni odsotnosti vrnila na delo za krajši delovni čas. Ostalih 29 intervjuvanih oseb je zaposlenih za poln delovni čas (40 ur), pri čemer ena izmed njih dela strnjen delovnik, ostali pa običajen delovni teden.

Izobrazba:

Po izobrazbi prevladujejo intervjuvane osebe s končano visoko šolo, fakulteto ali akademijo, ki jih je 15, sledi osem intervjuvanih s končano 4-letno srednjo šolo in pet intervjuvanih s končano 2- ali 3-letno strokovno šolo. Tako višjo 2- ali 3-letno šolo kot magisterij ali doktorat znanosti imajo po tri intervjuvane osebe. Medtem ko je ena oseba zaključila osnovno šolo, ena pa ima nedokončano osnovno šolo.

Dohodek:

Slabi dve tretjini intervjuvanih (21 oseb), natančneje 58,3 % zasluži med 600 in 1200 evri na mesec, medtem ko 11,1 % (4 intervjuvane osebe) intervjuvanih zasluži manj kot 600 evrov mesečno (izmed teh so tri intervjuvane osebe, katerih prihodki so nižji od 400 evrov). Medtem ko tri anketirane osebe zaslužijo med 1200 in 1400 evri in dve osebi med 1400 in 1600 evri mesečno, dve osebi med 1800 in 2000 evri, trije intervjuvanci in ena intervjuvanka pa več kot 2000 evrov.⁴⁰

V primerjavi s povprečnim mesečnim osebnim neto dohodkom iz februarja 2008 je slaba tretjina (11 oseb) intervjuvanih oseb zaslužila mesečno manj kot povprečni osebni neto dohodek, ki je februarja 2008 znašal 864,5 evra, ostali dve tretjini oseb (25) pa so zaslužili več kot 800 evrov mesečno. Med 25 osebami, ki so zaslužile 800 in več evrov, je osem oseb, ki so zaslužile med 800 in 1000 evri (kar pomeni, da je določen delež med temi osmimi, ki bi padli v skupino pod povprečnim osebnim mesečnim neto prihodkom, vendar tega podatka nimam, ker so osebe svoje mesečne prihodke določale z dohodkovnimi razredi).

⁴⁰ Povprečni osebni neto dohodek februarja 2008 je znašal 864,5 evra, zajamčeni dohodek pa 237,73 evra in minimalni osebni dohodek 538,53 (bruto) evra za polni delovni čas (www.stat.si).

Število družinskih članic in članov ter družinske oblike:

Povprečno število družinskih članov in članic, ki živijo v skupnem gospodinjstvu je 3,45, pri čemer največje gospodinjstvo šteje šest oseb (partnerja, starši enega od partnerjev in dva otroka), najmanjše pa eno odraslo osebo. Sedem gospodinjstev šteje štiri člane in članice, prav tako sedem gospodinjstev pa tri družinske članice in člane.

Osem intervjuvanih oseb živi v razširjeni družini, od tega šest na podeželju in dve v manjšem kraju. Od skupaj osmih oseb, štiri osebe živijo v skupnem gospodinjstvu skupaj s starši partnerja in sestro/bratom partnerja. Medtem ko ostali štirje živijo skupaj s starši partnerke oz. partnerja, vendar v ločenih gospodinjstvih.

23 intervjuvanih živi v dvostarševskih družinah, pri čemer bi lahko vsaj osem izmed njih uvrstila tudi v razpršeno reorganizirano družino.⁴¹ Slednji živijo na različnih lokacijah, vendar so izjemno povezani med seboj, zlasti v nujenju pomoči pri varstvu otrok, finančni in drugi materialni in simbolni pomoči. Od tega jih polovica živi v velikem kraju, dve osebi v manjšem kraju in dve na vasi.

Štiri osebe živijo v enostarševskih družinah z otroki, s tem, da sta dve izmed teh oseb z družino izvora zelo povezani prek različnih oblik pomoči in bi ju lahko uvrstila tudi v razpršeno razširjeno družino (pri čemer ena živi v velikem mestu, ena pa na vasi).

Ena intervjuvana oseba živi sama.

Število otrok:

Po tri otroke imata dve intervjuvanki, v osmih primerih imajo po dva otroka in v 12 primerih po enega otroka.

⁴¹ Razpršene razširjene družine so družine, kjer si ločeni družinski gospodinjstvi (ali staršev in otrok ali bratov, sester in drugih sorodnikov), ki živijo bodisi na isti lokaciji (hiša, ločene stanovanjske enote ali v neposredni bližini drug drugega) bodisi na različni lokaciji, medsebojno pomagajo in si nudijo vzajemno podporo ter pomoč (tako materialno, delovno kot čustveno) (Rener 2006a, 17).

Kraj bivanja:

Dobra polovica ali 20 intervjuvanih (55,5 %) živi v velikem mestu (Ljubljana), ostali pa v manjšem kraju in na podeželju, in sicer šest (16,7 %) intervjuvanih živi v manjšem kraju, deset (27,8 %) intervjuvanih pa živi na vasi.

Demografske značilnosti vzorca starih staršev so naslednje:**Spol in poročni status:**

V intervjujih s starimi starši je sodelovalo 12 oseb, ki opravljajo varstvo otrok, vnukov in vnukinj. Po spolni strukturi je sodelovalo deset žensk in dva moška, in sicer dva para in osem intervjuvank, od katerih so štiri poročene in štiri vdove.

Starost:

Povprečna starost intervjuvane osebe je bila v času intervjuja 62,9 let, najstarejša oseba v času intervjuja je bil moški, star 76 let, najmlajša intervjuvana oseba pa ženska, stara 53 let.

Zaposlitveni status:

V pokoju je osem intervjuvank in dva intervjuvanca (83,3 %), dve intervjuvanki (16,7 %) pa sta zaposleni.

Izobrazba:

Po izobrazbi je največ, to so štiri intervjuvanke (33,3 %) s končano 4-letno srednjo šolo, sledijo tri intervjuvane osebe (25 %) s končano osnovno šolo ter po dve (16,7 %) intervjuvani osebi s končano višjo 2- ali 3-letno šolo ter visoko šolo, fakulteto ali akademijo.

Kraj bivanja:

Polovica intervjuvanih (šest) živi v velikem mestu (Ljubljana), pet (41,7 %) intervjuvanih oseb živi na podeželju in ena (8,3 %) v manjšem kraju. Pri čemer štiri (33,3 %) intervjuvanke živijo v samskem gospodinjstvu, osem (66,7 %) pa jih živi z zakonskim partnerjem in otrokom. Skoraj dve

tretjini (58,3 % ali sedem intervjuvank) ima v varstvu več kot enega otroka ter 41,7 % (pet) intervjuvanih ima v varstvu enega otroka.

Dohodek:

Mesečni neto prihodki intervjuvanih ne presegajo 1200 evrov, pri čemer dve intervjuvani osebi (16,7 %) dobivata mesečno do 400 evrov prihodkov, tri (25 %) osebe od 400 do 600 evrov ter od 800 do 1000 evrov, po dve (16,7 %) osebi od 600 do 800 evrov ter od 800 do 1000 evrov. Dobra polovica (58,3 % ali sedem oseb) intervjuvanih mesečno prejema do 800 evrov prihodkov.

Demografske značilnosti varuš in varuha so naslednje:

Spol:

V intervjujih z varušami in varuhi otrok je sodelovalo 11 žensk in 1 moški.

Starost:

Povprečna starost intervjuvane osebe je bila v času intervjuja 33 let, vendar samo povprečje ni toliko relevantno, kot je opazanje, da v intervjujih prevladujeta dve starostni skupini, prva, mlajša, med 22 in 26 let, kjer so študentke in dijakinje ter mlajše ženske, ki iščejo zaposlitev, ter druga, med 46 in 57 let, v katero so uvrščene ali mlajše upokojenke ali ženske srednjih let, ki so ostale brezposelne in so se začele ukvarjati z varovanjem otrok, ki v njihovem primeru ni prijavljena dejavnost.

Zakonski status:

Med intervjuvanimi je osem (66,7 %) samskih oseb (ki niso v partnerskem razmerju), ena intervjuvanka (8,3 %) je poročena, ena intervjuvanka (8,3 %) živi v izvenzakonski skupnosti, dve intervjuvanki (16,7 %) pa sta razvezani (pri čemer ena živi sama, ena pa z otrokoma).

Struktura gospodinjstva:

Med intervjuvanimi jih polovica (šest ali 50 %) živi v skupnem gospodinjstvu s starši in/ali brati ter sestrami, tri intervjuvanke (25 %) živijo v samskem gospodinjstvu, ena intervjuvanka (8,3 %) živi v gospodinjstvu z otroki iz prejšnje zveze, ena intervjuvanka (8,3 %) živi z zakonskim partnerjem in otroki iz sedanje zveze in ena (8,3 %) intervjuvanka živi s partnerjem.

Izobrazba:

Glede na izobrazbeno strukturo jih ima največ končano 4-letno srednjo šolo, in sicer polovica (šest ali 50 %), sledita po dve intervjuvanki (16,7 %) s končano osnovno šolo ter končano visoko šolo, fakulteto ali akademijo ter po ena (8,3 %) intervjuvanka s končano šolo s prilagojenim programom in višjo 2- ali 3-letno šolo.

Zaposlitveni status:

Med intervjuvanimi se osem oseb (66,7 %) šola, ena intervjuvanka (8,3 %) je v pokoju in ena oseba (8,3 %) je delovna aktivna, dve intervjuvanki (16,7 %) pa na vprašanje nista odgovorili.

Dohodek:

Mesečni neto prihodki intervjuvanih oseb ne presegajo 800 evrov, pri čemer prevladujejo intervjuvane osebe z mesečnimi prihodki od 400 do 600 evrov, in sicer polovica intervjuvanih (50 % ali šest oseb), sledijo osebe z mesečnimi prihodki do 400 evrov, kar vključuje štiri intervjuvane osebe (33,3 %), in dve intervjuvanki (16,7 %), ki prejemata mesečno od 600 do 800 evrov.⁴²

⁴² Večina intervjuvanih varuš in varuh predstavljajo študentsko populacijo, ki nima nujno stalnega prihodka. Zato v tem primeru ne morem iskati razrednih razlik med intervjuvanimi starši in varuškami ter varuhom otrok.

Kraj bivanja:

V intervjujih glede na kraj bivanja prevladujejo varuške, ki živijo v mestih, in sicer jih je osem (66,7 %), sledijo tri (25 %), in sicer varuški in varuh, ki živijo na vasi, in ena (8,3 %) varuška, ki živi v manjšem kraju.

4.2 RELOKACIJA SKRBI MED SPOLOMA

4.2.1 Percepcije pojmovanj dela in skrbi

V prvem poglavju sem pojem skrbi obravnavala v teoretskem kontekstu etike skrbi, v drugem poglavju pa sem skrbstveno delo v družinskem življenju osvetlila iz feministične oz. sociološke perspektive. Pričujoče poglavje predstavlja empirično analizo skrbstvenega dela in procese relokacije skrbi med različnimi akterji in akterkami v družinskem življenju kot tudi med različnimi prostori, med javnim in zasebnim. Zato bom najprej predstavila razumevanje, percepcije skrbi in dela intervjuvanih staršev, žensk in moških ter v nadaljevanju problematizirala pojmovanja dela kot plačane aktivnosti in skrbi kot 'dela iz ljubezni', ki vzdržujeta mit o brezplačnem domačem in skrbstvenem delu (Rener 2000) ter ohranjata ločevanje med pojmovanjem dela in skrbi kot dveh prostorsko in strukturno ločenih aktivnostih. Velja tudi obratno, omenjen mit prav tako ohranja (skrbstvene) prakse zasebne in javne sfere.

Temeljna predpostavka skrbi je delovanje v odnosu do sebe in do drugega, ki vodi v zadovoljevanje potreb po skrbi. Delovanje pomeni tako prepoznavanje potreb po skrbi, odziv na potrebe in dajanje skrbi. Skrbstvene aktivnosti zajemajo tako fizično (npr. nega) kot čustveno delo (npr. pogovor, svetovanje, tolažba), ki se pogosto med seboj prepletata oz. sta neločljivo povezana (npr. skrb za otroka). Skrbstveno delo vključuje vrsto različnih praks oz. aktivnosti v družinskem življenju, vse pa veže občutek odgovornosti za drugega, dolžnost, določena stopnja empatije in strahu, tudi negotovosti.

Skrb je ena velika obveznost, sploh skrb za otroke, to zame pomeni, da so otroci urejeni, da so siti in da imajo neko čustveno zadovoljitev, da imajo starše, ki jih imajo radi, da vejo, kam

iti, kje se jih potolaži, kje razume. Skrb ni samo zgolj to, da so siti in naspani, ampak da greš kam z njimi, jih poslušáš, da delaš z njimi, kar radi delajo (Jelka, 39).

V družinskem življenju je skrb razumljena predvsem kot skrb za drugega, to je najpogostejše skrb za otroke. Pri čemer je skrb za otroke povezana predvsem z odgovornostjo in obveznostjo ter strahom, bojznijo za bližnjega drugega, v tem primeru otroka. Zlasti pomemben moment v vsakdanjem življenju je rojstvo otroka, s čimer se percepcija odgovornosti za drugega transformira ne zgolj pravno-formalno, temveč predvsem v simbolnem in družbenem smislu odgovornosti za drugega, ki potrebuje skrb in nego in ki je odvisen od prejete skrbi. Prav odgovornost za drugega oziroma percepcija odgovornosti za drugega je tista temeljna lastnost skrbi, ki skrb integrira v posameznikovo/posamezničino mentalno mapo oz. »miselni habitus«. Kot ponazarja spodnji citat, je ravno zavedanje in prepoznavanje potreb po skrbi drugega predpogoj za nudenje skrbi hkrati pa kaže na percepcijo spolno obeležene skrbi za otroka. Namreč, kot ugotavlja Karmen (33), je skrb za otroka del njene mentalne mape, kar pomeni, da o skrbi za otroka razmišlja, načrtuje skrbstvene prakse, jih izvaja in organizira ter koordinira, medtem ko partner, kot pravi, lahko 'pozabi' na otrokove potrebe.

On, če sta sama z otrokom, če ju jaz ne pokličem, on se ne bo spomnil, da mu mora dat za jest. Ali pa da sem jaz nekje in da se ne spomnim poklicat, on mu ne bo dal za jest. Pa mu rečem, 'pa si mu dal za jest'. Pa pravi, 'joj, pa je bil res že neki sitn kot driska'. On se določene stvari, takole, se jih ne spomne (Karmen, 33).

Skrb v družinskem življenju opredeljujem kot razmišljanje, načrtovanje, organiziranje, izvajanje in koordinacijo zadovoljevanja potreb družinskih članic in članov, ki vključuje tako zadovoljevanje osnovnih potreb po hrani, bivalnem okolju, zdravju, kot čustvenih potreb, potreb po interakciji, komunikaciji ter odnosih. Skrbstvene prakse v družinskem življenju vključujejo številne aktivnosti, ki zajemajo, kot je izpostavil Luka (35), celotno »družinsko metafiziko« od odnosov med družinskimi člani in članicami, emotivnega (podpornega) dela, negovalnega dela do gospodinjskih opravil. Tudi skrb za otroka vključuje vrsto aktivnosti, ki so vezane na zadovoljevanje otrokovih osnovnih potreb, ki jih sam še ni zmožen zadovoljevati (npr. hranjenje, umivanje, negovanje bolnega otroka itn.) do potreb po socialnem vključevanju, vzgoje, neformalnega učenja ter socializacije otroka, torej vpeljevanje v družbeni svet odnosov, interakcij, vlog, vrednot itn..

Skrbstveno delo v družinskem življenju, predvsem delo z otroki, je spolno in starostno obeležena praksa. Skrb, kot pravi Marcel (36), so »stare mame« ali kot pravi Rok (31), je skrb, »da pomagam moji ženski pri vseh opravilih«. V tem primeru se skrb navezuje predvsem na neformalno, reproduktivno delo, reprezentirano v konkretnih domačih opravilih, ki je opredeljena kot izključno ženska domena, kjer moški delež predstavlja pomoč partnerki. Ob tem je skrb za otroka vezana na družbeno konstruirano vlogo ženske kot matere in ideološko konstrukcijo materinstva, ki daje ženskam primat skrbnice, tako v pomenu čustvenega dela kot konkretne skrbi in nege. Skrbstvene prakse se spreminjajo glede na otrokovo starost, kar je vidno v naslednjem citatu, kjer je skrb neposredno vezana na materinstvo in materinjenje. Natančneje, skrb je integralni del materinske vloge in materinjenja.

Se mi zdi, da ta prva skrb nastane tisti trenutek, ko postaneš mati. Takrat se zaveš nečesa, da si za nekaj odgovoren, da nisi to samo ti, da imaš nekoga zraven, za katerega boš odslej skrbel. Jaz moram reči, da ta skrb se ne neha s tem, ko se otrok osamosvoji. Da ta skrb traja, se mi zdi, dokler je ne poneseš v grob. ... Mene še danes skrbi za moje otroke, čeprav so na svojem, samostojni in tako. ... Se pravi, jaz še danes nekako čutim tisto, da moram za njih, ne skrbeti v tistem smislu kot prej, da bodo siti, da bodo imeli tiste najnujnejše stvari na razpolago. Ampak tisto mogoče, kaj jaz vem, psihično... Tisto, v mislih imaš vedno, da ne bo kaj narobe pri tvojem otroku, da če bo kaj, da boš hitro poskrbel, da boš poskušal pomagat ... (Vida, 59).

Če se skrb za otroka povezuje predvsem z materinstvom in materinjenjem, pa je materialna, finančna skrb za družino vezana na moškost, kar je tudi odgovor, ki ga zasledim le pri intervjuvanih moških, ne pa tudi pri ženskah.

... če pride do frke, težave, komplikacij, smatram, da sem jaz tisti, ki mora prevzeti odgovornost in v kritičnem trenutku sprejeti odločitve, prevzeti odgovornost za te odločitve, ne samo zase, ampak za celo svojo družino ... moja osnovna skrb in odgovornost je, da smo materialno preskrbljeni ... (Luka, 35).

Očetovanje in očetovstvo je prav kot materinjenje vezano na položaj starša na trgu delu s pomembno razliko. Medtem ko pri ženskah igra veliko in vplivno vlogo pri odločitvah o usklajevanju domačih in skrbstvenih obveznosti s poklicnimi obveznostmi to, da so matere, saj biti dobra mama pomeni dobro skrbeti za otroka. Medtem ko je biti dober oče pravzaprav dober preskrbovalec, kar se dopolnjuje s čustvenimi in skrbstvenimi komponentami, kot je 'biti otroku na

razpolago', npr. pri igri in partnerki v pomoč, podporo pri gospodinjenju. Pri moških je opazna aspiracija po aktivni vključenosti v skrb za otroke, kar predstavlja novejšo relokacijo skrbi od žensk k moškim, ki pa je neposredno vezana na njihovo vključenost na trg dela (Duncan 2003; Duncan in drugi 2003). Ob tem je pomembna razlika med moškimi in ženskami ter starševanjem, kjer moški, ki opravljajo številne nadure, pojasnjujejo, da družina trpi zaradi njihovega dela, vendar morajo delati, da bodo, npr. odplačali kredit, medtem ko ženske vrednotijo plačano delo v tolikšni meri kot jim omogoča dobro materinjenje, saj biti dobra mati ni le čas preživet z otrokom (Duncan 2003). Hkrati pa so razmerja med delom in družino pogojena tudi s posameznikim položajem na trgu dela, s poklicem in vrsto dela (npr. menedžerski položaji, delo v javni upravi, v proizvodnji itn.).

'Breadwinner' ideologija oz. ideologija moškega hranitelja družine je v socialistični različici vključevala moškega kot primarnega ekonomskega preskrbovalca družine, žensko pa kot sekundarni vir prihodkov poleg tega, da je opravljala tudi 'drugo izmeno' doma. Pomen in pomembnost dela tako za ženske kot moške v socializmu je v kapitalističnem sistemu dobila nove dimenzije. Delo ostaja pomembna identifikacijska točka za ženske in moške, ob tem, da se mladi odrasli za starševstvo odločajo, ko imajo ustrezno delo (Kanjua Mrčela in Černigoj Sadar 2007). Spremembe se kažejo v prekarnih zaposlitvah, pritiskih delodajalcev in večanju zahtev na delovnem mestu. Skratka, »potrebno je delati več in kriteriji za kakovostno izvedbo del se večajo«, kar je značilno tako za zasebni kot javni sektor (Kanjua Mrčela in Černigoj Sadar 2007, 87). Intenzifikacija dela, pogojev ter zahtev in trga dela vplivajo na usklajevanje delovnih in družinskih obveznosti, ki se v sedanjem sistemu napaja v navidezni nujnosti izbire, s čimer utrjuje stare patriarhalne okvire v novi individualizirani preobleki, tj. reprodukcijo spolnih vlog in ideologij obveznega materinstva in izbirnega očetovstva. Usklajevanje dela in družine se zdi kot nujna izbira zaposlenih staršev, ki je pogojena s tem, da se eden od partnerjev posveti poklicnemu življenju in ustvarjanju prihodka za materialno preskrbljenost družine, medtem ko se drugi partner, ponavadi partnerka glede na partnerjeve cilje in ambicije v javni sferi, 'odloči' za večjo udeležbo v družinskem življenju ob tem, da ohrani plačano zaposlitev, ki je potrebna kot sekundarni prihodek za družinski proračun. Razmišljanje gre v smeri, 'ne moreš imeti obojega, zato se je treba odločiti med delom in družino'. Tu je ideologija materinstva kot naravne predispozicije žensk, poleg

položaja na trgu dela, izredno močna in odigra ključno vlogo v t. i. racionalnih, družinskih odločitvah.

Zlasti zanimiva je ugotovitev, da se nobeden od intervjuvanih moških zaradi družine in družinskega življenja ni odrekel plačanem delu ali se odločil za redukcijo dela (skrajšan delovnik) na račun družine. Temveč, kot izpostavljajo nekateri, so zaradi družine pripravljeni delati več, zato da bi povečali zaslužek. Medtem ko je opazni trend pri ženskah ravno nasproten, saj se zaradi skrbi za majhne otroke odločijo za skrajšan ali polovični delovni čas ali celo drug poklic, pri čemer je finančni primanjkljaj tolikšen, da je še sprejemljiv za družinski proračun. Trend zaposlovanja za krajši delovni čas zaradi starševstva sicer ni prevladujoč fenomen, kot pokažejo tudi statistike, saj se le nekje med 3 % in 4 % zaposlenih staršev odloči za skrajšan delovnik zaradi starševstva, pri čemer prevladujejo ženske (Kanjo Mrčela in Černigoj Sadar 2004). V intervjujih se je pokazalo, da tri ženske od dvajsetih intervjuvanih delajo s skrajšanim delovnim časom, pri čemer bi si to želelo precej več žensk in le en intervjuvan moški. Izrazita je podreditev plačanega dela družini, kot razmišlja Nataša (31), ki je zavoľo tudi finančne preskrbljenosti, predvsem pa zaradi posvečanja otrokom in družinskemu življenju zavzela kompromisno pozicijo s tem, da se je odrekla želeni poklicni poti. Ob tem, da je tudi zavoľo družinske ideologije prevzela delovno mesto v družinski dejavnosti, ki ji omogoča strnjen delovnik. Odločitev o poklicu, ki ga trenutno opravlja in ki je nižji na hierarhični lestvici glede na njeno doseženo izobrazbo, temelji in opravičuje z izbiro med delom in družino ter percepcijo skrbi za otroke. In pri tem dodaja, da ji trenutno delo omogoča solidne prihodke, kar skupaj s partnerjevimi prihodki doprinaša k številnim materialnim dobrinam, ki sta jih kupila. Vendar je ob tem ves čas prisotna refleksija, da se je odrekla svoji profesiji zavoľo družine, kar pa ni bilo potrebno tudi pri njenem partnerju, vsaj ne v tolikšni meri, ki je v času intervjuja ravno zaključeval dodiplomski študij.

Jaz sem morala marsikaj »požreti« oziroma še vedno požiram, ker sem zaposlena pri očetu, ne od drugih, ampak sama pri sebi imam en tak manko, ker sem geograf, pa nisem v taki službi, na nekem položaju. Pri očetu imam seveda višjo raven, nisem kar ena izmed delavk, ampak ko me gor vidijo, spadam v predalček kelnarca. Ko kelnarca kaj reče, kakšno težo ima to? Kelnarco lahko za rit primeš, lepo pogledaš in rečeš, ali bi šla z mano in ne vem kaj. Če bi bila zaposlena nekje kot diplomiran geograf, bi bila prec bolj cenjena. To, da sem v predalčku kelnarc, moram »požreti«, da naša družina bolje funkcionira in da se imamo fajn. Skozi ozaveščam sama pri sebi, kaj je v življenju pomembno ... Edino, kar pri nas ni fino, kar ni idealno zame, je, da nimam neke take službe. Ko se dobivam s svojimi kolegi geografi in se

pogovarjajo o svojih službah, seveda nanese beseda na to, imam jaz en tak cmok v grlu. Tega pustim zato, ker se mi zdi, da nam gre bistveno boljše. Ko poslušam druge, kako so zmatrani, se mi pa zdi fajn, da sem pri očetu. ... To je bilo skalkulirano, mogoče bi vseeno moje srce želelo kaj drugega, kar se poklicne sfere tiče, ampak je glava rekla ne, da je bistveno bolje. V končni fazi tudi za moje fizično telo. Ko poslušam, da delate magisterije in doktorate, jaz sem bila med boljšimi študenti na faksu, tako da bi me vzeli glede na povprečne ocene, kako so me profesorji cenili in študentje, da bi najbrž tudi jaz spacala skupaj, ampak sem se odločila raje za otroke, čeprav sem relativno mlada. V moji generaciji imajo enega otroka ali pa nič. Ker sem se tako odločila, sem morala nekje drugje nekaj požreti. Tako imava z možem pri tridesetih, on pri enaintridesetih že veliko stvari pa nam gre res fajn, ampak na račun tega, da sem jaz to »požrla« (Nataša, 31).

Ekonomska dimenzija in prostor, kjer se odvija določena aktivnost sta ključni pri opredeljevanju dela in skrbi, pri čemer je delo, ki poteka v javni sferi, plačano, skrb, ki poteka v zasebni sferi, pa ne. Vendar slednje ne drži popolnoma, kajti določen segment skrbstvenega in domačega dela opravljajo kot plačano delo gospodinjske delavke in varuške ter redkeje varuhi otrok. Prav tako je plačano delo razumljeno kot izziv, ustvarjanje, pri razumevanju skrbi pa ni nihče od intervjuvanih razmišljal o skrbi kot izzivu v odnosu do drugega v smislu zadovoljevanja potreb po skrbi. Namreč, vrednotni sistem dela in skrbi je popolnoma različen: skupna značilnost je obveznost, dolžnost posameznika/posameznice do dela in do skrbi za druge.

Delo, glede na to, da to počnem že deset let, je to področje, ki je zmeraj izziv, ni redne rutine ... (Borut, 40).

Delo mi pomeni dve stvari glavni. Recimo, eno je pač tisti vir dohodka za preživetje, drugo je pa, kar mora bit, eno zadovoljstvo enega dosežka (Aleks, 34).

Delo je pomembna identifikacijska točka in vrednota žensk in moških, kot je razvidno iz spodnjih citatov, kar je deloma socialistična ideološka dediščina, ki se uspešno spoji s kapitalizmom. Kajti temeljna socialistična ideja o enakosti je pomenila vključenost tako moških kot žensk v sfero plačanega dela (Kiczkova in Farkasova 1993; Watson 2000). Družbena vloga matere in gospodinje se je v socializmu uspešno dopolnjevala z vlogo zaposlene ženske, delavke. Aktivna participacija žensk na trgu dela je bila v socializmu podprta z idejo dolžnosti, zavezanosti državi in družini (Molyneux 1982, 174) in realizirana v pragmatičnih zahtevah po delovni sili. Pomen dela v socializmu se je ustrezno prelevil v kapitalistično ideologijo z nekaterimi razlikami, med katerimi je pomembna razlika, tj. usklajevanje dela in družine, ki za ženske pomeni slalomiranje med obveznostmi v sferi dela in sferi doma. Medtem ko za moške pomeni predvsem pomembnost

materialne preskrbljenosti družine, kar vodi v prilagajanje družinskega življenja poklicnim obveznostim. Prihod otroka pomeni za ženske karierno pavzo, za moške le kratkotrajno odsotnost ob rojstvu otroka in občasne bolniške odsotnosti zaradi nege bolnega otroka. Ob tem, da tako usklajevanje dela in družine kot zaposlitev, kariera, delovni pogoji ustvarjajo frustracije, saj se ženske odpovedujejo karieram oz. jih podrejajo družinskim obveznostim za čas, dokler otroci ne odrastejo.

... jaz sebe ne vidim samo kot partnerko pa mamo, pač v življenju bi rada naredila tudi še kaj več na tem področju, se pravi, v poklicnem. Zdaj pa če si hočem ustvarit kariero, pač bo treba tudi kaj tu naredit, sicer ne, dokler so otroci čisto majhni, ampak potem pa. Ja, vmes ne gre. Prej je šlo, zdaj ne gre, potem bo pa spet moralo iti (Saša, 31).

Ravno danes zjutraj sem bila zadovoljna, da sem šla v službo in tudi v službi napolniš baterije, da si doma boljši, tako da služba je pomembna, delo mi je pomembno. Se mi zdi, da takole kar funkcionira, ne bi bila zadovoljna samo s tem, da sem mama, čeprav sem rada mama, ampak rabim še kakšne stvari delati (Jelka, 39).

Hkrati pa plačano delo v javni sferi omogoča 'pobeg' od doma ne le za moške, temveč tudi predvsem za ženske. Kot navaja Hochschild (1996) gre za preobrat od »Hi honey, I'm at home« k »Hi fellas, I'm here«, kjer intenzifikacija in racionalizacija dela v kapitalističnem sistemu vpliva na racionalizacijo doma in družinskega življenja ter komodifikacijo časa (Tronto 2003). T. i. koncept kakovostnega časa (angl. quality time), ki ga osebe preživijo skupaj, je primer časovno-prostorske kompresije, komodifikacije časa v kapitalističnih družbah. Zaposleni starši kompenzirajo preživljanje časa z otroki (v popoldnevih, večerih) s t. i. kakovostnim časom, kjer gre za poskus, da bi 'uprstorili' čas, kot pravi Tronto (2003, 123), ko nekdo 'naredi prostor', da preživi del časa z otroki, kar pomeni, da je ta oseba izločila vse druge osebe, obveznosti, ki bi lahko v tistem momentu posegli v dani časovni prostor. Hkrati to pomeni, da se krči oz. skrajšuje čas, ki ga odrasli preživijo z otroki. Na račun večje porabe časa na področju plačanega dela se ljudje odpovedujejo perifernim področjem vsakdanjega življenja, kot so stiki s sosedi, fizično bolj oddaljenimi sorodniki, torej s tistimi, ki pomenijo dodaten čas (Hochschild 1996). S tem pa se »v svoji potrebi po varnosti in osmišljanju naših življenj vse bolj osredotočamo na zvezo s partnerjem« (Beck-Gernsheim 2002, 60). Na drugi strani pa to vodi v privatizacijo družine in družinskega življenja kot intimne povezanosti staršev in otrok ob asimetričnih razmerjih med

spoloma, tenzijah in pritiskih v sferi doma, pri čemer sfera dela tudi ali predvsem ženskam omogoča 'pripežališče' pred domom.

Delo in skrb sta pojma, ki sta prostorsko in strukturno ločena v percepcijah in mišljenju, vendar oba potekata v vseh sferah življenja. Ekonomska dimenzija ni edina pri razumevanju skrbi in dela, kajti tudi domače delo in skrbstveno delo za otroke vključuje stroške, ne glede na to, da ga starši, opravljajo brezplačno. Ob tem je pomembno dodati, da brezplačno pomeni zgolj brez plačila v obliki denarja, ne pa tudi simbolnega plačila v obliki čustvenega nagrajevanja in zadoščenja, motivacije, pričakovanj ter želja. Delo kot plačana aktivnost je obvezna v smislu zagotavljanja sredstev za življenje, prav tako kot skrb za otroka, ki je percipirana kot 'delo iz ljubezni'. Skrbstveno delo z otroki je primer 'dela iz ljubezni' in ljubezen do otroka sta družbeno konstruirana in internalizirana in tista, ki zlasti ženske, v zadnjem času pa tudi moške, vse bolj spodbuja in pritiska k aktivnemu vključevanju v družinsko življenje (Beck-Gernsheim 2006). Materinska ljubezen je delo, ki mora ostati nevidno, ker je 'delo iz ljubezni' in se ga ne sme razumeti kot delo, temveč kot igro, ukvarjanje z otrokom, brezmejno ljubezen do otroka, torej ne-delo, kot brezpogojno veselje in užitek (ibid.). Zato se pojem dela navezuje predvsem, ne pa izključno, na plačano zaposlitev, skrb pa na aktivnosti, ki potekajo v družinskem življenju, predvsem v povezavi z otroki in vzdrževanjem, čiščenjem in upravljanjem doma. Kot je razvidno iz spodnjega citata, je lik gospodinje podoba nekoga, ki ne dela, ki ni vključena v sfero produkcije, temveč opravlja reproduktivna dela, s čimer je jasno postavljena ločnica med delom in ne-delom, pri čemer slednje predstavlja prakse, ki se odvijajo v sferi doma.

Trenutno pa mi delo pomeni, kaj jaz vem, nekaj moram imet za delat, jaz bi se zelo grozno počutila, če ne bi imela dela. Bi se počutila, da sem ena gospodinja. Če ne bi imela dela, bi bila v mojih očeh zelo nevredna (Ula, 30).

4.2.2 Domače delo⁴³

Domače delo, kot sem izpostavila v drugem poglavju, obsega neformalno reproduktivno delo v zasebnosti. Spolna obeleženost domačega dela se kaže tako v porabi časa kot v opredelitvah

⁴³ Deli podpoglavja o relokaciji skrbi med spoloma so objavljeni v poglavju *Očetovske prakse in usklajevanje s plačanim delom* avtorice Žive Humer v knjigi *Novo očetovstvo v Sloveniji*, ki je izšla 2008, avtoric T. Renner, Ž. Humer, T. Žakelj, A. Vezovnik in A. Švab.

posameznih opravil in nenazadnje v delitvi teh del med spoloma (DeVault 1991; Delphy in Leonard 1992; Finch in Mason 1993; Hochschild 1997; Drew in druge 1998; Coltrane in Galt 2000; Gerstel in Gallagher 2001; Hobson 2002; Sedmak in Medarič 2007). Za 'ženska' dela, kot je razvidno iz citatov, veljajo gospodinjska opravila, ki potekajo znotraj prostora bivanja, kot so kuhanje, čiščenje, pomivanje, nakupovanje, medtem ko so vzdrževanje doma, manjša popravila, skrb za avto, percepirana kot 'moška' opravila. Spolna obeleženost domačega dela je tudi prostorsko determinirana, zlasti opravila zunaj hiše, stanovanja, npr. vrt, in popravila ter vzdrževalna dela spadajo med 'moška' dela.

Jaz se vidim v vlogi, verjetno še malo starinski, tisti klasični, 'ala provider' oz. delitve vlog moški – ženska. Priznam, da razen likanja pa pranja perila čisto vse delam, mi ni nič problem. Pa še to bi se verjetno navadil, če bi bilo treba. Ampak, ne vem, zakaj, to je edino opravilo, ki jih od ženskih opravil ne delam (Dare, 33).

On vse, razen lika. Likam jaz, vse ostalo drugo pa ni problem. In opere in skuha in vse zadeve, samo lika ne. Ampak vseeno so te zunanje stvari so bolj njegove. To niso moje, moram priznati, nič. Niti vrt ni moj. Jaz grem samo po rožice ali pa po solato, ko je že za pobrat. No, to so tiste bolj njegove. Moja pa je nekako ta vzgoja, pa tudi ko je treba kakšna skrb ... No, ko je treba h kakšnemu zdravniku, to sem vse jaz, to vse mama pelje. Tudi, ko je treba na kakšne kontrole, to v glavnem, ko je treba to skrbeti, to v glavnem jaz skrbim. Pa no, večina stvari, kar je šole, da je treba sledit, od teh cepljenj ... To v glavnem skrbim jaz (Marjeta, 40).

Dobro, no, sej to glih, stranišča čistit mi ne paše vedno, ampak (smeh – op. Ž. H.) pač stvari ki jih moraš, ne (Matija, 30).

Domače delo ima ambivalenten značaj. Če je na eni strani opredeljeno kot odvečno, a nujno delo, ki mora biti opravljeno in je rutinizirano ter časovno opredeljeno (Hochschild 1997), pa ima na drugi strani tudi terapevtski značaj. Slednje ugotavlja Leja (32), ki pravi »... jaz nikoli ne bom imela do pikice pospravljenega stanovanja, ker se mi zdi škoda časa, raje delam vse drugo, toliko pospravim, da se znajdem, kje kaj imam, zelo z levo roko naredim, včasih mi je pa delo tudi ene vrste pomiritev« (Leja, 32).

Ravno 'nevidnost' domačega dela, ki daje tem opravilom status ne-dela, oblikuje tudi njegovo simbolno ter uporabno, ekonomsko vrednost. Namreč, če gre na eni strani za osnovna opravila, ki temeljijo na znanju in veščinah, ki se jih posameznica oz. posameznik nauči v času socializacije in pozneje, pa se na drugi strani kaže trivialnost tega področja vsakdanjega življenja kot

samoumevnega, stvar splošnega polemiziranja ter moraliziranja. Družbena konstrukcija spolne obeleženosti domačega dela se napaja ravno iz ambivalentnega značaja domačega dela.

Samo zmeraj bolj ugotavljam, da kot so se mi včasih zdele ženske neumne, kaj se samo o kuhanju /.../, če te osnove ni, to je del življenja, to vse zraven paše in to slej ko prej osvojiš. Če si bil že prej navajen vseh teh zadev, lažje ti je. Ne da ti z osnovnimi bedastostmi izgubljaš ogromno časa. /.../ Midva (s sinom, op. Ž. H.) zdaj že skupaj kuhava, on se zraven zabava in to bo vse v življenju rabil in mu ne bo problem deliti obveznosti s komerkoli bo živel (Manca, 30).

Domače delo pa ni le spolno obeleženo, temveč tudi starostno, kar se predvsem kaže v relokaciji domačega in skrbstvenega dela med ženskami, med materami in odraslimi otroki. Če se osredotočim na gospodinjska dela, zlasti čiščenje, pomivanje, t. i. 'dirty work', so kontinuirane prakse, ki klasificirajo glede na spol, razred in etnično pripadnost v kontekstu plačane domače in skrbstvene pomoči na domu (Lutz 2002; Hrženjak 2007; Tronto 2008; Williams 2008), o čemer bom pisala v nadaljevanju. Npr. ženske so izvajalke skrbstvenih praks večinoma v negovalnih poklicih in v neformalnem negovalnem delu, povezanim s telesom drugih, medtem ko so v poklicih, kjer je umazanija prisotna v okolju, zaposleni v glavnem moški (npr. smetarji, gradbeni delavci ipd.). Namreč, umazanija nastopa kot element družbene klasifikacije, ki se najbolj izraža ravno v plačanem gospodinjskem delu, kot zagovarjata Campkin in Cox (2007).

Količina porabljenega časa je gotovo najbolj transparenten podatek o (ne)delitvi dela v sferi doma med spoloma, hkrati pa nam ne pove nič o dinamiki opravljanja teh del, o vzrokih za asimetrično delitev med spoloma ter o morebitnih tenzijah zaradi neenakopravne delitve med partnerjema. Če se z uporabo gospodinjskih pripomočkov čas porabljen za gospodinjska opravila bistveno ni spremenil, kot sem predhodno že izpostavila, pa se pojavlja vprašanje, kaj pomeni uporaba tehnologije, kot je npr. spletno kupovanje, plačevanje računov prek spleta itn. v kontekstu domačega dela? Uporaba tehnologije, razen plačevanja računov, je sicer redka pri intervjuvanih. Zgolj ena izmed intervjuvank omenja kupovanje prek spleta. Vendar se zdi bolj kot uporaba tehnologije zanimivo razmišljanje o tem, da prihaja do spreminjanja organizacije vsakdanjih domačih praks, kot je npr. priprava obrokov, ki sledi predvsem temu, da je hitro, torej da je čas zminimaliziran za porabo priprave hrane; torej ne temelji več npr. na klasičnem kosilu s predjedjo, glavno jedjo in posladkom, temveč s prigrizki in vnaprej pripravljeno hrano (kupljeno ali skuhano vnaprej ali s strani ženskih sorodnic, ponavadi mater oz. babic) – spotoma, in ne več kot družinski

obred, vsaj med tednom ne, čez vikend pa se obeduje v restavracijah ali pri starih starših. Vprašanje je, ali je to nek splošen družben trend ali je bolj značilen za finančno bolj preskrbljena gospodinjstva, skratka za višje družbene sloje? In drugo vprašanje, ki bi bilo prav tako vredno poglobljene analize, ali uporaba sodobnih tehnologij, kot je uporaba spletnega nakupovanja, plačevanja računov prek spletne banke, kupovanje že pripravljene hrane oz. obrokov, pomeni dejansko skrajševanje porabljenega časa za domača opravila ali zgolj tehnične spremembe v načinu opravljanja določenih, specifičnih opravil, ki časa nujno ne skrajšujejo, kot je bilo ugotovljeno že za uporabo gospodinjskih pripomočkov (Vanek v Hochschild, 1997)?

Če se ustavim pri spletnem plačevanju računov, kjer posameznik oz. posameznica celoten postopek plačevanja izvede sam/a v svojem domu ali delovnem mestu, na banki ali pošti postopek plačevanja izvede druga oseba ob tem, da mora posameznik oz. posameznica fizično zamenjati prostor. Delno to velja tudi za spletno nakupovanje, ki sicer pri oblekah in obutvi skrajša čas fizičnega iskanja stvari po trgovinah in pomerjanja, pri hrani pa lahko skrajša čas poti v trgovino in izbire izdelkov, ki v času velikih nakupovalnih središč postajajo čedalje bolj zamudna opravila.

... midva sploh ne kuhava, ker nobeden ne mara kuhat. Hči itak je v vrtcu kosilo, potem ni tega, da zdej moramo še doma topel obrok, midva si pa tako, mogoče si enkrat, dvakrat na teden narediva, verjetno kaj takega, ja. Ali pa če mi kdaj mama da za domov, npr. govejo župco, pa potem tisto še tri dni pogrevava, potem pa samo tisto jeva, pa kruh zraven, ali pa, to je zelo z improvizirano. Ni tako, zdaj je pa treba kuhat kosilo, pa da se to kuha eno uro, niti pol ure se ne kuha. Da nekaj na hitro pojeva, za kar v bistvu ni neke priprave /.../ Ja, trgovino, to tudi ne hodiva, to tudi ne marava (smeh – op. Ž. H.). Kdaj si naročiva kar ta Mercator prek spleta, spletna trgovina, drugače je pa pri nama to nakupovanje bolj spotoma. Ni tisto, da zdaj pa gremo mi npr. v Interšpar po fasungo mesečno, nimamo tega, ampak je bolj tako: aha, jogurtov ni, jogurte skoz rabiva, kakšnih drugih bistvenih stvari sploh ni (smeh) in potem je tako eden skoči v štacuno ali ko se nekdo vrača od kje, dej vzemi še to /.../ za te nujne stvari, tako bolj, ker je itak Mercator tukaj čez cesto. Če pa gremo malo več nakupit, ja, greva pa skupaj /.../ plačevanje računov si prej rekla, ne? To imava itak preko klika, to je itak preko računalnika, ni to zdaj, da bi kdo hodil na banko, to je itak prek tega, ali en ali drug plača, nekaj imava na trajnikih. Avto /.../ imava itak vsak svojega, vsak za svoj avto skrbi. Dobro, če bi bilo treba žarnico zamenjat, bi Sandi tudi za mojega skrbel (smeh, op. Ž. H.) (Ula, 30).

Ob tem moram dodati, da je po drugi strani kuhanje postalo tudi dobrina in prestiž. S kuhanjem za posebne priložnosti in dogodke ter pripravljanjem tujih, raznih etničnih jedi, je postalo kuhanje trendovsko, katerega se lotevajo moški. Na to opozarjajo tudi številne televizijske oddaje, v katerih

so vse bolj prisotni moški kuharji, kjer kuhanje postane zabava, užitek, način sproščanja, prostega časa in druženja s prijatelji. Rutinsko, vsakodnevno kuhanje pa večinoma še vedno pripada ženskam.

Delitev domačega dela, pri čemer se osredotočam na tem mestu zlasti na gospodinjska opravila, poteka med partnerjema glede na preference, vsečnost posameznih opravil, čas, ki ga oseba porabi za določeno opravilo, ter večnost opravljanja določenega dela. Vse tri kategorije se med seboj prepletajo, delujejo lahko sočasno in omogočajo ohranjanje ustaljenih vzorcev asimetrične delitve dela med partnerjema v domači sferi. Spolna obeleženost domačega dela se kaže tudi v percepciji intervjuvanih moških in žensk o angažmaju moških, kjer je delitev domačega dela pogosto razumljena kot pomoč partnerki. Percepcija moškega deleža je predvsem v razbremenitvi partnerke, s čimer se hkrati še dodatno utrjuje status gospodinjskega dela kot ženske domene in vzdržuje spolna obeleženost sfere doma. Moški se vključujejo v domača opravila tudi na željo ali prošnjo oziroma zahtevo partnerke kot izvajalci dela po vnaprejšnjem naročilu. To pa gospodinjenje še bolj potiska v žensko domeno, kjer so moški predvsem bolj ali manj občasni pomočniki. Vprašanje partnerske pomoči vključuje razmerja moči med moškimi in ženskami, kjer definiranje nalog postane stvar pogajanj in tudi konfliktov. Komter (1987) izpostavi dve vrsti procesa odnosov moči med moškimi in ženskami. Na eni strani gre za družbeno, ideološko opravičevanje družbeno konstruiranih razlik med spoloma, na drugi strani pa individualna, percepcijska omejenost zavira možnosti sprememb. Zato je egalitarne ideje o delitvi domačega in skrbstvenega dela med spoloma v sferi doma in na splošno o enakosti spolov v družbi lažje sprejeti kot pa živeti (Komter 1987, 32).

Količina časa, ki jo moški porabijo za domača opravila, so lahko tudi rezultat prošnje, zahteve partnerk, da opravijo določeno opravilo, ugotavlja van Dongen (1995), zato je nujno proučevati odnos in odgovornost za tovrstno delo ter ne zgolj neposredno vključevanje moških v domača in skrbstvena opravila.

Ko grem v službo, naročim možu, prosim na nek način, da obesi perilo, če je perilo oprano. Za skuhat ga ne prosim, skuha si že sam, ampak tako, da rečem 'dej, fajn bi bilo, če boš imel čas, če boš posesal', v tem smislu, malo se je pa že navadil /.../ Malo se je že navadil, ker sem bila včasih huda, ko sem prišla domov, da je bil raztur, in mu povedala, da ko on pride iz

službe, ni džumbus, ni raztur, da je urejeno in da prosim, da je fer in da je urejeno tudi takrat, ko jaz pridem (Nataša, 31).

Delitev dela poteka tudi glede na partnerjev/partnerkin angažma v sferi dela in zavezanosti, odgovornosti za delo in za družino, predvsem skrb za otroke. Ženske se namreč čutijo odgovorne za otroke in zato bodo tudi poskrbele zanje prav tako tudi za dom. Moški se zanašajo na ženske, da bodo one tiste, ki bodo poskrbele za otroke in družinsko življenje, četudi na račun krajšega delovnega časa ali odpovedi kariere (Seidler 1997). To pa moškim na drugi strani omogoča nemoteno, polno vključenost v sfero plačanega dela, ki posledično sovpliva na njihov delež v družinskem življenju, ta pa se udejanja predvsem v vikend očetovstvu in občasni pomoči partnerki pri gospodinjenju. Odsotnost moškega deleža v domačem delu lahko rezultira tudi v komodifikaciji domačega dela, ki ga opravljajo gospodinjske delavke.

Pri nas doma je v osnovi tako, da je moja osnovna skrb in odgovornost, da smo materialno preskrbljeni, in ker imam pač take vrste delo, ki ni vezano na delovni čas, ampak delam takrat, ko moram oziroma ko želim, je to nekako neke vrste izgovor ali opravičilo, ko so dnevi, ko nekih stvari ne morem ali nočem narediti, ker sem miselno zatopljen v reševanje drugih problemov, pa zato, ker sem bil na službeni poti in se po treh dneh vrnem utrujen in enostavno rabim čas, da se akumulatorji napolnijo. Generalno je pa tako, bil sem vzgojen, da sem se naučil vse delat /.../ kar se tiče gospodinjskih opravil, od likanja, pranja, vse znam narediti in mi jih ni težko delat. Če je treba, bom to naredil, čeprav večino opravil opravi žena. So določena opravila, ki jih jaz enostavno ne maram početi in jih težko počnem. Težko sesam, ker sem visok, in če se spognem, me začne križ boleti in sem tako nastopil, ne zahtevam od žene, da ona to počne, sem pripravljen zaslužiti toliko, da dvakrat na teden nekdo pride in pospravi to dnevno /.../ (Luka, 35).

Razlike med moškimi in ženskami glede opravljanja domačih del se pojavljajo tudi glede na način izvedbe in organizacije dela. V tem kontekstu Martens (2007, 45–47) obravnava dva modela čistoče, s čimer nakaže, kako posamezniki in posameznice uravnavajo čistočo in raven tolerance v sodobnih gospodinjstvih, z drugimi besedami, kaj je še dopustno umazano in kaj ne. Prvi model je model 'pravilne strani', kjer so vsi tisti, ki imajo čiščenje pod nadzorom, kar pomeni zavedanje in načrtovanje opravljanja teh del. Ta model predpostavlja čiščenje kot del organizirane rutine gospodinjenja. Drugi model je model 'napačne strani', kjer so vsi, ki nimajo nobenega nadzora nad tem delom, kjer čiščenje predstavlja spontano aktivnost brez vnaprejšnjega načrtovanja in organiziranja načina izvajanja. Oba modela upodabljata pozno moderno, kjer je na eni strani nadzor nad delovanjem, na drugi strani pa fleksibilno, odprto delovanje. V intervjujih moški

pogostejše izpostavljajo, da pospravljajo, čistijo sproti, ko so npr. tla polita, ko je stranišče umazano, medtem ko partnerke čistijo, pospravljajo bolj organizirano in načrtovano. Če se v prvem primeru lahko zgodi, da lahko delo ostane tudi neopravljeno, pa v drugem primeru to ni pogosta praksa zaradi ukalupljenosti o opravljanju domačih opravil v 'miselni habitus'. Pri tem ne gre zgolj za nadzor nad upravljanjem, načrtovanjem, organizacijo in izvedbo, ki ga imajo v večji meri ženske, temveč tudi zavezanost, odgovornost za opravljanje domačih opravil s časovno določenimi parametri. Razlika je tudi v tem, da sprotna pospravljanja, čiščenja vključujejo posamična opravila, ki časovno niso zamudna niti niso časovno določena, medtem ko načrtovano, organizirano čiščenje pomeni skupek gospodinjskih del, kot je npr. tedensko pospravljanje, ki je časovno bolj zamudno oz. lahko pomeni tudi posamična opravila, vendar so ta časovno determinirana (npr. kuhanje).

Kar se tiče gospodinjskih opravil, sva si malo različna. Ker jaz imam raje bolj sproti, pa čeprav ni mogoče tako zglancano, ona ima tako kot nekatere ženske, tudi moja mama je taka, pa ne mislim nič slabo, da tako spuca ali zvečer ali pa čez dva dni ful, v nulo. Jaz pa raje, da so stvari /.../ tole je zame bomba, recimo (pokaže na delovno mizo z naloženimi papirji). Tega jaz videt ne morem, ampak prah me pa ne moti. Njo pa prah moti, pa neke bakterije, to mene boli k /.../ ali pa zdaj, če je malo praha na tleh, bom že enkrat pometel. Važno je, da imam jaz občutek, ko ti noter stopiš, da je čisto. In za ta del, to je bolj kuhinja, jaz ko noter stopim, pa je za ta malim vse razsuto, konstantno pospravljam, ker te in moja mama in ona in njena mama, vse to deset onih posod od zajtrka, od večerje prejšnje, pa od kosila in še današnje večerje, to je vse tam /.../ jaz sem boljztak in potem bolj te stvari pucam. Verjetno pucamo tisto, kar nas najbolj moti. /.../ jaz, če vidim, da je skret umazan, ga spucam v dveh sekundah, pa grem. Ona si bo vzela pa cajt, pa bo celo kopalnico spucala. To je spet ena tistih zadev, ki me moti in jo spucam, ali pa umivalnik isto. Ali pa banja. Jaz če vidim eno zadevo, bom takoj popucal, ker me moti /.../ (Dare, 33).

V sodobnih gospodinjstvih so še vedno prisotni visoki standardi čistoče, na kar nas vsakodnevno opominjajo reklame za čistilna sredstva, zlasti za zaščito pred bakterijami, še posebej v družinah z majhnimi otroki. Standardi čistoče in higiene se nanašajo predvsem na vidno čistočo (npr. tla, police) in, kot zagovarja Martens (2007), regulirajo področje domačega dela. Ideje o tem, da je v sodobnih gospodinjstvih več umazanije, govori v prid tezi, da so tradicionalni kulturni in družbeni vzorci čistoče zelo učinkoviti v ohranjanju domače sfere na higiensko visokih standardih vidne čistoče doma. Kar na drugi strani rezultira v nižanju tolerance za vidno umazanijo v primerjavi s preteklimi obdobji (Martens 2007), na kar so nas opozarjale snežno bele rjuhe na dvoriščih in obvezno kuhanje perila. Skrb za otroke se neposredno povezuje s standardi čistoče in higiene.

Sodobne družine z majhnimi otroki se soočajo z dvema nasprotujočima prioritetama, ki za ženske pomenijo dvojno obremenitev: kulturni imperativ ohranjanja in vzdrževanja visokih standardov vidne čistoče ter pomen preživljanja časa z otrokom (ibid.). Dvojna obremenitev oz. trojna, če upoštevam še vključenost v sfero plačanega dela, se v vsakdanjih praksah pogosto realizira v konceptu kakovostnega časa, ki ga ljudje preživijo s partnerji, partnerkami in z otroki.

4.2.2.1 Kvazi spolno nevtralna funkcionalnost asimetrije pri domačem delu ali »jaz bolj z denarjem, ona pa z ljubeznijo«.

Analiza dinamike in delitve domačega dela med spoloma odpira vprašanje o konstrukciji vzorcev asimetrične delitve, ki se s prihodom otrok ponavadi še utrdijo (Rener in druge 2008a). Do ustaljenih vzorcev delitve dela v domači sferi pride, kot izpostavljajo intervjuvane osebe:

– *Brez dogovora, spontano* – tako ženske kot moški izpostavljajo, da je do obstoječe delitve prišlo samo od sebe. Torej nereflektirano, ker se partnerja o tem ne pogovarjata, saj je domače delo »nevidno« delo oz. nima statusa dela (Oakley 2000; Hrženjak 2007), zlasti gospodinjska opravila ter skrb za otroka, ki je percipirana kot primarna materinska skrb. Nereflektiranost tega dela je lahko tudi posledica navidezno spolno nevtralne funkcionalnosti, ko je eden od staršev z otroki, drugi pa opravlja določeno domače opravilo, ter rezultat ponotranjenih spolnih vlog žensk in moških, pri čemer večina žensk in moških percipira asimetrično delitev kot neproblematično v smislu, če je ženska na porodniškem dopustu in/ali dopustu za nego in varstvo otroka, je doma in ima posledično več časa za domače delo kot partner, ki je v službi. Vendar se tovrstne situacije ne spremenijo bistveno, ko se ženske po enoletni odsotnosti vrnejo na delovno mesto (Rener in druge 2008a).

Tako je nanoslo, ona je rajši v hiši kot zunaj, na vrt gre rada, vendar nima časa, ker je tamala še tako majhna, tako je bilo. Eden mora tukaj opravka imeti in ona ne mora biti zunaj, nekdo mora skrbeti za otroke (Domen, 34).

– *Dogovor med partnerjema* temelji na preferencah, veščosti in času, ki ga oseba porabi za določeno opravilo. Prav tako so dogovori spolno obeleženi, utemeljeni na percepcijah, kdo boljše opravi določeno delo in v krajšem času, kar racionalizira obstoječo neenako delitev domačega dela

med partnerjema. Preference glede domačih opravil veljajo tako za moške kot za ženske, kar označuje nekatere spremembe v primerjavi s prejšnjimi generacijami žensk, kjer je bila preferenčnost opravljanja določenih domačih del veliko bolj nezamisljiva v primerjavi z današnjimi generacijami žensk. Preference pa so lahko tudi temelj pogajanj, kaj bo kdo delal doma, in potencialnih tenzij. To velja v primerih, če preference niso usklajene glede določenih opravil, npr. če oba ne želita opravljati določenega opravila.

Brandth in Kvande (1998), ob tem ugotavljata, da spolne ideologije in spolna obeležnost domačega dela ter sfere doma lahko delujejo odklonilno za moške, ki bi želeli preseči spolne meje, tudi na strani partnerk in njihovega odnosa do angažiranja partnerjev v domača in skrbstvena opravila.

Jaz sem rekel, da bom kuhal, pospravlja pa naj ona, v stroj ne znam zlagati, pa ne dovoli ... Če jaz pomivam, bo šla še enkrat za mano pomit. /.../ Sem rekel, da sesal ne bom, ker sovražim zvok sesalca, je rekla, v redu, ni panike. /.../ Ona pa ne kuha, ne mara kuhanja (Robert, 31).

Tako 'spontana' kot dogovorjena delitev domačega dela med partnerjema je podprta z materialistično argumentacijo pravičnosti, ki se napaja iz statusa vključenosti v sfero plačanega dela. Enoletna polna vključenost v domačo sfero v času porodniškega dopusta in dopusta za nego in varstvo otroka, ki ga v večini izkoristijo ženske in/ali zaposlitev za krajši delovni čas, sovpliva na asimetrične vzorce delitve dela v sferi doma. Namreč, v času porodniškega dopusta in dopusta za nego in varstvo otroka ženske opravijo večino gospodinjskega dela, kar opravičujejo s trenutno odsotnostjo s trga dela in večjo fizično prisotnostjo doma. Materinjenje vključuje tudi gospodinjenje, kar ženske utemeljujejo s tem, da glede na to, da preživijo dlje časa doma v primerjavi z njihovimi partnerji, opravijo tudi sorazmerno več domačega dela.

Če sem bila jaz trikrat na porodniški, da sem dober mesec v službi po tretji porodniški za štiri ure, se mi zdi logično, če sem jaz več časa doma, da bom opravila več dela doma, da posledično, če čisto racionalno razmišljam, mož prinese zaradi tega več denarja, ampak več dela, zato se mi zdi to poštena korelacija, da tudi doma odpade več dela name, saj uživam v tem, sem rada doma. Mož je tudi na nek način raje v svoji službi kot jaz v svoji ali pa, tako tradicionalno se mi zdi danes še, je zelo redko vzel bolniško in ostal doma, če so bili otroci bolni. Spet, jaz sem bila tri leta na porodniški, še malo na bolniški celo v nosečnosti, se pravi, so to dobra tri leta in pol, štiri leta doma, in prideš v tak ritem, da sem jaz doma, če je otrok bolan, tud takrat ko si v službi, čeprav je takrat, ko sem jaz v službi, več dogovarjanja (Nataša, 31).

Ženske opravičujejo neenako delitev s pravično, logično ter racionalno razporeditvijo dela in odgovornosti v smislu, da če preživijo doma več časa kot njihovi partnerji, bodo tudi postorile več neplačanega domačega dela, pri čemer je izpostavljen vidik pravičnosti. Torej, če eden od partnerjev zasluži več denarja in več časa preživi na delovnem mestu, potem drugi partner oz. partnerka porabi več časa za dom in družino. Ekonomski oz. materialistični vidik, utemeljen na pravičnosti, podpira idejo dveh ločenih sfer ter delovanja posameznic in posameznikov (Bianchi in drugi 2000; Crompton 2006). Povedano drugače, kot razmišlja Marcel (36), »moja Manca tudi bolj malo zase dela, bolj za družino, jaz na drugačen način, jaz bolj z denarjem, ona pa z ljubeznijo ...«

Hkrati pa skrbstvene aktivnosti postanejo samoumevni in integralni del materinjenja, prav tako je tudi gospodinjenje neločljivo vezano na materinjenje. Je torej ideal materinstva kot primarne starševske vloge ovira za aktivno očetovstvo? Velik poudarek senzibilnosti kot podlagi starševstva ter upadanju avtoritete očeta v družini (kot primarnega hranitelja) namreč nalaga večjo odgovornost in delež materam (Verheyen 1987). Za večino žensk je nezamisljivo, kot ugotavlja C. Verheyen (1987), da bi v celoti ali delno prepustile skrb za otroke partnerjem, saj po njihovem ne skrbijo 'pravilno' oz. po pričakovanju in standardih žensk. Ideal senzibilnega starševstva, pravi Verheyen (1987), je lahko precej težak zalogaj za očete, da bi prevzeli večjo odgovornost in večji delež skrbi za otroke ob profesionalizaciji materinstva (Komter 1987) ter 'kompetentnosti' žensk v razumevanju, dojemanju otrokovih čustev in dejanj.

Moški nasprotno od žensk najpogosteje ne percepirajo domačih opravil kot del starševske ali očetovske odgovornosti, temveč kot skupek del, ki so vezana na dom, kar potrjujejo tudi druge študije (Fassinger 1993; Brandth in Kvande 1998). Ženske tako skrb za otroke kot domače delo sprejemajo v paketu materinske odgovornosti in materinjenja. Poleg tega ženske tudi pogosteje opravljajo več del hkrati, npr. gospodinjenje in ukvarjanje z otroki (Hochschild 1997; Renner in drugi 2008). Z besedami Verheyen (1987, 37), ki pravi, »for him the play, for her the rest«.⁴⁴ Domača opravila so sestavni del identitete materinstva, medtem ko percepcije očetovstva ne vključujejo tudi domačega dela, temveč skrbstvene prakse, vezane na otroke.

⁴⁴ Citat je vzet iz naslova besedila »Mother Knows Best: For Him the Play, For Her the Rest« avtorice Carle Verheyen (1987).

/.../ če mi paše ležat in gledat en film na televiziji, ali ne vem kaj, ali s hčerko nekaj počet, mi je to bolj pomembno kot kosilo kuhat (Luka, 35).

/.../ velikokrat jaz kuham, pa sin kaj naglas bere, sploh kakšne knjige, ki so mu všeč, da se malo skupaj smejeva, to se mu zelo fino zdi, hči pa tako, da zraven kaj pomiva, si stolček pristavi, zraven pa malo packa /.../ (Lana, 30).

»Zavlačevana revolucija« (Hochschild 1997) ali »modernizacijska zanka« (Wahl v Beck in Beck-Gernsheim 2002, 104) pomeni razkorak med ponotranjenimi pričakovanji, avtonomijo in zadovoljstvom z družinskim, partnerskim življenjem ter dejanskimi, vsakodnevnimi izkušnjami žensk in moških. Crompton (2006, 154) v analizi relacije med stališči, prepričanji in delitvijo domačega dela med spoloma opredeli naslednjo klasifikacijo:

- dosledno liberalni: liberalna stališča glede delitve domačega dela med spoloma in tudi bolj liberalna delitev med spoloma,
- nedosledni liberalni: tradicionalna stališča in bolj liberalna delitev med spoloma,
- nedosledni tradicionalni: liberalna stališča in bolj tradicionalna delitev dela v domači sferi,
- dosledno tradicionalni: tradicionalna prepričanja o spolnih vlogah in tradicionalna delitev med spoloma.

Če bi informacije v intervjujih o razkoraku med prepričanji in dejanskim delovanjem spolov v domači sferi razvrstila na lestvici, ki jo predlaga Crompton (2006), bi se večina uvrstila v nedosledno tradicionalni tip s prevladujočimi stališči o enakovredni delitvi domačega dela in dejanski asimetriji, kjer večji del opravijo ženske. Le manjši del intervjuvanih bi uvrstila v nedosledni liberalni s precej tradicionalnim načinom razmišljanja o 'moških' in 'ženskih' opravilih ter precej bolj liberalno dinamiko opravljanja domačega dela. Zgolj eden od intervjuvanih bi se uvrstil v dosledno tradicionalni tip, s tradicionalnim prepričanjem o spolnih vlogah in ločenih sferah ter dejanskim tradicionalnim delovanjem, pri čemer je on zaposlen, partnerka pa je ostala po porodu doma in prevzela skrb za otroka in dom. Medtem ko se v dosledno liberalni tip ni uvrstila nobena od intervjuvanih oseb. Kot ugotavljajo tudi druge študije (Toš in skupina 1992/1, 2003/2⁴⁵; Švab 2006; Renner in druge 2008a), se na ravni stališč in vrednot pokaže odmik od tradicionalnih

⁴⁵ Spreminjanje stališč o spolih in spolnih vlogah v zadnjih dvajsetih letih v Sloveniji spremljajo raziskave Slovenskega javnega mnenja. Če navedem le en primer: l. 1992 je močno soglašalo 14,5 % in 40,1 % vprašanih je soglašalo s trditvijo, da »je za žensko prav tako izpolnjujoče, če je gospodinja, kot če dela za plačilo«, medtem ko je l. 2002 s tem močno soglašal 8,3 % in soglašal 31,7 % vprašanih (Toš in skupina 1992/1, 2003/2).

razmišljanj o vlogah spolov v družbi, o materinstvu in očetovstvu, medtem ko na ravni delovanja in vsakodnevnih praks prihaja do mešanice tradicionalnih spolnih vlog in stališč, utemeljenih na enakosti spolov.

Neenakosti med ženskami in moškimi v družinskem življenju vodijo v izkušnje razočaranja, saj pričakovanja o partnerskem, družinskem življenju prinesejo nezadovoljstvo z družino in odnosi (Hochschild 1997; Beck in Beck-Gernsheim 2002). Med vrstami napetosti med partnerji v zasebni sferi, Hochschild (1997) navaja tudi 'nevidno napetost', napetost brez imena, ki je zato še bolj resna, pri čemer gre za napetost med družinskimi potrebami po skrbi in družbenem razvrednotenju gospodinjkega in skrbstvenega dela v sferi doma. 'Nevidna napetost', ki na eni strani vodi v individualizacijo (skrb kot individualna stvar posameznice) in komodifikacijo skrbi (plačano skrbstveno delo v organizaciji posameznika/posameznice), na drugi strani izvira iz neenake delitve domačega dela med partnerjema. Partnerska nesoglasja in tenzije na področju delitve domačega dela je treba razumeti v kontekstu širših družbenih sprememb, kjer so ekonomske priložnosti in potrebe veliko bolj vplivale na ženske kot na moške, kar Hochschild (1997) pojasnjuje s tem, da so razlike med današnjimi mladimi ženskami in njihovimi materami veliko večje, kot so razlike med mladimi moškimi in generacijo njihovih očetov. Beck in Beck Gernsheim (2002) opozarjata, da so nesoglasja in napetosti med partnerji več kot konflikti o tem, kaj kdo dela doma in kaj ne, temveč gre za vprašanje identitete, v smislu, 'kdo sem?', kaj bi rada postala?'. Za mlade ženske so izobrazba, plačano delo, kariera pomembni gradniki identitete, kar trči ob tradicionalne spolne vloge in pričakovanja spolov ob vse večjih pritiskih na trgu dela, delovnih pogodbah za določen čas in širši socialni negotovosti. Podobno velja tudi za Slovenijo, kjer so pričakovanja mladih žensk o enaki delitvi domačega dela s partnerji velika prav tako kot tudi pričakovanja po pomoči in podpori staršev, tako finančne, stanovanjske kot pri varstvu otrok (Ule in Kuhar 2003). Če so pričakovanja o egalitarnosti med spoloma v sferi doma velika tako pri ženskah in malo manjša pri moških, pa so pričakovanja zaposlenih mladih staršev glede vloge delodajalca pri usklajevanju poklicnih in družinskih obveznosti zelo majhna (Kanjuro-Mrčela in Černigoj-Sadar 2007). Starševstvo postaja osebna, individualizirana izkušnja, ločena od drugi sfer življenja, kar predstavlja veliko oviro za politike enakosti spolov in skrbstvene prakse za otroka še dodatno privatizira v domeno odgovornega in senzibilnega starševstva.

4.2.2.2 Domača sfera – področje napetosti med spoloma in strategije reševanja konfliktov

Konflikti in tenzije med partnerjema glede domačega in skrbstvenega dela odslikavajo razmerja moči, ki temeljijo na tradicionalni delitvi dela in spolnih vlog, vrednot. Hkrati pa so posledica trka v vsakdanjem usklajevanju poklicnih in družinskih obveznosti, ki so rezultat intenzifikacije delovne sfere ter vsakdanjih obveznosti. Konflikti, napetosti in nesoglasja med partnerjema zaradi domačega dela, kot ugotavljam, se pojavljajo, čeprav je večina zatrjevala, da konfliktov ni oz. niso poimenovali to kot konflikt, saj je ta beseda po njihovem mnenju premočna. Izpostavljajo pa 'prepirčke' in pregovarjanja, kar na eni strani kaže na percepcijo pojma konflikt in na drugi strani vrednotenje domačega dela kot področja vsakdanjega življenja, ki je tako trivialno in samoumevno, da pravzaprav ni področje konfliktov, tudi zaradi statusa 'nevidnosti'. Le manjšina je izpostavila, da so konflikti med partnerjema tako zaradi delitve domačega dela kot zaradi načina opravljanja domačega dela ter pričakovanj o delitvi med partnerjema. Oboji pa uporabljajo različne strategije v izogib temu, da bi se iz percepiranih 'komaj omembe' vrednih tenzij razvili veliki konflikti ter za blaženje in reševanje konfliktov zaradi neenake delitve domačega dela med ženskami in moškimi. Konflikti in napetosti med partnerjema zaradi domačega dela nastanejo:

- zaradi neenake delitve domačega dela

Ja, glede teh majhnih konfliktov, tu imava midva kar dosti te debate, ker se skozi malo prerekava, ne. Ampak to samo zaradi tega, ker pač ne moreš glih tisti trenutek, ko nekomu zapaše, tisto narest. /.../ konkreten primer, normalno, recimo, ona meni zmeraj pravi zvečer, 'pejt mi pomagat peril obest'. Jaz pač gledam televizijo takrat in glih pač tisti trenut'k ne morm glih 'ruknt'. Ampak, u redu, sčasoma, sem se zdaj tudi to navadil, da pač vstanem, pomagam za tiste tri minute /.../ (Rok, 31).

- zaradi neizpolnjenih pričakovanj partnerke ali partnerja – kot posledice sprememb v vrednotah – glede domačih opravil, pri čemer se pokaže razlika med spoloma. Ženske pričakujejo večji angažma partnerjev, kar vključuje tudi nadzor in spremljanje njihovega deleža. Medtem ko sem pri intervjuvanih moških zaznala predvsem zadovoljstvo z obstoječo delitvijo in zavedanje o nadzoru njihovih partnerk, pri čemer je situacija le redko obratna.

Ja, kaj pa vem, je on posesal, pa sem hodila okoli, pa tam ni dobro, pa je vrgel sesalec in je rekel 'prav, če si tako sitna, pa daj sama'. In od takrat redko, da je še sesalec prijel, ker sem jaz presitna za to (Lana, 30).

- zaradi načina opravljanja določenega dela – glede na to, kaj kdo dela, zlasti kako opravlja in opravi določeno delo. Ženske so v vlogi primarnih skrbnic in menedžerk doma, kar vključuje tudi nadzor nad dinamiko domačega dela.

/.../ jaz v trgovino hodim zelo malo, razen da je treba samo sadje kupit, ker se težko zmotiš, ker imamo tam trgovino, ki je specializirana za to, to grem, več pa je velika verjetnost, da narobe prinesem. Ali pa za otroke kupit, kakšne obleke, meni to ni tako pomembno, kakšna je, ali ji paše, kupim po naročilu, mi da koordinate, ampak tudi tukaj sem že, nisem tako strikten. Tisto, kar jaz rečem, ali pa je moja naloga pa, da jo ona naredi pa da ni tako, kot jaz želim, mi je vseeno, čim pa da je obratno, pa je dostikrat to, da moram iti v trgovino zamenjat. Včasih grem s fotoaparatom pa ji pošljem po mms, če je v redu (smeh, op. Ž. H.) (Borut, 40).

Konflikti se pojavijo tudi na točki časovne dimenzije, kdaj naj bi bilo določeno delo opravljeno, kar je zopet povezano s pričakovanjem enega partnerja ali partnerke glede dela, ki ga opravlja drug partner ali partnerka. Pogosto so partnerke tiste, ki nastopajo kot ovira vključevanja moških v smislu nadzora nad domačimi opravili in načina opravljanja posameznih del, kar je odraz dolge tradicije domačega dela kot ženske domene. Standardi čistoče in reda (pospravljenosti, urejenosti), kot se zdi, so pri moških in ženskah različni, kar vključuje tudi tolerančni prag, kdaj je treba pospraviti, počistiti itn. Moško odklanjanje udeležbe pri domačih opravilih le krepi in reproducira tradicionalne delitve domačega dela in vzdržuje status quo moških kot pomočnikov v domači sferi. Hkrati pa iskanje krivca v ženskah, da se moški v večji meri ne vključujejo v domača opravila, prenese zavedanje odgovornosti za domača opravila z moških na ženske. Poleg tega lahko služi tudi kot opravičevanje za neaktivni angažma moških. 'Druga izmena' tako pomeni pritisk tudi na moške, kar je ena izmed ugotovitev študije Hochschild (1997), in sicer gre za direkten vpliv, če so moški vključeni v domače delo in indirekten, preko partnerk, če domačih opravil ne opravljajo. Nasprotno pa moški ne komentirajo opravljenega dela partnerk oz. kot izpostavljajo, se jim to ne zdi potrebno, kar se sklada s percepcijami domačega dela na eni strani kot še vedno ženske domene in nadzora žensk nad domačim delom in na drugi strani ambivalentnega statusa tega dela kot odvečnega, nevidnega, a potrebnega, nujnega za vsakdanje funkcioniranje in delovanje. Moški sodelujejo največkrat kot pomočniki, ne percepirajo odgovornosti za domače delo, pri čemer to ni

del njihove mentalne mape. Hkrati pa so nekatere intervjuvane ženske izpostavile, da raje same opravijo domača dela, saj je lažje in vzame manj časa kot pa usklajevanje in pogajanje s partnerjem. Namreč, poleg tega, 'kako', 'koliko' in 'kdaj' bo delo opravljeno, je vprašanje deljenega nadzora in vrednotenja dela.

Če se konflikti in napetosti zaradi (ne)delitve domačega dela med spoloma pojavljajo in niso tako redki, kot se morda na prvi pogled zdi, me je zanimalo, kako rešujejo nastale situacije. Strategije pomenijo načine delovanja v določenih vsakdanjih situacijah, v tem primeru na področju konfliktnosti in tenzij med spoloma zaradi domače sfere. V intervjujih sem naletela na naslednje strategije, ki bi jih v klasifikaciji, ki jo postavita Beck in Beck-Gernsheim (2002, 109–113), opredelila kot subjektivne preventivne strategije (potlačitev nezadovoljstva), intersubjektivne akutne strategije (pogajanja, dogovarjanja) in subjektivne akutne strategije (zanikanje obstoječe situacije v smislu 'tako kot je, je dobro') (za natančno klasifikacijo glej 3. poglavje, str. 87–88):

1. *'naj dela tisti, ki bolje naredi'* – nekonfliktnost in navidezni konsenz

Nekonfliktnost nastopa predvsem kot prepuščanje ustaljenim vzorcem vsakdanjega življenja, ali z drugimi besedami, 'naj dela tisti, ki bolje naredi' (veščost opravljanja), kar ohranja in reproducira obstoječo neenako delitev domačega dela in vzdrževanje prevzemanja odgovornosti za domačo sfero na ženske. Ženske v intervjujih pogosto uporabijo strategijo navideznega konsenza s tem, da ne komentirajo ali ocenjujejo partnerja, s čimer ne zmanjšujejo partnerjeve vključenosti v domačo sfero, ki je že tako nizka.

/.../ meni osebno, kar koli že naredi, nič ne rečem, tudi če je slabo narejen. Kaj čem reči, recimo, če slabo pomije, kaj čem težiti s tem, potem bo še s tem nehal. To mu nikoli ne, mi ne pade na kraj pameti /.../ (Manca, 30).

2. *'jaz ne kompliciram'* – sprejemanje danih situacij neenake delitve dela v izogib konfliktom

Naslednja pogosta strategija, ki jo uporabljajo ženske, je sprijaznjenje z obstoječo situacijo, kar se poslužujejo tudi intervjuvani moški, v smislu 'jaz ne kompliciram'. Če je pri ženskah pogostejša percepcija, da same hitreje in bolje opravijo domače, kot če bi za to ali prosile partnerje ali se s partnerjem izpogajale, pa je pri moških prevladujoča strategija nevmešavanja v partnerkino domeno.

Kaj pa vem, enkrat smo se kar k temu vdali, saj ne vem, včasih mi tudi malo pregori, ali bi lahko kakšen drug, načeloma pa ne. Imam en takšen hiter ritem pa je hitreje vse sama /.../ saj stanovanje je majhno, si hitro naokoli (Lana, 30).

3. vključevanje otrok, zlasti hčera

Če glede partnerjevega angažmaja, obstaja status quo in zadovoljstvo že ob minimalni vključitvi, pa je ena od strategij žensk tudi vključevanje otrok, zlasti hčera, v domače delo. Slednje le reproducira spolno obeleženost domačega dela in ohranja tovrstna gospodinjska opravila v domeni žensk in vzdržuje ne vključevanje dečkov (cf. Chodorow).

/.../ pojemo kosilo in on pospravi, to se tu in tam zgodi, ma dobro, mi že kar paše, da to naredi. Pa včasih on posesa, ponavadi jaz, ma kadar tisto, mi je v redu, paše in se ne sporečeva. /.../ Jaz sem čisto zadovoljna, samo še čakam, da bodo otroci še malo zrasli, da mi bodo kaj pomagali. Zdaj fant, ne vem, ma dobro tudi on, samo punca bo verjetno bolj meni pomagala, kar se tiče gospodinjstva (Vanja, 36).

4. plačana gospodinjska pomoč na domu

Ena od pogostih strategij, ki zagotavlja, da partnersko razmerje in družinska harmonija ostajata 'nedotaknjena' navkljub kupom neopranega perila, umazanih tal in kopalnice ipd., je plačana gospodinjska pomoč na domu. Kot ugotavljajo tudi druge študije (Williams 2005a), si pari ne želijo konfliktov zaradi asimetrične delitve domačega dela, kar rešijo s tem, da najamejo drugo osebo, ki za plačilo opravi gospodinjsko delo.

/.../ bi si skoraj raje čistilko vzel. In sem ji že rekel, da ti pride enkrat na mesec, če si to pač lahko privoščiš, pa še nismo prišli do tega, ali bi ali ne bi /.../ Ker priznam, da tistega, kar ne maram delat, mi totalno ni škoda denarja in meni pucat okna ali pa, da bi jaz zdaj dal vse čevlje ven iz omare, jih spucal pa dal nazaj, si raje metek v čelo poženem. Mislim, to mi je taka zguba cajta (smeh). Ni mi problem celo kuhinjo v nulo spucat, ampak da bi šel pa vse omarice pucat, to pa ... (Dare, 33).

Imela sva včasih skoz 'fajte' okrog pospravljanja, pač ta klasika, meni se je zdelo, da skozi jaz pospravljam, pa mene je motilo, če ni pospravljeno, Sandi itak ni opazil. To se je zdaj nehalo, odkar imava gospodinjsko pomočnico. Na 14 dni imava zdaj čistilko, zdaj od kar je hčerka. Na 14 dni pride komplet stanovanje pospravit, sicer je pa kar se tiče pospravljanja, večino jaz, bi rekla. No, saj na 14 dni itak čistilka pride, 3 ure je tukaj, je zelo brzinska in takrat pač vse pospravi. Vse presesa, pobriše, kuhinjo, tla, kopalnico pomije, da je komplet stanovanje pospravljeno. /.../ Tako da zdaj tisti teden vmes jaz enkrat pospravim, če utegnem. Če imam čas, potem jaz to naredim kompletno, drugače pa pač stanovanje ni pospravljeno 14 dni (Ula, 30).

Navedene strategije reševanja tenzij in konfliktov zaradi domačega dela rešujejo zgolj površinske, trenutne situacije, pri čemer ostaja tako delitev, dinamika, organizacija in odgovornost do domačega dela v domeni žensk, s čimer se ohranja in vzdržuje spolna obeleženost domačega dela. O željah glede delitve domačega dela so v večini govorile intervjuvane ženske, medtem ko so intervjuvani moški v glavnem zadovoljni z (ne)delitvijo in o spremembah ne razmišljajo. Intervjuvane ženske so izpostavile zlasti željo po večji vključenosti partnerja v smislu organizacije in razmišljanja o vsakodnevem poteku in obveznostih doma (gospodinjstvo, otroci). Pomembna je torej ne le večja vključenost v smislu večje porabe časa za domača opravila in skrb za otroke, temveč tudi odgovornost, skrb, da je delo opravljeno. S tem skrb in odgovornost za domače delo postane del mentalne mape moških. Hkrati pa so intervjuvane ženske izpostavile konstantno tenzijo o prevelikem lastnem angažmaju in nadzoru nad potekom dogodkov in nujnost, da bi prepustile več dela in hkrati tudi odgovornosti partnerjem s tem, da bi se odrekle nadzoru. Vendar prevladujoča racionalizacija in funkcionalnost opravičujeta večnost in hitrost opravljanja domačih del.

To, da bi mi ne bilo treba toliko razmišljati, da bi tudi on kaj organiziral, utrujena sem od te organizacije. Malo se zavedam, da sem veliko sama kriva, ker mu mogoče ne dam možnosti, da sam izpelje do konca. Že prej izgubim živce, ker nimam časa preko dneva, tedna in meseca, da se ustavim pri stvareh in dam možnost, ker ne more biti kar naenkrat super. Tako mi zmanjkuje časa. Vem, da sem sama kriva, če se kdaj spričkava. Vzame mi manj energije in časa, če sama naredim, kot pa da razlagam in čakam (Andreja, 31).

Ja, spremenil bi mogoče to, da bi jaz še kakšno stvar več naredil. Samo zato, ker sem se pač že razvadil, je potem težko rit premaknit na boljše. Ali pa jaz nočem. Zmeraj se zgovarjam na to, da sem utrujen od dela, pa potem pride kakšen teden, ko jaz nisem čisto nič utrujen, pa lahko vse normalno naredim (Rok, 31).

Razmišljanje Roka (31) o tem, da bi se bolj aktivno vključil v opravljanje domačih del, temelji na prevpraševanju refleksije lastne želje, hotenja oz. želje po zadovoljevanju partnerkinih pričakovanj glede enake delitve domačega dela. Njegov angažma ni vezan na plačano delo, ki ga opravlja, kar pa deluje v funkciji opravičila za to, da se ne vključuje v opravljanje domačih del. Relativno zadovoljstvo glede delitve domačega dela med partnerjema se kaže, kot reflektirajo intervjuvane ženske, tudi v tem, da delitev domačega dela ni tema pogovorov, niti ni tema oz. vzrok preprirov, je pa vezano na zadovoljstvo z življenjem nasploh. Asimetrična delitev domačega dela med partnerja

ne pomeni nujno zadovoljstva ne za moške in še manj za ženske, temveč predvsem potrjuje ambivalentnost domačega dela, kot sem že izpostavila, ki je hkrati nujno, a je ne-delo, trivialno področje vsakdanjega življenja, zato je pogosta percepcija o kvazi nekonfliktnem področju, kar omogoča sprejemanje obstoječih spolnih vlog in spolno obeleženih praks v sferi doma.

4.2.3 Skrb za otroke

Sodelovanje partnerjev v družinskem življenju je razumljeno s strani intervjuvanih žensk kot pomoč, razbremenitev. Pri čemer gre za razkorak med pričakovanji o partnerjevi vključenosti v družinsko življenje in realnostjo vsakdanjega življenja ter kompromis o tem, da je družinsko življenje še vedno odgovornost žensk ter poklicna kariera odgovornost moškega. Tako kot se zdi, da se moški ne želijo odreči moči v javni sferi, se ženske ne želijo odreči neformalni moči v domači, zasebni sferi. Zato se zdi, partnerjevo vključevanje v družinsko življenje, zlasti v skrb za vzgojo in igro otrok, pogosto percipiran kot presežek, kot neka dodana vrednost. Pričakovanje žensk o vlogi partnerja v družinskem življenju pred in po rojstvu otroka v precejšnji meri variirajo, zlasti v smeri pričakovanj o aktivnem vključevanju v skrbstvene prakse otrok(a), kar je izrazito v prvem letu po otrokovem rojstvu. Razkorak med pričakovanji in dejanskim delovanjem partnerjev v družinskem življenju, ženske v določeni meri racionalizirajo z zahtevami trga dela in nujnostjo usklajevanja poklicnega in družinskega življenja, pri čemer gre za podrejanje družinskega življenja poklicnemu.

Nekatere raziskave pa potrjujejo, da bolj kot delovno mesto in vloga spolnih ideologij na vključevanje moških v skrbstvene aktivnosti vplivajo prav partnerke (Gerstel in Gallagher 2001; Holter 2003). Partnerke prevzemajo večji del skrbi in nege ter s tem tudi nadzor nad skrbstvenimi praksami. Kot izpostavljajo intervjuvani moški in ženske, kadar so moški sami z otroki, poskrbijo za celotno nego, skrb in varstvo za otroka, vendar pogosto ob predhodnih navodilih in naročilih partnerk. Ko pa je partnerka zraven, pogosto ona prevzame skrb in nego za otroka ali pa sodelujeta sočasno, npr. pri negi, kot je kopanje otroka.

Imava razdeljeno pol-pol. Mož zelo veliko pomaga, zna vedno vse sam narediti in poskrbeti, tako kot mora biti. Ni pri tem tako, da bi bil čisto zgubljen, daleč od tega, se zelo dobro znajde, če mene ni. Se pa zato toliko bolj odmakne, če sem jaz doma in to me tolikokrat ob živce spravlja. Je pa

dejstvo, da sem jaz veliko bolj zato, jaz bi jim rada veliko brala, se z njimi pogovarjala, on je pa bolj za igro in za hec. Vse mu je hec. Tudi ko bi moral vzgajati, in če ga hči ugrizne, ko bi jo moral vzgajati, on zakriči in se zasmeh in se začnejo smejati. Njemu je vse smeh (Andreja, 31).

Tudi pri skrbstvenih praksah, podobno kot pri domačem delu, je moški delež pogosto razumljen kot pomoč partnerki, razbremenitev partnerke, kar utrjuje in ohranja položaj materinstva in materinjenja kot primarnih skrbstvenih praks in tako postavlja očetovsko vlogo v sekundarno in podporno funkcijo starševstva. Na primeru starševanja je razvidna razlika med moškimi in ženskimi skrbstvenimi praksami, pri čemer je moška skrb kot del očetovstva percipirana kot družbena, ženska skrb pa kot naravna lastnost materinstva in praks materinjenja. Brandth in Kvande (1998) v študiji o moških, ki so bili na starševskem dopustu, ugotavljata, da je moška skrb vezana predvsem na aktivnosti z otroki zunaj doma. Skrbstvene prakse očetov vključujejo skupne aktivnosti otrok in očetov, učenje neodvisnosti, samostojnosti, različnih veščin, spretnosti in znanj ter komunikacijo z zunanjim svetom.

Oba delava vse, sicer žena se mnogo več ukvarja s hčerko kot jaz, /.../ so pa stvari, ki jih midva /.../ Dostikrat jo za svoj hobi in službo vzamem na košarkarske tekme, zda,j ko je večja, jo skoraj zmeraj vzamem s sabo /.../ popoldne se uleževa, prebereva knjigico, se pocrklijava, medtem mama kuha kosilo /.../ Drugače pa določene stvari, ki jih počneva midva, da se greva dostikrat kopat skupaj /.../ šteti sem jo jaz naučil, neke stvari, ki jih jaz počnem, pa jo zanimajo, pa se mi zdi, da probam biti v tej vzgoji zelo, čim bolj edukativen, ji spodbujam zanimanje za določene stvari, jo malo probam v šport usmerjati /.../ Bolj te aktivne stvari, kdaj jo silim, če se ji ne da, jo na sprehod peljem, vzameva psa in skoraj vedno povabim hčer, pojdi z mano, in ponavadi imava takrat en zelo kvaliteten čas, se zelo veliko pogovarjava, ker otroka vse zanima in ji moraš vse povedat in vse razložiti (Luka, 35).

Aktivni delež moških je zlasti v tistih skrbstvenih aktivnostih, ki so bolj prijetne, ki vključujejo otroke in vzgojo, zlasti v smislu poučevanja in preživljanja skupnega prostega časa, kot ugotavljajo tudi nekatere druge raziskave (Rener 1993; Hochschild 1997; Brandth in Kvande 1998; Švab 2001; Rener in druge 2008a). Če nekateri moški vključijo otroke v svoje aktivnosti, kot je npr. prosti čas, pa na drugi strani ženske pogosteje kombinirajo sočasno opravljanje gospodinjskega dela in ukvarjanja z otroki (Hochschild 1997; Brandth in Kvande 1998; Rener in druge 2008), kar je prav tako učenje določenih veščin, spretnosti in pridobivanja znanj s področja domačega dela. Vendar to ni percipirano kot učenje nečesa koristnega in vključevanja otrok v gospodinjstvo, temveč kot časovno krpanje med opravljanjem gospodinjskih del in ukvarjanja z otroki. T. i. simultana skrb je značilna za materinjenje, ko ženske sočasno gospodinjijo in materinijo, medtem ko je za moške

bolj značilna neposredna skrb (Craig 2006). Vključevanje otrok v gospodinjstvo je odvisno tudi od otrokove starosti, pri čemer spol igra pomembno vlogo, kar kaže tudi spodnji citat, ko Lana (30) razmišlja, kako združuje gospodinjska opravila in se hkrati ukvarja s sinom in hčerjo.

/.../ velikokrat jaz kuham pa sin kaj naglas bere, sploh kakšne knjige, ki so mu všeč, da se malo skupaj smejeva, to se mu zelo fino zdi, hčera pa tako, da zraven kaj pomiva, si stolček pristavi zraven pa malo packa /.../ (Lana, 30).

Moški poskušajo nadomestiti svoj manjkajoči delež ob popoldnevih in vikendih, kot izpostavljajo, ker si želijo preživeti čas z otrokom oz. otroki, hkrati pa se zavedajo, da partnerka prevzema večji del skrbi za otroke v času, ko so odsotni. Zlasti ko so v službi in je partnerka še na porodniškem dopustu ali kasneje, ko sta oba zaposlena, vendar eden prevzame ključno skrb za otroka med delovnim tednom, medtem ko se drugi posveča plačanemu delu. Skrbstvene aktivnosti moških v družinskem življenju se udejanjajo v kontekstu dolžnosti in obveznosti do otrok in do partnerke.

Običajno gremo skupaj na sprehod, če sem prost, mogoče jo imam jaz več popoldan, poskušam malo nadomestiti to crkljanje otroka, ker je že dosti naporna, malo je že razvajena, hoče biti skoz na rokah in ima že deset kil in imeti jo cel dan na rokah je že malo preveč, še za moškega. Čutiš, da te bolijo roke, in razumem in jo poskušam malo razbremeniti in jo imam tudi jaz na rokah, kolikor se da, zvečer jo pa tudi dajeva v bistvu skupaj spat, zopet sva, če sva skupaj oba, če pa nisva, zadnjič je imela eno zabavo, sem jo jaz spravil, zadnjič sem imel pa jaz neko obveznost, in jo je ona. Običajno jaz vstanem, če se zbudi, in jo ona potem nahrani (Janko, 41).

Hkrati pa igra z otroki in skupno preživljanje omejene količine časa igra terapevtsko funkcijo (Švab 2001), kar izpostavi tudi eden izmed intervjuvanih, ko pravi »/.../ ko pridem domov, sem tisti dve uri 100-odstoten in je veliko boljše tudi zame, ker je sprostitiv, pa tudi partnerko malo razbremenim, da lahko kaj naredi« (Borut, 40 let). Intervjuvani moški svoj angažma razumejo tudi kot razbremenitev partnerke pri ukvarjanju z otroki, da lahko takrat namenijo čas ne sebi (prosti čas), pač pa temu, da lahko postorijo ponavadi še kakšno gospodinjsko opravilo. Moški sodelujejo pri skrbstvenih aktivnostih z otroki kot pomočniki, kot podporniki, a vendar kot 'outsiderji', ki vskočijo, ko nihče drug ne more, kar ugotavlja tudi raziskava o trendih v starševstvu (glej Renner in druge 2005, 2008a) in kar velja predvsem za skrbstvene prakse za otroke. Kot podporni in participativni očetje (Švab 2008) sodelujejo in se vključujejo v skrbstvene prakse.

V intervjujih so sodelovali tudi starši iz enostarševskih družin, tri ženske in dva moška, ki si z bivšo partnerko oz. partnerjem delijo starševanje, vendar s skupno značilnostjo, da otrok živi pri materi, kjer ima stalni naslov. Ob tem naj poudarim, da moj namen ni v iskanju primerjav med enostarševskimi in dvostarševskimi družinami, temveč gre za identifikacijo in analizo različnih trendov skrbstvenih praks v družinskem življenju.⁴⁶ Skrb za otroka je deljena med partnerja, vendar s to razliko od dvostarševskih družin, da takrat, ko je otrok pri enem izmed staršev, ima ta popolno skrb in odgovornost za otroka, medtem ko je drugi straš takrat prost. To pa pomeni delitev večjega spektra skrbstvenih praks med (ločenima oz. razvezanima) partnerjema kot pri partnerjih, ki sta v partnerskem odnosu in bivata skupaj. Deljeno starševstvo ne pomeni nujno le bolj ali manj enake delitve skrbi za otroka med partnerja, temveč predstavlja tudi deljene stroške, vzgojo itn. Dogovori o tem, pri katerem od staršev je otrok in kdaj, so bodisi fiksno določeni z možnostjo sprememb bodisi fleksibilni z določenimi časovnimi determinantami (npr. dvakrat na teden, vendar dneva nista vnaprej določena).

Kar mi je tudi ful uredi, mislim ok, to je zihr enkrat, dvakrat na teden, pa potem za vsak drug vikend, sva se zmenila. Tako, da je dost z njim pa vse, ampak mogoče bi bilo boljše, če bi se to malo bolj zmenila. Tudi zaradi mojih planov ... (Mirjana, 31).

/.../ z bivšim partnerjem sva narazen 1 leto, tako da zdaj v tem zadnjem letu smo sem vsi lovili in učili. /.../ V tem odnosu. Hčerka in jaz in bivši in nov partner. S tega vidika, jaz jo imam več, kakor njen oče, jo imam pač tudi med tednom pa vsak drugi vikend. Večino dejavnosti, ki jih ona ima, hodi na telovadbo in na plesne, to jo obakrat jaz vozim /.../ Teoretično jo imam jaz samo tri dni več, ampak pride pa toliko več noči in tudi tega peljanja v vrtec, iskanja in vseh teh, tudi na dejavnosti, da potem pa je več, kakor mogoče zgleda (Miša, 29).⁴⁷

Delitev starševskih praks v teh primerih ni spolno nevtralna, temveč se pokaže večja vloga žensk kot mater v primerjavi z moškimi v očetovskih vlogah. Poleg tega je tudi posledica specifičnega konteksta razveze in dogovora o delitvi dela. Razlika med spoloma je v tem primeru ta, da ženske bolj in v večji meri prevzemajo ta del skrbstvenega dela, ki pokriva razmišljanje, načrtovanje in organiziranje prihodnjih delovanj, npr. vstop v vrtec, šolo. Poudarek je namreč na tem, da razumejo in izpostavljajo svojo vlogo kot tisto, ki zahteva večjo pozornost, odgovornost in izvedbo

⁴⁶ Vseh pet intervjuvanih oseb se je s partnerjem oz. partnerko sporazumno razšlo in se dogovorilo za deljeno starševstvo s tem, da otrok živi pri materi/partnerki. Pri čemer se je en par razvezal, ostali štirje pa so živeli v izvenzakonski skupnosti, vsi so se dogovorili za deljeno skrb za otroka.

⁴⁷ Bolj kompleksni so odnosi v družinah novih in bivših partnerjev in partnerk, kar v tej disertaciji ne obravnavam, vendar bi bilo treba proučevati omenjeni trend.

določenih skrbstvenih praks. Hkrati pa je nujno opozoriti, da otroci v intervjuvanih primerih enostarševskih družin živijo pri materah, pri čemer jim je dodeljena večja odgovornost in skrb za otroka, kar se staplja s percepcijo žensk, da prevzemajo več skrbi, da načrtujejo, razmišljajo in organizirajo življenje otrok.⁴⁸

/.../ vse glede zdravnikov, vrtca, to skrb sem jaz prevzela. Kar je, da Mihu naročim, ko pride, ko mu povem, kaj je, ampak ne vem, mogoče bo sčasoma bolje potem, samo zaenkrat /.../ tudi prej, saj to me je malo motilo kdaj, ker te konkretne skrbi, pač meni se je vedno zdelo, da jaz bolj skrbim kot on. Saj tudi fantje so, ne bom zdaj posploševala, tko se mi zdi, da so malo bolj na izi glede tega. A veš, tudi, a bo prišel umazan v vrtec ali pač ne bo šel glih vsak dan ob isti uri spat, a veš, kakor je, ne. Meni se zdi ta ritem pa to malo bolj. Tudi ko je šel v vrtec, je mene ful skrbelo, v katerega bo šel, sem pregledala vse programe, ravnateljice, kaj tam počnejo, medtem ko je bil Miha tako, 'saj je ok, kamor se boš odločila, tja bo šel'. Njemu se to ni zdelo neki 'big deal', meni pa ful. /.../ (Mirjana, 31).

Sem jaz tista, ki vprašam in koordiniram in te stvari: »V vrtec bi ga dala takrat, kaj pa misliš ti o tem« (Anja, 39).

Smart in Neale (1999, 58–66) v svoji raziskavi utemeljita tri tipe starševskih aranžmajev po razvezah: sostarševanje, skrbniško starševanje in enostarševanje. Sostarševanje (angl. co-parenting) označuje egalitarno delitev starševske skrbi in avtoritete, kar pomeni, da sta tako mater kot oče aktivno vključena v vse vidike starševskih praks. Medtem ko skrbniško starševanje (angl. custodial parenting) označuje bolj ali manj deljeno starševsko skrb, medtem ko starševska avtoriteta ostaja v domeni starša, pri katerem otrok živi. Starševske vloge po spolu so jasno začrtane in se ohranjajo v starševskih praksah tudi po razvezi. Otrok živi pri enem od staršev, ponavadi so to matere, z drugim staršem, kar je ponavadi oče, pa ima otrok redne stike. Pri enostarševanju (angl. solo parenting) so starševske skrbi in avtoriteta v domeni enega izmed staršev. Vseh pet intervjuvanih staršev, ki živijo v enostarševskih družinah, bi lahko uvrstila v skrbniški tip starševanja, saj sta oba partnerja aktivno vključena v skrbstvene prakse, si delita skrb za otroka. Vendar v vseh intervjuvanih primerih otrok živi z materjo, pri čemer so matere tudi glavne skrbnice, ne toliko v smislu razmišljanja in načrtovanja – ki je skupni angažma obeh partnerjev – kot v smislu izvedbe (npr. vpis otroka v vrtec).

⁴⁸ To pa podpirajo tudi sodniški diskurzi v razveznih postopkih (Žakelj 2008).

Med skrbstvene aktivnosti sodi tudi skrb in nega za bolnega otroka, ki je tako v enostarševskih kot dvostarševskih družinah koordinirana in usklajena med različnimi akterji in akterkami:

- skrb za bolnega otroka je deljena med starša: v večini intervjuvanih primerih v enostarševskih družinah otrok, ko zbolí, ostane pri tistem staršu, pri katerem je v danem trenutku. Medtem ko si v nekaterih dvostarševskih družinah dopust za bolnega otroka starša delita, npr. vsak nekaj dni ali pa vsakič drug partner oz. partnerka;
- skrb za bolnega otroka prevzamejo matere;
- skrb za bolnega otroka prevzamejo stari starši, ponavadi je to babica;
- različne kombinacije med starši, starimi starši in varuškami/varuhi.

Po nekaterih podatkih ženske v Sloveniji zaradi nege družinskih članov in članic izostanejo od dela šestkrat pogosteje kot moški (Analiza stanja 2005). Primerjava med spoloma glede odsotnosti z dela zaradi nege otroka pokaže, da je leta 1997 bolniški dopust koristilo 13,9 % moških, leta 2007 pa 16,4 % (Rener in druge 2008, 228), kar je pokazatelj počasnih sprememb na področju delitve skrbstvenih in domačih del med partnerjema. Bolniški dopust za nego bolnega otroka večinoma izkoristijo ženske iz dveh temeljnih razlogov, kot navajajo v intervjujih: eno je ideološko prepričanje, da otrok takrat potrebuje najprej mater, in finančni vidik izgube dohodka, ki manj prizadene družinski proračun, če ga izkoristi ženska ob predpostavki, da zasluži manj kot partner. Če je prvi razlog utemeljen v diadnem odnosu mati – otrok, pa je drugi še podkrepjen z racionalno razlago plačila v času bolniškega dopusta (posledica razlik v plačilih med moškimi in ženskami, t.i. gender pay gap), hkrati pa oba ohranjata status quo asimetrične delitve skrbi za otroke med spoloma. Ob tem ne gre zanemariti vpliva delodajalcev in narave dela, prekarnih zaposlitev ter delovnih razmer, ki zaposlenim staršem, predvsem ženskam, otežujejo usklajevanje družinskih in poklicnih obveznosti (cf. Kanjuo Mrčela in Černigoj Sadar 2007).

Jaz ga vzamem, če je zelo hudo, vzamem bolniško. Če ne, pa skombiniram. Čeprav vem, da to ni prav. Ker takrat te otrok najbolj rabi. Ko je bolan, najbolj rabi. Če je res hudo, takrat vzamem. Drugače pa ga pripeljem sem k ... Mož zelo težko dobi bolniško. Mislim, da še ni bil na bolniški za otroke. Narava dela je taka, da tudi oni nimajo menjave. Težko. Tako da si jaz tukaj kombiniram z mojo mamo (Marjeta, 40).

Žena vzame bolniško iz enega preprostega razloga, finančnega. Dostikrat je tako. Zdaj ženina služba je tud ena taka prehodna, rečmo, ker pač še je. /.../ razen, če bi bil nek primer,

da ne bi mogla, pol bi jaz. Ampak se to res tolk pozna ta razlika, da kar ona vzame (Aleks, 34).

Zdi se, da pri skrbi za bolnega otroka, kdo bo vzel bolniški dopust, igra pomembno vlogo tudi delovno mesto zaposlenega starša, v smislu, 'izkoristi tisti, ki lažje vzame dopust', kar so ponavadi ženske, za katere se predpostavlja (tako partnerji, one same kot tudi delodajalci), da bodo poskrbele za bolnega otroka. Medtem ko sta se v primerih enostarševskih družin⁴⁹ partnerja največkrat dogovorila, da otrok ostane pri tistem, pri katerem je takrat, ko zboli, kar izpostavi Urban (31), ko pravi, »/.../ tudi bolniške dneve vzame tisti, ki bi ga imel tisti dan«.

Tudi čustveni del skrbstvenih aktivnosti postaja vse bolj domena obeh staršev, tako v dvostarševskih kot v enostarševskih družinah, ki so bile vključene v intervjuje, kar je povezano tudi s tem, da danes moški preživijo več časa z otroki, kot so njihovi očetje. Vendar očetje težje pokažejo čustva svojim otrokom zaradi percepcije o vzoru moči kot nekoga, ki je trden, je opora, na katero se otrok zanese, in zaradi tega ne sme pokazati čustev kot kazalca šibkosti in nestabilnosti, medtem ko moč predpostavlja čustveno stabilnost ter avtoriteto (Knijn 1987; Seidler 1997, 126–127). Naučiti se skrbeti in poskrbeti za nekoga ni stvar »naučiti se materinjenja«, temveč stvar naučiti se moškosti, kot pojasnjuje Seidler oz. kot razmišlja Jogan (2001, 184) o »priučljivosti novega očetovstva z delovanjem«. Za moške v patriarhalnem sistemu je namreč težko razumeti, da potrebujejo druge, ko so navajeni in naučeni, da morajo biti neodvisni in racionalni, da predstavljajo avtoriteto, ki je po tej logiki v nasprotju s pojmom skrbi, in poskrbeti za nekoga, a ne zgolj v materialnem in finančnem pomenu. Skrb in poskrbeti za nekoga nista naravna vrлина žensk, temveč družbeno konstruirana praksa, delo in odnos, ki je bila, kot zagovarja

⁴⁹ *Če ona (njena mama, op. Ž. H.) ne čuva, potem sem jaz doma, kar mi je sicer v redu, ker če je otrok bolan, se mi zdi, da je fajn, da je en od staršev zraven. /.../ Je pa res, da on ne more bolniške vzeti, ker sem jaz pač mati samohranilka, ker on ne živi na istem naslovu kot hči. /.../ On ni upravičen do bolniške, tako da vsakič moram jaz. In to je zoprno. Recimo, če grem jaz na službeno pot ali pa kaj in da ona zboli, on sploh ni upravičen do bolniške, tudi če hoče iti. On v tem primeru vzame dopust* (Miša, 29).

30. člen Zakona o zdravstvenem varstvu in zdravstvenem zavarovanju (Uradni list RS, št. 72/2006) predvideva, da ima pravico do »nadomestila zaradi nege ožjega družinskega člana, s katerim zavarovanec živi v skupnem gospodinjstvu« in da to pravico »lahko uveljavlja eden od staršev do dopolnjenega 18. leta otrokove starosti«. Iz tega sledi, če kateri od staršev ne živi v skupnem gospodinjstvu, ne more vzeti bolniškega dopusta za bolnega otroka, kar vodi v diskriminacijo enostarševskih družin in otežuje deljeno starševstvo. Vendar je Ustavno sodišče izreklo sklep, da staršu, ki ne živi na istem naslovu kot otrok, zahtevke za nadomestilo plače zaradi odstodnosti od dela, ne sme biti zavrnjeno na podlagi tega, da ne živi v skupnem gospodinjstvu z otrokom. Dodaja, da pediater oz. pediatrinja lahko »pridobi mnenje tistega starša, pri katerem otrok živi oziroma odobri nego otroka v gospodinjstvu tistega starša, ki nego nudi« (Uradni list RS, št. 71/2008). To pomeni, da lahko koristita bolniški dopust za nego otroka oba starša, ne glede na to, pri katerem je otrok prijavljen. Pri čemer je teža na partnerjih, da se dogovorita, kar lahko funkcionira v primerih, ko se med seboj v dobrih odnosih.

Tronto (1993), v zgodovini predvsem v domeni podrejenih družbenih skupin, kjer pa so zlasti ženske opravljale dela, ki so bila vezana na negovanje bolnih, starejših, otrok. In če parafraziramo Seidlerja (1997, 127), se morajo moški šele ali pa ponovno naučiti, da lahko ljubezen in čustva tako izražajo kot sprejemajo, s čimer presežejo moderno idejo o samozadostnosti in neodvisnosti, ki jo poosebljajo.⁵⁰ To pa ne pomeni dožemanja materinstva kot naravne prakse žensk, temveč družbeno konstruirano prakso skrbi, ki se jo ženske začnejo učiti skozi vzgojo, torej tudi v procesih socializacije. V intervjujih se je zelo pogosto pojavilo prepričanje moških, da spada 'crkljanje' v domeno materinskih nežnosti, medtem ko sami poskušajo ohranjati meje med čustveno oporo in razvajanjem, ki velja za izkoriščanje starševske pozornosti. Ohranjanje in vzdrževanje meja pa vzpostavljata odnose moči ter oblikujeta ideološka prepričanja o čustveni stabilnosti kot naučeni značilnosti moških. Popuščanje pomeni krhanje odnosov moči in vstopanje na »ženski teren«, hkrati pa omogoča transformacijo emotivnega dela in odnosnih praks iz domene žensk v domeno žensk in moških.

Jaz imam občutek, da je treba crkljati, ampak mora biti določena mera, ker začnejo izkoriščati (Borut, 40).

Midva z ženo se z njim ful različno igrava in tudi tretirava ga različno. Žena si ful več časa vzame, ful bolj čustvo kot mama, ful se trudi, tudi moja mama, sem videl. Mogoče je to ta ženska – moška fora, ne vem. One se ful ukvarjajo z njim, ful enih stvari, jaz pa gledam, da bo ... no saj, ... zdaj mi je že toliko pod kožo zlezel, da se mi hudič že pri meni crklja. Že jaz ga razvajam, po domače povedano. Prej sem se ful trudil, da ga nisem, zdaj se mi, prvič, ... že meni je bolj hudo, če joka. Drugič, pa tudi paše ti. Ko ti v objem skoči, ne moreš, da ne ... (Dare, 33).

Zlasti se v intervjujih izpostavlja pomembnost prisotnosti matere v prvih letih otrokovega življenja, kar je pogosto vezano idejo, da ženske kot matere vedo in znajo bolje z otrokom (o čemer na drugi strani pričajo očetje, ki v intervjujih izpostavljajo, da se prvih nekaj mesecev niso ukvarjali z otrokom) in na dojenje. Hranjenje kot ena temeljnih skrbstvenih aktivnosti je percipirana kot tista, ki podkrepi in ohranja odnos med materjo in otrokom, kar po drugi strani izključuje očete. Namreč, z dojenjem skupaj s porodniškim dopustom ženske in pozneje z dopustom za nego in varstvo otroka ženske racionalizirajo svoje delovanje v družinskem življenju,

⁵⁰ Seidler (1997) opozarja, da moške čaka emocionalno delo na sebi, zato da se bodo lahko osvobodili tradicionalnih vzorcev moškosti. Čeprav lahko velja tudi obratno, kar zagovarja feministična etika skrbi o tem, da je treba preseči spolno obeleženost skrbi in skrbstvenega dela.

kar utemeljujejo s tem, da se posvetijo izključno novorojenemu otroku in mu nudijo celotno nego in skrb ter na ta način moške odvežejo in izključijo iz skrbstvenih praks in nege novorojenega otroka. Po izrabi 15-dnevnega očetovskega dopusta se moški vrnejo na delovno mesto, kar pomeni tudi, da ženske v celoti prevzamejo, npr. nočna vstajanja, kar potrjujejo tudi druge empirične raziskave (Rener in druge 2005, 2008a). Medtem ko sem pri nekaterih intervjujih z moškimi zaznala občutke odrinjenosti s prihodom otroka, s katerim so se ukvarjale matere in druge ženske sorodnice, predvsem babice. Poleg tega so moški navajali percepcijo o neskladju med predstavo in realno podobo novorojenega otroka v smislu joka, nebolgljenosti oz. popolne odvisnosti od odrasle osebe, ki potrebno skrb potem nudi otroku. Hkrati pa so percepirani občutki prizadetosti zaradi izločenosti iz skrbstvenega odnosa z otrokom.

Zato ker smo moški, kakor sem se pogovarjal, več ali manj vsi na stranskem tiru. Mene je najbolj zamotilo to, da so vse babice prej, potem je pa moje mnenje, 'ti si itak, pojma nimaš', pretiravam. Ampak tega nisem pričakoval, to sigurno, da ne. Zdaj čisto tehnično mogoče najprej, na začetku je vse ona delala, to priznam. Niti nisem bil veliko doma niti se s ta malim nekako nisem mogel ujet. Ščasoma, nekje po pol leta, so se te stvari, bom rekel, umirile /.../ (Dare, 33).

Ali to pomeni, da spolne strategije žensk v materinstvu predstavljajo ovire za večji angažma moških v skrbstvenih aktivnostih otrok? Ali morda izvira iz nezaupanja med partnerjema, ki se napaja ravno iz ideologije materinjenja kot 'naravnega' delovanja žensk, ki se začne že z nosečnostjo, nadaljuje z rojstvom otroka ter dojenjem? Verheyen (1987) zagovarja, da je za večino žensk nezamisljivo, da bi prepustile skrb za otroka partnerjem, kar ne izvira iz nezaupanja, pač pa iz percepcije žensk, da partnerji ne ravnaajo pravilno. Poleg tega pa je tudi družbeno pričakovano, da so ženske »dobre matere«, kar bi pomenilo, da bi prepuščanje novorojenih otrok očetom bil znak materinske nekompetentnosti.

Vloga matere je predvsem najprej 'naravna' vloga, vloga očeta pa je družbena. Namreč, vloga matere je percepirana kot ključna in nepogrešljiva, 'naravna', vloga očetov pa nastopi pozneje, ko otroci že znajo verbalno komunicirati, ko se začnejo igrati in odzivati na okolico. Pogosto prepričanje tako žensk kot moških je, da imajo ženske pomembnejšo vlogo pri novorojenem otroku, očetov delež pri skrbi in negi otroka se pojavi pozneje, ko je rutinizirane nege manj in več igre, ko se otrok bolj odziva in že zna verbalno komunicirati (družbeni vidik očetovstva). Tu

nastopijo percepcije o materinstvu in praksah materinjenja kot obveznih – ki se napajajo v ideologijo materinstva – medtem ko je očetovstvo družbeno in tako stvar izbire. Ženska etika skrbi postavi očetovstvo kot vlogo, ki je kulturno in družbeno opredeljena, a ni opredeljena v pomenu dela, ki ga določajo otrokove potrebe. Tako Ruddick (1989, 42–43) zagovarja tezo, da so očetje skozi zgodovino tisti, ki zagotavljajo materialno preskrbljenost za otroka in varstvo otrok ter matere/partnerke in otroke varujejo pred zunanjim svetom, skratka, očetje predstavljajo 'svet', jezik, kulturo, delo in pravila. Ob tem, da moški lahko prevzamejo materinsko delo in začnejo materiniti (ibid.). Zagovarjanje dihotomnih pozicij ženski etiki skrbi ustreza v toliko, da se prepozna in doda vrednost skrbstvenim praksam žensk.

Ženske so, kot ugotavlja Verheyen (1987), najpogostejše percipirane kot ekspertinje na področju emotivnega dela, dela na odnosih v družinskem življenju, kar je predpostavljeno v senzibilnosti žensk v praksah starševanja. Otroci utrdijo pozicijo matere, kar se potrjuje s percepcijami staršev, tako mater kot očetov, ki vidijo razlog v tem, da ženske preživijo več časa z otrokom. Moški v intervjujih zatrjujejo, da se očetovstvo začne z rojstvom otroka, vendar kot nekateri sami priznavajo, zavzamejo dokaj pasivno vlogo v prvih mesecih otrokovega življenja. 'Novo' očetovstvo, kot se zdi, se začne bolj pasivno, kar potrjuje tezo o tem, da materinstvo v pozni moderni ostaja opredeljeno v bioloških temeljih, medtem ko 'novo' očetovstvo ni tako zelo novo in je predvsem dojeta kot družbena vloga, materinska vloga pa je percipirana najprej kot 'naravna' vloga. Ideal senzitivnega starševstva je pretežno breme za očete, vse dokler bodo ženske veljale kot bolj kompetentne v razumevanju otrokovih potreb, čustev, vedenja ipd., zagovarja Verheyen (1987). Kompetentnost in večja vpletenost mater so poleg ideologij materinstva in praks materinjenja, tudi posledica časa, ki ga preživijo z otrokom v primerjavi z očeti. Zlasti v obdobju prvega leta po rojstvu, ko se postavljajo temelji starševanja, ki se sicer spreminjajo glede na otrokovo starost, a vendar so v tem letu najpogostejše skupaj matere in otroci.

Pač, čim manjši otrok, tem več ima mama funkcije. Že čisto biološko gledano. Potem kasneje, recimo pri tej starosti, še nekako očetje začnejo biti enakopravni pri skrbi (Urban, 31; op. Ž. H., otrok je star 3,5 leta).

/.../ ko je otrok majhen in pri prvem in pri drugem, da je prvih pet, šest mesecev moja vloga zelo stranska, mati je tista, ki je prvi člen v stiku z otroki in je na en način dominantna kot mati, ne da me ne bi spustila zraven, ker jaz ne silim, ampak takšna je, da ščiti svoje otroke, tudi če jaz kaj počnem, vsake toliko časa vstopi vmes in reče, bom jaz, samo zato, da bodo

otroci res imeli najboljši servis, najboljše pogoje itn. Zdaj se to spreminja, otroci postajajo odzivni in se vloga starša spreminja. /.../ ker prej tudi jaz nisem bil zainteresiran, ker če joka skozi in je treba plenice zamenjat, je meni to fizično delo, ki ga je treba narediti, nisem bil tako, da bi pel z otrokom, se pogovarjal, ampak da je čim prej narejeno pa gremo naprej. Zdaj je pa drugače, ko pride en odziv, je tudi moj odziv čisto drugačen. /.../ Če sem bil kdaj sam, je mogla povedati, kako to naredim, vse po navodilih. Če je to razlog, je to spontano, ker nisem najbolj priročen za te stvari in je ona to prevzela od začetka pa tudi zaradi odsotnosti, ker je ona več z njima (Borut, 40).

Rojstvo otroka je prelomna točka zavedanja očetovske vloge (Rener in druge 2005; 2008a; Dermott 2008), vendar pa se transformacija iz pasivne v aktivno očetovsko vlogo zgodi šele, ko moški prevzame del nege in skrbi za otroka. Razlog za pogosto pasivno vlogo očetov pri negi v prvih mesecih otrokovega življenja so, kot sami navajajo, spremembe, ki jih v vsakdanjo rutino prinese novorojeni otrok, ter strah pred nego novorojenega otroka, kot je previjanje, kopanje itn. zaradi morebitnih poškodb otroka in njihova odsotnost od doma zaradi službenih in drugih obveznosti. Hkrati pa omenjeni strah nosi neke vrste opravičilo ali izgovor, da se večina nege za otroka prenese na partnerko, katere obvezni del materinjenja je nega otrok. Ženskam je tako naložena večja oz. dodatna odgovornost, ali kot pravi Verheyen (1987, 42), »očetovstvo je le eden od aspektov njegovega življenja. Za ženske je najpomembnejši cilj v življenju zelo pogosto biti dobra mati /.../.«. Četudi se ne bi mogla strinjati, da je cilj žensk danes biti dobra mati, pa zagotovo drži, da si vsaka ženska, ki postane mati, prizadeva biti dobra mati, kar je utemeljeno v profesionalizaciji materinstva (Komter 1987) s standardi, kvalitetami in zahtevami, vse v prid otroku in njegovi dobrobiti. Slednje se s fenomenom protektivnega otroštva še intenzivira. Medtem ko Knijn (1987) opozarja, da je očetovska avtoriteta glavna prepreka enakovredni delitvi skrbi za otroka med partnerjema. Namreč, očetje so odvisni od mater v pomenu realizacije očetovske identitete prek skrbstvenih praks mater. Tako ženske kot moški namreč internalizirajo idejo, da je za moške treba poskrbeti (v smislu, »kaj si mu pa skuhal«) in kot posledica dominirajoče percepcije odvisnih moških je ta, da ženske partnerje prosijo za pomoč pri skrbstvenih praksah in domačem delu v družinskem življenju. Prek skrbstvenih aktivnosti mater očetje uresničujejo družbeno očetovstvo (Knijn 1987; Wall in Arnold 2007).

4.2.3.1 Vzgoja

Vzgoja postaja nova znanost, otrok pa vse bolj zahteven projekt odgovornega, senzibilnega starševstva (Ule in Kuhar 2003; Beck in Beck-Gernsheim 2006). Odnosi odvisnosti otrok od staršev se podaljšujejo, kar narekuje prisotnost in sodelovanje staršev, »ki definirajo, skrbijo, svetujejo, upravljajo s sedanjimi in prihodnjimi duševnimi in telesnimi potrebami otroka« (Ule in Kuhar 2003, 59). Hkrati pa nove dimenzije starševstva temeljijo predvsem na preoblikovanem odnosu starš – otrok, ki izhaja iz odnosnih nastavkov in ljubezni do otroka. Skozi vzgojo in odnosne komponente so starši ponovno »predstavljeni« v naslednji generaciji, kar se izraža predvsem v želji po osrečevanju otrok, v vsakdanjih izkušnjah z otroki. Če to velja za starše, še toliko bolj velja za stare starše, kar bom pokazala v nadaljevanju.

Vzgoja otrok je področje, kjer sta v okviru protektivnega otroštva partnerja aktivno vključena v vzgojo in se o tem pogovarjata ter sprejemata skupne odločitve. V intervjujih je le v dveh primerih ženska prevzela celotno vzgojo.⁵¹ Vzgoja otrok je področje, kjer se partnerja dogovarjata in kot lahko ugotovim na podlagi intervjujev, se je večina uskladila oz. poenotila pred otroci. To je hkrati tudi edino področje, kjer sem zasledila, da se partnerja dogovarjata, razmišljata in sodelujeta, poleg seveda usklajevanja poklicnega in družinskega dela, kjer gre predvsem za koordinacijo zaposlenih staršev v odnosu do otrok in zadovoljevanja otrokovih potreb. Tako ženske kot moški zatrjujejo, da poskušajo pred otrokom nastopati usklajeno, da drug drugemu ne bi rušili avtoritete in da otrok ne dobi 'zmedene' vzgoje, pri čemer pa ni nujno, da se strinjata glede odločitve enega ali drugega v dani situaciji, vendar je dogovor vzajemna partnerska podpora. Ena izmed možnih strategij, ki jo uporabljajo nekateri intervjuvani starši, hitrega, ad hoc usklajevanja med partnerjema v dani situaciji, je tudi kratek posvet pred otrokom v tujem jeziku, kar kot strategija partnerskega usklajevanja lahko deluje le kratkoročno.

Vzgoja je pomemben starševski segment skrbi za otroka. Starši ji pripisujejo veliko vlogo, zato naj bi tudi potekala brezhibno oz. naj bi bila, kolikor je le mogoče, popolna. Hkrati pa je vzgoja tudi

⁵¹ Vzgojo je težko ločevati od skrbstvenih praks za otroke, saj jo te vključujejo.

poligon moči odločanja glede otrokove dobrobiti tako med partnerjema kot v odnosu med starši in otroki, ki je asimetričen odnos.

Drugače pa oba isto delava, ker to je pa pač eden, ja to je pa ena redkih stvari, ki sva se jo prav zmenila, je pa to, da si ne bova nikoli spodbijala avtoritete pred otrokom. Se pravi, če jo kdorkoli nakrega, pa se drugemu to zdi preveč, premalo, prenarobe, karkoli, tega ne bo nikoli pokazal, ampak bo stal za partnerjem, pač za drugim. Ampak potem pa, ko otroka ne bo zraven, bo pa to povedal, da to je bilo pa preveč, narobe, zgrešeno (Saša, 31).

Kar se tiče osnovnih prijemov sva si na jasnem, kar se tiče vztrajnosti, teh vzgojnih tipičnih primerov pri prepovedih in kaznih sva precej usklajena, čeprav so očetje pri hčerkah tisti šibki člen, ko na koncu malo popuščaš (smeh – op. Ž. H.) Pogovarjava se o tem sproti, potem morava včasih malo po angleško se kaj zmenit (smeh – op. Ž. H.), paziva pa, da je osnovna strategija ista (Sandi, 33).

Le v enem od intervjuvanih primerov, se je izkazalo, da se partnerja med seboj ne usklajujeta oz. da pred otrokom nista enotna, kar tudi med njima povzroča konflikte. Kot ugotavlja Jernej (37) tudi pri vzgoji igra pomembno vlogo spol starša kot tudi spol otroka (očetje in popustljivost hčerkam), pri čemer je ločnica ravno materinstvo, ki ga povezuje s čustvi, posebno naturalizirana vez z otrokom. Ravno t. i. manipulacija otrok se na eni strani napaja iz ideologije materinstva, na drugi strani pa iz specifičnega odnosa oče – hči, kjer je oče kot moški bolj popustljiv in ustrežljiv zlasti do hčera.

V obeh primerih, kjer je partnerka prevzela vzgojo, je to vezano na njun poklic (psihologinja, učiteljica), kar je botrovalo temu, da partnerja prevzemata manjši delež oz. da ravnata po partnerkinih navodilih. Hkrati pa je s tem pogojena tudi samorefleksija in zavedanje o tem, da se otrok potem večkrat obrača na mater oz. se obrne na očeta takrat, kadar mati fizično ni prisotna. Ženske prevzamejo to vlogo nase, kar je zopet povezano z ideologijo materinstva in odgovornosti, ki predispozicionira prakse materinjenja. Poleg tega pa je kompetentnost matere, ki je dojeta kot naravna veščina žensk, v teh dveh primerih dopolnjena z izobrazbo, kar utrdi družbeno kompetentnost žensk pri vzgoji otrok.

/.../ jaz se z vzgojo zelo velik ukvarjam zaradi poklicnih interesov in osebnih. /.../ Jaz težim, kaj je treba pa tako. Tudi možu, kaj naj ne dela. Se mi zdi, da mi on to kar sledi. Pa ne tako sledi, da bi bil podrejen. Sploh ne. Nekako sva se zmenila, da je pač to moje področje, kjer bom jaz, kaj povedala in se bo upoštevalo verjetno malo bolj moje mnenje. /.../ Tudi on kdaj reče, da mu kaj ni všeč (Simona, 30).

/.../ jaz sebe jemljem kot glavni vzgojitelj v hiši. Ker že mož tako jemlje, da vzgoja je tista, ki je moja, in šola je tista, ki moram jaz, pa tudi na govorilne ure. Pa čeprav gre tudi on in se trudi in tudi velikokrat, ko mene ni, to je kar dostikrat, dvakrat na teden me sigurno ni, mora on poskrbeti. Sem kar dosti odsotna. In on poskrbi. Ampak, ker že jaz tako nehote skrbim, "a je prav, pa so naredili nalogo". Ker sebe vidim, da moram jaz biti tista, pa čeprav to ni v redu. To sploh ni prav. Ravno tako on poskrbi. Samo to je, že otroci so navajeni. "Ja, pa zakaj nisi očetu povedal?", pa mi pove zvečer ob desetih "mama, jutri pa moram nesti, kaj jaz vem nekaj iz interneta". Pa to jih jaz navajam, to je moja napaka /.../ (Marjeta, 40).

4.2.3.2 Varstvo

V statističnih podatkih o deležu otrok, ki so vključeni v institucionalno dnevno varstvo v Sloveniji, se pokaže bistvena razlika v starosti otrok. V starosti do treh let je bilo v letu 2008/2009 v vrtcih skoraj polovica vseh otrok (49 %), kar je v primerjavi z letom 2007/8 za 18,4 % več. Tudi delež otrok v obdobju od treh let se povečuje. Pri starosti petih let je v vrtce vključenih 90 % otrok (Statistični urad RS 2009a).⁵² Razlike pri vključenosti otrok v institucionalno otroško varstvo glede na njihovo starost pokaže tudi raziskava Starši med delom in družino (Kanjuo Mrčela in Černigoj Sadar 2004). Najpogostejši obliki varstva otrok v starosti od enega do treh let sta institucionalno otroško varstvo in neformalno varstvo (stari starši, plačane varuške), medtem ko pri otrocih od treh let dalje prevladujejo institucionalne oblike varstva (Kanjuo Mrčela in Černigoj Sadar 2004, 23–24). Velike razlike v vključevanju otrok v sistem predšolskega varstva so med urbanim in ruralnim okoljem. V mestih, kot sta Ljubljana in Maribor, vrtce uporablja 58 % staršev, na podeželju pa 40 %. Starši in stari starši predstavljajo pomembne akterje in akterke rednega, dnevnega varstva otrok zlasti pri kmečkem prebivalstvu. V popoldansko neformalno varstvo otrok so najbolj vključene ženske ter stari starši, zlasti babice. Stari starši tudi najpogosteje varujejo v popoldanskem času otroke samskih staršev in staršev, ki se še šolajo (dijaki, dijakinje, študenti in študentke) (Kanjuo Mrčela in Černigoj Sadar 2004, 25).

Izmed 36 intervjuvanih staršev, od tega 14 parov, potekajo dnevna varstva otrok v različnih oblikah in kombinacijah posameznih akterjev oz. akterk. Otroci so večinoma v vrtcu oz. če je otrok več, je starejši otrok ponavadi v vrtcu, mlajši pa je v varstvu pri starih starših ali pri plačani varuški do drugega ali tretjega leta starosti. Sledi varstvo pri starih starših, ki poteka bodisi pri njih doma bodisi na domu otroka ter varstvo plačane varuške. Slednje se prav tako pojavlja v dveh oblikah, ali poteka na domu otroka ali pa pri varuški doma, ki ima organizirano dnevno varstvo za majhno skupino otrok. V dveh primerih pa sta starejša otroka že v osnovni šoli.

⁵² Znatno povečanje deleža otrok v vrtce v prvi starostni skupini v primerjavi z 2007/2008 je 18,4 % in v drugi starostni skupini se je delež otrok v vrtcih povečal za 3,5 % (Statistični urad RS 2009a). Treba bi bilo preveriti, kaj so vzroki povečanja deleža otrok v prvi starostni skupini in kakšen je vpliv ukrepa, ki je prišel v veljavo s 1. 9. 2008, in sicer da država zagotavlja sredstva za sofinanciranje plačila vrtca za starše, ki imajo v vrtec vključenih več otrok.

Zelo pogoste pa so kombinacije med posameznimi akterji in akterkami dnevnega varstva otrok. Pri odločanju o varstvu otrok se starši odločajo med možnostmi, ki jih imajo v razmerju do moralne odgovornosti, kar rezultira v najboljši rešitvi za dobrobit otroka v dani situaciji. Če partner ne prevzame varstva bodisi dnevnega bodisi popoldanskega, je pogosto najprej izbira starih staršev in nato plačane varuške. Pri izbiri neformalne mreže babic in dedkov niso odvisne zgolj od fizične dostopnosti, temveč tudi odnosne in čustvene relacije. Konteksti posameznih zgodb so različni. K odločitvi staršev za varovanje otrok pri starih starših pogosto temelji na dejstvu, da živijo v isti hiši, da so v dobrih odnosih in v tem, da vrtec ni usklajen z delovnikom staršev. Varuška postane najboljša rešitev, če ni možnosti starih staršev, ker pride na dom in otrok lahko ostane v svojem okolju. Poleg tega so popularna tudi zasebna varstva v majhni skupini otrok.

Pogoste kombinacije so :

- stari starši in varuška/varuh

Zdaj od januarja imamo pa varuško, eno punco, ki prihaja, ima popoldne pač šolo in gre. Popoldne zdaj pride tašča, ker je bližje, če bi rabila kaj ali da imam popoldne kakšno obveznost, pa da partnerja še ni (Teja, 30).

- stari starši in vrtec

/.../ so moji starši odspodaj, zdaj sta že toliko velika, da lahko gresta spat; mislim, so v isti hiši, ni problema. Če ne, imam tudi taščo in tasta, tako da res zaenkrat ni problema. /.../ Ja, in tašča je tudi varovala ta malo, do treh let ni hodila v vrtec. Do tretjega leta, potem pa je že dobro da gre. /.../ ta mali, mislim, zdaj ta večji, je šel z enim letom v jaslice in takrat je bil zelo bolan, no, kar dosti. Je bil dvakrat v bolnici in potem smo ga mogli izpisat. Ja je bilo kar /.../ Zato smo rekli, tamala, če je možnost, da je boljše, da je še malo doma (Vanja, 36).

- vrtec in varuška/varuh

/.../ tako smo se odločil, ker je šla glih tisto leto v pokoj mami, septembra je šla v pokoj in tudi septembra je bila hči 1 leto stara in se nam je tako pokrilo, da je bila še 1 leto pri njej. /.../ Takrat smo, to je bilo še z bivšim partnerjem, smo tudi živeli v istem bloku z babi, tako da smo bile, ona v pritličju, jaz pa v prvem nadstropju /.../ takrat je bilo dejansko tako, da je bila v bistvu hči pri babici, zjutraj, ko sem šla v službo, smo imel recimo baby-phone, sem šla, in ko je babi slišala, jo je šla gor iskat /.../ Tako kot v hiši je bilo. In ko sem prišla, sem tam pojedla kosilo in sem šla. Sem vzela hči in sva šli domov, tako da to je bila res, ne vem, skor 100 % pomoč. In v smislu kosil in čuvanja hčere /.../ (Miša, 29).

Babica mirka, moževa mama, je v pokoju, ker v vrtec jih ne morem dati, ker pridem prepozno domov. Bi potem rabila še enega, da jih hodi iskat, jaz ob petih zjutraj vstanem, jo pustim v

Kranju in grem potem na vlak, potem nazaj sem pa majhen pred peto, vrtec se pa zapre ob štirih tukaj, mogoče eni še prej /.../ tudi kosilo ima tam pri njej (Lana, 30).

V intervjujih je izrazit trend vključevanja otrok v institucionalne oblike varstva, ko otrok dopolne dve ali tri leta, pred tem pa je v varstvu starih starših ali v zasebnem varstvu. Na podlagi razmišljanj intervjuvanih žensk in moških lahko izluščim štiri najpogostejše razloge, zakaj otroka vpišejo v vrtec pri dveh ali treh letih. Prvič, predstave o psihološkem razvoju otroka, kjer je navezanost na mater in domače okolje zlasti v prvih dveh letih relevantna za otrokov razvoj, kar omogoča pri dveletnih otrocih tudi odcepitev od bližnjega drugega, tj. matere. Drugič, zdravstveni razlog, ki predpostavlja razvoj otrokovega imunskega sistema, ki se v prvih letih razvija in krepi in kjer so najbolj izpostavljeni predvsem 'vrtčevski otroci', kar nekateri starši utemeljujejo tudi v smislu krepitve odpornosti (torej, na eni strani zaščita otrok, na drugi strani pa vrtec kot kraj, kjer se otrokov imunski sistem krepi zaradi bolezni). Tretjič, institucionalni razlogi, kot sta nezadostno število mest v vrtcih in neusklajen delovni čas obratovanja vrtcev z delavniki zaposlenih staršev, zlasti tistih, ki se vozijo na delo iz manjših krajev in podeželja v večje kraje in mesta, otrok pa je ponavadi v vrtcu v kraju bivanja. Četrtrič, fizična in emotivna bližina ter pripravljenost starih staršev, da prevzamejo otroka v dnevno varstvo. In petič, finančni vidik neplačanega varstva, ki sicer kot razlog za varstvo otrok pri starih starših ni bil neposredno naveden, vendar je bil prisoten v zgodbah staršev, v zavedanju, da brezplačno varstvo pomeni določen prihranek v družinskem proračunu.

V primeru, da otroka varujejo stari starši, tu je predvsem odvisno, ali varstvo poteka pri starih starših ali pri otroku doma, je pogosta podpora in pomoč starih staršev tudi pri gospodinjskih opravilih, zlasti pri kuhanju. Slednje je opaziti ne glede na kraj varovanja otroka. To pomeni, da stari starši, pogosteje je to babica, ki varuje vnuka/vnukinjo, skuha tudi še za starše in ko pridejo starši po otroka, dobijo poleg varstva tudi kosilo. Če varovanje otrok poteka na domu otroka, pa babice pogosto kombinirajo varovanje vnuka oz. vnukinje z gospodinjskimi opravili, kar vključuje zlasti kuhanje, pomivanje posode in pospravljanje. Slednje je precepirano kot integralni del skrbstvenih praks babic – nega in skrb kot temeljna elementa materinstva, ki je del identitete žensk. Tudi prakse starostarševanja (angl. grandparenting) so spolno obeležene, kjer je v skrbstvene aktivnosti vključeno tudi gospodinjenje.

Nama tukaj ogromno pomaga babica, mama od Nike in to je zelo dobro, če ti nekdo takole pomaga, da ko ti prideš domov, da je že skuhano kosilo, da so otroci previti in veseli /.../ Ja, skuha kosilo, res, tudi pospravi veliko stvari. V bistvu ima to, midva ji nič ne rečeva, v bistvu midva vse narediva, da bi ona imela čim manj dela, v bistvu Nika to naredi, da že zvečer počisti, da mami ni treba zjutraj takoj, ko pride, pa pospravljat za nama. V bistvu zdaj ona pride v čisto normalno hišo noter, nič razmetano in naredi tisti del, ki ga ona hoče narediti. Se pravi, skuha kosilo, pospravi tisto, kar je treba, torej posodo, ostalo pa z otroki, previt, preoblečt pa take stvari, grejo ven (Rok, 31).

Tudi pri popoldanskih, večernih in vikend varstvih, med intervjuvanimi starši, prevladuje pomoč ožje sorodstvene mreže (stari starši, sestre), sledi mreža prijateljic in plačano varstvo. Tako kot pri dnevnih tudi v primeru popoldanskih, večernih ali vikend varstvih, so odločitve staršev, kam dati otroka v varstvo, predvsem utemeljene na konkretni situaciji in možnostih, pri čemer prevladuje možnost in zaželenost varstva pri starih starših. Možnost varstva otroka pri sosedih ni omenjal nihče od intervjuvanih staršev.

Pogosto partnerkina sestra, za kakšno večerno varianto, kadar greva na kakšno pijačo ali v kino, nekako do polnoči, v tem primeru se včasih njena sestra žrtvuje in pride sem kakor kaj prebrati, če ne zakinka (smeh – op. Ž.H.), moja mama, tudi kdaj, saj čisto blizu živi, tudi kdaj pride, kadar sem na poti jaz, pride za urico do dve v poznem popoldanskem času, ko ima Ula obveznosti. Za čez noč jo pa puščava pri partnerkinih starših, ne glih cel vikend, ampak s petka na soboto ali pa s sobote na nedeljo, ali pri Ulini sestri (Sandi, 33).

Prosiva ene ali druge stare starše, občasno tudi moževo sestro, moja sestra je pa tako predaleč, izjemoma, mislim, da ene dvakrat, trikrat pa je prišla ena sosedka, ena mlajša, najstnica (Nataša, 31).

Tudi v primeru nočnega varstva sta bili izpostavljeni predvsem možnost varstva pri starih starših in pa prijateljska mreža. Neformalna mreža prijateljic ilustrira ambivalentnost starostarševanja v primeru varstva otrok, kjer pogosto trčita koordinacija in vzgoja staršev in starih staršev. Poleg tega varstvo v okviru prijateljske mreže lahko vključuje tudi vrstniško druženje za otroka, kar v primeru vse bolj popularnih nočnih varstev pomeni še poseben dogodek za otroka, da prespi pri sovrstnikih ali sovrstnicah.

Imamo prijateljice, ki imajo otroke in so v nekih primerljivih letih in si nekako skočimo na pomoč, da ne obremenjujemo babic, ker je treba silno veliko logistike za usklajevanje datumov z babicami, tako da če rabim varstvo na kratki rok, so prijateljice bolj zanesljive. Pokličeš, pripelješ, otrok ima družbo, ona skrbi samo za enega ali za oba ali tam prespi, kakorkoli, in otroku narediš zabavo, tako da tretja oseba bi bile lahko prijateljice. Ker pet prijateljic nas je rodilo pet punčk v razliki en mesec /.../ Ja, večerna, zdaj je zelo moderno, da prespijo, to imajo zelo rade, da se hihitajo v postelji in tako, to je super in fajn. Lahko so tudi

samo popoldanska, pripelješ za par uric in ti skočiš narediti stvari, ki jih moraš. Pa da niso plačljive, ker varstva so precej draga, pet evrov na uro in če bi jih skoz praticiral, moraš imeti visok standard (Špela, 31).

Neformalno varstvo starih staršev in prijateljske mreže pa imajo še eno značilnost, ki jo zasledim skozi vse intervjuje; to je brezplačno varstvo. V intervjujih me je namreč zanimalo, ali starši plačujejo za varovanje otrok, ki ga opravljajo bodisi njihovi ali partnerjevi/partnerkini starši bodisi druge ženske sorodnice, s čimer sem preverjala vprašanje relacije 'dela iz ljubezni' in storitve. Vsakodnevna in občasna varstva otrok pri starih starših niso plačana v obliki denarja, vendar je zahvala za pomoč pogosto v obliki različnih daril (npr. povabilo na kosilo, darila) ali pa v obliki delitve stroškov v primeru bivanja v isti hiši.

/.../ Nič ne plačam, sem pa kupila za božič malo večja darila (Manca, 30).

Ah ne, lepo vas prosim (smeh, op. Ž. H.), kakšno nedeljo na kosilo povabimo (Marcel, 36).

Ne. Zmenjeni smo tako, da dava za kakšno položnico, za hčerko pa ni treba, kar se tiče hrane vse naštimava, za varstvo pa ni treba nič. Smo zmenjeni, da za odvoz stvari in vodo damo vsak pol (Petra, 25).

/.../ v bistvu ta zadeva nama velik denarja prišpara. Babi je tu zaradi lastnega veselja, midva to tudi veva, da je ona zato tukaj in vsake toliko časa probava eno stvar narest, da ji malo povrneva ali ji kakšno stvar kupiva. Zdaj recimo, sva ji masažo obljubila /.../ (Rok, 31).

Namreč, če skrbstvene prakse, v tem primeru varovanje otrok, opravlja nekdo iz sorodniške mreže, se razume kot 'delo iz ljubezni', ki ni plačljivo v denarju, ker je vezano na bližino, čustva in povezanost določene skupine ljudi, na pričakovanja in odgovornosti, zavezanosti drug do drugega. Neplačano varstvo vnukov in vnukinj je lahko tudi ena od specifičnih značilnosti medgeneracijske relokacije skrbi, kjer na eni strani starši čutijo odgovornost do svojih staršev, ki so skrbeli za njih, in na drugi strani pričakovanja starih staršev, da bodo otroci enkrat poskrbeli za njih, bodisi v obliki fizične pomoči in nege bodisi v obliki čustvene opore. Hkrati pa tudi plačano skrbstveno delo nikoli ni zgolj tržna storitev, ampak vedno tudi 'delo iz ljubezni', kar bom podrobneje obravnavala pri plačnem neformalnem varstvu otrok.

Lahko pa ista praksa postane plačana aktivnost oz. storitev, če jo opravljajo tretje osebe (npr. varuška, varuh, sosed) ali če jo opravljajo osebe iz širše sorodstvene mreže. V spodnjem primeru gre za primer plačevanja za popoldansko varovanje otrok s strani sestrične, ki je študentka intervjuvane osebe in kjer Mitja (30) pojasnjuje svojo percepcijo varovanja kot tržne storitve, in ne

kot samo 'delo iz ljubezni', ki ga opravlja ženska sorodnica. Ob tem, da denar v tem primeru nastopa kot neke vrste nagrada, kar ji kot študentki pride prav, pri čemer se za stare starše predpostavlja, da potrebujejo druge vrste nagrad, kot so darila, kosila, skupni izleti ipd. Hkrati pa Mitja (30) izrazi, da glede na to, da sta babici pokojni, se morata s partnerko obrniti na druge ženske sorodnice, medtem ko dedka pomagata v glavnem s tem, da gresta po otroka v vrtec. Slednje zopet ilustrira varovanje otrok s strani sorodstvene mreže kot spolno obeležene prakse, ki jo v večini opravljajo ženske sorodnice.

Babice nimamo, ker sva oba brez mam, očeta sta leva (smeh – op. Ž.H.), nista glih za /.../, sem pa tja za jih pripeljat iz vrtca pa kaj takega, kaj dosti več pa ne. Za dlje časa popaziti imam pa, imam pa dve sestrični, ki sta pa zelo, sta se zelo, zelo sta se ujela z njimi /.../ Plačava. /.../ zdaj včasih je štiri ure ali pa tudi cel dan. No čist pač kot storitev, ni usluga (Mitja, 30).

4.2.4 Partnerska razmerja in skrb⁵³

Hochschild (1997, 197–198) izpostavi, da je pomanjkanje časa po rojstvu otroka, pomanjkanje časa za partnerski odnos na račun čistoče in standardov urejenosti doma ter na račun emocionalnih potreb otroka. Partnerski odnos se spremeni z otrokom, kar izpostavi večina intervjuvanih staršev, zlasti so spremembe očitne v preživljanju prostega časa. Namreč, partnerski prosti čas, kot so večerni izhodi, je zapostavljen in transformiran v družinski prosti čas in v individualni prosti čas. Zapostavljanje partnerskega prostega časa je lahko podrejeno otroku tudi kot posledica otrokovih zdravstvenih težav, vendar tega specifičnega konteksta nisem obravnavala. Nekateri starši izpostavljajo, da jih pravzaprav nič ne moti, ker že nekaj časa nikjer niso bili skupaj, saj so preveč utrujeni in njihove prioritete so trenutno pri otroku. Kar vodi v transformacijo družinskega časa in podrejanje skupnega prostega časa otrokovim potrebam in željam, zlasti ko je otrok še majhen, starši pa ali nimajo možnosti ali ne želijo otroka pustiti v varstvu starih staršev, plačanih varuš in varuhov ali pa nimajo zaupanja, da bi pustili otroke v varstvu. Vse skupaj pa je podkrepljeno z občutkom visoke odgovornosti do otroka, starševske dolžnosti, da poskrbijo za otroka, ne glede na svoje želje in preference oziroma preference staršev postanejo podrejene otroku/otrokom. Na tej točki sovpadata fenomena protektivnega otroštva in odgovornega starševstva na račun

⁵³ Skrb v partnerskih odnosih obravnavam zgolj na primeru skupnega preživljanja prostega časa v kontekstu družine, ne pa tudi na primeru čustvene opore, svetovanja, tolažbe med partnerjema.

partnerskega odnosa. Na eni strani je izrazita percepcija individualizacije starševske skrbi (zlasti materinske odgovornosti, obveznosti do otroka), kar na drugi strani rezultira v pomanjkanju zaupanja v zunanje okvire možnosti, kot je plačano neformalno varstvo (da otroka varuje, vsaj na začetku, neznana oseba), in percepciji omejenih možnosti izbire neformalne socialne mreže, zlasti starih staršev in prijateljev, v kolikor imajo otroke približno iste starosti (vzajemnost pri varstvu otrok). V neformalni socialni mreži vloga sosedov kot potencialnih akterk in akterjev varstva otrok v intervjujih ni bila izpostavljena.

Nekako sva tudi midva bolj družinska, bi rekla, ne toliko zapečarska, ampak družinska. Tako da vse, kar delamo, delamo skupaj. Zvečer sva se pa pač odrekla vsem tem stvarim, ki ti pripadajo, dokler nimaš otrok oz. si jih lahko čisto svobodno zmišljuješ. Tako da najin dan oz. druženje se konča tam ob osmih zvečer, ko gre Tara spat. In da bi prav skupaj šla kam, odkar se je rodila, še nisva šla. Sva pa vmes posebej, vsak je šel ene trikrat, trikrat jaz, pa trikrat on ob večerih ven v enem letu pa pol. Ampak jaz nisem zaradi tega nič prikrajšana, tudi Tine se ni nič pritožil ali pa bilo videt, da mu to manjka. Pač, kar se da stlačit čez popoldne pa čez vikende ja, drugače pa ne. Je pa tudi tako, da mogoče sem jaz dost nezaupljiva, pa jo zaupam samo samo svojim staršem, recimo. /.../ Pa tudi to nočem izrabljat, ker vseeno je moj otrok, pa da je moja dolžnost, da skrbim, da vzgajam, pač ima svojo ceno in to je ena izmed tega (Maca, 31).

Ne, ne hodiha nikamor, da bi tako prosila varuško ali babi, tudi v kino ne. Pa ne zaradi tega, da ne bi hotela, ampak je Nika zvečer fejest zmatrana, meni je pa tudi čist fajn bit doma (Rok, 31).

Z otroki se partnerski čas reorganizira in je zreduciran na večere in vikende ob tem, da je nujno zagotoviti varstvo otrok. V primerih intervjujev se pokaže, da starši najraje prepustijo otroke v varstvo svojim staršem ali staršem partnerja oz. partnerke zaradi zaupanja. Tisti, ki otroke pustijo pri svojih ali partnerjevih oz. partnerkinih starših, poudarjajo, da to ne želijo prevečkrat izkoristiti, ali kot pravi ena izmed intervjuvank, to so »bonusi«, ki jih racionalno izrabljajo za skupne proste večere. Zdi se, da se percepirani razlogi za varstvo otrok nekako delijo na nujne potrebe po varstvu (npr. zaradi bolezni, službenih obveznosti) in na manj nujne potrebe (npr. večerni prosti čas kot 'luksuz' zaposlenih staršev).

Ja, ja, seveda, si še vseeno vzamem prosti čas, samo je omejen na večere, ko gre spat, po 21. uri, ali pa če si vzamem popoldne, to pomeni, ali da grem tečt za eno uro ali da grem na aikido, ki ga imam potem ob sedmih, kaj takega je ob popoldnevih. /.../ trdila se, da bi ohranila to še vedno, da skupaj, tako da če je kakšen žur, če sva povabljeni na en žur, bova vedno dala tamalo prespat k mojim /.../ Če bi jaz rada videla kakšen film, bom vedno poklicala prijateljico ali prijatelja, ne bom Sandiju rekla, ker se mi zdi škoda varstva za to, te

bonuse, ko si misliš, a je to vredno, da daš otroka prespat k babici, a rajši izkoristim ta bonus za kdaj drugič. Tako si prekalkuliraš in potem ti kino, no, kino lahko midva tudi doma gledava, ali pa greš v kino s kom drugim, prej bi šla skupaj. Kakšne takšne stvari grem potem večkrat sama, ali pa ko hodi na drinke, je itak prej tudi Sandi, gre s kakšno moško družbo ven ali pa da grem jaz s kolegico na drink, malo čekat, sva tudi prej šla, vsak posebej. Žurat pa, če je kakšen žur, da sva povabljena, da se gre ven pa greva skupaj (Ula, 30).

Z otroki se partnerski prosti čas transformira v individualni prosti čas. To pomeni, da partnerja najbolj pogosto poskušata prosti čas urediti tako, da je eden od njiju doma, medtem ko gre drugi na rekreacijo ali katero drugo prostočasno aktivnost. Če gresta skupaj, potem je potrebna organizacija varstva, kjer se glede na individualne možnosti odločajo ali za neformalno socialno mrežo, zlasti stare starše ali plačano neformalno varstvo.

Ja, športne rekreacije imamo tako narejene, da kadar grem jaz, on čuva, in kadar gre on, jaz čuvam. Za to ne kličevaruške. Sva si pač tako razdelila. Kadar pa imava kaj skupaj, potem imava ali varuško, to je eno punco, ki jo pokliče in ji plačava, ali pa, zdaj je prišel moj brat čuvat, ko sva šla v gledališče, je prišel sem in bil z njima tri ure. Več ali manj pa se izogibava takim situacijam, pač poskušava tako narediti, da je eden od naju doma (Nika, 32).

Sicer se pa izmenjujeva, izmenično pa hodi ven zvečer vsak na svojo rekreacijo. En gre, drug pa čuva, to pa hodi (Teja, 30).

V intervjujih pa se je s pojmovanjem o redukciji individualnega prostega časa pojavila tudi percepcija o redukciji neformalnih prijateljskih veze. Individualizacija v zasebni sferi deluje tudi v smeri spreminjanja družbenih vezi in odnosov, zlasti intenzifikacije in intimizacije partnerskih, starševskih odnosov ter krčenje prijateljskih, sosedskih odnosov. Privatizacija družinskega časa in družinskega življenja ter intimizacija partnerskih in starševskih odnosov rezultira v krčenju prijateljske mreže, kar so izpostavljali predvsem intervjuvani moški. Medtem ko intervjuvane ženske izpostavljajo, da se je z otroki neformalno druženje sicer spremenilo v kombinirano druženje s prijateljicami in prijatelji, ki imajo prav tako otroke, z njihovimi otroki. Kar prav tako kaže na redukcijo individualnega prostega časa in transformacijo v družinski prosti čas.

Včasih so bili prijatelji, samo čedalje manj. Zaradi pomanjkanja časa in tega sodobnega življenja se čedalje manj videvamo in je čisto drugače. Včasih si rekel, nekaj bom delal doma, pridite. Zdaj si tega ne moreš privoščiti, ker še tisto soboto, ko bo prijatelj doma, bo še meni pomagal, tega se izogibamo oziroma podzavestno skušamo ne delati tega (Borut, 40).

Če strnem, relokacija skrbi med spoloma se v domači sferi odvija v različni vsebinski in časovni intenziteti. Na primeru domačega dela sem pokazala, da se relokacija ne odvija v smeri simetrične

delitve teh del med spoloma, temveč ostaja v asimetričnih okvirih. Trend moških kot pomočnikov in podpornikov partnerkam pri opravljanju 'umazanih del' je izrazit, kot sem lahko ugotovila na podlagi intervjujev. Medtem ko je pri skrbi za otroke opaziti relokacijo med spoloma, ki se odvija predvsem na emotivni povezanosti in odnosu z otrokom. Novi očetje so tako pridobili predvsem na čustvenem področju v odnosu do otroka, medtem ko je relokacija skrbstvenega dela, zlasti nege in manj prijetnih skrbi, med partnerjema še vedno zelo počasen proces.

4.3 MEDGENERACIJSKA RELOKACIJA SKRBI – INTERSEKCIJA SPOLA IN STAROSTI

4.3.1 Trendi starostarševanja

Neformalne socialne mreže predstavljajo vir pomoči in opore posameznikom in posameznicam, kjer gre za neinstitucionalno oporo, utemeljeno na odnosih v družini in širši sorodstveni in prijateljski mreži. Neplačana pomoč se odvija v zasebni sferi, pri čemer ne gre spregledati ekonomskih stroškov, ki vključujejo hrano, prevoz in različne oblike dela (npr. nega starejših, varstvo otrok ipd.) (Dremelj 2004). Finch in Mason (1993) sta v študiji o neformalni opori med odraslimi sorodniki in sorodnicami prišli do dveh pomembnih ugotovitev. Prvič, dolžnosti in obveznosti do bližnjih drugih izhajajo iz normativne zavezanosti, kjer ima distributivna pravičnost pomembno mesto, kar je mogoče interpretirati z odnosi moči. Drugič, dolžnosti in odgovornosti žensk kot primarnih skrbnic in negovalk so večje v primerjavi z moškimi pri sorodniškem delu, zlasti pri vsakdanjih praktičnih pomočeh. Slednje igra pomembno vlogo v primeru skrbi starih staršev pri varstvu vnukov in vnukinj ter skrbi odraslih otrok, vnukov ter vnukinj za ostarele stare starše. Starostarševanje je pojem, ki obravnava skrbstvene prakse in odnose med starimi starši in vnuki ter vnukinjami. Raziskovalno gledano je novo področje (Mueller in druge 2002), ki vključuje različne teme, kot so starostarševanje kot nadomestno starševstvo, vloga starih staršev v enostarševskih družinah, vzgoja vnukov in vnukinj ter odnosi med njimi itn. Neformalna podporna mreža starih staršev predstavlja pomemben vir opore tako materialne, finančne, čustvene kot tudi skrbstvene tako v dvostarševskih kot enostarševskih družinah (Williams 2005). Skrbstvene opore

neformalne socialne mreže, pri čemer se osredotočam na stare starše, obravnavam na primeru varstva vnukov in vnukinj.

Pri varstvu opazam dva prevladujoča trenda, kjer večina starih staršev prevzame varstvo vnukov in vnukinj do njihovega drugega ali tretjega leta starosti, manjšina pa do vstopa v osnovno šolo, pri čemer večjih razlik med ruralnim in urbanim okoljem intervjuvanih nisem zaznala, tudi zaradi majhnega vzorca. Medtem ko v raziskavi Starši med delom in družino Kanjuo Mrčela in Černigoj Sadar (2004) ugotavljata, da v urbanih okoljih, kot sta Ljubljana in Maribor, starši največ uporabljajo vrtce za redno varstvo otrok, najmanj pa na podeželju. Stari starši in starši so pomembni akterji in akterke rednega dnevnega varstva otrok zlasti pri kmečkem prebivalstvu (Kanjuo Mrčela in Černigoj Sadar 2004, 22).

V šolskem letu 2008/2009 je bilo v programe predšolske vzgoje vključenih 65.966 otrok, kar predstavlja 70 % vseh otrok.⁵⁴ 7.799 otrok, starih eno leto, je bilo vpisanih v vrtec v šolskem letu 2008/2009, kar predstavlja 39 % otrok ustrezne starosti vpisanih v programe predšolske vzgoje. V prvem starostnem obdobju, ki zajema otroke od enega do treh let, je bilo vključenih 49 % otrok. Medtem ko se delež otrok v drugem starostnem obdobju, ki vključuje otroke od treh do šestih let, zviša na 84 % (Statistični urad 2009a). Podatki pokažejo na razvejano obliko varstva otrok, zlasti v starostnem obdobju do treh let. Namreč, pogosti razlogi za vključitev otrok v vrtce temelji na psiholoških in zdravstvenih razlogih, kar je tudi izrazita pozicija v smislu, kaj je dobro za otroka in kaj ne, tako s strani intervjuvanih staršev kot tudi starih staršev. Pogosto prepričanje je, da za otroka ni dobro, da gre pred tretjim letom starosti v vrtec iz različnih že navedenih razlogov, kot so zaradi odpornosti imunskega sistema in možnosti nalezljivih bolezni, kot zaradi razloga, da je otrok takrat že večji in je sposoben verbalno komunicirati, da lahko pove, kaj želi in da takrat ne potrebuje več toliko nege (npr. previjanje). Hkrati pa po tretjem letu starosti stari starši izpostavljajo potrebo po vključitvi otrok v vrtec zaradi druženja s sovrstniki in sovrstnicami kot pomembno psihološko in socializacijsko osnovo njihovega razvoja.

⁵⁴ V primerjavi s šolskim letom 2007/2008 se je povečal delež otrok, vključenih v institucionalno otroško varstvo (Statistični urad 2008b, 2009a). Barcelonski cilji iz l. 2002, ki naj bi bili doseženi do l. 2010, ciljajo na naslednjo vključenost v institucionalno otroško varstvo: 33 % delež otrok do treh let in 90 % delež otrok od treh let do vstopa v šolo. Prvi cilj je Slovenija že dosegla (Statistični urad 2009a).

Čuvava že osem, mislim, da osem let. Skratka, prvega vnuka potem, ko je šla mamica v službo, sva začela čuvat. In od takrat naprej pa do zdaj so štirje vnuki, drug za drugim, lepo po vrsti. In sva čuvala enega, mislim, vedno vsakega, ki sva ga mela, je bil do tretjega leta starosti v popolni oskrbi, po tretjem letu pa je šel, najprej seveda prvi, v vrtec /.../ in potem ni zdržal dost, da bi bil do štirih. /.../ Smo ga hodil iskat vedno po kosilu, dokler ni šel v šolo, tako da je drug del vedno preživel popoldne po kosilu še doma (Branka, 65).

Če stari starši niso izpostavljali finančnega vidika neformalnega varstva, ki ga nudijo, so pa zato starši, katerih otroci so v dnevnem varstvu pri starih starših, razmišljali tudi o stroških varstva otroka, ki so jim na račun neplačanega varstva, ki ga nudijo stari starši, prihranjeni. Namreč, cena vrtca za otroke do treh let starosti so višji od cen za otroke od treh let naprej. Cene programov v vrtcih se gibljejo v 1. starostnem obdobju med 511,75 in 299,00 evri, povprečna cena programa v 1. starostnem obdobju v vrtcih v Sloveniji je 449,60 evra. V 2. starostnem razredu se cene programov gibljejo med 391,70 evri in 251,57 evri, povprečna cena programa v 2. starostnem razredu je 333,54 evri (občine stroške subvencionirajo; Ministrstvo za šolstvo in šport 2009).

Ko so vnuki in vnukinje že vključeni ali v vrtec ali v osnovno šolo, pa stari starši pomagajo s popoldanskim, večernim in/ali vikend varstvom, vožnjami otrok na popoldanske aktivnosti ipd. K skrbstvenim aktivnostim starostarševanja prištevam tudi skupno preživljanje počitnic, ki predstavljajo zaposlenim staršem dvojce: kratkotrajno intenzifikacijo partnerskega časa in olajšanje finančnega bremena v primerih, da stari starši krijejo stroške za otroka.

/.../ midva včasih kako vnukico ali pa vnuka peljeva kam na kake tečaje ali pa /.../ Krožke pa, pa tako, če je treba kje kaj, če onadva kam gresta, jih imava midva pa, tako. V Laško. Leja hodi v glasbeno, v glasbeno šolo hodi na pevske vaje in klavir igra, Luka ima plezalni tečaj, gasilske vaje, kaj še kaj ima Luka, ja, Leja ima več obveznosti, ker ona ima še tudi gasilsko /.../ (Laura, 53).

Zasledila sem tudi pogost trend deljenega varstva otrok, kjer stari starši (partnerkini in partnerjevi starši) za vnuka oz. vnukinjo skrbijo izmenično, npr. vsak en teden eni ali pa si varstvo razdelijo po dnevih. Varstvo vnukov in vnukinj je mogoče, če stari starši živijo blizu (geografska oddaljenost), če so v dobrih medsebojnih odnosih (odnosna dimenzija) in če stari starši niso več aktivni na trgu dela oz. nimajo drugih obveznosti (zaposlitvena oz. delovna aktivnost). Kot se zdi, je oblika deljenega varstva zelo priljubljena, saj omogoča starim staršem tudi dovolj prostega časa zase, s čimer se pravzaprav pokaže percepcija varovanja otrok kot dela, kot 'nove službe', ki je

prijetna, a tudi obvezujoča in zahteva čas ter odgovornost. Sočasno pa je prisotna etika pravičnosti, ko starši varovanje vnuka oz. vnukinje enakomerno porazdelijo med oboje stare starše, s čimer gradijo medgeneracijske odnose, utemeljene na etiki skrbi in etiki pravičnosti.

/.../ pred 2 in pol leti dobili prvega vnukeca, tako da smo ga potem tudi, smo pristali, da ga čuvamo. Ker je prvi, seveda, smo ga komaj čakali, ga imamo radi, je zelo priden in zdaj ga čuvamo vsaki drugi teden. /.../ En teden je babica v Zagorju, tam, kjer stanujejo, drug teden pa mi. /.../ Ja, tako da smo malo razbremenjeni, eni in drugi (Tatjana, 60).

Varstva v večini intervjuvanih primerov potekajo na domu starih staršev, kar pomeni, da starši zjutraj pripeljejo otroka in ga popoldne ali zvečer pridejo iskat. Otrok ima pri starih starših popolno oskrbo v smislu nege, hrane, igre, počitka in čustvene skrbi (crkljanja), pogosto pa kosilo dobijo tudi starši. Močno prisotna je percepcija starih staršev, zlasti babic, da ob sodobnem intenzivnem, dinamičnem načinu življenja in vse bolj zahtevnih, napornih zaposlitvah primanjkuje časa tudi za osnovno skrb, zlasti za pripravo obrokov, zato s kosilom oskrbijo tudi starše. Izrazita je etika skrbi v smislu odgovornosti mater oz. babic do otrok in vnukov oz. vnukinj.

/.../ ko pride mama iz službe iskat /.../ no, potem pride tam okoli štirih, pol petih ponje. /.../ In normalno. Jaz naredim kosilo in napravim vrček in odnese domov za moža kosilo. /.../ pravzaprav je tako, da on ponavadi tudi najraje pride sem (Karla, 61).

Zdajle pa še skuham ponavadi za mamico pa za očeta, oziroma kdor pač pride. Če vem, da ni ali pa da so imeli tak tempo, tak dnevni red, da ni bilo časa jest, jih vedno kaj počaka (Branka, 65).

Pogosto pripeljejo starši otroke tudi, kadar so bolni; razen v primeru, ko bolezen spremljajo visoka vročina ipd., so mnenja, da takrat otrok potrebuje starše, predvsem mater. V primeru, ko stari starši varujejo bolnega vnuka ali vnukinjo, poudarijo, da tudi na ta način pomagajo svojim odraslim otrokom, da jim ni treba izrabiti bolniškega dopusta.

V intervjujih sem zasledila tudi kombinacijo plačanega in neplačanega varstva, sočasnega varstva vnukov/vnukinj in drugih otrok. Zanimiva je zgodba Dolores, ki je začela z varstvom otrok na domu pred več kot 25 leti, ko je po rojstvu dvojčkov ostala doma in varuje še danes vnuke in vnukinje ter druge otroke. S trga dela je odšla zaradi skrbi in nege dvojčkov in, kot sama pravi, predvsem na pobudo moža, ki je želel, da se posveti otrokom in družini, kar je kmalu dopolnila z varstvom sosedovih otrok in otrok iz bližnje okolice. Prisotna etika skrbi se v pripovedovanju

Dolores (67) kaže tako v prepoznavanju potreb po skrbi, njenem odzivu in zadovoljevanju potreb po varstvu otrok kot v poudarku o moralni zavezanosti k zadovoljevanju potreb po skrbi drugih, v tem primeru (plačanjem in neplačanjem) neformalnem varstvu otrok.

/.../ mamica štirih otrok, poročena 35 let. Em, imam eno deklico, tri fante. Deklica je poročena, ima štiri otročke, dva fantka in dve punčki /.../ No, tako da bom zdaj babica ta petič, avgusta meseca. Ostala sem pa pri dvojčkih doma. Jaz sem bila sicer v službi osem let, v trgovini šest, potem sem šla iz trgovine ven. In po dvojčkih mi ni drugega preostalo, ker en je bil malo lažji in so rekli, da v vrtec ne, da bi moral v posebni vrtec. Mož je želel, da doma ostanem in sem ostala doma. /.../ Doma pri dvojčkih in kmalu po tistem /.../ Jaz sem veliko bila zunaj, zelo veliko in me je tu v bloku ena videla, ki je frizerka, mož policaj, in če bi njeno punčko merkala za ene par urc. Sem rekla, da lahko, ker sem doma. No, in tako se je začelo. /.../ Ta deklica je zdaj stara 26 let. Je poročena že. To je bila prva moja, ki sem jo pazila, luškana punčka, moram rečt. Začela sem čist tako. Moji so imel potem še eno družbo zraven, oni so imeli pa, hvala bogu, poskrbljeno. /.../ Vsi štirje so bili doma. No, in s to punčko se je začelo. Potem me je pa enkrat kar en prosil in saj ne moreš rečt »ne«. Prvič, ali ni dobila vrtca, drugič, če gre v vrtec, bo takoj bolan, in če imaš tako službo, otrok ne more biti bolan, ker ona mora biti v službi. Je zelo hudo pri teh mamicah, se bojijo bolniških (Dolores, 67).

Če tudi sta oba stara starša aktivno vključena v varovanje otrok, kar predpostavlja tudi časovno razpoložljivost, to pomeni, da sta oba že upokojena, varstvo otrok ni spolno nevtralna praksa starostarševanja, zlasti v kombinaciji z gospodinjskimi opravili, kot je npr. priprava hrane. Spolno obeleženo domače delo in večje vključevanje babic v skrbstvene aktivnosti vnukov in vnukinj, zlasti varstvo vnukov in vnukinj, je integralni del skrbstvenih praks v domači sferi (Mason in druge 2007). Pogosto se partner vključuje kot podpora partnerki pri varstvu, pri čemer so moški v vlogi pomočnika, ki je 'tam, pri roki', in naredi, kar ga partnerka prosi oz. mu naroči, s tem, da je delo spolno specifično. Če je vloga babic večja pri skrbi za vnuke in vnukinje, zlasti pri varstvu, negi in igranju, pa se dedki vključujejo predvsem pri igrah in drugih pritočasnih aktivnostih, pri čemer je poudarek na zunanjih aktivnostih, vožnjah na krožke in drugi logističnih aktivnostih. Hkrati pa Majda (59) jasno izrazi pomislek glede enakosti spolov, ki bi lahko ženskam 'odvzela' njihovo vlogo skrbnic, menedžerk v domači sferi.

On je tako, kot mnogo moških, dokler je otrok zelo majhen, roke stran, 'o buc buc', pa gremo. Sicer pa zdaj, ko sta ta dva recimo, ko sta že odrasla, ta dva sta sploh, zjutraj ga zbudita, /.../ če so pri nas, ker sta sama pri nas onadva zdaj. Hčerka ima pač, ji damo možnost ali da kam gre ali pa da si pospravi doma ali pa kar se pač odloči. Zdaj pa, on jih na gugalnico, jim je naredil tako leseno gugalnico tisto pa, skratka, pa z njim gresta v delavnico, kaj tako dol, ko imamo v garaži, ko on vse sam dela, a ne. Vse ostalo, včasih se malo vtika (smeh – op. Ž.H.),

je pameten, ko jemo, jih hoče že danes zelo vzgojiti, skratka tako, no. Drugega pa drugače pa, drugače pa niti, jaz moram reči, da mi smo pač enega starega kova in iz tistih cajtov je tako, jaz niti ne prenesem, da bi mi posodo v stroj zlagal, recimo, ali pa, da bi likal perilo. To, kar jaz danes zelo pozdravljam, samo bojim se, da se ne bi to zdaj čisto zasukalo, ker jaz še vedno raje vidim, da rečem, 'veš kaj, tamle imam avto tak, da ga pogledat ne morem', pa vzame avto pa ga opere ali pa popravi ali pa, zunaj vse naredi, v tem stilu, in tudi pri otrocih, me nič ne moti, nič kaj takega ni, da bi, /.../ če pa rečem, se pa vse naredi, če je treba, to pa ne, da ne bi hotel (Majda, 59).

To je lahko tudi eden od odgovorov, zakaj se domače delo ni izvilo iz spolne obeleženosti, namreč zaradi dolge tradicije gospodinjenja kot ženske domene, čemur se ženske ne želijo odreči, saj imajo kot skrbnice, menedžerke doma nadzor nad domačo sfero, kar predstavlja poleg urejenosti doma nagrajujoči rezultat opravljenega domačega in skrbstvenega dela. Ob tem je treba upoštevati tudi starost, kajti starejše generacije žensk so vzgojene v bolj tradicionalnih spolnih vlogah tradicionalne delitve dela med spoloma, tudi zato zanje gotovo ne drži, kot razmišljata Beck in Beck-Gernsheim (2006, 38) v kontekstu odnosov med spoloma in procesih individualizacije, kot pravita, »vendar pa niti ženske niti moški ne bodo hoteli 'nazaj k štedilniku' (to bi morale ženske še najbolje vedeti)«. V raziskavi razvojnega partnerstva SIPA se je npr. pokazalo, da je 43 % žensk – zlasti starejših, razvezanih, manj izobraženih in z več otroki – odgovorilo, da je domače delo lahko ustvarjalno in sestavni del osebnega zadovoljstva (Razvojno partnerstvo SIPA – Sistem pomoči na domu). Eden od razlogov pa je tudi percepcija domačega dela v kontekstu etike skrbi za druge.

Varstvo otrok, ki ga izvajajo stari starši, zlasti babice, predstavlja pomembno socialno, ekonomsko in čustveno podporo zaposlenim staršem. Različne oblike varstva (dnevno, popoldansko, večerno, občasno, vsakodnevno) in različni dogovori ter kombiniranja med starimi starši so vpeti v skrbstvene odnose, ki povezujejo bližnje druge, v tem primeru starše in odrasle otroke. Vendar pa skrbstvene prakse, ki jih opravljajo babice in dedki, niso spolno nevtralne, kar ugotavljajo tudi druge študije (Brannen in drugi 2004; Hoghughy in Long 2004). Vloge žensk kot skrbnic, negovalk in menedžerk doma, utemeljene na ideologiji materinstva in materinske skrbi kot 'naravne', se prenašajo med ženskami, med materami in hčerami, babicami in vnukinjami, ob sočasnem spreminjanju vlog, pričakovanj, odnosov v časovnem, prostorskem, kulturnem in družbenem kontekstu.

4.3.2 Delo iz 'ljubezni' in 'nova služba'

Varstvo otrok intervjuvani stari starši ne razumejo kot delo, prej kot prosti čas, ki je pogosto vezan na prostočasne aktivnosti zunaj doma, skupno preživljanje časa starih staršev in vnukov ter vnukinj. Emotivna komponenta skrbstvenega dela starostarševanja je izrazita, kar poudari Jože (71), ko govori o vnukih kot *'naših otročičkih, ki so nam za hobi'*. Če je konotacija dela kot plačanega vezana na službo, na trg dela, pa je 'delo iz ljubezni' razumljeno kot 'ne-delo', kot pomoč, usluga, ki nima ekonomske vrednosti, temveč simbolno in družbeno vrednost. Ekonomska vrednost 'ne-dela' oz. dela iz ljubezni, kar varstvo vnukov in vnukinj gotove je, je zanikana in utemeljena v normativni zavezanosti med odraslimi otroki in starši. Varstvo otrok je neplačano delo zgolj v ekonomskem pomenu, kajti plačano je s čustvi, z moralno zavezanostjo in medsebojno odvisnostjo staršev in odraslih otrok ter s storitvami medgeneracijske relokacije skrbi.

Zame je prosti čas tudi, ko čuvam vnuka. To ni zame služba. Prosti čas, ker recimo greva na sprehod, sem zunaj (Vida, 59).

/.../ zdajle pa tri leta pravzaprav ne razmišljam o drugem kot o vnučkih (smeh – op. Ž.H.) in v glavnem se ukvarjam s tem, da jim pomagam kolikor se da /.../ (Majda, 59).

Varstvo otrok se zdi samoumevno večini intervjuvanih starih staršev, nekaj, kar se je po njihovem mnenju zgodilo spontano in hkrati pričakovano tako z njihove kot s strani odraslih otrok. Slednji cenijo pomoč staršev pri varstvu otrok, tisti, ki je nimajo, si jo želijo, kar se pokaže tudi v drugih raziskavah (Ule in Kuhar 2003). Spontano in pričakovano sta kontradiktorna, kar ponazarja percepcijo o vlogi starih staršev, kjer gre na eni strani za družbeno pričakovanje o vključevanju v skrbstvene aktivnosti vnukov in vnukinj, da imajo čas, ker niso več aktivno vključeni na trg plačanega dela, in na drugi strani izhajajoč iz partikularnih kontekstov posameznic in posameznikov, kjer so potrebe po varstvu vnukov in vnukinj. Moralna odgovornost staršev do odraslih otrok v pomenu podpore in pomoči je ključna pri pojasnjevanju želje po pomoči zaposlenim staršem (svojim odraslim otrokom), neplačanega varstva in pričakovanj, želja, pozornosti, ki jih stari starši pričakujejo v zameno.

Nekatere babice so izpostavile dejstvo, da ker so same imele pomoč s strani njihovih mater, ko so imele majhne otroke, so se odločile, da bodo z varstvom vnukov in vnukinj pomagale svojim otrokom. Ali pa ravno obratno, ravno zaradi tega, ker niso imele pričakovane pomoči s strani mater, so se odločile, da bodo pomagale svojim otrokom, ko bodo ti imeli otroke. Vzajemnost je temelj medgeneracijske izmenjave skrbi, pri čemer poteka relokacija skrbstvenih praks v veliki meri med ženskami, med materami in hčerami ali med drugimi ženskimi sorodnicami. Medtem ko se moški, v tem primeru, dedki, vključujejo v skrbstvene aktivnosti vnukov in vnukinj prek partnerke, kar pa ne pomeni, da niso individualno vključeni v specifične spolno obeležene prakse, kot je npr. vožnja otrok v vrtec, šolo, vožnja otrok na popoldanske aktivnosti, igre, aktivnosti zunaj doma ipd.

Moja mama je živela v Beogradu, moževi starši tudi dol. Mama je sicer Slovenka, ampak se je poročila dol. Tako da, ko sem jaz rodila in sem jaz rabila pomoč in sem rabila varstvo /.../ Nisem jih imela blizu, nikogar nisem imela blizu, da bi mi od bližnjih nekdo pomagal. In sem to zelo pogrešala. /.../ Tako da iz moje lastne izkušnje, ko recimo veš, koliko ti pomeni, da otroka prepustiš v neke take roke, ki jih zelo dobro poznaš. Ko si siguren, da lahko delaš 100 % v službi, da te ne skrbi, kaj je doma /.../ (Vida, 59).

... midva nisva imela nikogar, moja mama je umrla, ko sem bila mlada, njegovi takrat to ni bilo tako, urejeno kot je zdaj, da bi lahko prespali mi tam pa tako. In tako da sva bila čisto sama za otroke in sem rekla, moji pa ne bodo tega trpeli (Majda, 59).

Tu ni nobene ponudbe, nobenega vprašanja, tu vse spontano, take so potrebe in se vidi. Saj ni treba niti vprašat niti ni treba... Jaz sploh ne dovolim, da bi me nekdo prosil. ... Tega strogo ne dovolim, a bi. Pripeljat! Mi smo na razpolago ... To je spontano, to je zmenjeno, tako da to mora bit, da je obojestransko prav. In to je v družini (Jože, 71).

Hja, pravzaprav samo po sebi to pride. Je, je to tako da so se, obe družini obeh otrok, naših, sta na na nek način predvidevali ali pa recimo želeli, da bi starši pri vzgoji, to se /.../ ali pa pri čuvanju otrok sodelovali, ker sta pač vedela, da ne bo šlo drugače brez tega. Se pravi, bi že šlo, ampak jim olajša. Midva sva pa tudi nekako tako k temu nagnjena, da rada pomagava. Se pravi sodelujeva pa, če hočete, da se darujeva, se pravi, to ni neka prisila, neka žalost, neko odpovedovanje nečemu, ampak je to neko veselje, osebno veselje, čut neke potrebe, neko sodelovanje nekaj dobrega narediti. S tem, ker mislim, če tako rečem, dobro narediti, ne mislim kaj drugega kot neko srčno dobroto dajat otrokom (Franc, 76).

Pa zadovoljna sem, da pomagaš. Ne otroku, staršem. To je za njih super, saj vidim, kako so zadovoljni. In brez skrbi so /.../ (Dolores, 67).

Usklajevanje domačih in poklicnih obveznosti ni le novodobni problem, s katerim se danes ukvarjajo predvsem zaposlene ženske, ampak problem, s katerimi so se ukvarjale tudi že njihove matere, ki so bile zaposlene. Stari starši predstavljajo poleg plačane pomoči na domu pri varstvu otrok in gospodinjskih opravilih pomemben blažilec težav zaposlenih staršev pri usklajevanju poklicnih in družinskih obveznosti. Z različnimi oblikami varstev otrok stari starši, zlasti babice pomembno lajšajo pritiske zaposlenih staršev, hkrati pa znižujejo ekonomske stroške, saj je varovanje, če ga opravljajo stari starši, neplačano delo. Kot primer, v ZDA je starostarševanje na leto vredno med 17,4 in 29,1 milijarde ameriških dolarjev. Podpora je lahko od ene ure na teden do dvajset ur in več tedensko (Bass in Garo 1996). Medtem ko so rezultati razvojnega partnerstva SIPA pokazali, da je pomoč starih staršev pri gospodinjskih opravilih v 37,5 % anketiranih gospodinjstvih z majhnimi otroki in v 78,5 % pri varstvu otrok (tako partnerkinih kot partnerjevih staršev), pri čemer je gospodinjenja približno 16 ur na mesec, varovanja otrok pa približno 27,5 ur, kar predstavlja od pol ure do ure pomoči dnevno (Razvojno partnerstvo SIPA – Sistem pomoči na domu). Slednje kaže, da je ta pomoč omejena tako z geografsko kot z odnosno distanco, kar v omenjenem primeru pomeni približno eno uro varstva na dan. Oblike varstva otrok pa so različne glede na različne potrebe zaposlenih staršev glede varstva otrok, ki zajema nekaj ur na teden ali mesec do vsakodnevnega varstva, ki zajema nekje med osem in deset ur. Prav tako so tudi aranžmaji varstva otrok zelo heterogeni in predstavljajo različne kombinacije, ki vključujejo, če jih naštejemo le nekaj: izmenično menjavanje varstva starih staršev (partnerkinih in partnerjevih), kombinacija starih staršev in plačanih varuš oz. vrtca in starih staršev itn.

Neformalna socialna mreža starih staršev je ključnega pomena v enostarševskih družinah, kar se v intervjujih pokaže v vseh petih primerih enostarševskih družin. Podpora in pomoč starih staršev je najpogostejša pri varstvu otrok in oskrbi z oblačili, pomoči pri gospodinjskih opravilih (npr. kuhanje, hrana) kot pri finančnem delu (kot je npr. skupno preživljanje počitnic). Glede skrbstvenih praks je potrebna koordinacija in usklajevanje različnih akterk in akterjev, ki so udeleženi v 'družinski metafiziki', v katero so vključeni starša otroka, stari starši in ostala sorodniška mreža (bratje, sestre) ter prijateljska mreža.

/.../ na dopust gremo vsako leto. Zdaj sva tako zmenjena za teden – teden, da pač /.../ Lani sem šel s starši v bistvu. /.../ Ja, je kar prav prišlo in finančno in /.../ (smeh, op. Ž.H.). Tako da sem se malo spočil (smeh, op. Ž. H.). So se drugi tudi z njim ukvarjali (Urban, 31).

Mama mi recimo, če ga dam čuvat, obema babicama, mu skuhamo, tudi meni kdaj kdo kaj skuha, /.../ stari starši so se sami ponudili /.../ oboji so taki, da imajo te vrtove in njive, tako da tudi tega kar nekaj dobim /.../ pa tudi za otroka mi rihtajo oblekce/ .../ (Anja, 39).

Varstvo vnukov in vnukinj je druga priložnost starševanja, kjer stari starši posvetijo čas vnukom in vnukinjam, spremljajo njihov razvoj in so aktivni del tega razvoja, bolj se jim lahko posvetijo in se z njimi ukvarjajo, za kar so bili ali prikrajšani, ko so imeli svoje otroke, ali pa poskušajo popraviti določene napake, se oddolžiti svojim odraslim otrokom prek varstva njihovih otrok. Zlasti gre tu za čas, ki ga posvetijo vnukom in vnukinjam, kar je bil problem, ko so imeli otroke, saj so morali družinsko življenje usklajevati s poklicnim življenjem. Sledijo potrpežljivost in prilagodljivost otrokovim željam ter zadovoljevanje otrokovih potreb po hrani, varnosti, socialni interakciji, ki se udejanja v polni osredotočenosti na otroka. Če se fenomen protektivnega otroštva kaže v novih dimenzijah starševstva, utemeljenega predvsem na ljubezni in odnosu do otroka, kjer »z otrokom dobimo občutek, da se uresničujemo v naslednji generaciji in se v njej vidimo še enkrat 'predstavljeni'« (Ule in Kuhar 2003, 57), pa se nahaja tudi v starostarševanju. Namreč, psihološke dimenzije koristnosti in osrečevanja so integrirane v prakse starostarševanja. Z ožanjem socialne mreže in s (samo)krčenjem delovanja ter odsotnostjo s trga dela se starejši z vso pozornostjo in časom posvetijo varstvu otrok/vnukov in vnukinj, kar na eni strani pomeni 'novo' službo, katere glavna značilnost je percepcija občutka družbene koristnosti in družbene vključenosti, na drugi strani pa ima varstvo poleg pozitivnih tudi negativne značilnosti.

Pozitivni del varstva je, kot izražajo intervjuvane osebe, občutek družbene koristnosti, podajanje in prenos znanja, izkušenj ter zlasti vrednot, spremljanje otrokovega razvoja, v katerem so neposredno udeleženi, ter izključevanje občutka osamljenosti, družbene zapostavljenosti, kot življenjska motivacija, nekaj zaradi česar je vredno živeti. Varstvo ne pomeni zgolj fizičnega varovanja otrok, ampak tudi prenos vrednot, vzgoje s starih staršev na vnuke in vnukinje, s čimer so stari starši aktivni in participatorni akterji in akterke v 'prihajajoči' generaciji. Če tudi je komponenta nevmešavanja starih staršev zelo prisotna, zlasti v vzgoji kot se izpostavi v intervjujih, pa se v praksi stari starši ne morejo izogniti določenim odločitvam, pravilom in vrednotam ter reakcijam v določenih situacijah, kar vsebuje elemente vzgoje.

Pri nas je bilo tako, da smo prvega vnuka vsi zelo željno pričakovali, ker pa je dedek prehitro umrl, mi je pa sploh vnuk potem pomenil neverjetno vedrino, novost v življenju, podaljšek

življenja. V bistvu sem vedno kot zdravstvena delavka trdila, da ravno otroci, vnuki, ki prihajajo na svet, so tisti, ki nam podaljšujejo življenje (Irena, 62).

Otroci imajo toliko ene energije, toliko dajo in toliko je vsak dan novega, čisto vsak dan drugačnega. /.../ In njihovim mislim sledit, njihovemu razvoju, mislim, to je tisto, kar smo pri svojih otrocih zamudili, ker smo bili tako razpeti pa v službi (Branka, 67).

To mi pomeni to, tisti občutek, da nisi pozabljen, da te, da te, mislim, jaz sem strašno tak človek, verjetno mi je bila tudi to poklicna deformacija, da strašno rada vidim, da me kdo rabi (smeh – op. Ž.H.). Da imam to, da, da fino se mi zdi, če me kdo rabi, in to bo meni najhujše potem, če me ne bo noben več rabil (smeh – op. Ž.H.) (Aleksandra, 71).

/.../ z njimi se tako razigraš, pozabiš na težave ali na kako bolezen ali kakorkoli, ko te tako zaposlijo, da to je res, čisto, da se z njimi počutiš tako, kot bi bil še mlad /.../ (Laura, 53).

/.../ kaj jaz vem in fizično in umsko, ker, veste, ko si ti enkrat, ko si ti starš, si zelo mlad in imaš ogromno enih obveznosti. In moraš otroka pogosto zelo na hitro odpraviti. In jaz zdaj vse te napake popravljam, ki sem jih, recimo, ki se jih spomnem, da sem jih morala narediti, zaradi tega, ker je bilo toliko za zrihtat. In zdaj, in zdaj se in, in fizično, in tako in, umsko recimo in se veliko pogovarjamo, beremo, igramo /.../ že to je dosti pomembno, da si vzameš čas, kadar me kaj vprašajo, nikoli ne rečem, 'ne morem, zdale nimam časa' /.../ (Majda, 59).

/.../ moram reči, da imam zdaj drugačne živce kot sem imela pri svojih, jaz pri svojih nisem mogla tako potrpežljivo delovat, ker sem imela le službo in vse. /.../ O, to je ko noč pa dan, to je pa ko noč pa dan, ker zdaj imam pa jaz, jaz v bistvu samo še zanj, ne da bi rekla za njega živim, ampak čisto sem podrejena njemu (vnuku, op. Ž. H.) /.../ (Antonija, 70).

Negativna značilnost varovanja je prevzemanje odgovornosti predvsem v pomenu strahu pred morebitnimi poškodbami, boleznimi, nevarnostmi, ki bi se pojavile, zgodile v času varstva. Hkrati pa je pogosto omenjena tudi fizična in psihična utrujenost, zlasti če so otroci cel dan v varstvu ali pa v času počitnic ipd., kar intervjuvane osebe racionalizirajo s pozitivnim učinkom ohranjanja 'mladostnega duha' kot življenjske motivacije, skrbstvene vezi, ki jih predstavljajo v življenju vnukinj in vnukov.

Najtežje je varnost, možnost poškodbe, možnost padca. Meni se je celo to zgodilo, da sva z Lukcem, ko je bil star komaj tri mesece na morju, padla, to je bil za mene velik stres /.../ skoz se zelo bojim vseh padcev /.../ (Irena, 62).

Ja, čez vikend se pa nazaj spravljam spet (smeh – op. p.). No, saj zdaj je že malo boljše, ker je pač že dve leti star, ampak bilo je pa prvo leto je bilo pa kar hudo, shodil je pa, pa skratka no tako (Antonija, 70).

Primer Antonije (70) zgovorno kaže na poskus popolne prilagoditve otroku, potrebam in željam po igri, po aktivnem preživljanju časa v varstvu, kar na ravni fizične zmogljivosti predstavlja tudi test lastne aktivnosti, kaj v starosti posameznik ali posameznica zmore in poskus vzdrževanja tega stanja.

Ker je varstvo vnukov in vnukinj nekaj (družbeno) pričakovanega in samoumevnega, je vprašanje o plačilu oz. načinih povračila za varstvo otrok nekaj, o čemer intervjuvane osebe niso razmišljale ali pa ne bi hotele imeti nič v zameno oz. jih je samo vprašanje presenetilo. Namreč, varstvo otrok je tisto, kar jih ohranja družbeno koristne. Poleg tega izpostavljajo, da želijo pomagat staršem tako z dnevnimi kot popoldanskimi ter večernimi varstvi otrok in hkrati izkoristiti priložnost, da podarijo vnukom in vnukinjam svoj čas, ki so ga imeli manj, ko so imeli svoje otroke in se na ta način oddolžiti svojim odraslim otrokom. Hkrati pa tudi, da vnukom in vnukinjam zapustijo neke vrednote, za katere so prepričani, da jih ni več. Le v enem primeru je bilo, da za varovanje vnuka, dobi babica 100 evrov mesečno, sicer pa se starši oddolžijo oz. zahvalijo za varstvo otrok na različne načine: prek daril, izletov, kritja stroškov za bencin ali nakup hrane ipd. Varstvo otrok je usluga staršem, ki v večini primerov ni plačljiva v denarju, pač pa v vzajemnem skrbstvenem odnosu in pomeni podporo, ki jo starši potem vrnejo na drug način, npr. pomoč v finančni stiski, v čustveni opori ipd.

Ja, oh, pa naju pošiljajo, za razna praznovanja se zmenijo, da naj greva. Zdaj nazadnje sva bila recimo pozimi, mož ima jaslice rad in jih zbira in dela in so se potem vsi štirje odločili, da greva na največji avstrijski sejem jasličarjev v Linz in so naju, kot paketa so naju poslali. (smeh, op. Ž. H.) (Branka, 65).

So zelo hvaležni, moram reči. Ko sem bila pa jaz v stiski, no, to je bilo glih tistih pet let, ko je bil mož brez službe, so mi pa otroci zelo pomagali, tako da so šli oni v trgovino, oni prinesli. To se pravi, ena hvaležnost je bila, ne glede na to, ali sem jim rekla. Pa nisem nič rekla. So sami. /.../ Pa dostikrat tudi prinesejo kaj za pocrkljat, kakšen sladoled zraven, tako da, kar se tega tiče, niti na misel mi ne pride, da bi jim kaj računala. /.../ Če bi vedeli, da nimam, bi sigurno prinesli. Pozornost, ja. Ali pa rožice prinesejo (Dolores, 67).

/.../ dajo mi pa res za hrano za ta malega mi dajejo mesečno sto evrov /.../ (Antonija, 70).

Kadar potujejo mi prinesejo kaj in za rojstne dneve /.../ V darilu, a ne, v darilu, včasih pa hvala več pomeni kot vse drugo /.../ (Aleksandra, 71).

Zadnji citat zgovorno pokaže prav na to, da je varovanje otrok definirano kot 'delo iz ljubezni', ki ga stari starši ne percepirajo v materialni, ekonomski vrednosti, pač pa nosi simbolno vrednost, ki se udejanja v zahvali staršev starim staršem, v prepoznavanju varstva otrok kot pomembne čustvene in ekonomske podpore ter medgeneracijske skrbstvene izmenjave. Lahko je tudi pokazatelj dobrih ali slabih odnosov med starši in otroki, kar je izpostavljeno v razmišljanju Aleksandre (71), ko pravi, da bi ji besedna zahvala pomenila prepoznanje njenega dela bolj kot materialna darila, ki jih dobiva. Zgolj v enem primeru je intervjuvana oseba neposredno izrazila pričakovanje po katerikoli obliki pomoči s strani odraslih otrok in vnukov ter vnukinj, ko jo bosta z možem potrebovala. Stara starša sta nudila tako finančno, materialno kot čustveno podporo sinu in partnerki, ki sta živela pri njih oz. še vedno živijo skupaj, vendar zdaj v ločenih gospodinjstvih v hiši. V zameno za skrbstveni aranžma pričakujeta, da se bosta obrnila na otroke in vnuke ter vnukinje, ko bosta rabila pomoč, podporo v starosti. Pomen vzajemnosti v relokaciji medgeneracijske skrbi je v tem primeru eksplicitno izražen in pričakovanje po dajanju in prejemanju skrbi bližnjih drugih pojasnjuje družbeno percepcijo o samoumevnosti skrbi.

/.../ mislim, da je veliko bolje da, da smo v slogi, pa saj, nikdar se ne ve, kdaj bova pa tudi midva rabila in tako, da mož zmeraj pravi, da to, na vnuke na otroke, to je tako kot da na banko nalagaš za starost in to, če praktično pogledaš, je to tudi res tako. Tudi na banko si nalagaš, če imaš, če si mlad, ko lahko delaš si, rezervo prišparaš, ko si pa star pa lahko potem tisto koristiš, isto je pa pri otrocih, če jih skoz tako vzgajaš /.../ (Laura, 53).

Starostarševanje je utemeljeno v vzajemnosti in medsebojni odvisnosti, ki se kaže v zadovoljevanju potreb po varstvu vnukov in vnukinj ter pričakovanju po zadovoljevanju potreb starejših, ko bodo pomoč potrebovali. Stari starši, vključeni v skrbstvene prakse vnukov in vnukinj, so odnosno bolj povezani z odraslimi otroki, kar predstavlja določeno zagotovilo predvsem čustvene opore starih staršev v prihodnosti. Izrazit je poudarek intervjuvank, da se starosti ne bojijo, saj imajo otroke, na katere se lahko zanesejo, da bodo dobile pomoč, ko jo bodo potrebovale. Tu se pokažejo pričakovanja starejših, da bodo sami poskrbeli zase, da bodo šli v dom za ostarele ali varovano stanovanje in da ne želijo naprtiti te fizične skrbi otrokom, od njih bolj pričakujejo emocionalno podporo. V primeru kratkotrajne potrebe po skrbi, negi in podpori se intervjuvani stari starši obrnejo najprej na partnerko ali partnerja, če živijo skupaj in če so živi, potem pa na svoje otroke. To pomeni kratkotrajne intenzivne koordinacije skrbstvenih praks med različnimi akterji in akterkami, npr. partnerka/partner skupaj z otroki. Tovrstne skrbstvene aktivnosti intervjuvani stari starši pričakujejo od svojih odraslih otrok. Izrazit je poudarek zlasti pri

tistih starih starših, ki so skrbeli in negovali svoje ali partnerjeve/partnerkine ostarele starše, da je to psihično in fizično zelo naporno delo, s katerim ne želijo obremeniti svojih odraslih otrok. Hkrati pa ta skrbstveni vidik, ki so ga izpostavili stari starši in nekatere varuške, zlasti pričakovanja glede skrbi za starejše, predstavlja tudi breme za tistega, ki skrb daje, in občutke krivde, če potrebe po skrbi niso zadovoljene.

/.../ to je pa problem ki me že zelo dolgo daje, kdo bi, ja poskrbeli bi že, da bi me nekam mogoče spravili, ampak predvsem bom pa kar sama probala poskrbet, da bom se, samo še zmeraj nisem naredila vloge za v dom (smeh – op. Ž. H.). Jaz sem imela mamo, veste, štiri leta nepokretno, in sem takrat sklenila (jok – op. Ž. H.), da bom sama poskrbela, ker je bilo grozno hudo /.../ (Antonija, 70).

V primeru dolgotrajne skrbi pa vsi razen ene intervjuvane babice, kot sem že izpostavila, razmišljajo o tem ob predhodni izkušnji skrbi in nege za svoje ali partnerjeve/partnerkine ostarele starše, da ne želijo svojih otrok obremeniti in obvezati, da bi skrbeli za njih. Razmišljajo zlasti o domovih za ostarele in varovanih stanovanjih kot možnostih trajne oskrbe in nege.

Hm. Če bi zbolela kratkoročno, jaz mislim, da bi kar mož poskrbel pa tudi verjamem, da bi obadva otroka toliko prišla pogledat. Če bi bilo pa to kaj več ali pa kaj daljše, imajo pa že vsi navodila samo, da dobijo dom. Mi, mi smo imeli, in mož je imel, očeta in jaz sem imela očeta, ki je ostal sam in ga je zadela kap in sva morala veliko skrbet za njih, in sva rada sicer skrbela, ampak ko sva pa realno pogledala, je pa družina veliko trpela. /.../ Seveda, mislim, saj so bili zelo v redu starši in so se zelo trudili, da niso na grbi ali kako bi rekli, ampak ni lahko. Jaz vem in tega ne privoščim nobenemu, in sinu in hčeri, da zdaj dokler sem pri zdravi pameti, ok, če si jaz zlomim kolk, pa je treba dva meseca mi pomagat, tisto pa že pričakujem, da mi bodo malo, priskočili, a ne. Ampak, če pa to, trajno, da moraš, je pa samo dom (Majda, 59).

/.../ bi šla vsekakor v eno varovalno stanovanje. To so domovi, kjer imajo zraven varovano stanovanje, ne bi bremenila otrok /.../ (Irena, 62).

Hkrati pa razmišljanja intervjuvanih o skrbi in negi, ki jo bodo potrebovali v starejših letih in za kar bi večina poskrbela, sama kaže tudi na individualizacijo skrbi. Namreč, individualizacija skrbi se kaže percepciji, kjer posameznik oz. posameznica sama odgovarja zase in sama poskrbi zase. Tu se pokažejo pričakovanja starejših, da bodo sami poskrbeli zase, da bodo šli v dom in da ne želijo naprtiti (fizične) skrbi za njih svojim otrokom, od njih se pričakuje emocionalna podpora in pomoč pri organizaciji oskrbe.

Percepcija časa zase, ki se pogosto pojavlja v intervjujih, ne kaže le želje posameznic in posameznikov po prostem času, temveč potrjujejo tezo, da je varovanje otrok 'nova' služba, obveznost, ki jo je treba vključiti v vsakdanje življenje. Glede na to, da sem intervjuvala stare starše, ki varujejo otroke na vsakodnevni ravni, nisem opazila razmišljanja, kot ga izpostavljajo Mason in druge (2007), da pomen časa zase ilustrira nasprotje 'biti zraven'. V študiji, ki so jo izvedle Mason in druge (2007), je pogosta percepcija starih staršev, da so že bili aktivno vključeni v generacijo svojih otrok in da so s tem izpolnili svoje starševske obveznosti in odgovornosti.⁵⁵ Pri tem, da je to izpostavilo več babic kot dedkov, in ob tem, da so stari starši sicer ponudili občasno, vendar pa ne stalno pomoč pri varstvu vnukov in vnukinj.

V intervjujih je zaznati zavedanje starih staršev, ki redno, vsakodnevno varujejo otroke, da so postavili potrebe svojih odraslih otrok na prvo mesto pred svojimi potrebami. Odločitev o tem, da varujejo otroke, je spremljalo tudi zavedanje, da to pomeni tudi na račun lastnih pristočasnih aktivnosti. Kar ni razumljeno kot žrtvovanje za nekoga drugega, ampak kot pravi Branka (65), kot zavestna odločitev in na moralni zavezanosti utemeljena izbira, ki pomeni določene obveznosti in odgovornosti.

Tako je, ko sva se odločila, da bova čuvala, sva pač vnaprej vedela, sva se zmenila, da pač odpade, kar imamo, da odpadejo vsi izleti, ker v društvo sva vključena še in imajo izlete, razna srečanja, pa mož ima velik raznih aktivnosti še drugih. In pač, če se izide. Možu se včasih izide (smeh, op. Ž.H.), da kljub temu lahko gre kam. /.../ Jaz pa sem to dala iz glave in o tem niti ne razmišljam, če bi bilo fino, če bi šla. Pač, če bi bilo drugač, bi bilo fino, če bi šla, zdaj mi je pa tako fino, ker je tako (Branka, 65).

Veste, rabim pa tudi čas za sebe. Zvečer, na primer, ko gredo vsi. Meni je tudi to zelo, zelo lepo, ko sva z možem sama (smeh, op. Ž.H.). /.../ In da sva v miru. Velikokrat. Ker ti napolnijo glavo pa tudi tiste obveznosti, ki jih imajo mladi in otroci s šolo, krožki /.../ Vse tisto se začne včasih že malo vrtet po glavi. /.../ Pa včasih si rečeš, kaj mi je tega treba. Samo vseeno narediš in z velikim veseljem narediš. /.../ Je pa lepo, kadar pridejo. Ma, je tudi lepo, kadar gredo zvečer (smeh, op. Ž.H.) (Karla, 61).

Izrazita pa je percepcija časa zase in partnerskega časa kot tiste pomembne intime, ki je potrebna, kar najbolj nazorno prikaže Karla (61), ko pravi, da rada varuje otroke in rada vidi, da pridejo, hkrati pa rada vidi tudi, da odidejo, s čimer reflektira starostarševanje in razliko v primerjavi s

⁵⁵ To je še en trend starostarševanja, ki je prisoten tudi v Sloveniji, vendar to ni bil predmet moje analize niti ni namen raziskave podati celotno sliko o starejši generaciji.

starševanjem. V svojem razmišljanju opozori na pozitivne in negativne vidike starostarševanja, kot je utrujenost in obremenjenost ter na lastno vključenost v življenja vnukov in vnukinj.

/.../ že čutim, da bom lahko. Ja, zdajle je še premajhen, a veste, drugače s starejšimi z onima dvema smo šli pa tudi vse tri, one pa jaz smo šle /.../ na Cres recimo, so mi vse to dovolili. S tem pa še ne, recimo, on še ni spal pri meni ponoči tu, /.../ ampak mislim, da zdaj na jesen, ko grejo nekam jadrat, po mojem bo pa čist moj, da bo kar tu (Antonija, 70).

Antonijino razmišljanje jasno pokaže refleksijo meje med starševanjem in starostarševanjem, ko pravi, ko bo vnuk že malo večji, da bo lahko tudi čez noč pri njej, pozneje pa pričakuje, da bosta šla tudi skupaj na počitnice oz. kot se izrazi, da so ji »že dovolili«, da je šla z vnukinjama na morje in pričakuje, da ji bodo ponovno »dovolili« v primeru mlajšega vnuka.

Usklajevanje varstva otrok s prostim časom intervjuvane osebe rešujejo na različne načine, ali s pomočjo partnerja oz. partnerke ali varstvo v danem trenutku prevzamejo drugi stari starši ali starši (pridejo prej po otroka). Ob usklajevanju varstva otrok in prostega časa, me je zanimalo tudi, kako intervjuvani stari starši preživljajo prosti čas in predvsem kako ga razumejo. Prosti čas stari starši delijo na lastni prosti čas in skupni prosti čas, ki ga preživijo z vnuki in vnukinjami. Lastni prosti čas predstavlja čas, ki ga stari starši porabijo zase, za to, da se odpočijejo od 'službe'. Ta vključuje različne aktivnosti, kot so sprehodi, branje, gledanje televizije, potovanje, izleti ipd.

Glejte, z možem zvečer, kadar oni grejo, jaz pravim, kako je to lepo, ko pomiješ, pometeš, centralno /.../ In da daš lepo fajn na ogenj, in da je tu toplo, zapreš vrata. Se uležeš tam, jaz na kavč, mož na klop in gledava TV (Karla, 61).

Skupno preživljanje prostega časa predstavlja skupne počitnice, izleti starih staršev in vnukov ter vnukinj, ki temelji predvsem na druženju in temu, kot izpostavljajo intervjuvani stari starši, da imajo starši tudi čas zase. Zopet se skozi varstvo otrok eksplicitno izraža aktivni odnos stari starši – starši in vloga starih staršev kot blažilcev usklajevanja poklicnih in družinskih obveznosti zaposlenih staršev. Hkrati pa skupno preživljanje prostega časa starih staršev in vnukov, vnukinj, zlasti na izletih in počitnicah, vključuje še eno pomembno podporo, tj. finančno, ko stari starši finančno pomagajo staršem in omogočijo vnukom in vnukinjam počitnice.

/.../ en del počitnic, en teden, lani smo bli na Pokljuki, in sicer smo bili dvoji stari starši /.../, midva sva mela vse štiri vnuke, onadva, dedek pa babica, pa sta imela samo svoja dva (Branka, 65).

/.../ recimo jaz kamorkoli, če greva pa, da lahko vnuke vzameva, jih vzameva, recimo ko greva na morje velikrat, no, saj tudi, zdajle so že mičken bolj, finančno prej pa niso bili in sva midva vsako leto vnuke praktično midva gnala, pa tudi sva potem praktično tako, da je tudi sin potem prišel. Sem navadno jaz, če sem kje kaj mogla, dobila od službe kak, kak apartma ali pa, ali pa prikolico pa smo šli, pa smo tako da je tudi sin prišel /.../ vnuke sva tako midva vzela s seboj, potem je pa še sin za kak dan prišel tako, da smo praktično vsi /.../ (Laura, 53).

Starostarševanje je integralni del neformalne socialne opore ter neformalne družinske ekonomije, ki zaposlenim staršem, torej svojim odraslim otrokom, privarčuje stroške rednega varstva otrok, pogosto tudi z opravljanjem določenih gospodinjskih del (kot je priprava kosila). Hkrati stari starši predstavljajo pomemben blažilec pri usklajevanju poklicnih in družinskih obveznosti, ko prevzamejo tudi nego in skrb za bolnega otroka, s čimer zaposlenim odraslim otrokom, predvsem ženskam omogočajo nemoteno delovanje v poklicni sferi. Starostarševanje na primeru varstva otrok predstavlja pomembno ekonomsko in finančno oporo (neplačano varstvo in gospodinjska dela, kot je kuhanje kosila, likanje) ter socialno in moralno oporo (varstvo otrok, zaupanje in zanesljivost ter moralna odgovornost staršev do otrok).

4.3.3 Vzgoja: 'biti zraven' in 'se ne vmeševati'

Pri vzgoji se je pogosto pokazala težnja, da bi vnukom in vnukinjam zapustili neke določene vrednote, čeprav so hkrati izpostavili, da je starševska beseda prva in tudi sami sledijo vzgojnim principom staršev in se o tem s starši bolj ali manj tudi pogovarjajo. Če se vzgoja starih staršev in staršev na določenih točkah razhaja, to najpogosteje vodi v nevmešavanje starih staršev v izogib morebitnih konfliktov. Če torej starostarševanje pomeni radost in veselje preživljanja časa z vnuki in vnukinjami ter relativno svobodo v primerjavi z odgovornostmi staršev do otrok, pa predstavlja ravno umanjkanje tega, torej nadzora nad odnosi. To predstavlja pozicijo 'biti tam in se ne vmešavati' (Mason in druge 2007), kontradiktorno pozicijo, ki ni pasivna, ker zahteva aktivno delovanje starih staršev v času varstva otrok, saj varstvo vključuje tudi vzgojo in jih tako postavlja v paradokso pozicijo. Kot ugotavljajo Mason in druge (2007), je ideja o tem, da se stari starši naj ne bi vmešavali v vzgojo, značilna normativna postavka starostarševanja. Vendar nevmešavanje ne pomeni dobesedno ne vključevanja starih staršev v življenje vnukov in vnukinj, temveč pomeni determinacijo moralnih meja in potrditev, da pravilno ravnajo. Ob tem je nujno obravnavati stare starše kot starše, ki so v aktivnem, skrbstvenem odnosu z odraslimi otroki. Pravzaprav gre za dvojno starševsko situacijo starih staršev do svojih odraslih otrok in prek njih do vnukov in vnukinj. Starševanje in starostarševanje sočasno prepletata pri starih starših, pri čemer norme starševanja in starostarševanja niso nujno skladne (Mason in druge 2007). Vzgoja je tisti element avtonomije in neodvisnosti, kjer se pristopi starih staršev in staršev lahko v marsičem razhajajo.

V intervjujih stari starši izpostavljajo predvsem željo, da bi vnukom in vnukinjam sporočili in prenesli vrednote, ki se jim zdijo pomembne v življenju in prek tega stari starši postanejo aktivni del generacije vnukov in vnukinj. Podobno ugotavljajo tudi Mason in druge (2007) v svoji študiji, ko stari starši želijo vnukom in vnukinjam predati zlasti določena znanja in vrednote, pri čemer igra spol veliko vlogo, saj za vnuke in vnukinje pogosteje skrbijo babice, zlasti pri varstvu otrok.

/.../ važno je, da lahko jaz, ta, nekemu človeku, recimo, v tem primeru otroku, podarim. Oziroma nekaj dam ne zato, da bo hvaležen, ampak zato, ker pač se mi zdi, da je prav, da nekaj dobi v tem pogledu (Franc, 76).

Jaz moram priznati, da imam dovolj razgledano hčer in tudi zeta, da mi pustita avtonomijo, in tudi jaz vem, da ne presegam ne vem kaj. Vnukec je še premajhen, da bi recimo šla še tako daleč recimo, da bi. Bi jim pa rada dala kako vrednoto, to pa brez dvoma; vrednota, za mene je kar nekaj velikih vrednot, od tega, da spoštujemo same sebe, do tega, da spoštujemo ta prvo s tistim, s katerim živimo, do tega, da spoštujemo okolje, do tega, da smo odgovorni za vse, kar naredimo, do tega, da znamo ustvarjati in do tega, če pademo, vemo, da se je treba pobrati in vstati /.../ (Irena, 62).

V praksi se vzgoja odvija skozi igro, prostočasne aktivnosti, skozi odločitve starih staršev v danih situacijah v času varstva otrok. V intervjujih je izrazit poudarek predvsem na dogovarjanju med starši in starimi starši o dnevnih aktivnostih in potekih varstva, starševskih napotkih, navodilih in željah glede nege, prehrane ter navadah vnuka ali vnukinje. Izrazita je samodeterminacija in postavitev moralnih meja pri Majdi (59), ki izpostavi, da je njen cilj le to, da jo imajo radi, da jo potrebujejo in da pomaga otrokom in vnukom, vnukinjam na način, kot sami to želijo. Pri tem je pomemben tudi aspekt samorefleksije, ko razmišlja, da tudi sama ni želela vmešavanja drugih v vzgojo svojih otrok. Prisotni sta obe normativni postavki starostarševanja, 'biti zraven in se ne vmešavati', saj, kot pravi Majda (59), ji je bilo rečeno, naj se ne vmešava, hkrati pa je vedno na razpolago ob tem, da če je kaj narobe, pove, vendar kot pravi, brez očitkov in napotkov, kako naj se nastali problem ali situacija razreši. Gre za razmerje odnosov moči med starši in odraslimi otroki, med avtonomijo in kvazi neodvisnostjo.

/.../ kar se pa vzgoje tiče, je pa tako, jaz pravim, vi mi poveste limite, aha, po rokah ga ne nositi, preden ga uspavaš, uspavaj ga na postelji /.../ In ko so to izrazili, v redu, smo se začeli na ta način, recimo take, taka navodila, da bi pa kaj, načelno pa itak vprašam, velik stvari. /.../ Ja, ja jaz sploh vprašam že, zato ker so mi otroci rekli kej, je res, da sem vedno, vedno, mi smo se vedno velik pogovarjali, tudi zdaj se, ampak so rekli 'pazi, da se ne boš kaj petljala' (smeh – op. Ž. H.), mislim, ok, vprašam ne, /.../ meni osebno se že zdi tako, da če se nazaj spomnim, če sem jaz svoje otroke vzgajala pa rihtala, pa nisem praktično dovolila, da mi kdo kaj, ok se pogovarjaš, ampak da bi mi pa kdo pamet solil (smeh – op. Ž. H.), danes pa jaz po eni strani se tega zavedam, po drugi strani pa, če je kaj takega pa rečem, 'na tole pa le bodite pozorni', tako, nič kaj drugače, da bi pa zaradi tega mislila, e em, moj edini cilj je pomagat pa, da me vnuki imajo radi (smeh – op. Ž. H.) /.../ (Majda, 59).

Tudi starši izrazijo željo, da bi bilo to fino, da so po vrtcu zunaj ali pa, da en rabi velik, da je nemiren in da naj gremo kam ven. Pa takole recimo. Ali pa, da bi bilo boljše, ne vem, da tega ne bi ali pa onega. Ne vem, to so te razne stvari. To se pogovorimo (Branka, 65).

Jaz recimo, kar se doma tiče, se absolutno ne vtikam v vzgojo. To so pri meni samo v varstvu. Nisem nič, če je tudi, nisem, mislim, tudi če je bil kdaj kakšen malo žleht, bi rekla, potem so me vprašali, kako je bilo, 'nič v redu' (Aleksandra, 71).

Izrazito mejo med varstvom in vzgojo postavi Aleksandra (71), ki se pri varstvu otrok, vedno postavi na otrokovo stran, kar reflektira njeno percepcijo babice v kontradiktorni vlogi, ki od nje zahteva na eni strani aktivno vlogo pri varstvu otrok, na drugi strani pa pasivno vlogo 'biti zraven in se ne vmešavati'. 'Biti zraven' je koncept orientiranosti na drugega in temelji na podpori in skrbi za drugega, vendar 'biti zraven in se ne vmešavati' predstavlja pogajanje med odnosnostjo in neodvisnostjo, hkrati pa tudi usklajevanje posameznikovih ali posamezničnih želja in potreb z željami in potrebami drugih družinskih članov in članic. Medtem ko Vida (59), upokojena učiteljica, izpostavi na eni strani medsebojno povezanost in neločljivost vzgoje in varstva, ter na drugi strani poudarek na tem, da je prevzela del vzgoje (v smislu vzgojno varstvenega programa) vnuka v času rednega dnevnega varstva, s čimer se starša strinjata, kar potrdi s tem, da ji kot bivši učiteljici zaupata in s tem tudi nadaljujeta, ko otrok ni v varstvu. Na tej točki pa pride do sovpadanja starostarševanja in priznanja kompetentnosti babice pri vzgoji, kar izvira iz njene izobrazbe, in ne toliko iz njene starševske vloge (vzgoje sina).

In se mi zdi, da ko ti z otrokom delaš tako kot v šoli, ne more biti to samo varstvo in ne more biti to samo izobraževanje. Ampak je zelo bistvena vzgoja. Zelo bistvena. Moraš otroka sprejemati takšnega, kot je, se mu ti prilagajati, ne on tebi. /.../ Tako da jaz vedno pokažem, kaj sva se naučila, da tudi oni potem z njim to delajo. Ker bistvo vsega je, da ko se ti nekaj naučiš, moraš te stvari ponavljat, obnavljat. Če ti samo enkrat nekaj slišiš, boš pozabil. Se pravi, moraš te stvari ponavljat in obnavljat. Se pravi /.../ In potem oni z njim delajo, ko pride k ta drugi babici, pokaže drugi babici, kaj zna, pa dediju (Vida, 59).

Če strnem, stari starši predstavljajo pomembno ekonomsko in skrbstveno oporo odraslim otrokom. Slednji, kot kažejo druge študije v Sloveniji, gojijo največja pričakovanja po pomoči pri reševanju stanovanjskega vprašanja in varstva otrok (Ule in Kuhar 2003; Renner 2006b). Ob tem Renner (2006b, 101) dodaja, da je pomoč staršev med študentsko populacijo pričakovana ne glede na razredno pripadnost, pri čemer materialni položaj izvirne družine vpliva na stopnjo pričakovanj, in sicer višji je materialni položaj družine, večja so pričakovanja otrok. Podpora staršev je čustvena, skrbstvena in instrumentalna, poteka enosmerno – od družine orientacije k družini prokreacije – ki je zlasti intenzivna v času oblikovanja prokreativne družine, kjer so matere in tašče »pomembne režiserke starševske pomoči« (Renner 1992, 2006b). Če tudi se zdi relokacija skrbi od staršev na odrasle otroke enosmerna, pa so relacije obojesmerne, kot sem pokazala na primeru varstva otrok. Slednje opravljajo stari starši brezplačno, vendar v zameno pričakujejo od svojih odraslih otrok

predvsem čustveno, prijateljsko oporo in podporo. Obojestranska pričakovanja glede podpore in skrbi kažejo na vzajemnost odnosa staršev in otrok, iz česar pogosto sledi percepcija samoumevnosti skrbi in nujenja skrbstvenih praks. Namreč, pričakovanja starih staršev, da se bodo angažirali pri varstvu otrok ter pričakovanja odraslih otrok glede praks starostarševanja rezultirajo v medsebojnih odvisnostih, ki ne temeljijo toliko na odnosih moči, avtoritarnosti in poslušnosti ali upora, kot na skrbstvenih odnosih in oporah. Kar nakazuje tudi, kot pravi Renner (2006b, 89), na spremenjena razmerja med starši in otroki, t. i. »generacijski mir«, ki se nenazadnje v času ekonomske in socialne negotovosti kaže tudi v odnosih pomoči, skrbi in zaupnosti. Ti pa zakrijejo odnose moči med starši in starimi starši.

4.4 RELOKACIJA SKRBI MED 'DELODAJALKAMI' IN DELOJEMALKAMI' – SOVPADANJE SPOLA, RAZREDA, STAROSTI IN ETNIČNOSTI

Če sem se do sedaj obravnavala relokacijo neformalne skrbi in skrbstvenega dela v domači sferi, najprej med spoloma in nato na primeru starostarševanja tudi znotraj širše kategorije žensk, pa v tem delu obravnavam relokacijo skrbi na primeru neformalnega otroškega varstva med zasebno in javno sfero. Omenjena relokacija pa ne poteka le med trgom dela in prostori zasebnosti, kjer zajema plačano neformalno varstvo otrok, temveč med ženskami različnih razredov, ras, etničnosti ter starosti. Najmanjše plačane pomoči na domu, ki poleg gospodinjske pomoči, skrbi in nege starejših, zajema tudi varstvo otrok, je primer relokacije skrbi, ki se v mednarodnem kontekstu odvija v procesih globalizacije in migracij številnih žensk iz revnejših držav Afrike, Azije, Karibov in Vzhodne Evrope v zahodne države, zlasti v ZDA, države zahodne Evrope, skandinavske države, kjer prevzemajo skrbstveno delo v zasebni sferi ter postajajo vse pomembnejša skrbstvena delovna sila na Zahodu, predvsem za premožnejše družbene razrede. Sočasno to pomeni tudi relokacijo skrbi v družinah žensk, ki migrirajo, na ženske – sorodnice, ponavadi matere, sestre, ki prevzamejo skrb za njihove otroke in družine. T. i. procesi globalizacije skrbi in skrbstvenega dela zgodovinsko gledano niso nov fenomen, je pa plačano domače in skrbstveno delo vedno bolj tipično poznomoderen fenomen, ki v zahodnih državah dobi zagon od 1980-ih dalje, medtem ko je bil v 1960-ih in 1970-ih praktično v izginjanju (Cancedda 2001; Lutz 2002; Tronto 2002; Ehrenreich in Hochschild 2003; Gavanas in Williams 2003; Williams 2005a; Tronto 2008; Williams 2008).

Velika vrnitev plačanega domačega in skrbstvenega dela od 1980-ih dalje v zahodnih družbah je najpogostejše utemeljena z množičnim vstopanjem žensk v zahodnih družbah na trg dela in potrebami po blaženju stresnega usklajevanja poklicnih in družinskih obveznosti, z intenzifikacijo sfere plačanega dela in s tem povezanega bogatenja zahodnih kapitalističnih družb, zlasti porasta novega srednjega in višjega razreda ter demografskih sprememb starajočih se zahodnih družb (Lutz 2002; Tronto 2002; Šadl 2004; Hrženjak 2007). O tem, da fenomen plačanega domačega in skrbstvenega dela ni zanemarljiv, se kaže v različnih podatkih, kot je na primer, da kar četrtno 70-milijonskih Filipinov podpirajo ženske z opravljanjem domačega in skrbstvenega dela v tujini (Lutz 2002, 92). Napovedi za prihodnje potrjujejo porast potreb po plačnem domačem in skrbstvenem delu zaradi staranja prebivalstva v Evropi in nezmožnosti politik, da bi ustrezno uredile skrbstvene storitve, ki bi zadovoljevale potrebe ljudi po skrbi (Cancedda 2001; Lutz 2002). Plačana domača in skrbstvena pomoč na domu deluje v različnih aranžmajih, kombinacijah dela ter odnosih med tistimi, ki tovrstne storitve potrebujejo, in tistimi, ki jih nudijo. Storitve pomoči na domu so različno organizirane in lahko potekajo tako prek servisov⁵⁶ in agencij kot delo na črno, v sivi ekonomiji. Področje plačane domače in skrbstvene pomoči na domu odpira številna vprašanja in dileme, ki zajemajo tako perečo tematiko neenakosti (socialne, razredne, spolne, ekonomske neenakosti), vprašanja relacij med državo in njenimi politikami – trgom – posameznikom oz. posameznico, vprašanj odnosov med spoloma ter relacij med bogatimi in revnimi, relacijami med migracijami, državljanstvom in sfero dela ter postkolonializmom, s čimer pa se v disertaciji nisem podrobneje ukvarjala (Lutz 2002; Tronto 2002; Ehrenreich in Hochschild 2003; Williams 2005a; Hrženjak 2007; Tronto 2008; Williams 2008).

Tudi v Sloveniji postaja vse bolj viden fenomen gospodinjskih delavk, ki čedalje pogostejše opravljajo »nevidno delo« (Hrženjak 2007) po domovih družin, posameznic ter posameznikov. V raziskavi SIPA o plačani gospodinjski pomoči na domu l. 2005 se je pokazalo, da ima med anketiranimi približno slaba petina že urejeno plačano domačo pomoč, 80 % žensk pa je v gospodinjstvih izpostavilo potrebo po tej storitvi, da bi se lahko posvetile izobraževanju in karieri

⁵⁶ Storitve servisov, ki nudijo pomoč na domu, ponujajo zasebna in javna podjetja in predstavljajo pomemben segment storitvenega sektorja. Storitve sistema pomoči na domu vključujejo različna domača opravila, ki zajemajo od čiščenja, pospravljanja, likanja, nakupovanja, oskrbovanja s hrano, vrtnarjenja, vzdrževalnih del, manjših popravil, otroškega varstva in nege ter nege in skrbi za starejše osebe itn. (Cancedda 2001).

ter pridobile nekaj prostega časa zase (Hrženjak 2007, 104). Slaba petina, natančneje 17 % anketirank že koristi pomoč na domu, kjer gre predvsem za ženske na vodilnih položajih na delovnem mestu, izobražene in tiste, ki se izobražujejo. Več kot polovica (66,2 %) jih koristi pomoč na domu za občasno čiščenje, nekoliko manj, tj. 42,6 % pa za občasno varstvo otrok, 11,8 % za vsakodnevno varstvo otrok ter 2,9 % za vsakodnevno gospodinjsko pomoč. V gospodinjstvih, kjer že najemajo plačano pomoč na domu, so v 27,9 % anketiranih gospodinjstvih za pomoč na domu najeli študentko, v 26,5 % mlajšo žensko brez zaposlitve, v 19,1 % starejšo brezposelno osebo, v 16,2 % upokojenko in v 7,4 % osebo preko agencije (Razvojno partnerstvo SIPA – Sistem pomoči na domu).

Trenutno najnovejša raziskava Neformalno reproduktivno delo: trendi v Sloveniji in EU⁵⁷ pa je pokazala, da je v začetku leta 2009 v Sloveniji najemalo pomoč na domu približno 5 % gospodinjstev. Največ plačane domače in skrbstvene pomoči predstavljajo gospodinjska dela, ki zajemajo 81 % najete pomoči na domu, 10 % je varstva otrok in 23 % oskrbe ostarelih. Najemanje gospodinjskih delavk pa je tudi ena od strategij reševanja konfliktov med partnerjema zaradi (ne)delitve domačega dela ob predpostavki, da si to plačano storitev, gospodinjstva lahko finančno privoščijo. Ule in Kuhar (2003) npr. navajata večja pričakovanja mladih moških v primerjavi z mladimi ženskami o najemanju plačane gospodinjske pomoči na domu, zlasti za čiščenje.

Gospodinjske delavke predstavljajo iluzorno rešitev neenakosti med spoloma v zasebni sferi, saj gre za prenos izvedbe dela iz neplačane oblike v zasebni sferi, ki jo v pretežni meri (če sledimo statistikam) še vedno opravljajo ženske, v plačano obliko, ki jo izvajajo gospodinjske delavke. Hkrati pa ženske, torej 'delodajalke', ostajajo menedžerke doma, ki upravljajo domače in skrbstvene obveznosti, načrtujejo, organizirajo izvajanje plačane pomoči na domu. Plačana gospodinjska pomoč predstavlja tudi blažilec konfliktov med zaposlenima partnerjema in omogoča lažje usklajevanje med domom in plačano zaposlitvijo. Potrebe po plačani gospodinjski pomoči rastejo sorazmerno s prihodom otrok, saj je zlasti, ko so otroci majhni, največ gospodinjskega dela, predvsem čiščenja. Prav tako Tijdens in druge (2003) ugotavljajo, da družine z majhnimi otroki v starosti med štiri in dvanajst let najbolj potrebujejo gospodinjsko pomoč predvsem pri čiščenju.

⁵⁷ Temeljni raziskovalni projekt J6-0958 financira ARRS, poteka na Mirovnem inštitutu, vodja projekta je dr. Majda Hrženjak. V okviru raziskave je Center za javnomnenjske raziskave pri Fakulteti za družbene vede marca 2009 izvedel telefonsko anketo na statistično reprezentativnem vzorcu 2677 gospodinjstev.

4.4.1 Konteksti plačane pomoči na domu – varstvo otrok in gospodinjska pomoč

Plačano neformalno varstvo otrok in plačana gospodinjska pomoč na domu temeljita na odnosih neenakosti (Uttal 1996; Uttal in Tuominen 1999; Tronto 2002). Poleg te skupne značilnosti, podobnosti in razlike med tema dvema vrstama plačane domače pomoči zajemajo tako prostor, saj plačana gospodinjska pomoč poteka na delodajalkinem domu, medtem ko to za plačano neformalno varstvo otrok nujno ne drži. Plačana gospodinjska dela vključujejo opravila, ki vzdržujejo čistočo in red doma, pri čemer je objekt skrbi fizični prostor, dom. Medtem ko gre pri neformalnem plačanem varstvu najprej za odgovornost za fizično in psihično blagostanje ter varnost otroka. Tu je pomembna razlika, saj neformalno plačano otroško varstvo vključuje tako nadzor, fizično in emocionalno skrb (Uttal in Tuominen 1999). Ob tem igra kategorija spola pomembno vlogo, namreč definira in organizira plačano domače in skrbstveno delo. Za ilustracijo naj navedem, da je več kot 90 % oseb, ki opravljajo plačano pomoč na domu, žensk (Lutz 2002, 91). Od osebe, ki bi opravljala plačano domače delo na domu, anketiranke v raziskavi Razvojnega partnerstva SIPA – Sistem pomoči na domu, pričakujejo, da je priporočena s strani neformalne mreže prijateljice, prijateljev, sosedov in sosed ter sodelavk (78,2 %); sledi, da je oseba urejena, kar pričakuje 41,0 % anketirank in da je ženska, kar pričakuje 35,8 % anketiranih, čemur sledi potrdilo o kvalificiranosti za varstvo otrok (Razvojno partnerstvo SIPA – Sistem pomoči na domu). Torej, izvajalke plačane domače in skrbstvene pomoči na domu, zlasti pri gospodinjskih delih in varstvu otrok, so ženske. Ob tem, da je pričakovano s strani 'delodajalk', da je oseba, ki opravlja to delo, ženska.

Kot izpostavljajo zlasti mlajše intervjuvanke v moji raziskavi, ki so študentke in nimajo svojih otrok, plačano neformalno varstvo otrok pomeni tudi pridobivanje življenjskih izkušenj in znanja. Lucija (24) npr. razmišlja o tem, da bi se morale z varstvom otrok ukvarjati vse ženske, ki bi želele imeti otroke, kot neke vrste 'usposabljanje in test', saj bi prek varstva otrok pridobile določene, potrebne izkušnje za materinstvo in materinjenje.

Mislim, da bi mogla vsaka punca oziroma ženska ali bodoča mamica sprobat in videti, kako to je, predno se odloči za družino. Vsaj, da nekako dobi tisti občutek, da ni to tako, da je kot ena igračka, takrat, ko želiš, da bo pa kar tiho, in da bo naredila vse, kar hoče. /.../ Daleč od tega. Ja, mislim, da je zelo, da so to ful dobre izkušnje. Res vredne, pa ful veliko se naučim, kaj jaz ne bom počela, pa kaj bom počela, kaj se mi dopade, kaj ne (Lucija, 24, varuje 5 let).

Plačano neformalno varstvo otrok se pomembno razlikuje od klasične nocije o delu za denar, zagovarjata Uttal in Tuominen (1999). Namreč, plačana neformalna skrb za otroke trči ob dualizem dveh nasprotujočih si konceptov, dela za denar in 'dela iz ljubezni'. Značilne tenzije na področju neformalnega skrbstvenega dela z otroki, ki izhajajo iz kontradiktorne pozicije, so naslednje (Uttal in Tuominen 1999, 759):

- ideologije o ljubezni, družini, vzgoji otrok maskirajo odnose moči in neenakosti: odnosni trikotnik starš – otrok – varuška oz. varuh je vedno na meji med vzajemnostjo in izkoriščanjem, kajti emocionalna komponenta neformalne plačane skrbi za otroke je tista, s katero se zakrije pomen pravičnosti v plačilu in (ne)vzdrževanje dogovorov o pogojih dela;
- delitev skrbstvenega dela in meje o tem, katere aktivnosti se prenesejo na varuško oz. varuha otrok in katere ne, so nejasne prav zaradi kontradikcij med ideologijami materinstva in praksami komodifikacije skrbstvenega dela;
- hierarhija odnosa starš – delodajalec in varuška oz. varuh – delojemalka oz. delojemalec.

Podobno izpostavi tudi Tronto (2002) na točki, ko pravi, da se zdi najemanje plačane pomoči na domu enako kupovanju kateregakoli servisa na trgu, vendar pri tem ne gre prezreti pomembnih razlik, kar bi lahko povzela s skupnim imenovalcem, tj. skrb kot odnos. Namreč, plačano domače in skrbstveno delo poteka v sferi doma, ki je različno od sfere produkcije, trga. Poleg tega je plačana pomoč na domu pogosto percipirana kot ne-zaposlitev, ne-delo tako s strani tistih, ki pomoč potrebujejo, kot s strani tistih, ki jo nudijo in izvajajo. Hkrati pa se odnosi v gospodinjstvu razlikujejo od odnosov, ki vladajo na trgu, pri čemer je ta odnosna komponenta plačane pomoči na domu, zlasti pri varstvu otrok in skrbi ter negi starejših, lahko tudi temelj izkoriščanja (ibid.).

Plačano neformalno varstvo otrok je ena od najetih pomoči na domu, ki v veliki meri poteka v okviru sive ekonomije in v okviru civilne družbe (kot so društva),⁵⁸ pri čemer ga izvajajo večinoma ženske. Različni aranžmaji, časovni in prostorski poteki (ne)formalnega, plačanega varstva otrok ter akterke in akterji uvrščajo tovrstno delo med heterogen fenomen plačane pomoči na domu. Prostorsko lahko varstvo poteka bodisi na domu varuške, ki lahko varuje enega ali skupino otrok bodisi na domu otroka. Varstva se razlikujejo glede na časovni okvir/gleda na

⁵⁸ Npr. Sezam – Združenje staršev in otrok, ki deluje v Ljubljani.

trajanje (stalna, občasna, dnevna, večerna, vikend) in glede na prostor, kjer se varovanje otrok odvija. V večini intervjujev so osebe varovale otroke na domu otrok, le v dveh primerih je varovanje otrok potekalo na varuškinem domu. In v tem primeru gre za stalna, vsakodnevna varstva, medtem ko gre v prvem primeru bodisi za stalna (varuška ima nekaj družin, pri katerih varuje) bodisi za občasna varstva. Časovno poteka lahko varstvo zgolj občasno, npr. nekajkrat mesečno, ob različnih delih dneva ali tedna ali pa redno dnevno varstvo. Pri rednih varstvih je pogosto izpostavljena oblika kombinacije varstva starih staršev in plačane varuške, ko na primer, nekaj dni v tednu otroka varujeta stara starša in nekaj dni plačana varuška. Poleg tega navajajo intervjuvane varuške in varuh, ena izmed oblik je tudi pomoč plačane varuške starim staršem pri varstvu otrok in gospodinjenju.

V bistvu imajo ponavadi take službe ali pa babice, da ponavadi so lahko doma in jim pač tist en dan, dva dni zmanjka v tednu /.../ eno punčko merkam, za katero ne verjamem, da bo šla v vrtec, ker imata glih take službe, da se križata, pa babice imajo, pa jaz pridem enkrat na teden (Nina, 22, varuje 1 leto).

Cene varstva otrok, kot ugotavljam na podlagi intervjujev z varuškami in varuhom otrok, se gibljejo med tri in šest evrov, kar je zopet odvisno od tega, ali gre za varstvo, ki poteka čez dan ali gre nočno varstvo, ki je ponavadi dražje. Medtem ko ima Sezam postavljeno urno postavko glede na število varovanih otrok: v primeru varstva enega otroka prejme varuh oz. varuška 4 evre, če sta dva otroka dobi 4,6 evrov in če so trije 5 evrov na uro. V primeru rednega, vsakodnevnega varstva otrok, se varuške in starši dogovorijo za določen znesek, ki se giblje med 200 in 400 evri mesečno za otroka.

Začetki neformalnega plačanega varstva otrok so bili različni, kot se je pokazalo v intervjujih, jih je pa večina izpostavila predhodne izkušnje z varstvom otrok iz neformalne socialne mreže (sorodstvo, sosedi, prijatelji). Pri čemer nekateri nadaljujejo s kombiniranjem plačanega in neplačanega neformalnega varstva.

Na podlagi intervjujev bi lahko izpostavila naslednje temeljne strukturne značilnosti varuš in varuhov otrok:

- za varstvo otrok se odločajo študentke in v veliko manjši meri študenti. Zaslužek je za pokritje sprotnih potreb, navajajo predvsem veselje do dela z otroki in pridobivanje izkušenj, ki jim bodo prav prišle, ko bodo sami starši, in izkušnje, ki bodo prav prišle pri tistih, ki študirajo pedagoške smeri:

Nekako sem že skoz bil med otroki, potem pa /.../ sem še študirat nekako v to smer, pa se mi je nekako zdelo, zakaj ne bi probal, potem pa sem nekaj padel not, pa sem še v vrtcu malo delal (Gašper, 25, varuje 3 leta).

- mlajše ženske, ki po končani izobrazbi, iščejo zaposlitev in opravljajo plačano varstvo otrok kot vmesno fazo med šolanjem in zaposlitvijo:

Trenutno pač čuvam otroke /.../ to ni delo na dolgi rok. To je pač delo za študente, za premostitev (Darja, 33, varuje 1 leto).

- brezposelne ženske srednjih let, pri čemer prevladujejo ženske, ki se niso želele ali se niso mogle vrniti nazaj na trg dela. Nekatere so preko hčera prišle v stik s plačanim neformalnim varstvom otrok:

Začela sem se pa s tem ukvarjat ne samo tako, ker sem ostala doma, ampak tudi, ker v bistvu se nisem želela več v službo, tako bom rekla, v pisarno. Saj sem iskala, seveda sem iskala, ampak nekako pri teh letih, ne moreš pričakovati, da te bo ne-vem-kdo vzel (smeh, op. Ž. H.). /.../ In sem to vzela kot eno tako varianto. Je pa res, da imam že od malega zelo rada otroke in to majhne otroke (Zdenka, 53, varuje 4 leta).

- upokojenke, ki jim varstvo otrok, zagotavlja dodaten vir zaslužka:

Jaz sem Mojca, sem upokojenka /.../ in sem želela še nekaj počet, da mi ne bo dolgčas. Najprej sem imela delavnice, potem pa tako občasno čuvala otroke od prijateljev, kar še zdaj delam (Mojca, varuje 4 leta).

Intervjuvane varuške in varuh navajajo naslednje najpogostejše potrebe po varstvu otrok:

- odsotnost neformalne mreže starih staršev in drugega sorodstva,
- odložen odhod otroka v vrtec (otrok gre v vrtec z drugim oz. tretjim letom starosti),
- bolezen otroka,

- neusklajeni delovni urniki zaposlenih staršev z delovnim časom vrtcev in potrebe po vožnjah oz. spremljanju otrok na popoldanske aktivnosti,
- partnerski prosti čas (v glavnem popoldanska, predvsem pa večerna varstva).

/.../ imam eno stranko, da pač, ko zbolita otroka, se ju takrat v vrtec ne da. Pač, da oni lahko opravljajo svoje delo, pa da ne jemljejo bolniške, ker imajo svoje firme. Takrat potem jaz pridem. Lahko je to dan, dva, tri. Kakor pač rabijo. Takrat je pa poln delovni urnik (Suzana, 45, varuje 5 let).

To sta v bistvu dva otroka, plus ena varuška recimo, kar izdaten strošek je, tako da takrat, ko si me lahko privoščijo, trikrat na teden, ko gresta v službo, pa dvakrat na teden babica. Me pa pokliče po priložnosti kakšna družina, ko hočejo iti pari se malo oddahniti, hočejo iti zvečer kam ven. Včasih tudi prenočim (Darja, 33, varuje 1 leto).

Poleg navedenih razlogov, ki izvirajo iz težav pri usklajevanju družinskega življenja in poklicnih obveznosti (razen odsotnosti neformalne mreže sorodstva), sem zasledila trend najemanja plačanega neformalnega varstva otrok kot prestižne oz. nadstandardne storitve, ki prihaja v paketu protektivnega otroštva predvsem za višji, premožnejši sloj. V zgodbo 'vse, kar je najboljše za otroka' spada tudi plačana varuška kot dodana vrednost, s katero otrok dobi pozornost, ki popolnoma in v celoti prepozna otrokove potrebe in jih zadovolji z dodatnimi aktivnostmi, kot so spremljanje, vodenje na različne izobraževalne, športne, umetniške aktivnosti, kulturne predstave in socialna dogajanja za otroke. V ZDA je pogost trend pri višjem razredu najemanje varuške, ki ni domačinka in otroka lahko nauči tujega jezika, npr. španski (Tronto 2002). Starši najemajo varuške tudi na podlagi etničnosti, npr. družina latinsko-ameriškega izvora v ZDA najame varuško, migrantko iz Mehike, zato da se bo otrok naučil jezika in kulturnih vzorcev (Uttal 1996). Trend najemanja plačane pomoči na domu na primeru varstva otrok nisem podrobneje obravnavala, vendar sem zasledila, da se kot nadstandard pojavljajo zasebne varuške, ki so popolnoma na voljo enemu otroku in organizirana varstva otrok v manjših skupinah, kjer otroci uživajo v domači, skuhani hrani, kjer je le manjše število otrok in zanje lahko poskrbi več varuš, ki jim nudijo popolno nego, pozornost, zunanje aktivnosti ter dodatni program (npr. delavnice učenja tujega jezika, glasbene delavnice).

4.4.2 Plačano neformalno varstvo otrok – prilagodljivost potrebam zaposlenim staršem in 'gospa, a lahko še posesate, ko bo otrok spal'

Delovni pogoji, dogovori glede plačil in odnosi med 'delodajalkami' in 'delojemalkami' sodijo med izrazito negativne vidike plačanega domačega in skrbstvenega dela, ki izvajalke plačanih del v sferi doma potiskajo v ranljivejši položaj, kar ugotavljajo številne avtorice (Uttal 1996; Uttal in Tuominen 1999; Tronto 2002). Fleksibilnost in popolna prilagodljivost varušk zaposlenim staršem je pogostejša pri tistih, ki jim plačano varstvo predstavlja edini in glavni vir zaslužka in ki sprejemajo otroke v redno varstvo. Fleksibilnost plačanega varstva otrok varuškam prinaša težave pri usklajevanju s svojimi potrebami, saj postavljajo potrebe staršev – 'delodajalcev' na prvo mesto, pred svojimi potrebami. Namreč, urnik varuške, ki na svojem domu varuje dva otroke od ponedeljka do petka in občasno ob večerih varuje otroke na njihovih domovih, kot je primer Zdenke, je več kot polni delovnik (40 ur). Pri čemer mora poskrbeti tudi za urejenost in čistočo prostorov, kjer so otroci v varstvu, hkrati pa opravlja tudi gospodinjska opravila, kot so priprava hrane, kuhanje, neguje otroka, ju pelje na sprehod in se z njima igra. Izrazita je percepcija odgovornosti do staršev, kar njene potrebe postavlja v drugoten pomen, kar pomeni tudi, da težko usklajuje svoje potrebe in potrebe po varstvu otrok.

/.../ dve leti je kar, kar precej tako, tak tempo, čeprav sem doma, zdaj, zdaj sem doma, od septembra, ampak prej sem pa hodila, saj pravim, potem sem pa še na nemščino hodila, tako štiri leta v bistvu še, ko sem bila v službi, sem začela. Sem šla na eno šolo, jezikovno, pa zelo rada sem hodila samo potem sem ugotovila septembra, da ne bo to šlo več, dvakrat na teden. Meni se zdi recimo, če sem že to prevzela, ne bom jaz rekla, 'veš kaj, zdaj imam pa jaz nemščino, zdaj pa vi pridite otroka iskat ob pol petih ali pa ne vem kdaj', ker vem, da je težko to. Jaz se čutim to, to pa imam tisto odgovornost, da to postavljam na prvo mesto, tako bom rekla, moje potrebe, so pa pač potem, kadar pridejo na vrsto (Zdenka, 53, varuje 4 leta).

Če varstvo otrok sodi med vrste dela, ki prinašajo moralno zadovoljstvo in ki je zaradi narave dela – ukvarjanje z otroki – percepirano kot zanimivo, prijetno delo, ki ga opravljajo z veseljem, pri čemer bi veselje lahko izenačila z ljubeznijo in skrbjo za otroke, pa je ravno prevzemanje odgovornosti za otroka izpostavljena kot tista točka, na kateri postane podplačanost varstva otrok vidna.

/.../ ta odgovornost ki jo imaš do otroka, da se mu nič ne naredi, da je z njim vse v redu, to je meni tisto najbolj, kar mi je tako najbolj resnega (Maja, 27, varuje 3 leta).

Odgovornost, o kateri razmišljajo varuške in varuh, predpostavlja dvojno zavezanost: odgovornost do staršev (prilagodljivost potrebam staršev, toleriranje njihovih zamujanj ob prihodih po otroke, zamujanje s plačili) in odgovornost za otroke (za njihovo psihično in fizično varnost v času varstva). Odgovornost za otroka so nekatere varuške izpostavile kot argument, zakaj varstvo otrok ni združljivo z opravljanjem plačanih gospodinjskih opravil. Vse intervjuvane varuške in varuh otroku v času varstva otroku ponudijo obrok, ki ga bodisi matere že vnaprej pripravijo in se potem samo pogreje, vzame iz hladilnika bodisi varuške otroku tudi skuha. Predvsem je odvisno od dolžine varstva pri čemer pa drugih gospodinjskih opravil večinoma ne opravljajo. Zlasti na Sezamu je politika, da varstvo otrok ne vključuje tudi opravljanja gospodinjskih opravil, kar je bilo striktno poudarjeno v intervjujih. Medtem ko varuške, ki delujejo individualno, ponekod opravijo še kakšno gospodinjsko delo »prostovoljno«. Najpogosteje je v varstvo otrok vključena tudi priprava in kuhanje hrane za otroka in celo družino, včasih tudi sesanje, likanje in pospravljanje.

/.../ ker v bistvu, ker če imaš otroke, ne moreš kuhat in otroka pazit. Je pa dostikrat tako, da bi starši radi, da bi še malo kuhal, pa malo zlikal, pa malo /.../ Ja, jaz v bistvu to takoj povem, da tega ne mislim delat. In pač enkrat je bilo to tako, da ko sem že prišel, že ta prvo uro, ker te kakšni hočejo prej videti, je rekla mama že ta prvo uro, da bi ji pomagal sesat. In sem rekel, da ne bo šlo, ker nisem prišel sesat (Gašper, 25, varuje 3 leta).

Tega fantka, ko imam pa vsak dan, mu zajtrk naredim, mu kosilo naredim – kake juhice, riž ali karkoli in vmes sokce in šejke. Pač, da ima. /.../ Jaz, ko delam njemu, naredim tudi za sebe. /.../ Jaz ponavadi naredim še kaj več, tako da tudi mamica njegova, ker je doma, ker se uči, da je zraven, da vsaj skupaj pojemo (Ilka, 23, varuje 3 leta).

Jaz pač pospravim od zajtrka, ko ostane, ker me moti, pa tudi prej, ko je bil še manjši, nisem hotela, da ko se on tam po tleh plazi, sem hotela, da je čisto in ker je ta starejšemu recimo padel kruh na tla v tistem kaosu zjutraj, kje bo ona to, sem valda potem jaz. Jaz kuhinjo pa jedilnico pospravim, zato da je meni lažje, ker mi je pomembno, da je otrok v takem okolju /.../ Za njimi vsemi. /.../ Včasih tudi oni za sabo, ampak tudi, če pustijo, ne bom zdaj samo njegove posode pospravila, pospravim vse (Brina, 24, varuje 4 leta).

Ne dovolim si več biti gospodinja, ker nekako, če sem varuška, jaz to pač čutim, da se jaz ukvarjam z otrokom. /.../ Če pa otrok slučajno spi v tistem času, zakaj bi pa jaz mogla fizično tam delat. Se lahko tudi jaz spočijem. /.../ Pač, se vsedem, nekaj preberem ali kakorkoli. In enostavno nič več. Od začetka pa sem še kaj skuhal pa pripravila. /.../ velika večina teh, ki pač iščejo privat varstvo, stremijo k temu, da glede kuhanja, da se skuha, pa potem, da se pač malo pospravi v tistem času, ko pač otrok spi (Suzana, 45, varuje 5 let).

Kaj varstvo otrok zajema in kaj ne, je torej stvar dogovorov med starši, predvsem materami, ki urejujejo in organizirajo varstvo, ter varuško oz. varuhom otroka in odvisno od tega, kje varstvo poteka. Če varstvo poteka na otrokovem domu, se v tem primeru pojavljajo tudi želje in zahteve staršev, da se varstvo kombinira z gospodinjskimi deli in v teh primerih so varuške in varuhi otrok najbolj izpostavljeni možnim zlorabam in izkoriščanju. Če pa varstvo poteka na domu varuške, v tem primeru so varuške bolj avtonomne, tako s pravili kot dogovori glede cene varstva, čeprav se tudi v teh primerih lahko zgodijo zlorabe, zlasti pri neplačevanju.⁵⁹

4.4.3 Denar in ljubezen – emocionalno delo

Ja, ful ljubezni. Ful ljubezni. Meni je recimo najbolj všeč, ko sta utrujeni zvečer in se prideta k meni pockrljat predno gresta spat. To je meni neopisno. Mislim, to ti ne more noben denar dati (Zala, 25, varuje 4 leta).

Emocionalni vidik varstva otrok je, kot sem izpostavila, tisti vidik, ki omogoča tudi izkoriščanje, manipulacijo oseb, ki tovrstno delo opravljajo. Uttal in Tuominen (1999) na podlagi študij s starši in varuškami pojasnjujeta, da oboji zatrjujejo, da varstvo otrok ne gre razumeti zgolj v ekonomskem okviru, temveč je treba upoštevati tudi emocionalni vidik tega dela. Na eni strani so varuške, ki pomen in pomembnost tega dela najdejo v odnosnih elementih varstva otrok, v moralni vrednoti pomoči drugim (otrokom in njihovim zaposlenim staršem), kar posledično vodi v moralno nagrajenost za opravljeno delo in hkrati v devalvacijo varstva otrok z zniževanjem plačila. Na drugi strani pa so starši, ki prav tako igrajo na odnosni vidik kot tisti, ki že predstavlja del plačila, kar posledično vodi tudi v pogajanje o nižji ceni varstva. Osebe, ki opravljajo plačano skrbstveno delo v družinah, so v konfliktu zaradi vrednotenja tega dela in prodajanja tega dela po nizki ceni, kar izvira iz vedenja o potrebah družin, pri katerih delajo, v ozaveščenju, da jim s svojim delom pomagajo (Tuominen v Uttal in Tuominen 1999).

/.../ bi rekla, da je prijetno s koristnim, ker pač uživam v tem delu. V varstvu uživam, v družbi otrok in to. Mi v bistvu nekako energetsko in tako daje nek smisel, večji zagon v življenju za naprej. Tako, da je to v bistvu plus mojega dela /.../ (Suzana, 45, varuje 5 let).

⁵⁹ Zakon o preprečevanju dela in zaposlovanja na črno (ZPDZC-UPB1) predpostavlja finančno sankcioniranje za obe strani, tako za 'delodajalce/delodajalke' kot za 'delojemalke/delojemalce'.

/.../ ko se v bistvu res lahko sprostiš, ko res pozabiš na vse in ko ti otroci dajo eno energijo, ki te že samo s pogledom ali pa nasmehom, te spravi v dobro voljo tudi če si slabe volje (Maja, 27, varuje 3 leta).

Najbolj mi to pomeni, a veš, ker te otrok začuti tako hitro, meni se zelo hitro približa, hitro mi gre v naročje, hitro je tista nežnost, hitro je neko prijateljstvo /.../ Dobro, tisto se dere, potem se pa pomiri, ker si tako toleranten, potem zna tudi odvrnit. /.../ Tisto potrpljenje. Kolikor si ga imel, kolikor si ga vložil, toliko ga dobiš nazaj, tako da se splača (Darja, 33).

Emocionalni vidik in moralna vrednota (pomagati drugim) varstva otrok lahko pojasni, zakaj je to delo slabo plačano in celo slabše od plačane gospodinjske pomoči na domu. Povprečna ura varovanja otrok v Ljubljani stane med tri in šest evrov, če gre za nočno varstvo. oz. med 200 in 400 evrov, če gre za mesečna varstva, pri čemer so cene izven Ljubljane nižje, prav tako so nižje, če so otroci v varstvu v manjši skupini, kjer sem zasledila tudi nizke postavke, npr. deset evrov na dan na otroka (Neformalno reproduktivno delo – trendi v Sloveniji in EU). Medtem ko je ura čiščenja višja in se giblje od šest evrov naprej. V raziskavi SIPA so anketiranke l. 2005 v Ljubljani in Mariboru plačevale v povprečju pet evrov na uro za čiščenje in 3,5 evra za uro varstva otroka (Razvojno partnerstvo SIPA – Sistem pomoči na domu). Če tudi devalvirano delo glede plačila, je s strani varuš k izkustveno visoko vrednoteno delo, ki ga opravljajo in ki že vključujejo moralne nagrade, kot pravi Tronto (2002), ki izvirajo iz skrbstvenega odnosa med osebo, ki skrb nudi, in osebo, ki jo prejema.

Pač, nasmeh, da te je vesel, da se smeji, sam, da so zadovoljni. To je že dost veliko darilo, bom rekla (Lucija, 24 let, varuje 5 let).

Namreč, na vprašanje, če bi bile pripravljene in pripravljen za isti denar opravljati katerokoli drugo delo, so vse intervjuvane varuške in varuh odgovorili nikalno. Hkrati pa je izpostavljen primer etike skrbi, kjer intervjuvane osebe percipirajo odnos med delom in skrbjo za otroka kot nekaj, kar ima več kot le značaj plačanega dela.

/.../ v bistvu za isti denar ne bi šel drugam, ker vseeno dobiš nekaj izkušnje. Tudi, ko bom imel svojega otroka, bom imel neke izkušnje. Pa tudi zanimivo mi je, ko vidiš različne tipe družin, nekako vidiš različne sisteme, od avtoritarnih, pa do ne vem kakšnih vse. In nekako potem zase poskušaš izluščiti najboljše od vsakega, pač, noben sistem ni popoln. Vsak sistem ima v sebi nekaj dobrega pa tudi nekaj slabega, pa pač skušaš od vsakega potegniti najboljše, kar se da (Gašper, 25, varuje 3 leta).

In hkrati so v isti sapi zatrdili, da je odnos z otrokom, ukvarjanje z njim pozitivni del varstva otrok, in ne zaslužek. Ali kot pravi Zala (25, varuje 4 leta), ki ji za varstvo plačujejo pet evrov na uro:

» /.../ če pogledam iz smisla odgovornosti, potem ne, ker to je meni ful odgovorno. Če pa pogledam iz smisla, koliko jaz uživam v tem, rečem, da sem čisto preplačana« (smehljaj, op. Ž. H.).

Poleg emocionalnega vidika varstva otrok je neformalno plačano varstvo izrazito feminizirano. Starši pričakujejo, da k njim pride varuška, kot pravi Gašper, ki varuje prek Sezama, in nekateri tudi zavrnejo njegovo varstvo na podlagi spola, kar je diskriminatorno, ampak potrjuje prepričanje, da so ženske po 'naravi' boljše varuške, saj 'znajo' z otroki.

/.../ v bistvu vsak vpraša, kako pa to, da sem moški in v varstvu otrok. Pa pač nekaj poveš in nekako so potem zaštekali. Je pa ponavadi tudi tako, da se že na Sezamu, ko se sprejema v varstvo, vpraša, če je lahko fant, pa jih je kar nekaj takih, ki rečejo recimo, da ne. /.../ Da rajš imajo punce. Tako da že Sezam naredi nekaj selekcijo. Ko jaz pridem tja, že nekaj vedo, da pride fant /.../, da niso presenečeni (Gašper, 25, varuje 3 leta).

Hkrati pa na vprašanje, kakšna naj bo oseba, ki varuje otroke, Darja (33, varuje 1 leto) odgovarja:

»/.../ v bistvu ta materinski čut mora varuška tudi imet«.

Če je emocionalni vidik plačanega neformalnega varstva tisti, ki razlikuje to delo od drugega plačanega neformalnega dela, kot je npr. gospodinjenje, potem ga je pravzaprav nujno ovrednotiti. Plačano neformalno varstvo otrok je vključeno v širšo politično strukturo, kjer so spolne, rasne, etnične, razredne ideologije ključne v organizaciji tega dela (Abel in Nelson 1990; Uttal in Tuominen 1999). Emocionalni vidik otežuje komodifikacijo skrbstvenega dela, pri čemer ne gre za idealizacijo emocionalnega vidika, vendar za integralni del varstva otrok. Zato Uttal in Tuominen (1999) poudarita, da je treba pomen emocionalnega vidika varstva otrok izpostaviti kot pomembno družbeno prakso, kar bo posledično rezultiralo tudi v boljšem plačilu. Medtem ko Bubeck (1995, 181) prepozna eksploativni element plačanega domačega dela v skrbstvenem krogu (angl. circle of care), ki predstavlja »družbeno institucijo spolne delitve dela, ki konstituira ženske kot skrbnice, v kateri se sistematično ustvarja presežno delo v obliki neplačanega skrbstvenega dela«. To pa velja zlasti za gospodinjske delavke in varuške otrok (Tronto 2002). Namreč, skrbstveno delo je tudi odnosno delo, ključni element dela z ljudmi, ki tistim, ki skrb nudijo v sferi doma, nalaga moralno zavezanost k skrbi, kar hkrati omogoča njihovo izkoriščanje in zlorabe. Nizka plačila, delovni pogoji in odnosi med 'delodajalkami' in 'delojemalkami', ki temeljijo na moči in dominaciji prvih,

postavlja gospodinjske delavke, varuške, varuhe otrok, negovalke in negovalce starejših v ranljivo pozicijo in krči njihovo avtonomijo in neodvisnost (Abel in Nelson 1990; Enarson 1990; England in Folbre 1999; Tronto 2002). Negativni in rizični vidiki plačane domače in skrbstvene pomoči so možnosti številnih zlorab pri neplačevanju, podplačanosti tega dela, nespoštovanja dogovorov glede delovnih pogojev, delovnih ur. Če delajo na črno, so brez kakršnihkoli pravic, ki izvirajo iz statusa zaposlitve, poleg tega delo poteka izolirano od drugih, v sferi doma. Abel in Nelson (1990) dodajata, da ker ni zahtevanega nobenega usposabljanja, se to delo razume kot 'naravno' žensko delo.

4.4.4 Vzgoja – nadomestne matere in sekundarne varuške

Pričakovanja staršev, da naj bi varuške in gospodinjske delavke z njimi delile skupne vrednote in prepričanja, Tronto (2002) označi kot alienacijo od lastnih vrednot in prepričanj. Slednje velja predvsem za 'live in' gospodinjske delavke,⁶⁰ prav tako tudi za varuške, ki varujejo na otrokovem domu, pri čemer gre za redno, vsakodnevno varstvo. Poleg tega je pomembni dejavnik tudi, če gre za edini, glavni prihodek varuš, kar je v primeru rednega varstva ali občasen in dodaten vir prihodkov. Pri čemer aranžma varstva potegne za sabo tudi odnose; in kot razmišlja Suzana, ji ravno občasna varstva, zagotavljajo avtonomnost in neodvisnost, kjer odnosni vidik varstva (ki je občasno, kratkotrajno) ne vodi v medsebojno odvisnost. Pravi, da ji je pomembno, da se s starši ujame in hkrati, da je trg ponudbe in povpraševanja dovolj velik, da omogoča izbiro staršem, katero varuško bodo najeli, prav tako omogoča tudi varuškam, da družine izbirajo in tudi odklonijo.

Zdaj že nekako več kot pet let, da imam občasna varstva, tam od tri do šest mesecev najdlje, da se zavzamem. Ne stojim za tem, da bom pa zdaj vaša varuška. Ampak pač, ko me rabite in dokler bomo lahko funkcionirali, je OK. Tako da so vedno poti odprte. Ne maram se preveč vezati, niti ne dovolim, da se kdo preveč, mislim, da sem jaz ali pa oni odvisni od mene (Suzana, 45, varuje 5 let).

Ne glede na različne aranžmaje neformalnega plačanega varstva otrok, je vzgoja tisti ključni element, ki postavlja mejo med starševanjem, natančneje materinjenjem in varovanjem otrok. Meje, ki uvrščajo aktivnosti, ki se prenesejo na plačano varuško oz. varuha otrok, in aktivnosti, ki

⁶⁰ 'Live in' gospodinjske delavke bivajo v gospodinjstvu, kjer delajo. Njihovo delo pogosto zajema kombinacijo domačih in skrbstvenih del, kot je varstvo otrok, gospodinjstvo in skrb, nega starejših (Hrženjak 2007).

so vezane izključno na materinstvo so zabrisane, kot pojasnjujeta Uttal in Tuominen (1999), zaradi nasprotujočih ideologij materinstva in praks komodifikacije skrbstvenega dela z otroki. Lynet Uttal (1996) v študiji odnosa med materami in varuškami izpostavi tri vrste skrbi za otroke:

- Skrbniška – percepcija mater o ekskluzivni in primarni skrbi za otroka, kjer varuške zgolj opravljajo delo varovanja otrok, pri čemer delujejo po materinih navodilih in zahtevah.
- Nadomestna – percepcija mater o nadomestni vlogi varuške v fizičnem in čustvenem pomenu. Občutki krivde mater in želja po večji časovni vključenosti v skrb za otroka.
- Koordinirana skrb – percepcija mater, da si z varuškami delijo skrb za otroka, vendar v hierarhičnem odnosu.

Vzgoja, torej, predstavlja ambivalenten element varstva otrok. Po eni strani, varuške in varuh izpostavljajo, da je vzgoja ekskluzivno področje starševanja, pri čemer je njihova vloga zgolj sledenje in prilagoditev vzgojnim načelom staršev. Prilagajanje vzgoji pomeni tudi prilagoditev ritma, navad, običajev otroka in staršev, kar izpostavi Nina, se lahko spremeni v primeru, da gre za varnost otroka, ki ga varuje. Plačane varuške in varuhi otrok zavzamejo sekundarno pozicijo, oropano avtonomnosti in enakosti, kjer zgolj izvršujejo varovanje otroka.

/.../ vtikat v vzgojo se ne smem. Tako, kot pač mami reče, tako je. Edino, če sem recimo na cesti z otrokom /.../ Glih včeraj sem imela eno punčko, ki je bila s skirojem in sem ji rekla, da naj gre z mano, pa mi je rekla, da ji mamica pusti in sem ji rekla, da jo zdaj jaz čuvam in da je boljše, da je zraven mene, da se ji kaj ne zgodi. Drugače pa ne, v vzgojo se nikakor ne smeš vtikat (Nina, 22, varuje 1 leto).

In oni dejansko tudi varuški, vsaj meni, da mora bit tako, tako, tako. Tako, kot je v knjigi napisano, tako je treba njihovega otroka vzgajat. In jaz, sem vam že na začetku povedala, se nekako poskušam držat tistih njihovih, kot jih hočejo /.../ Jaz se s tem sicer ne strinjam, ampak jaz pač poslušam. Pač, vsak starš ima po svoje prav. In tisto, kar je pač za njih prav, naj bi bilo tudi za varuško (Suzana, 45, varuje 5 let).

Medtem ko Suzana opozori še na en vidik ne le varstva otrok, temveč vzgoje, ki v fenomenu protektivnega otroštva vedno bolj postaja področje znanosti. Pri čemer se avtoriteta mater transformira v avtoriteto strokovnjakov in strokovnjakinj, hkrati pa se odgovornost in zahteve staršev, zlasti mater povečujejo, ne le v vsebinskem, ampak tudi časovnem pomenu (Hoven Stohs 1994; Beck-Gernsheim 2002; Tronto 2002; Ule in Kuhar 2003).

Po drugi strani pa je prepričanje intervjuvanih, da sta varstvo in vzgoja neločljiva in se prepletata, kar se ponavadi sklada s percepcijo dobrih, prijateljskih odnosov med varuškami in materami. Varuške pa v tem primeru zavzamejo položaj nadomestnih mater. Pogosta je percepcija tako s strani staršev kot s strani varuš, da je varuška del družine, s čimer se nacija službe kot dela transformira in skrči v emocionalni aspekt skrbstvenega dela in, kot sem že poudarila, kar predstavlja potencialne temelje izkoriščanja in neenakosti. Varstvo otrok ima tudi terapevtsko vlogo za starejše varuške v smislu samopotrjevanja, samorefleksije o delovanju, ki temelji na navezanosti v percepciji družinskosti.

Ko sem videla, da mi nekako rata z otroci, da sem lahko stroga, da te ful pogruntajo in da moraš, otroke moraš vzgajati, ne glede na to ali si varuška ali si mati ali si oče /.../ Moraš jih. Ne moreš jih tam prepustiti same sebi in pustiti, da delajo, kar hočejo, ker ni za njih v redu (Ilka, 23, varuje 3 leta).

/.../ ker kakorkoli obrneš, biti varuška, z moje strani bi lahko rekla, da je to, ne vem, pa niti ne vem, če bi lahko rekla, da je to kakor služba. To je, to je enostavno, si del družine in to moraš funkcionirati kot del družine, če ne, trpiš po moje (Brina, 24 varuje 4 leta).

Se mi zdi, da sem takrat tam kot en nadomestek staršev, ki jih pač ni doma (Nina, 22, varuje 1 leto).

/.../ jaz sem jim kot babica. Rečejo, da sem tretja babica (Mojca, 57, varuje 3 leta).

Hkrati pa je varuška oz. varuh opazovalec/opazovalka dogajanja v družini, kar se zdi, da nalaga določeno odgovornost, da bi se s starši pogovorili v primerih, ko opazajo težave in probleme v odnosu starš – otrok, v otrokovem vedenju v času varstva ipd. Na tej točki se mnenja intervjuvanih razhajajo v smer dveh jasno začrtanih pozicij:

- nevmešavanje v družino in družinske zadeve ter percepcija lastne vloge kot nekoga zunanjega, ki nima vstopa v intimo in intimne odnose med starši in otroki,
- poskus vmešavanja, kar problematizira razmerja moči med starši in varuško/varuhom, pri čemer izhajajo iz percepcije o avtonomnosti varuške in varuha.

Ja, v bistvu najtežje bi bilo nekako to, da pač ti ne smeš vzgajati. No, to nekako zastopiš, če imajo otroci eno prepričanje /.../, če imajo starši eno prepričanje, ne boš ti otroku nekaj kontra govoril. Najtežje je pa nekako to, da moraš dostikrat ti staršem dopovedati, da nekaj ni v redu, ampak to moraš na nekak način, da pač starši ne doživijo to kot napad nase, ampak da bi to sprejeli kot nasvet ali pa tako (Gašper, 25, varuje 3 leta).

Ne morem reči: »Glejte, takole se bo zdaj to delalo.« Lahko jim povem, kako sva midva s tamalim delala, kako je bilo tamalemu, potem, če pa oni to delajo ali pa ne, je pa bolj na njih /.../ Res je, da sem parkrat že razmislila, da bi rekla, če bi se vsedli skupaj, da bi se za par stvari pogovorili, ampak potem si pa mislim v bistvu, kaj sem jaz, da bom zdaj rekla, da se bomo mi zdaj skupaj vsedli (smeh, op. Ž. H.) /.../ Če pa je ipak njun otrok in ga onadva lahko vzgajata, kakor hočeta /.../ (Ilka, 23, varuje 3 leta).

Občutke nelagodja sem zasledila pri intervjuvanih na točki percepcije varuška – starši, bodisi, da se otroci 'preveč' navežejo na varuške bodisi varuške opozorijo na kakšen problem v odnosih. Kar odsljikava razmerje moči med starši in varuškami na eni strani in na drugi, percepcijo vloge varuške oz. varuha – kot nadomestnih mater, ki takoj, ko pridejo starši, se njihova pozicija nadomestnosti transformira v sekundarno ter podplačano pozicijo skrbi za otroka. So tam, prisotne, ampak ne vzgajajo, igrajo 'matere', a hkrati morajo ohranjati racionalnost in distanco.

/.../ v bistvu ta materinski čut mora varuška tudi imet. Ga more imet, čeprav se smešno sliši, hkrati pa mora bit sposobna ločit, da to ni, da ne vpleta preveč čustev (Darja, 33, varuje 1 leto).

V bistvu imam vse te otroke tako rada kot bi bili moji, to je prav neverjetno, jaz se navežem tudi, ampak zdaj sem se že navadila, da grejo /.../ (Zdenka, 53, varuje 4 leta).

Hierarhija odnosa starš – delodajalec in varuška oz. varuh – delojemalka oz. delojemalec (Uttal in Tuominen 1999) se kaže tudi v percepciji odnosa med varuško/varuhom – otrokom. Primer Suzane nazorno kaže na trk med percepcijo starševanja in varovanja otrok, pri čemer mora slednji iz vidika staršev, vključevati primerno količino čustev in odnosne navezanosti med varuško oz. varuhom in otrokom. Kot pripoveduje v intervjuju, varstvo razume v smislu ukvarjanja z otrokom, posvečanja pozornosti in predanosti otroški igri, kar mnogim staršem, kot pove, ni všeč, ker postanejo ljubosumni. Iz percepcije staršev pride do prekoračitve oz. poseganje v intimo osebnih odnosov med starši in otroci, zaradi česar potem zamenja družino.

Dostikrat je pa tako, da se z otrokom izredno, izredno ujameva. Potem, ko starši začutijo, ne da ima otrok mene raje, ampak, ne vem, jaz pač grem z njim na tla, se igram, gremo ven po lužah. Ne vem, pač delam traparije, kot jih delajo otroci. Ker zato sem tam v bistvu. /.../ In dostikrat je pri starših kot neko ljubosumje. /.../ Tako, da joka, ko grem. Da bi bil raje z mano. Z njimi pa tega ne počne. In potem zna priti tudi do nekih trenj, čeprav jim lepo povem in razložim, da je to najin svet takrat, ko sva midva. Kaj imajo pa oni, kadar so oni z njim, je pa to njihovo. V tisto ne posegam. /.../ Saj pravim, sem tudi že na to naletela, da so potem začeli s takimi čudnimi, tako da sem se potem jaz umaknila. Sva se pa s fantkom izredno,

izredno, izredno razumela. /.../ Kar nekaj začnejo spuščat tiste nizke. Tisto ljubosumje, bes, kaj jaz vem, kaj ven privre iz tega. Zakaj bi pa otrok bil tisti, ki bi bil na dveh straneh, če mu ni potreba. /.../ Potem se pa jaz umaknem. Ja. Tako, da to sem imela ene dvakrat, da sem potem kar sama šla stran (Suzana, 45, varuje 5 let).

Če povzamem, se tako kot pri starostarševanju na primeru varstva otrok kot tudi v primeru neformalnega plačanega varstva otrok relokacija skrbi in skrbstvenega dela odvija med ženskami. Plačano neformalno varstvo otrok je percipirano in skonstruirano kot delo iz ljubezni, ki je plačano v denarju. Prihodki iz neformalnega varstva otrok so nizki, kar se uravnava oz. izkorišča z emocionalnim vidikom varstva otrok. Odnosi med starši in varuškami so odnosi dominacije in neenakosti, kar se pokaže bodisi v odnosih med njimi glede delovnih dogovorov in pogojev dela ter (ne)plačevanja bodisi v definiranju kontradiktorne pozicije varuške, ki je hkrati tam, ampak naj ne vzgaja ter naj vključi v varstvo le toliko čustev, kolikor je treba, da se otrok ne naveže nanjo. Skrb za otroka se na točki neformalnega plačanega varstva odvija med skrbniškim in nadomestnim vidikom skrbi. Namreč, v primeru skrbniškega vidika se pokažejo občutki ljubosumja na strani staršev, pozicije varuške kot sekundarne, ki zgolj varuje, ampak ne vzgaja. Medtem ko nadomestni vidik skrbi postavlja varuške v bolj egalitaren položaj s starši, kar deluje zgolj navidezno prek prijateljskih odnosov varuš in mater otrok ter percepcij, da je varuška del družine.

4.5 SKRBTSTVENE PRAKSE V DRUŽINI – MED LJUBEZNIJO IN DELOM

Na primeru domačega in skrbstvenega dela s poudarkom na skrbi za otroke sem v tretjem poglavju obravnavala procese relokacije skrbi med moškimi in ženskami, med ženskami ter med zasebno in javno sfero. Procese relokacije skrbi sem preučevala na podlagi empirične študije, v kateri je sodelovalo 60 intervjuvanih oseb, med katerimi je bilo 36 staršev z majhnimi otroki (20 žensk, 16 moških), 12 starih staršev (10 žensk in 2 moška) in 12 varuš ter varuh otrok.

Sevenhuijsen (2003) v svoji teoretski konceptualizaciji skrbi izpostavi dva značilna procesa v sodobnih zahodnih družbah v zadnjih nekaj desetletjih. To sta premik oz. relokacija politike⁶¹ in premik skrbi. Procesi relokacije skrbi se po mnenju avtorice odvijajo na področju spolov, kjer skrb prehaja z žensk na moške, na področju prostorov, kjer skrb prehaja iz zasebne v javno sfero

⁶¹ Premik ali relokacija politike pomeni prehod politike iz državnih okvirov v nadnacionalne in naddržavne institucionalne okvire mednarodnih korporacij, mednarodnih sodišč in mednarodnih povezovanj.

(institucionalizacija skrbi) in na področju medicine, kjer prihaja do značilnega premika od zdravljenja k skrbi in negi (Sevenhuijsen, 2003, 14–16). Procesi relokacije domačega in skrbstvenega dela med spoloma v sferi doma potekajo v različnih intenzitetah.

Dinamika delitve domačega dela, kot sem izpostavila, poteka glede na čas, preference in veščost opravljanja, ki v medsebojnem sovpadanju utrjujejo spolno obeleženost domačega dela in asimetrični vzorec delitve. Moški delež doma je tako s strani moških kot žensk pogosto percipiran kot pomoč, razbremenitev žensk – moški kot domači pomočniki. Pogosto se moški vključujejo na zahtevo, željo, prošnjo partnerke, pri čemer odgovornost za domače delo ostaja v ženski domeni. Ob tem ne gre spregledati vloge tehnologije, vendar se s tem v raziskavi nisem podrobneje ukvarjala. Vprašanje je, ali gre za trend, ki bo dejansko vplival na dinamiko in količino časa, ali gre zgolj za tehnično spreminjanje določenega spektra domačega dela (potrošniško delo, administrativna opravila)? Konflikti in nesoglasja med partnerjema zaradi neenake delitve, zaradi načina opravljanja določenih opravil in zaradi neizpolnjenih pričakovanj glede angažmaja, kažejo dvoje: ženske opravijo večji del domačih opravil, pri čemer gojijo večja pričakovanja glede partnerskega angažmaja, kar vodi v trk med željami, pričakovanji in dejanskim delovanjem. Strategije reševanja konfliktov in napetosti so različne in vključujejo od navideznega konsenza do zadovoljitve z obstoječim stanjem do vključevanja otrok, zlasti hčera in plačane gospodinjske pomoči na domu. Slednja je strategija, ki jo srednji razred, ki predstavlja večino vzorca v študiji, uporablja (sicer ne večinsko) in o kateri razmišljajo tako ženske kot moški. Pri čemer želja partnerk po partnerjevem večjem angažmaju v domačem in skrbstvenem delu ostaja, kar otežuje usklajevanje domačih, družinskih in poklicnih obveznosti žensk. Hoffman (1989) potrjuje, da je moški delež v domačem in skrbstvenem delu pomemben dejavnik, ki najbolj vpliva na zmanjševanje stresa zaposlenih mater, kar hkrati tudi povečuje očetovsko refleksijo in zavedanje pomena očetovskih praks v odnosu do otroka.

Relokacija skrbi na primeru domačega dela od žensk k moškim je zgolj počasna in zavlačevana, medtem ko na primeru skrbi za otroke ugotavljam premik, ki se odvija zlasti na emocionalni ravni. To, kar so moški kot novi očetje pridobili, je predvsem v čustvenem odnosu z otrokom, ki se kaže tako v čustvovanju in skrbi, ko so otroci starejši, kot v negovanju, tolažbi, pestovanju, 'crkljanju', ko so ti mlajši. Moški skrbstveni odnosi, ki sem jih obravnavala predvsem v fokusu novega

očetovstva, predstavljajo središče sprememb (Puchert in drugi 2005), ki vplivajo na procese relokacije skrbi med spoloma. V intervjujih je pomemben poudarek na kategoriji časa v razmišljanju o spolnih ideologijah, starševanju in skrbi za otroke. Kajti če po otrokovem rojstvu večina žensk ostane leto dni doma, to predstavlja predvsem čas, ki je namenjen otroku in domu, kar je pomembno obdobje, ko se formirajo spolno obeležene starševske prakse, ki se sicer spreminjajo glede na otrokovo starost in otrokove potrebe, kar je ugotovitev tudi drugih študij (Rener in druge 2008a). Ob tem Doucet (2009, 94) dodaja, da vsaka faza starševanja prinese nove zahteve in nove izzive, ki so spolno obeleženi. In ravno zgodnja faza starševanja, od nosečnosti do otrokovega prvega leta starosti, je tista, ko se družbeni vidik utemeljenosti biologije in narave okrepi, kar utrjuje prakse materinjenja in očetovanja ter lahko vpliva na družbeno konstruirane razlike med spoloma na dolgi rok starševanja in zaposlitvenih možnosti.

Skrb kot spolno obeležena praksa ne utemeljuje zgolj ženske domene v realizaciji skrbi, ki se v sferi doma kaže v negovanju in nudenju skrbi pomembnim drugim, medtem ko se v javni sferi transformira v negovalne, skrbstvene poklice (negovalke, medicinske sestre, vzgojiteljice ipd.). Temveč je skrb tudi maskulina, kar Brandth in Kvande (1998) utemeljujeta z različnimi skrbstvenimi praksami moških, ki vključujejo aktivnosti z otroci izven doma. Hkrati pa t. i. ženska in moška skrb predstavljata različne percepcije in pojmovanja skrbi. Moška skrb, navaja Tronto (2008) ni poimenovana kot skrb, ampak kot zaščita, zagotavljanje varnosti ter odgovornosti (zlasti finančne, materialne) za družino, družinske člane in članice. Moška in ženska skrb utrjujeta patriarhalne pozicije spolov in ideologijo glavnega hranitelja družine, ki materialno in finančno oskrbuje družino. S tem, da ideologija glavnega hranitelja družine vključuje dve pomembni dimenziji: ena je percepcija in pomen dela za moške (kot pomembni identitetni element) in druga sistem enega dohodka, t. i. družinske plače (angl. family wage), ki je danes povsod v zahodnih državah v zatonu, v Sloveniji pa je praktično ni. Zato se zdi koncept novega očetovstva, če tudi šele v zametkih in idealizirana podoba zahodnega moškega, eden od pomembnih pokazateljev sprememb v preseganju nocij o spolno obeleženi skrbi.

Relokacija skrbi in skrbstvenega dela se intenzivno odvija med ženskami tako v kontekstu neformalne socialne mreže med materami in hčerami oz. drugimi sorodnicami ter med prijateljicami kot tudi v kontekstu komodifikacije domačega in skrbstvenega dela. Slednje se

odvija na primeru plačanega domačega in skrbstvenega dela v sferi doma, pri čemer ženske ostajajo skrbnice, menedžerke, organizatorke domače sfere, če tudi tovrstna dela opravljajo druge ženske, kot so varuške, negovalke in gospodinjske delavke. Neformalno plačano varstvo otrok predstavlja križišče sovpadanja ideologij materinstva in komodifikacije skrbi, kar vodi v neenaka razmerja med 'delodajalkami' in 'delojemalkami' v sferi doma. Emotivni aspekt neformalnega plačanega varstva je tisti aspekt tega dela, ki na eni strani prinaša zadovoljstvo, moralno nagrado in veselje do dela, kar se na drugi strani izkorišča za manipulacijo cene tovrstne storitve. Če namreč primerjam ceno plačane gospodinjske pomoči na domu in varstva otrok, je razlika očitna. Npr. v Ljubljani sega cena za gospodinjska opravila od šest evrov dalje na uro, medtem ko se cena varstva otrok ustavi med petimi in šestimi evri na uro. Razlika je v tem, da je varstvo otrok tudi 'delo iz ljubezni', kar predstavlja kompenzacijo za razliko v denarju v primerjavi s plačano gospodinjsko pomočjo. Prav tako tudi prakse starostarševanja pozicionirajo varstvo otrok kot 'delo iz ljubezni', kar se odraža v nujenju brezplačnega varstva vnukov in vnukinj, ki pa je plačano s čustveno oporo in vzajemnimi pričakovanji. Pri čemer se kompenzira s čustveno oporo in podporo, ki jo v zameno starši pričakujejo od svojih odraslih otrok. Pomoč starih staršev, ki je tudi spolno obeležena, je tako pri varstvu otrok in ponekod tudi v opravljanju nekaterih gospodinjskih opravil (kuhanje, pospravljanje, likanje) cenjena skrbstvena praksa tistih, ki jo je deležni in želja tistih, ki je nimajo. V času gospodarske krize bodo skrbstvene prakse med starši in otroki še bolj pomemben vir neformalne podpore. Poleg tega pa se bo zaradi večje brezposelnosti tudi črni trg storitev domače in skrbstvene pomoči na domu povečal, pri čemer se zdi, da bodo cene storitev padle.

Feministične zahteve o plačanem gospodinjskem delu iz 70-ih in 80-ih 20. stoletja ter o večjem vključevanju moških v sfero doma niso bile ravno uspešne, trdi Tronto (2002), pri čemer je feministično gibanje pustilo vprašanje glede delitve odgovornosti in skrbi za otroke nerazrešeno in odprto. Najmanjše varuške, če dodam gospodinjskih delavk, omogoča višjemu in srednjemu sloju žensk in moških, da se okoristijo s feministično revolucije, ne da bi se zato morali odreči privilegijem tradicionalne patriarhalne družine (Tronto 2002). Held (2006, 109) opozori na komodifikacijo oz. marketizacijo skrbstvenega dela, ki vpliva na nizko plačilo za skrbstvene aktivnosti. Hkrati pa zagovarja, da obstajajo različne vrednote in prakse, ki nimajo tržne vrednosti in da plačilo, ki ga ljudje prejemajo za tovrstno opravljeno delo, odraža netržno vrednost tega dela. Namreč, po eni strani gre za družbeno visoko cenjeno skrbstveno delo, ki ohranja družbene vezi,

omogoča družbeno kohezijo, ki pa po drugi strani ni sorazmerno tržno ovrednotena. Ravno to pa zagovarja Folbre (2008), ko pravi, da je prenos neplačanih skrbstvenih dejavnosti v plačane, v področje javne sfere tisti, ki vpliva tudi na izboljšanje kvalitete omenjenega dela. To bi bila idealna predpostavka, da so ljudje, ki opravljajo plačana skrbstvena dela, temu primerno izobraženi in usposobljeni ter plačani. S tem bi se spreminjale tudi percepcije skrbi in skrbstvenega dela. Na teoretski ravni ostaja vprašanje komodifikacije skrbi nerešeno, v praksi pa ostaja feminizirano delo, podcenjeno in podplačano delo, ki poteka v različnih kontekstih, tudi kot delo na črno. Pozicija etike skrbi glede komodifikacije skrbi in skrbstvenega dela je ta, da lahko relokacija skrbi iz zasebne v javno sfero poteka do določene točke (zamejenost komodifikacije skrbi). Primera starševskih dopustov za skrb za otroka (relokacija skrbi iz javne v zasebno sfero) in institucionalno varstvo otrok (relokacija skrbi iz zasebne v javno sfero), ki ju obravnavam v naslednjem poglavju, sta primera, ko se skrb ureja na ravni politik. Vprašanje, ki ostaja na tej točki, je, kakšna je lahko vloga etike skrbi in kaj lahko prinese na ravni skrbstvenih politik tudi v kontekstu enakosti spolov?

5 SKRBSTVENE POLITIKE

V osrednjih dveh poglavjih sem preučevala procese relokacije skrbstvenega dela v zasebni sferi, ki se odvija med moškimi in ženskami ter med ženskami. Z obravnavo neformalnega, plačanega otroškega varstva, ki ga nudijo večinoma varuške, redko tudi varuhi, sem pokazala na relokacijo skrbstvenega dela z otroki iz neplačanega v plačano delo in iz zasebne v javno sfero, ki pa prav zaradi narave dela – ki je pogosto del sive ekonomije – ostaja nekje vmes med zasebno in javno sfero. Obenem pa neformalno, plačano otroško varstvo ostaja delo, ki ga večinoma opravljajo ženske.

V pričujočem poglavju se skozi analizo skrbi za otroke osredotočam na odnosni trikotnik država – trg – družina/posameznik oz. posameznica. Zanima me, kako država blaginje ureja skrbstvene relacije, skrb za otroke in jo porazdeli med različne akterke in akterje v zasebni in javni sferi ter s tem neposredno vpliva tudi na položaj spolov v družbi, zlasti na trgu dela, v politiki in nenazadnje, v sferi doma.

V prvem delu poglavja najprej pokažem na zasuk etike skrbi v 1990-ih in njeno vlogo v aktivnih politikah ter nadaljujem s tipologizacijo režimov blaginje in skrbstvenimi politikami s poudarkom na družinski politiki. V drugem delu problematiziram in kritično ovrednotim skrbstveni režim v Sloveniji, pri čemer se osredotočim na skrb za otroke. Izpostavim dva ključna elementa skrbstvenega režima, to sta normativni okvir družinske politike in oblike podpor družinam oz. zaposlenim staršem. Poglavje zaključim s kritično refleksijo in z nekaterimi konkretnimi predlogi, predvsem na področju očetovskega in starševskega dopusta, otroškega varstva in drugih oblik skrbstvenih storitev.

5.1 ETIKA SKRBI IN POLITIKE

V prvem poglavju sem obravnavala pojem skrbi in skrbstvenega dela v družboslovju in se pri tem osredotočila na etiko skrbi, ki je pred tremi desetletji skrb postavila v središče teoretičnega in empiričnega preučevanja. Feministične avtorice so odigrale ključno vlogo v konceptualizaciji, refleksiji in analizi pojma skrbi, skrbstvenega dela ter skrbstvenih odnosov (Gilligan 1982; Noddings 1986; Rudick 1990; Tronto 1993; Williams 1994; Held 1995; Noddings 1995; Tronto

1995; Sevenhuijsen 1998; Held 2000; Williams 2001; Sevenhuijsen 2003; Williams 2003; Sevenhuijsen 2004; Williams 2005; Held 2006). Z razvojem feministične etike skrbi, zlasti v delih Tronto (1993), Sevenhuijsen (1998) in Williams (2003, 2005) pride do pomembnega zasuka v razumevanju skrbi iz moralnega v moralni in politični koncept, kar posredno rešuje tudi sicer nerazrešeno dilemo odnosa med etiko skrbi in etiko pravičnosti. Tronto (1993) zagovarja nujnost premika vrednot kot tudi politično akcijo, kar pogojuje prepoznanje skrbstvenih praks kot nujnih za demokratično državljanstvo, torej za življenje v pluralni družbi, ki ni zgolj pravična, temveč tudi družba skrbi (Tronto 1993, 161–162). Vprašanje transformacije skrbi v politično prakso demokratičnega državljanstva Tronto (1993) in Sevenhuijsen (1998) rešita s pristopom prenosa etike skrbi v polje političnega, pri čemer Sevenhuijsen (2003, 2004) prepozna možnost v aktivnih politikah. Medtem ko Williams (2005b) zagovarja etiko skrbi in etiko dela kot dimenziji državljanstva in s tem zavrne prenos skrbi v polje dela ter izpostavi, da je bilo 20. stoletje obdobje dela, 21. stoletje pa je obdobje skrbi. Vprašanje o tem, kako skrb in zahteve po skrbi vključiti v polje javnega, v polje dela, obrne in pravi, da se moramo vprašati, kako delo najbolje vključiti v skrb (Williams 2003).

Povedano drugače, vključevanje skrbi na agende javnih politik v posameznih državah vodijo v razumevanje skrbi kot demokratične prakse, ki je del aktivnega državljanstva oz. »skrbnega državljanstva«, utemeljenega na tem, da vsi potrebujemo skrb in smo jo načeloma tudi sposobni izvajati, kar vključuje pravico, da imamo čas za skrb in za to, da ji najdemo prostor v vsakdanjiku. To pa omogoča kritični premislek o pomenu skrbi in skrbstvenega dela (plačano in neplačano) v vsakdanjem življenju kot integralne prakse javne in zasebne sfere. Torej, ne gre za razumevanje prenosa skrbi iz zasebne v javno sfero, temveč za usklajevanje plačanega dela in skrbstvenih aktivnosti, ki so del javne sfere. Prepoznavanje razumevanja recipročnosti in medsebojne odvisnosti predstavljata alternativo individualizmu in potrošništvu (Williams 2005b). Williams (2005b, 29) na tej točki predlaga tri področja delovanja etike skrbi v družinskih politikah, politikah zaposlovanja in enakosti:

- posvečati čas skrbi (npr. mehanizmi starševskih dopustov in možnosti različnega delovnika),
- ustvarjati čas za nudenje skrbi (npr. očetovski dopust),

- finančne ter druge praktične podpore za izvajanje skrbstvenih praks (npr. plačan starševski in očetovski dopust, subvencioniranje otroškega varstva, gospodinjska pomoč na domu, svetovanje ipd.).

Skrbstvene politike se v evropskih državah osredotočajo okoli percepcije družine kot nuklearne socialne enote, ki ima primarno funkcijo skrbi za otroke. Iz tega izhaja, da so evropske politike, vključno s slovensko, otrokocentrične (Švab 2003), kar pa ni naključje ob procesih individualizacije, kapitalističnega sistema ter fenomena protektivnega otroštva. Pri tem je ključni problem dejstvo, da so spregledane druge vrste skrbi oz. skrbstvenega dela, ki sicer obstajajo že v moderni družini, se pa z omenjenimi družbenimi spremembami še intenzivirajo. Zlasti skrb za starejše, ki bo, upoštevajoč demografske trende, pomenila vedno večji pritisk na družine, intenzivirane pogoje dela ter množično zaposlovanje žensk kot procesa, ki pomenita pritisk tako na vsakdanje družinsko življenje kot na usklajevanje obveznosti iz sfer dela in družine. Predvsem v zahodnih evropskih državah in ZDA so razprave o vprašanjih skrbstvenega dela aktualne tako v javnih politikah kot v akademskih krogih⁶² že zadnjih dvajset let, pri čemer so najpogostejše obravnavane teme:

- državljanstvo in možnosti uresničevanja t. i. skrbnega državljanstva (angl. caring citizenship) (Lister 1997; Sevenhuijsen 1998),
- razmerje med družino in državo ter delitvijo odgovornosti med njima glede skrbi za otroke, starejše, usklajevanje obveznosti v sferah dela in družine (Williams 2005),
- demografski trendi in posledice za javne politike – npr. staranje prebivalstva (Ungerson 2007),
- vprašanja skrbstvenega dela in procesi globalizacije (Lutz 2002; Tronto 2002; Ehrenreich in Hochschild 2003; Williams 2007; Tronto 2008; Williams 2008),

⁶² V evropskem kontekstu gre izpostaviti delovanje raziskovalne skupine, ki je med 1999 in 2005 izvajala projekt CAVA (Care, Values and the Future of Welfare) na University of Leeds, ki se je ukvarjala z naštetimi aktualnimi vprašanji povezanimi s skrbstvenim delom, med drugim staranjem prebivalstva in vprašanjem skrbi za starejše, starševstvom in odnosom med delom in družino, trendi v družinskem življenju ipd. (Williams, Duncan, Gavanas). Projekt CAVA je l. 2006 nadomestil CIRCLE – Center for International Research on Care, Labour and Equalities, ki mu direktorujeta dr. Fiona Williams in dr. Sue Yeandle. Glavna tema nacionalnega in mednarodnega raziskovanja je skrb v kontekstu sodobnih javnih politik.

V Sloveniji predstavlja začetke empiričnega raziskovanja, policy analize ter odpiranja tematike projekt »Državljanstvo in etika skrbi« (Mirovni inštitut v sodelovanju z University of Utrecht, 2001-2004), v okviru katerega je bilo organiziranih več domačih in mednarodnih delavnic, ki so se ukvarjale predvsem z raziskovanjem možnosti aplikacije perspektive etike skrbi v socialnih in družinskih politikah v Sloveniji ter v nekaterih novih članicah EU. Kot rezultat tega projekta sta izšli dve publikaciji: »Labirinti skrbi. Pomen perspektive etike skrbi za socialno politiko« (2003) in »The Heart of the Matter. The Contribution of the Ethic of Care to Social Policy in Some New EU Member States« (2004), urednici S. Sevenhuijsen in A. Švab.

- vprašanja plačanega in neplačanega skrbstvenega dela (Folbre in Nelson 2000; Folbre 2008).

Aktualnost vprašanj skrbi se izraža med drugim v demografskih trendih (npr. staranje prebivalstva, upadanje rodnosti ipd.), ki zahtevajo novo obravnavo obstoječih javnih politik, ki pogosto temeljijo na ideji, da skrb potrebujejo zgolj resnično odvisne osebe (angl. really dependent people) (starejši, invalidi, bolni, otroci ipd.). V tem kontekstu se analize usmerjajo v preučevanje procesov relokacije med zasebno in javno sfero. Na področju socialnih politik pa to zahteva širše obravnavanje skrbi, ne zgolj poudarek na skrbi za otroke, temveč tudi skrbi za starejše, bolne, hendikepirane, partnerske skrbi, skrbi za starše, za prijatelje ipd. Pri čemer bi morale socialne politike upoštevati širši vidik skrbstvenega dela, ki je lahko tako plačano kot neplačano (Folbre 2008). Vendar tega ne gre razumeti, kot da je v socialnih politikah v evropskih državah navzoča le skrb za otroke, temveč v podhranjenosti ostalih politik, če izpostavim le skrb za starejše. Skrb za otroke se v politikah odraža v zakonodaji dveh najpomembnejših področij, to sta področje starševskih dopustov, njihovega financiranja in otroškega varstva (Lewis in druge 2008).

Obdobje devetdesetih let časovno sovpada na eni strani s spodbujanjem zaposlovanja žensk v zahodnih državah, torej prehajanju od modela moškega hranitelja družine k modelu dveh zaposlenih v družini (angl. dual worker family) in dvokariernemu modelu (dual career family) zaposlovanju in na drugi strani z uvajanjem mehanizmov starševskih dopustov, s fokusom na očetovskem dopustu (Moss in O'Brien 2006) ter načelom enakosti pri delitvi dopustov ter spodbujanju formalnih oblik otroškega varstva. Spodbujanje in naraščanje zaposlovanja žensk je tudi cilj Lizbonske strategije iz leta 2000, da se do leta 2010 v državah EU doseže 60 % zaposlenost žensk.

Torej, v zadnjih dvajsetih letih so evropske politike vsaj delno prepoznale neplačano skrbstveno delo z otroki, saj je večina držav ali uvedla ali pa reformirala starševski dopust⁶³ z uveljavitvijo družinskih podpor in prejemkov za tiste, ki v družini nudijo skrb (Leitner 2003; Bettio in Plantenga

⁶³ Trenutno je v Evropski uniji predlog o podaljšanju starševskega dopusta s treh na štiri mesece, pri čemer eden od štirih mesecev ne bo prenosljiv. Sporazum s spremembami o starševskem dopustu bo nasledil Direktivo 96/34/ES iz l. 1996 (Evropa. Portal Evropske unije 2009).

2004). Skrbstvene politike za otroke so v evropskih državah zelo različne, vendar gre trend v smer komodifikacije skrbi, v zagotavljanje formalnih strategij (npr. otroštvo varstvo), ki na drugi strani omogočajo večje zaposlovanje žensk ter lažje usklajevanje poklicnih in družinskih obveznosti zaposlenih staršev, kjer usklajevanje poteka pod skupnim imenovalcem koordiniranja skrbi za otroka/e med partnerjema. Trend komodifikacije skrbi za otroke se v EU kaže v barcelonskih ciljih iz l. 2002, ki naj bi bili doseženi do l. 2010, pri čemer ciljajo na 33 % delež otrok, vključenih v vrtce v starosti do treh let, in 90 % delež vključenih otrok od treh let do vstopa v šolo (Statistični urad RS 2009a). Večja komodifikacija skrbi, v tem primeru skrbi za otroke, ima za posledico večjo zaposlenost, zlasti žensk (Lewis in Giullari 2005; Lewis in druge 2008).

Poleg relokacije skrbi za otroke iz zasebne v javno sfero, naraščajočih trendov delitve ekonomskih in skrbstvenih odgovornosti med moškimi in ženskami, zlasti z uveljavljanjem starševskih in očetovskih dopustov, skrbstvene storitve zagotavljajo tudi transnacionalne verige skrbi (Williams 2008). S slednjim se v disertaciji ne ukvarjam, predstavlja pa aktualno relevantno družbeno in politično temo.

5.2 TIPOLOGIZACIJA SKRBTSTVENIH POLITIK – (DE)KOMODIFIKACIJA IN (DE)FAMILIALIZACIJA SKRBI

Vprašanja o tem, kdo skrbi za koga, za katere vrste skrbi gre in kako pogosta je ponujena skrb, so vprašanja, s katerimi se ukvarjajo vse evropske države v socialnih skrbstvenih politikah. Socialne skrbstvene politike, njihova urejenost, ukrepi in mehanizmi pomembno uravnavajo odnos med državo, trgom, družino in posameznikom oz. posameznico in vplivajo na življenje ljudi, na odnose med moškimi in ženskami ter položaj spolov v družbi (Daly in Rake 2003). Skrbstvene prakse in odgovornosti v trikotniku država – trg – družina/posameznik oz. posameznica so v evropskih državah različno razporejene od tistih, ki podpirajo vlogo družine do tistih, ki podpirajo javne skrbstvene politike, do tistih, ki urejajo skrbstvene relacije s ponudbo storitev na trgu. Različni aranžmaji med državo, trgom in družino niso linearno razporejeni, temveč se razlikujejo glede na tipologijo režimov blaginje⁶⁴ (angl. welfare regime) (Esping-Andersen 1990). Esping-Andersen (1990, 26–29) je v delu *The Three Worlds of Welfare Capitalism* opredelil tri režime blaginje, ki

⁶⁴ Esping-Andersen (1990, 2) pojem režim opredeli kot kompleksen odnos med ekonomijo in državo, kjer pravne, zakonodajne in organizacijske značilnosti tega odnosa medsebojno, sistematično sovpadajo.

različno razporejajo odgovornost za skrb in skrbstvene prakse med zasebno, intimno in javno sfero:

- liberalni režim označujeta minimalizacija vloge države in visoka stopnja individualizacije tveganj ter spodbujanje tržnih storitev. Država spodbuja trg in ponudbo plačljivih storitev na trgu, skrbstvene prakse in odgovornosti so stvar posameznika oz. posameznice. Javni socialni transferji so dostopni le najbolj revnim posameznikom in posameznicam. Liberalni režim minimizira učinke dekomodifikacije⁶⁵ in povečuje družbeno stratifikacijo. Arhetipski primer tega tipa so ZDA, Kanada, Avstralija in Velika Britanija.
- konzervativni – kontinentalni tip označuje konzervativne in korporativistične države blaginje z močnim krščanskim vplivom in vlogo cerkve, kar vpliva na poskuse ohranjanja tradicionalnih družin ter tradicionalnih družinskih vrednot. Konzervativni tip označuje visoka stopnja familializma, ki skrbstvene odgovornosti in prakse nalaga družini z osrednjo vlogo ženske, ki ostaja skrbnica doma in je izločena s trga dela. Javne skrbstvene storitve so slabo razvite, pri čemer se država vključi le v primerih, ko družina ne more opravljati skrbstvene funkcije za družinske članice in člane. Arhetipski primeri tega tipa so Avstrija, Francija, Nemčija in Italija.
- Socialno-demokratski sistem je univerzalistični sistem, utemeljen na vrednotah enakosti in neodvisnosti (na podlagi zaposlovanja) ter razširjenem javnem skrbstvenem sistemu, v katerega so vključeni vsi: vsi pridobijo, vsi so odvisni od javne oskrbe in vsi plačujejo (visoki davki). Država blaginje prevzema skrb za otroke, starejše in pomoči potrebne ter oskrbuje s številnimi skrbstvenimi storitvami in servisi, kar omogoča večjo vključenost žensk na trg dela. Značilna je minimalizacija odvisnosti od trga in solidaristična, univerzalistična država blaginje ter dekomodifikacija države blaginje (zagotavljanje javne skrbstvene oskrbe). Socialno-demokratski tip prevladuje v skandinavskih državah.

⁶⁵ Pojem dekomodifikacije se nanaša na storitve, podpore, ki jih zagotavlja država. Najpogosteje se nanašajo na brezposelnost, zavarovanje v primeru bolezni in pokojninski sistem (Esping-Andersen 1990).

Esping-Andersen (1990) dodaja, da države vključujejo značilnosti vseh treh režimov blaginje. Številne kritike, zlasti feministične, so poudarjale, da manjka obravnava spolov v režimih blaginje, ki jih Esping-Andersen (1990) predlaga. Tudi zato v delu *Social Foundations of Postindustrial Economies* (1999, 91) temeljiteje preuči ne sicer vloge spolov in odnosov med spoloma, temveč vlogo družine v režimih blaginje, in ugotavlja, da ostaja družina oz. gospodinjstvo ključni vir produkcije države blaginje. Države blaginje razvrsti glede na stopnjo familializma oz. defamilializma. Familializacija označuje sistem, v katerem so skrbstvene odgovornosti za družinske članice in člane odgovornost družine. Medtem ko defamilializem označuje prenašanje določenih skrbstvenih praks na javni skrbstveni sistem, kar je značilno za skandinavske države, ali na trg, kar je prevladujoč trend v liberalnih režimih blaginje, kjer so storitve zlasti razredno dostopne z variacijo kakovosti skrbstvenih storitev. Defamilializem je sistem, ki je vzporeden z dekomodifikacijo, saj defamilializacija pokaže stopnjo, do katere socialne skrbstvene politike omogočajo komodifikacijo žensk na trgu dela oz. vzdrževanje gospodinjstva (Esping-Andersen 1999, 51).

Gospodinjska tehnologija je povečala produktivnost domačega dela, hkrati pa sta zmanjšanje števila otrok in ekonomska neodvisnost starejših vplivala na zmanjšanje skrbstvenega dela v družinah v drugi polovici 20. stoletja, zagovarja Esping-Andersen (1999, 55). Vendar upošteva zgolj skrb oz. skrbstveno delo v pomenu fizične skrbi, saj njegova teza temelji na tem, da so se zmanjšale skrbstvene aktivnosti v družini, hkrati pa je v evropskih državah prišlo do defamilializacije. Zaposlenost žensk zmanjšuje njihov angažma v sferi doma, ki se kaže v zmanjšanju količine neplačanega, domačega dela. Vsak odstotek zaposlenosti žensk zmanjša njihov angažma v domači sferi za pol ure. In ob tem Esping-Andersen (1999, 57–58) dodaja, da je količina domačega dela odvisna od števila in starosti otrok ter oblike zaposlenosti žensk (polni, skrajšan delovni čas) in vključevanja moških v domače delo. Slednje, kot ugotavlja avtor, bi se moralo bistveno povečati, da bi imelo vpliv na zmanjšanje domačega dela pri ženskah. Največji vpliv na zmanjšanje časa, porabljenega za domače delo, ima formalno otroško varstvo (Esping-Andersen 1999).

Defamilializacijo označujejo javne servisne dejavnosti (stroški so del bruto domačega proizvoda), subvencioniranje družin z otroki preko finančnih nadomestil in davčnih olajšav, razširjenost

javnega otroškega varstva (za otroke mlajše od treh let) in skrbstvene storitve za starejše od 65 let (storitve pomoči na domu) (Esping-Andersen 1999, 61). Na podlagi vpeljave tipologije treh režimov blaginje⁶⁶ glede na stopnjo familializma oz. defamilializma Esping-Andersen razmišlja o razširitvi s četrtnim režimom blaginje, tj. južnoevropski oz. mediteranski (Italija, Španija) z Japonsko, vendar ostaja pri prvotni klasifikaciji, iz česar so popolnoma izključene vzhodnoevropske države. Slednje pa je pogosta praksa tudi v tekstih drugih avtorjev in avtoric, ki pišejo o tipologizacijah držav blaginje in spolih (npr. Leitner 2003; Bettio in Plantenga 2004; Geist 2005; Lewis in druge 2005).

Ena izmed kritičnih perspektiv in refleksij Esping-Andersenove (1990, 1999) tipologizacije režimov blaginje je klasifikacija S. Leitner (2003), ki poveže družinsko politiko in tipologizacijo držav blaginje. Namreč, Esping-Andersen (1999) je opredelil familialistične in defamilialistične sisteme glede na stopnjo družinske odgovornosti in skrbstvenih praks za družinske članice in člane. Leitner (2003, 359–361) predlaga klasifikacijo držav blaginje glede na stopnjo familialistične skrbstvene politike, torej glede na stopnjo podpore družini v njeni skrbstveni funkciji. Kot indikator familializma predlaga družinsko politiko, ki neposredno vpliva na družine. Na primeru skrbi za otroke in skrbi za starejše opredeli naslednjo klasifikacijo, ki se pomembno razlikuje glede na Esping-Andersenovo (1990) razdelitev držav. V nadaljevanju navajam le klasifikacijo držav glede na skrb za otroke (starševski dopust in formalno otroško varstvo za otroke do treh let):

familializacija	defamilializacija	
stopnja	močna	šibka
močna	opcijski familializem	eksplicitni familializem
šibka	defamilializem	implicitni familializem

vir: Leitner 2003, 358

⁶⁶ Socialno-demokratski sistem (skandinavske države) je defamilialistični sistem, v liberalnem (Kanada, ZDA, Velika Britanija) in konzervativnem oz. kontinentalnem (Nizozemska, Francija, Nemčija) sistemu je država blaginje pasivna, pri čemer sta konzervativni sistem in južnoevropski bolj familialistična sistema (Esping-Andersen 1999, 62–63).

- Opcijski familializem – skrbstvene politike, podporni mehanizmi in storitve zagotavlja država. Temelji na široko razvejanem sistemu formalnega varstva otrok in finančnih nadomestil za varstvo otroka v družini. V to skupino se uvrščajo Danska, Švedska, Francija, Belgija.
- Defamilializem – poteka preko javnih skrbstvenih politik ali preko trga. Temelji na široko razvejanem sistemu otroškega varstva, vendar s pomanjkanjem finančnih nadomestil za varstvo otroka v družini. Defamilializacija zmanjšuje vlogo modela hranitelja družine in predstavlja strukturni pogoj za zagotavljanje enakosti spolov v javni sferi. Avtorica v to skupino uvrsti Irsko in Veliko Britanijo.
- Eksplicitni familializem – družina je glavni vir skrbstvenih aktivnosti. Značilna je slaba pokritost skrbstvenih storitev na trgu ali prek javnih skrbstvenih politik. To velja tudi za otroško varstvo, ki je institucionalno slabo razvito, vendar država zagotavlja finančna nadomestila za otroško varstvo znotraj družin. Države z eksplicitnim familializmom: Avstrija, Nemčija, Italija, Luxemburg in Nizozemska.
- Implicitni familializem – družine so ključni skrbstveni vir, pri čemer ni podporne politike za družine niti defamilializacije. Značilna je slaba pokritost formalnega otroškega varstva, prav tako država blaginje ne omogoča denarnih nadomestil za skrbstvene prakse v družini. Implicitni familializem vpliva na odnose med spoloma, saj s tradicionalizacijo ženske vloge kot skrbnice doma utrjuje položaj spolov v družbi, torej moškega v javni sferi kot hranitelja družine in ženske kot skrbnice doma v zasebni sferi. Implicitni familializem je značilen za Grčijo, Portugalsko in Španijo.

Razvrstitev držav glede na stopnjo familializma, kot jo predlaga Leitner (2003, 362), se razlikuje glede na Esping-Andersenovo (1990) tipologizacijo treh režimov blaginje. Tako npr. skandinavske države razvrsti v skupino držav z opcijskim familializmom, kamor vključi tudi Belgijo in Francijo. Slednji sta v Esping-Andersenovi tipologizaciji uvrščeni v konzervativni režim blaginje kot posebnosti zaradi dolge tradicije formalnega otroškega varstva. Konzervativni režim blaginje Leitner (2003, 362) razdeli na eksplicitni in implicitni familializem vključno z južnoevropskimi državami blaginje. Irska in Velika Britanija sta v skupini defamilialističnega sistema, ki se v Esping-Andersenovi tipologizaciji uvrščata v liberalno skupino držav, kjer so skrbstvene storitve dostopne in zagotovljene na trgu.

Klasifikacije držav glede na skrbstvene politike, kot jo predlaga Leitner (2003), ne gre razumeti v razširitvi ali dopolnitvi tipologizacije Esping-Andersena (1990), ki je klasifikacijo režimov blaginje utemeljil na odnosu med trgom dela in državo. Opredelitev skrbstvenih politik glede na stopnjo familializma daje poudarek na povezanosti skrbi in politik, zlasti družinskih politik, ki so heterogene tako geografsko, socialno in politično ter se pomembno razlikujejo ne le po posameznih državah, temveč tudi med samimi politikami (npr. skrbstvene politike za otroke in za starejše). Skrb za otroke je prioriteta v skrbstvenih politikah, ker je vezana neposredno z vključenostjo žensk na trg dela, pri čemer bodo skrbstvene politike za starejše pomembno krojile socialne skrbstvene in druge politike v prihodnje zaradi staranja prebivalstva, pri čemer se izpostavlja predvsem potreba po večji vlogi države. Namreč, ženske predstavljajo pomembne akterke izvajanja neformalnih skrbstvenih praks v družini, zlasti za otroke in starejše, kar vpliva na njihovo zaposlenost in vire prihodkov. Daly in Rake (2003, 63) navajata npr. razliko v plačilu za isto delo med ženskami, ki imajo otroke, in tistimi brez otrok. Če so ženske brez otrok v sredini 1990-ih v Nemčiji zaslužile 88,2 % plačila v primerjavi z moškimi, so ženske z otroki zaslužile 85,5 % plačila. Medtem ko so bile razlike v Veliki Britaniji v sredini 1990-ih večje, saj so ženske z otroki zaslužile le 69,6 % plačila v primerjavi z moškimi, ženske brez otrok pa 82,2 % plačila moških (ibid.). Kar pa pomeni, da države blaginje s skrbstvenimi politikami pomembno vplivajo na odnose med spoloma in na položaj spolov v družbi, zlasti na položaj spolov na trgu dela in zaposlovanja.

Če na eni strani tipologizacije omogočajo uvid v urejeno strukturo, primerjavo med državami, politikami, ureditvami, pa predstavljajo posnetek določenega časovnega momenta. Kar pa pomeni, da spremembe v času in prostoru niso integralni del teh tipologizacij, ki zahtevajo dopolnjevanje. Po drugi strani pa imajo tipologizacije tudi to slabost, da zanemarijo številne kontekstualne značilnosti med posameznimi državami znotraj istega tipa oz. iste skupine kot tudi med skupinami (Daly in Rake 2003).

Williams (2007, 2008) zagovarja širši koncept skrbstvenih režimov, s čimer opredeli relevantne politike, prakse, diskurze, družbene odnose in oblike konfrontacij. Na primeru skrbi za otroke

pojasni indikatorje skrbstvenega režima, ki omogočajo poglobljen in celosten pristop pri obravnavi države blaginje, njenih politik in ukrepov v relaciji do politik zaposlovanja, migracij ipd.:

- razširjenost in narava skrbi za otroke (sistem varstva predšolskih otrok),
- politike, ki uravnavajo starševsko vključenost na trg dela in v skrb za otroke (pravice staršev, kot je npr. starševski dopust),
- oblika neposrednih podpor (davčne olajšave, finančni prejemki),
- zaposleni v skrbstvenih poklicih (pogoji, veščine, znanje, plačilo),
- skrbstvene kulture (dominantni diskurzi na nacionalnih in lokalnih ravneh o tem, kaj je primerna skrb za otroka, vloga materinstva pri skrbi za otroka, medgeneracijska pomoč, deljene starševske obveznosti in skrbstvene prakse za otroka),
- zgodovinska dediščina skrbstvenih politik in praks,
- pomen gibanj, organizacij glede skrbi za otroke (pritisk od spodaj navzgor).

V nadaljevanju se osredotočam na družinsko politiko v Sloveniji in se pri tem naslanjam na skrbstveni režim za otroke, kot ga izpelje Williams (2007, 2008), vendar nekoliko modificirano, in sicer z dvema večjima poudarkoma: normativni okvir družinske politike (na podlagi Resolucije o temeljih oblikovanja družinske politike v Republiki Sloveniji (1993)) in ukrepi ter podpore družinske politike (otroško varstvo in sistem starševskih dopustov ter financiranje teh). Izhajam namreč iz predpostavke, da je v relokaciji skrbstvenega dela med zasebno in javno sfero in hkrati tudi med spoloma ena ključnih akterk prav država s politikami, ki posegajo v zasebnost oz. družinska razmerja. Od izhodiščnih nastavitev teh politik in mehanizmov, ki jih vključuje, je odvisno, ali bo država s svojimi ukrepi prispevala k odpravljanju spolne asimetrije skrbi ali pa jo bo zadrževala v tradicionalnih vzorcih delitve družbenih vlog oz. bo vodila v retradicionalizacijo družbenih vlog in delitve dela med spoloma.

5.3 SKRBTVENI REŽIM – PRIMER SKRBI ZA OTROKE V SLOVENIJI

5.3.1 Normativni okvir družinske politike

Dokumente, kot sta Zakon o enakih možnostih žensk in moških in Resolucija o temeljih oblikovanja družinske politike v Republiki Sloveniji (v nadaljevanju Resolucija), lahko

»analiziramo kot pogone normativnih paradigem« (Sevenhuijsen 1998, 123). S pojmom normativno označujem sistem prepričanj, vrednot, norm in ideologij, ki utemeljujejo dokumente različnih politik. V tem kontekstu paradigma določene politike predstavlja odnos med državo, političnimi avtoritetami in državljanke in državljani (ibid.). Namen analize Resolucije je dvojni, najprej, prikaz normativnega okvira družinske politike v Sloveniji in njene prihodnje usmeritve. Nadalje, odgovoriti na vprašanje, kako so skrb za otroke, odgovornosti in obveznosti porazdeljene med državo, družino in trgom? Katere skrbstvene aktivnosti zagotavlja država, v kakšni obliki in komu so namenjene?

Če začnem z enakostjo spolov, potem je nujen poudarek na Zakonu o enakih možnostih žensk in moških iz l. 2002, ki je krovni zakon na področju zagotavljanja enakosti spolov. V Zakonu o enakih možnostih žensk in moških je enakost spolov razumljena v okviru zasebne in javne sfere življenja, čeprav zakon prioriteto obravnava enake možnosti v javni sferi z zagotavljanjem ukrepov v javni sferi, nosilcev in izvajalcev teh ukrepov, kar problema neenakosti ne rešuje celovito. Namen zakona je v zagotavljanju enakih možnosti za ženske in moške »na političnem, ekonomskem, socialnem, vzgojno-izobraževalnem ter na drugih področjih družbenega življenja« in zato ustvarjanje enakih možnosti predstavlja: »nalogo celotne družbe in pomeni odstranjevanje ovir za vzpostavljanje enakosti spolov, zlasti s preprečevanjem in odpravljanjem neenakega obravnavanja spolov kot oblike diskriminacije v praksi, ki izvira iz tradicionalno in zgodovinsko pogojenih različnih družbenih vlog ter ustvarjanje pogojev za vzpostavljanje enake zastopanosti obeh spolov na vseh področjih družbenega življenja« (1. člen ZEMŽM).

Zakon o enakih možnostih za ženske in moške ne glede na to, da so njegovi cilji namenjeni uresničevanju enakosti spolov in zagotavljanja ukrepov v javni sferi, popolnoma zanemari in izpusti zasebno sfero, družino, skrbstvene prakse ter starševstvo, materinstvo in očetovstvo. Kot splošen in krovni zakon, ki pokriva področje enakosti spolov, bi moral pri uveljavljanju tega cilja omenjeni zakon prepoznati pomembnost zasebne sfere, sfere družinskega življenja. Prav tako sta tudi pomen skrbi in skrbstvenega dela v zakonu izpuščena. S tem sem želela pokazati, da je na področju politik v Sloveniji izrazita konceptualna ločnica med posameznimi področji, kot tudi med zasebno in javno sfero. Tako Zakon o enakih možnostih žensk in moških ne izpostavlja pomena enakosti spolov v družinskem življenju, v skrbstvenih praksah. Zakon o enakih možnostih žensk in

moških se izogne konceptualizaciji skrbi, niti je zakon ne omenja niti ni razumljena kot načelo enakosti spolov (Humer 2004). Kakšna je povezanost družinske politike in enakosti spolov?

Družinsko politiko v Sloveniji opredeljujejo trije pomembni dokumenti: Resolucija o temeljnih oblikovanju družinske politike v Sloveniji iz leta 1993, Zakon o starševskem varstvu in družinskih prejemkih iz leta 2002 ter Zakon o zakonski zvezi in družinskih razmerjih, sprejet že l. 1977 (ki je potem naknadno spremenjen in dopolnjen (Rener in druge 2006, 56–61)).

Resolucija opredeli skrb za otroke kot temelj družinske politike v Sloveniji, kar je izpostavljeno v njenih načelih. Družinska politika temelji »na zaščiti otrokovih pravic v družini in družbi ter dajanju prednostnega mesta kakovosti življenja otroka« (Resolucija 1993, 4). Otrokosrediščnost družinske politike (Švab 2003) se odraža v marginalizaciji skrbi za druge družbene skupine, kot so starejši, partnerska skrb ipd. Poleg otrokosrediščnosti družinske politike, ki predpostavlja tudi poudarek »na delnem prispevku družbe k stroškom za vzdrževanje otrok« Resolucija (1993, 4) izpostavlja, njen temelj tudi v spodbujanju enakih možnosti žensk in moških. Slednje je opredeljeno v ciljih Resolucije (ibid.), ki zagovarja »ustvarjanje pogojev za kvalitetnejše usklajevanje družinskih in poklicnih obveznosti staršev (matere in očete) in spodbujanje k enaki odgovornosti obeh staršev«. Medtem ko relokalijo skrbi za otroke iz družine v javno sfero, v primeru storitev in stroškov povezanih z njimi, Resolucija (ibid.) opredeli s potrebo, da se »omili prenašanje stroškov za vzdrževanje otrok na družino z razširitvijo mehanizmov za delno kompenzacijo teh stroškov s strani družbe«.

Eden izmed direktnih finančnih prejemkov za vzdrževanje otrok s strani države, je otroški dodatek. V Zakonu o starševskem varstvu in družinskih prejemkih so navedeni dohodkovni razredi, po katerih se določa višina dodatka in zgornja meja za upravičenost. Višina otroškega dodatka se spreminja glede na število otrok. Medtem ko se ne spreminja glede na starost otroka, kar bi bilo smiselno, saj stroški variirajo glede na otrokove potrebe, ki se spreminjajo tudi glede na starost. Poleg tega so družine s tremi ali več otroki upravičene tudi do dodatka za veliko družino. Medtem ko podpora enostarševskim družinam predstavlja 10 % povišanje otroškega dodatka, posebnega dodatka za enostarševske družine pa ni. V Zakonu o starševskem varstvu in družinskih prejemkih iz l. 2001 je tudi dodatek za otroke, ki niso vključeni v institucionalno otroško varstvo, kar pomeni

povečanje otroškega dodatka za 20 %.⁶⁷ Slednje je opredeljeno v Resoluciji kot dodatek za varstvo otrok v starosti od 11 mesecev do treh let.

Poleg teh pa Resolucija (1993, 6–7) navaja še druge finančne podpore, kot je pomoč za invalidne otroke, pomoč za opremo novorojenega otroka,⁶⁸ starševski dodatek, davčne olajšave za otroke (vzdrževani člani in članice) ter »znižanje tarifnih stopenj in oprostitve plačevanja prometnega davka«. Pomoč družinam država predpostavlja tudi z zagotavljanjem servisov pomoči na domu, zlasti pri varstvu otrok, pomoči ostarelim in bolnim na domu, pomoč invalidnim na domu in gospodinjstva pomoč na domu (Resolucija 1993, 10). Vendar je ob tem pomembna opomba, da so do gospodinjstva pomoči na domu upravičene tiste družine, ki skrbijo za bolne in starejše (Hrzenjak 2008).

V razdelku »Delo, zaposlitev, zaposlovanje« je usklajevanje poklicnih in družinskih obveznosti opredeljeno kot stična točka družinske politike in politike zaposlovanja. Kot je navedeno v Resoluciji (1993, 12), gre za »problem porabe in delitve časa, za uveljavljanje enakih možnosti spolov, za upoštevanje družinskih potreb v profesionalni sferi in za usklajevanje potreb družinskega življenja in starševske odgovornosti s poklicnimi aktivnostmi staršev«. Pri tem se država zavezuje, da bo podpirala »bolj primerno moralno in materialno vrednotenje dela z otroki ter enakomernejšo porazdelitev odgovornosti zanje med materjo in očetom, med starši, podjetji (delodajalci) in družbo«. Poleg tega zavezanost države vključuje ukrepe na področju »reorganizacije delovnega časa«, »zakonske prilagoditve na področju oblik zaposlitve«, »ugodnejšo ureditev porodniškega dopusta in dopusta za nego bolnega otroka z jamstvom enakovredne zaposlitve po vrnitvi«, »polno socialno zavarovanje v primeru delne zaposlitve aličasne prekinitve dela, zaradi nege in skrbi za majhnega otroka in nege ter skrbi za otroke z motnjami v telesnem in duševnem razvoju«; ter za »zagotavljanje vsem staršem, ki to želijo, mesto za njihove otroke v vzgojnovarstveni ustanovi ali drugih oblikah varstva«. V Resoluciji (1993, 11–12) je navedeno zavedanje, da »te stične točke zahtevajo določeno družbeno intervencijo«, zato

⁶⁷ Poleg tega na lokalni ravni obstaja finančna podpora v vrednosti 100 evrov za otroke, ki niso uspeli dobiti mesta v vrtcu (Neformalno reproduktivno delo – trendi v Sloveniji in EU).

⁶⁸ Pomoč ob rojstvu je denarni prejemek, ki ga daje država vsem otrokom, rojenim v Sloveniji, ob pogoju, da ima vsaj eden od staršev stalno bivališče v Sloveniji. Poleg državne pomoči lahko tudi občine, čeprav ni zakonsko obvezujoče, finančno ali v materialni obliki pomagajo staršem ob rojstvu otroka (Neformalno reproduktivno delo – trendi v Sloveniji in EU).

navaja še podrobnejše ukrepe, med njimi porodniški dopust in dopust za nego otroka ter nadomestilo izgubljenega zaslužka za čas tega dopusta ter pravico do različnega delovnega časa za starše z majhnimi otroki do treh let.

Resolucija v konceptualizaciji dela in družine temelji na številnih ukrepih, namenjenih skrbi za otroke, predvsem s področja otroškega varstva in porodniškega dopusta, kar se sicer dopolne z navedbo o spodbujanju enakih možnosti žensk in moških. Slednje se pojavijo v kontekstu skrbi za otroke, pri čemer Resolucija popolnoma zanemari druge oblike skrbi in skrbstvenega ter domačega dela, ki so predvsem spolno obeležene prakse, saj jih večinoma opravljajo ženske v obliki neplačanega in plačanega dela. Ob tem, da normativni zastavki Resolucije temeljijo na tradicionalni spolno obeleženi delitvi domačega in skrbstvenega dela ob predpostavljajanju tradicionalne nuklearne družine kot družbeno pričakovanega modela, kjer je skrb za otroke spolno obeleženo delo (Rener in druge 2005). Enake možnosti so zgolj dekorativne narave, izpostavljene na deklarativni zavezanosti. Namreč, na eni strani Resolucija narekuje zavezanost k enakim možnostim spolov, medtem ko je na drugi strani izrazita retraditionalizacija spolnih vlog, ki jo zasledim pri nameri o možnostih podaljšanja porodniškega dopusta na dve oz. tri leta. To pa bi poleg retraditionalizacije spolnih vlog in spolno obeleženega delovanja v sferi doma in plačane zaposlitve pomenilo tudi familializacijo države blaginje z relokacijo skrbstvenih praks za otroke do treh let v sfero družine, natančneje v materinsko domeno.

Navedeni ukrepi v Resoluciji ne temeljijo na povezanosti med državo, delodajalci in posameznikom oz. posameznico. Ukrepi, ki so opredeljeni v Resoluciji, vključujejo različne oblike starševskega dopusta ter javno otroško varstvo. V Resoluciji umanjajo tudi ukrepi usklajevanja družinskih in poklicnih obveznosti v času po vrnitvi na delovno mesto, torej po končanju starševskega dopusta, ko se usklajevanje šele dobro začne (Rener in druge 2005). Poleg institucionalnega otroškega varstva država ne zagotavlja posebnih ukrepov, ki bi zaposlenim staršem pomagali koordinirati različne potrebe družinskih članic in članov. Poleg tega področje neenakosti spolov v sferi doma, zlasti na področju odgovornosti in delitve domačega in skrbstvenega dela, v Resoluciji ostaja izpuščeno, saj tudi ni zavezanosti k ukrepom sistemske skrbstvene politike. Enakost spolov v zasebni sferi, kot sem izpostavila, ostaja v Resoluciji zgolj

na konceptualni ravni, medtem ko je v Zakonu o enakih možnostih žensk in moških ravno obratno, skrb in skrbstvene prakse ter neenakost spolov v zasebni sferi so popolnoma spregledane.

Pojmovanje skrbi je v Resoluciji tako zreducirano na skrb za otroke, etika plačanega dela (Williams 2001) pa prevlada nad etiko skrbi. Slednje se pokaže v Resoluciji (1993) tudi v dejstvu, da so starševske pravice pogojene s zaposlitvenim statusom. Tako je npr. pravica do nadomestila v času porodniškega dopusta pravica, ki izhaja iz dela (statusa zaposlenosti). To pomeni, da so iz te pravice izključene študentke, brezposelne ženske, migrantke itn. Prav tako je enakost spolov konceptualno ločena od usklajevanja dela in družine, namesto da bi temeljila na načelu enakosti spolov, kar rezultira v nepovezanosti navedenih ukrepov. Kot primer Renner in druge (2005) navajajo skandinavske države, kjer so politike usklajevanja dela in družine utemeljene na enakosti spolov in kjer država z različnimi ukrepi za zaposlene starše, zlasti očete spodbuja k skrbstvenim aktivnostim v sferi doma. Slednje vodi, čeprav le na dolgi rok, k spreminjanju asimetrične delitve domačih in skrbstvenih del med partnerjema in hkrati tudi k javnemu prepoznavanju in vrednotenju skrbi kot pomembne družbene prakse.

5.3.2 Starševski dopust in finančne podpore

Če je v zahodnih državah izrazit premik od modela moškega hranitelja družine k modelu dveh zaposlenih v zadnjih desetletjih, pa omenjeni premik za Slovenijo ne drži, saj se je zaposlovanje žensk začelo po koncu druge svetovne vojne. Na področju družinske politike, zlasti na področju dopustov, je v Sloveniji opaziti premik k egalitarnemu modelu delitve dopustov med partnerjema. Zakon o starševskem varstvu in družinskih prejemkih (Ur.l. RS št. 97/2001) je bil sprejet leta 2001, pri čemer je na novo opredelil pravice iz zavarovanja za starševsko varstvo. Zakon o starševskem varstvu in družinskih prejemkih iz leta 2001 je uvedel pomembno določilo, tj. možnost dobroimetja. Namreč, če starš ni izkoristil dopusta za nego in varstvo otroka v pripadajočem obsegu, je bil upravičen do nadomestila, ki staršu pripada za nego in varstvo otroka v obliki dobroimetja, kar se je lahko porabilo, kot navaja zakon za otroško varstvo, adaptacijo hiše ali stanovanja, za nakup hiše ali stanovanja ali plačilo najemnine (Ur.l. RS št. 97/2001). Višina dobroimetja je bila enaka višini neizplačanega nadomestila za nego in varstvo otroka. S spremembami Zakona o starševskem varstvu in družinskih prejemkih l. 2006 sta bila člena o dobroimetju iz omenjenega zakona zbrisana (Ur. l. RS 110/2006).

Zakon⁶⁹ je glede na možnosti delitve dopusta za nego in varstvo otroka med partnerjema in z uvedbo očetovskega dopusta utemeljen na enakosti spolov, kar zaznavam kot poskus politike v relokaciji skrbi za otroke od žensk k moškim. Vendar se zdi pomembno vprašanje, ali gre za dekorativni popravek politik ali ukrep, ki v praksi že kaže pomembne spremembe v odnosih med spoloma?

Do leta 1975 je v Sloveniji obstajal le porodniški oz. materinski dopust v trajanju 105 dni, pri čemer je bilo dodanih še 141 dni za varstvo in nego otroka. Starševski dopust je tako trajal 246 dni ali 387 dni, če je starš izrabil omenjeni dopust kot polovični. Leta 1985 pa se je starševski dopust, ki je vključeval porodniški dopust in dopust za nego in varstvo otroka, podaljšal na 12 mesecev (Stropnik in Šircelj 2008), kar se je z nekaterimi manjšimi popravki ohranilo do danes. Tranzicijsko obdobje in prehod v nov politični sistem v začetku 1990-ih sta prinesla nekatere spremembe, kot je sprememba Zakona o družinskih prejemkih (Ur. l. RS št. 65/93), ki predvideva 105 dni porodniškega dopusta in 260 dni dopusta za nego in varstvo otroka, pri čemer si ga partnerja lahko delita. Od današnje veljavne zakonodaje se razlikuje predvsem po tem, da je pravica očeta do dopusta za nego in varstvo otroka izhajala iz pravic matere in njenega statusa zaposlenosti ter njene predhodne privolitve za delitev dopusta za nego in varstvo otroka s partnerjem (Pravilnik o izvajanju dopusta za nego in varstvo otroka).

Zakon o starševskem varstvu in družinskih prejemkih (Ur. l. RS, št. 110/03-UBP) je l. 2001 na novo opredelil pravice iz zavarovanja za starševsko varstvo. Pravice iz zavarovanja za starševsko varstvo so razdeljene na starševski dopust, starševsko nadomestilo, pravico do krajšega delovnega časa in pravico do plačila prispevkov za socialno varnost zaradi starševstva.

Starševski dopust je sestavljen iz štirih vrst dopustov: porodniški dopust, očetovski dopust, dopust za nego in varstvo otroka ter posvojiteljski dopust. Starševsko nadomestilo za polno odsotnost z dela znaša 100 % osnove, kar se usklajuje z rastjo izhodiščne plače za negospodarske dejavnosti. Minimalno starševsko nadomestilo znaša 55 % minimalne plače v Sloveniji oz. največ 2,5 povprečne mesečne plače v Sloveniji.

⁶⁹ Informacije o starševskem dopustu črпам s spletne strani Ministrstva za delo, družino in socialne zadeve: http://www.mdds.gov.si/si/delovna_podrocja/druzina/starsevsko_varstvo_in_druzinski_prejemki/.

Porodniški dopust obsega 105 dni⁷⁰ z namenom pripravam na porod in varstvu otroka po porodu. Dopust za nego in varstvo otroka⁷¹ se začne po preteku 105 dni porodniškega dopusta in traja 260 dni. Uveljavlja ga lahko katerikoli od staršev, oba starša ali pod določenimi pogoji tudi druga oseba.⁷² Posvojiteljski dopust⁷³ je namenjen posvojitelju ali posvojiteljici ali obema in traja 150 dni, če je otrok ob posvojitvi star od enega do štirih let in 120 dni, če je otrok ob posvojitvi star od štiri do deset let.

Očetovski dopust je neprenosljiva pravica očeta in traja 90 koledarskih dni, ne glede na število otrok, ki se jih rodi hkrati. Prvih 15 dni dopusta mora oče izkoristiti do otrokovega dopolnjenega šestega meseca starosti, v nasprotnem primeru teh 15 dni zapade. Medtem ko lahko preostalih 75 dni oče izkoristi do otrokovega tretjega leta starosti. Prvih 15 dni očetovskega dopusta je plačanih, pri čemer oče prejema očetovsko nadomestilo, za preostalih 75 dni država zagotavlja plačilo prispevkov za socialno varnost od minimalne plače. Možnosti izrabe očetovskega dopusta sta v obliki polne odsotnosti z dela ali v strnjem obsegu brez vmesnih prekinitev ali pa po dnevih. Posebnost očetovskega dopusta je njegova neprenosljivost, saj je namenjen izključno očetom in je prav tako kot porodniški dopust vezan na status zaposlenosti, kar izključuje študente, brezposelne, migrante itn. Pravica do očetovskega dopusta se je uvajala postopno, in sicer l. 2003 je bilo uvedenih 15 dni, l. 2004 se je očetovski dopust podaljšal na 45 dni ter l. 2005 dobil (do sedaj) končno obliko, tj. 90 dni očetovskega dopusta. Pri tem štejejo koledarski dnevi, in ne delovni, kar pomeni, da 15 dni očetovskega dopusta predstavlja 11 delovnih dni, medtem ko 90 koledarskih dni pomeni 63 delovnih dni (Ministrstvo za delo, družino in socialne zadeve).

⁷⁰ Pravico do porodniškega dopusta ima mati otroka, lahko tudi oče ali katera druga oseba – npr. eden od starih staršev – v primerih, če ženska umre, zapusti otroka ali je trajno oz. začasno ne more opravljati dela ali še ni polnoletna, ima status dijakinje, učenke ali vajenke ali študentke. Oče ali katera druga oseba ima pravico do 77 dni porodniškega dopusta, saj je od 105 dni odšteti 28 dni za obdobje porodniškega dopusta pred predvidenim datumom poroda.

⁷¹ Pravico do dopusta za nego in varstvo otroka lahko moški in ženska uveljavljata izmenično v primeru delne odsotnosti z dela, npr. delo s polovičnim delovnim časom (4 ure). Dopusta za nego in varstvo otroka starša v obliki polne odsotnosti z dela ne moreta koristiti hkrati, razen v primerih rojstva dveh ali več hkrati živorojenih otrok ali otroka, ki potrebuje posebno nego in varstvo ali otroka v družini, v kateri starša že ob rojstvu otroka varujeta in vzgajata najmanj dva otroka v starosti do 8 let, oziroma če varujeta in negujeta otroka, ki potrebuje posebno nego in varstvo. Pravico do dopusta za nego in varstvo otroka lahko v soglasju z materjo otroka uveljavlja tudi eden od starih staršev v primeru, da te pravice ne izrabi oče otroka in če mati otroka ni polnoletna (18 let).

⁷² Če se starša odločita, da si bosta dopust za nego in varstvo otroka delila, morata skleniti pisni dogovor ter natančno določiti obdobje in način izrabe dopusta.

⁷³ Posvojiteljski dopust lahko izrabi eden od staršev ali oba starša hkrati, vendar skupno trajanje dopusta ne more presegati 150 ali 120 dni. V primeru, če je posvojitelj oz. posvojiteljica že izrabila pravico do porodniškega, očetovskega dopusta oz. dopusta za nego in varstvo otroka, nima pravice do posvojiteljskega dopusta. Prav tako nima pravice do posvojiteljskega dopusta oseba, ki posvoji otroka zakonskega partnerja ali zakonske partnerice.

Zakon o starševskem varstvu in družinskih prejemkih vključuje tudi pravico do dela s skrajšanim delovnim časom zaradi starševstva, kar lahko uveljavlja eden od staršev do otrokovega tretjega leta starosti oz. v primeru dveh otrok do šestega leta starosti mlajšega otroka. Ta pravica je začela veljati s 1. 1. 2007. Pravico do dela s skrajšanim delovnim časom ima eden od staršev, ki neguje in varuje težje gibalno oviranega otroka ali zmerno ali težje prizadetega otroka tudi po tretjem letu otrokove starosti do največ 18. leta otrokove starosti. Delodajalec zagotavlja osebi pravico do plače po dejanski delovni obveznosti, medtem ko država zagotavlja plačilo prispevkov za socialno varnost od sorazmernega dela minimalne plače do polne obveznosti. Država plača prispevke zavarovani osebi in delodajalcu za obvezno pokojninsko in invalidsko zavarovanje, zavarovanje za primer brezposelnosti, za starševsko varstvo, za zdravstveno zavarovanje, prispevke za primer bolezni in poškodbe izven dela, za pravice do zdravstvenih storitev, povračila potnih stroškov, pogrebno in posmrtnino.

Država omogoča tudi pravico do plačila prispevkov za socialno varnost zaradi starševstva, ki jo lahko uveljavlja eden od staršev, ki zaradi nege in varstva štirih ali več otrok, zapusti trg plačnega dela. Omenjeno pravico lahko uveljavlja do dopolnjenega desetega leta starosti najmlajšega otroka (Ministrstvo za delo, družino in socialne zadeve).

Poleg navedenih pravic, ki izhajajo iz starševskega varstva, država omogoča tudi neposredne denarne podpore za otroke, in sicer različne vrste družinskih prejemkov,⁷⁴ davčno olajšavo za otroka in subvencioniranje formalnega otroškega varstva (Zakon o starševskem varstvu in družinskih prejemkih, Zakon o dohodnini, Zakon o vrtcih).

Trend strukturnih sprememb na področju starševanja je opaziti v fenomenu novega očetovstva, ki se ga statistično beleži tako z odsotnostjo od dela zaradi nege bolnega otroka, s časom preživetim z otrokom kot tudi z izrabo očetovskega dopusta in dopusta za nego in varstvo otroka. Statistični podatki kažejo, da je leta 2004 očetovski dopust z očetovskim nadomestilom izkoristilo 12.667 očetov, kar predstavlja približno 72 % vseh upravičenih očetov, 9 % očetov pa je izrabilo očetovski dopust brez očetovskega nadomestila. Tri leta pozneje, tj. 1. 2007 je očetovski dopust z nadomestilom izrabilo 15,287 očetov ali 75,63 % vseh upravičenih očetov.

⁷⁴ Družinski prejemki vključujejo starševski dodatek, pomoč ob rojstvu otroka, otroški dodatek, dodatek za družine s tremi, dodatek za družine s štirimi ali več otroki, dodatek za nego otroka, ki potrebuje posebno nego in varstvo ter delno plačilo za izgubljeni dohodek (Zakon o starševskem varstvu in družinskih prejemkih).

V povprečju so očetje l. 2005 koristili 8 dni očetovskega dopusta, v letu 2007 pa že skoraj v celoti prvi – plačani del, in sicer 14,36 dni plačanega očetovskega dopusta. Neplačani del očetovskega dopusta s plačilom prispevkov je leta 2006 koristilo le 8,09 % očetov, v letu 2007 pa malenkost več, tj. 11,71 % očetov. V povprečju so očetje izkoristili 39,18 dni neplačanega očetovskega dopusta (Rener in druge 2008, 224–225). Medtem ko je dopust za nego in varstvo otroka, ki si ga partnerja lahko delita, v letu 2006 izkoristilo 921 očetov, kar je 4,8 % očetov glede na število rojenih otrok, v letu 2007 pa 1008 očetov, kar je 4,99 % glede na število rojenih otrok (Rener in druge 2008, 224–225). Delež moških, ki si dopust za nego in varstvo otroka delijo s partnerko, se le počasi zvišuje, saj je leta 2002 del dopusta za nego in varstvo otrok izrabilo le dobra 2 % očetov.

Poleg starševskega dopusta, imajo zaposleni starši zakonsko možnost dela s skrajšanim delovnim časom zaradi starševstva. Leta 2006 je to možnost izkoristilo 212 očetov, kar predstavlja 4,49 % očetov glede na matere. Leto pozneje, tj. 2007 je s skrajšanim delovnim časom delalo 423 očetov oz. 6,33 % očetov glede na matere (Rener in druge 2008, 225).

Družinska politika, kot sem pokazala z analizo Resolucije in prikazom starševskih pravic, le navidezno govori spolno nevtralni jezik. Če na deklarativni ravni poudari pomen enakih možnosti pri usklajevanju dela in družine, pa na konceptualni ravni pride do izraza ideologija materinstva kot primarna starševska vloga z idejo o podaljšanju porodniškega dopusta na dve ali tri leta. Hkrati pa ne glede na to, da Zakon o starševskem varstvu in družinskih prejemkih omogoča delitev dopusta za nego in varstvo otroka med partnerjema, v praksi realizira le majhno število parov. Problem se zdi tudi v tem, da je pred letom 1993 dopust za nego in varstvo otroka predstavljal pravico matere, pri čemer je oče sicer lahko koristil tudi del dopusta za nego in varstvo otroka, vendar ob ženskem predhodnem soglasju. Kar se potem nadaljuje v spolnih ideologijah materinstva in očetovstva s premišljanji, da moški ne (želijo) odvzeti ženskam njihove pravice do starševskega dopusta oz. jim odvzeti del dopusta, ki so ga pred zakonsko spremembo večinoma izrabile v celoti. To potrjujejo tudi študije iz tujine, zato je potreba po ureditvi dopustov, ki so namenjeni izključno očetom (Holter 2003; Brandth in Kvande 2009). Norveški sociolog Holter (2003) v tem kontekstu razmišlja, da je treba oblikovati ukrepe, ki so namenjeni izključno moškim,

kot je npr. očetovski dopust ali »fathers quota«⁷⁵ na Norveškem in s tem pripoznati delež moških v skrbstvenih praksah ter nenazadnje, plačljivost očetovskih dopustov. V tem kontekstu bi bilo treba razmišljati tudi v Sloveniji. Namreč, prvi del očetovskega dopusta je zelo pozitivno sprejet pri očetih, prav tako pri delodajalcih (Rener in druge 2005; Hrženjak in drugi 2006). Vendar prvi del očetovskega dopusta, ki je plačan, obsega le 15 dni, kar je nedvomno premajhen delež, da bi lahko dolgoročneje in bolj širokopotezno vplival na skrbstvene aktivnosti moških (Rener in druge 2005).

Postopno bi lahko uvedli plačljivost celotnega očetovskega dopusta in dodali nekatere pogoje, ki se zdijo nujni iz vidika enakosti spolov in ki bi lahko vodili v spreminjanje spolne obeleženosti skrbstvenega in domačega dela, praks materinjenja in očetovanja. Predlog je naslednji:

- 100 % očetovsko nadomestilo za vseh 90 dni očetovskega dopusta,
- prvih 15 dni lahko oče koristi ob rojstvu otroka (tako kot sedaj), preostalih 75 dni pa lahko koristi poljubno – v času, ko je partnerka doma ali pozneje,
- če preostalih 75 dni koristi oče v času, ko se je partnerka že vrnila nazaj na delovno mesto, se očetovski dopust podaljša za 15 dni, ki je prav tako plačan,
- dodaten mesec plačanega dopusta za nego in varstvo otroka, če ga izkoristi tisti starš, ki je dopust za nego in varstvo koristil le v manjšem deležu ali ga sploh ni.

Če vse skupaj seštejem, bi to pomenilo, da bi očetje koristili plačan očetovski dopust in dodaten mesec dopusta za nego in varstvo otroka, namenjenega izključno njim, kar bi omogočilo, da z otrokom preživijo štiri mesece ob tem, da je partnerka takrat že nazaj na delu. Slednje namreč močno vpliva na vlogo očeta kot pomočnika, kot sekundarnega starša. Hkrati pa politika očetovskega dopusta ni edini dejavnik, je pa nedvomno pomemben element politike, ki s prepoznavanjem očetov kot akterjev skrbi, lahko vodi tudi v večje prepoznavanje in vrednotenje skrbi v domači sferi ter razbija spolno obeleženost skrbi kot ekskluzivne domene žensk.

5.3.3 Otroško varstvo

Relokacija dnevnega varstva otrok iz zasebne v javno sfero je v Sloveniji nedvomno socialistična dediščina. Tradicija javne skrbi za otroško varstvo in dostopnost javnih vrtcev ter njihova kakovost

⁷⁵ »Fathers quota« se je z julijem 2009 podaljšal s šest na deset plačanih tednov (Brandth in Kvande 2009).

se je v obdobju tranzicije in vse do sedaj ohranila (Kanjuro Mrčela in Černigoj Sadar 2004). Razvoj javnega varstva predšolskih otrok je bil v Sloveniji intenziven med leti 1971 in 1985, saj se je v tem obdobju zgradilo 70 % obstoječih institucij otroškega varstva (Vojnovič 1996). Leta 1961 je bilo v vključenih v javno varstvo le 7,7 % predšolskih otrok, leta 1971 jih je bilo 15 %, leta 1981 že 41 % ter leta 1991 polovica oz. 50,9 % predšolskih otrok (Stropnik in Šircelj 2008). V šolskem letu 2007/2008 je bilo v programe predšolske vzgoje vključenih 61.359 otrok, kar predstavlja 68 % vseh otrok, pri čemer se število razlikuje glede na starost otrok. V prvi starostni skupini otrok do treh let je bilo vključenih manj kot tretjina vseh otrok, ki so vpisani v vrtce (javne in zasebne) (Statistični urad RS 2008b). Medtem ko je v šolskem letu 2008/2009 prišlo do pomembnega preobrata. Namreč v starosti do treh let je v vrtcih skoraj polovica vseh otrok oz. 49 %, kar je v primerjavi z letom 2007/2008 za 18,4 % več. Tudi delež otrok v obdobju od treh let do vstopa v šolo se povečuje. Pri starosti petih let je v vrtce vključenih 90 % otrok (Statistični urad RS 2009a).

V Sloveniji prevladujejo javni vrtci, teh je bilo v letu 2008/2009 821 in 24 zasebnih vrtcev.⁷⁶ Večinoma so vrtci odprti deset oz. enajst ur, odprejo se ob 5.30 ali 6.00 uri zjutraj in zaprejo do 17.00 ure. Odprti so med delovnimi dnevi, ponekod tudi ob sobotah, nekateri pa opravljajo dežurstva. Otroci so razvrščeni v dve starostni skupini, v prvi starostni skupini so otroci od 11. meseca do treh let, v drugi starostni skupini pa otroci od treh let do vstopa v šolo. Ponudba vrtcev vključuje dnevni program, ki traja od šest do devet ur, in poldnevni program, ki traja od štiri do šest ur. Vrtec lahko nudi tudi krajši program (od 240 do 600 ur na leto), v katerega se vključujejo otroci iz oddaljenih krajev, pri čemer so namenjeni otrokom od tretjega leta starosti do vstopa v šolo. Vrtec lahko organizira tudi vzgojno-varstveno družino, ki poteka na domu in jo vodi vzgojiteljica ali vzgojitelj oz. pomočnik ali pomočnica vzgojitelja oz. vzgojiteljice, zaposlen v vrtcu ali zasebni vzgojitelj oz. vzgojiteljica. Vrtec organizira vzgojno-varstveno družino na podlagi potreb, interesa staršev in nezadostnega števila mest v javnem vrtcu. Poleg vzgojno-varstvene družine lahko vrtec organizira tudi občasno varovanje otrok na domu za predšolske in osnovnošolske otroke. Ta oblika varovanja otrok je bila sprejeta v novem Zakonu o vrtcih, ki omogoča vrtcem, da organizirajo varovanje otrok na domu glede na potrebe in jo v celoti plačajo starši.

⁷⁶ Sistem plačil za programe vrtcev določa Zakon o vrtcih (Ur.l.RS, št. 100/05) in Pravilnik o plačilih staršev za programe v vrtcih (Ur.l.RS, št. 129/06), kjer so tudi navedeni pogoji za subvencioniranje vrtcev iz javnih sredstev.

Poleg institucionalnega formalnega varstva otrok v vrtcih država omogoča tudi varovanje otrok na domu. V noveli Zakona o vrtcih (Ur.l.RS, št. 25/08, 24a člen) je opredeljen status varuha predšolskih otrok na domu. Zakon o vrtcih omejuje število otrok na skupno šest otrok, ki jih varuh oz. varuhinja lahko varuje na domu (Ur.l.RS, št. 25/08, 24.a člen). Pogoji za pridobitev omenjenega statusa vključujejo nekaznovanost, prostorski pogoji, kjer bo varovanje potekalo in dosežena srednješolska stopnja izobrazbe.⁷⁷ Od uradne objave novele Zakona o vrtcih (14. 3. 2008) se je do 24. avgusta 2009 registriralo 26 varuhinj in varuhov predšolskih otrok na domu, čeprav podatka o tem, koliko je dejansko delujočih, na Ministrstvu za šolstvo in šport, ki izdaja odločbe za vpis v register varuhov in varuhinj, nimajo na voljo, ker ne vodijo evidence (Ministrstvo za šolstvo in šport).⁷⁸ Problemi, s katerimi se varuhinje in varuhi soočajo, so nekonkurenčnost v primerjavi s cenami v vrtcih. Razlika je namreč v tem, da so vrtci subvencionirani, medtem ko varovanje otrok na domu ni. Zato morajo varuhinje in varuhi postaviti tržno ceno, ki se giblje od 400 evrov naprej, kar na eni strani poraja vprašanje o slojevski stratifikaciji, kajti tovrstna storitev je finančno dostopna le bogatejšim slojem. Na drugi strani pa se zdi, da je država s statusom varuha predšolskih otrok na domu spregledala njihovo možnost subvencioniranja. Poleg vrtcev in varuhinj oz. varuhov predšolskih otrok na domu, kar zagotavlja država, pa je na trgu dostopnih tudi nekaj zasebnih podjetij in društev z informacijami na spletnih straneh, ki nudijo občasna varstva otrok in se nahajajo v večjih mestih, kot je Ljubljana (Neformalno reproduktivno delo – trendi v Sloveniji in EU).

Če sklenem, na področju formalnega otroškega varstva bi veljalo razmišljati v smeri nujnih subvencij za varuhinje in varuhe predšolskih otrok na domu, saj so tržno nekonkurenčni vrtcem. Poleg tega bi bilo treba posodobiti delovni čas vrtcev in ga prilagoditi zaposlenim staršem. Zlasti je to problem v manjših krajih, kjer so starši zaposleni v večjem kraju, otroci pa hodijo v domači vrtec, ki se pogosto zapre prej, kot starši zaključijo z delom. Potrebna bi bila tudi dodatna javna ponudba, npr. občasnih varstev, zlasti popoldanskih, večernih in vikend varstev tudi v manjših krajih.

⁷⁷ Slednji, torej pogoj za strokovno delavko/delavca se bo v celoti uveljavil leta 2013, zato do takrat velja, da se lahko registrirajo kot varuhi osebe z dokončano najmanj srednjo poklicno ali strokovno izobrazbo, ne glede na smer oz. imajo najmanj 10 let delovnih izkušenj na področju vzgoje in izobraževanja (Ur.l.RS, št. 25/08, 27. člen).

⁷⁸ 12 prošenj za pridobitev statusa varuha oz. varuhinje predšolskih otrok na domu pa je na Ministrstvu za šolstvo in šport še v obravnavi. Jeseni 2009 naj bi izvedli tudi anketo o delovanju varuhov in varuhinj otrok na domu (Ministrstvo za šolstvo in šport, Vida Starič Holobar, elektronsko sporočilo, 21. avgust 2009).

5.4 (NE)VPLIV DRŽAVE BLAGINJE NA PODROČJE NEENAKOSTI MED SPOLOMA V ZASEBNI SFERI

V Esping-Andersenovi tipologizaciji bi Slovenijo glede na sistem otroškega varstva in starševskih pravic lahko uvrstili nekje med socialno-demokratski režim blaginje z razvejanim javnim institucionalnim varstvom otrok in pa konzervativni režim, saj se izven institucionalnega varstva otrok, ki ga predstavljajo vrtci (javni in zasebni), skrb za otroke prenaša na neformalne skrbstvene vire, torej na družino in njeno neformalno socialno mrežo, zlasti starih staršev, najpogosteje babic. Liberalnega režima blaginje skorajda ni, ponudba na trgu je izredno majhna in geografsko centralizirana v urbanih predelih (Hrzenjak in Humer 2009). Če režim blaginje vpliva na položaj spolov na področju javne sfere, zlasti zaposlovanja žensk, pa se zastavlja vprašanje, kakšen je vpliv režima blaginje na skrbstveno delo in predvsem na delitev tega dela med partnerjema v sferi doma. Ob podatkih za Slovenijo, da zaposleni moški na teden opravijo približno 14,5 ur na teden, medtem ko zaposlene ženske porabijo za gospodinjska dela v povprečju 25 ur na teden (Urad RS za enake možnosti 2004, 7–9), se zdi, da režim blaginje ne vpliva na delitev domačega in skrbstvenega dela med partnerja v zasebni sferi. Prav tako tudi Gershuny in O'Sullivan (2003) ugotavljata, da ni povezanosti med režimom blaginje in delitvijo domačega in skrbstvenega dela med partnerjema. Veliko bolj kot režim blaginje, vplivajo individualni dejavniki, kot je npr. izobrazba. Medtem ko Geist (2005) pojasnjuje, da imajo države s konzervativnim režimom blaginje najnižjo delitev domačega in skrbstvenega dela med partnerjema, najvišja delitev je v socialno demokratskem režimu, najbolj heterogena pa je delitev med spoloma v liberalnem režimu, kjer so tudi največje razlike med državami. Razlike v režimih so v tem, kateri spodbujajo tradicionalne odnose med spoloma, kateri so pasivni oz. zagotavljajo aktivno podporo enakosti spolov (Geist 2005). Hkrati pa to lahko pomeni, kot velja v primeru družinske politike v Sloveniji, da je podmena normativnega okvirja utemeljena na tradicionalizmu spolnih vlog in spolno obeleženi delitvi dela ter prioritet etike dela nad etiko skrbi. Kajti mehanizmi in ukrepi skrbstvenih politik lahko omogočajo večje vključevanje moških in žensk na trgu dela, prek starševskih dopustov v sfero doma, hkrati pa še ne zagotavljajo večje enakosti med spoloma v zasebni sferi. Prav tako očetovski dopust sicer omogoča pravico očetom, da preživijo omejen in kratek čas z otrokom doma, vendar očetovski dopust še ne zagotavlja večje enakosti med spoloma pri delitvi skrbstvenega in domačega dela (Brandth in Kvande 1998; Renner in druge 2005).

Slovenija je ohranila socialistično dediščino institucionalnega otroškega varstva in z vplivom EU politik uspešno nadgradila shemo starševskega dopusta z očetovskim dopustom ter načelom spolne nevtralnosti pri deljivosti dopusta za nego in varstvo otroka. Na ravni politik in praks vsakdanjega življenja je zaznati dvojno sliko, na eni strani prevladuje ideja o enakih možnostih, ki spodbuja zgolj javno sfero in izključuje zasebno, s čimer se ločevanje še dodatno krepi. Na drugi strani pa družbene, politične spremembe, ki so se v Sloveniji zgodile v zadnjih desetletjih tudi z zamenjavo političnega sistema, ohranjajo konzervativno mišljenje o neločljivi spolno obeleženi povezanosti skrbi, skrbstvenih praks in družine. Tako npr. Zakon o enakih možnostih žensk in moških ne konceptualizira področje neenakosti med spoloma v zasebni sferi. Problem se zdi v tem, ker enakost spolov ni temelj družinskih in drugih politik in ker je enakost spolov v kontekstu enakih možnosti promovirana kot stvar javne sfere, sfer dela in politike.

Ne glede na ugodno družinsko politiko, ki ima sicer številne problematične točke, in ne glede na 60-letno zgodovino ženske zaposlenosti, obstaja precejšnja neenakost med spoloma na področju domačega in skrbstvenega dela v sferi doma. Skrbstvene politike, kot sem pokazala na primeru družinske politike, bi potrebovale celovit in sistematičen pristop, utemeljen na etiki skrbi in etiki dela. Namreč, politično in družbeno prepoznanje skrbi in skrbstvenega dela z vključevanjem različnih področij:

- Področje vzgoje in izobraževanja: sistematično spodbujanje moških v študij in poklice s področja vzgoje in izobraževanja in vključevanje vsebin o enakosti spolov v domači sferi v kurikulum (npr. delavnice, šolske in vrtčevska praznovanja, ipd.) in šolsko gradivo.
- Področje dela in zaposlovanja: upoštevanje izkušenj iz neformalnega skrbstvenega dela pri iskanju plačane zaposlitve in formalizacija poklicev s področja plačane domače in skrbstvene pomoči (Williams 2005).
- Področje usklajevanja: servisi pomoči na domu za tiste, ki jo najbolj potrebujejo, npr. enostarševske družine, družine z majhnimi otroki, starejši itn. Kar pa ne vodi v popolno komodifikacijo skrbi, saj ta ni mogoča (Folbre in Nelson 2000). Povedano drugače, »vseeno je, kdo sesa po tleh ali kdo čisti wc, vendar pa so osebne in emocionalne vsebine družinskega življenja, ki jih ne more nadomestiti kdorkoli drug« (Folbre in Nelson 2000, 129).

- Področje družinske politike: spremembe na področju dopustov, ki bi temeljile na bolj egalitarni porazdelitvi med partnerjema: vprašanje, ki se odpira na tej točki je ta, da imamo zgolj statistični podatek o tem, koliko moških izkoristi del dopusta za nego in varstvo otroka (vprašanje je, koliko dni), hkrati pa nimamo nobene raziskave, narejene v Sloveniji, ki bi pojasnila, zakaj dopust za nego in varstvo otroka, ki je deljiv, ostaja podaljšek porodniškega dopusta. Če bi podaljšali očetovski dopust oz. bi spremenili finančni del in bi bilo vseh 90 dni plačanih in pri tem dodali en mesec plačanega dopusta za nego in varstvo otroka, kakšno vlogo bi dopust odigral na skrbstveno plat očetovanja in kakšen pomen bi predstavljal za enakost spolov?
- Na področju državljanstva in socialnih pravic: socialne pravice izhajajo, kot sem pokazala na primeru porodniškega dopusta, iz statusa zaposlenosti, kar je ob vedenju, da se področje plačanega dela spreminja tako v pogojih, dinamiki in heterogenih oblikah dela, ko so ljudje zaposleni za krajša obdobja z vmesnimi obdobji brezposelnosti ipd., prav tako potrebno temeljitega premisleka o spremembah. Čeprav se zdijo zahteve po prerazporeditvi etike dela in etike skrbi iluzorne, zlasti ob trenutni gospodarski, ekonomski in socialni situaciji, ki še bolj izpostavlja pomen plačanega dela v kapitalističnem sistemu, je preobrat nujen.

6 ZAKLJUČEK

Postopno zviševanje stopnje zaposlenosti žensk ter zviševanje starosti ob upokojitvi v državah Evropske unije se zdita nujna ukrepa za blaženje posledic starajočih se družb. Lizbonska strategija cilja na 60 % zaposlenost žensk do leta 2010, kar naj bi omogočila tudi večja komodifikacija otroškega varstva, ki jo predpostavljajo barcelonski cilji z ukrepom doseganja 33 % deleža otrok, vključenih v vrtce, v starosti do treh let in 90 % deleža vključenih otrok od treh let do vstopa v šolo, kar naj bi države članice EU prav tako dosegle do l. 2010 (Statistični urad RS 2009a). Slovenija je glede zastavljenih ciljev zaposlovanja žensk in institucionalnega dnevnega otroškega varstva na dobri poti oz. je predpostavljene cilje že dosegla, z izjemo 90 % vključenosti otrok od treh let do vstopa v osnovno šolo. Kot bivša socialistična država, ki ji je uspelo tudi v obdobju tranzicije in pozneje obdržati visok delež zaposlenosti žensk za polni delovni čas, ima tudi sistem javnega otroškega varstva dobro razvit. V socialističnem obdobju sedemdesetih in v prvi polovici osemdesetih let 20. stoletja se je število otrok v vrtcih povečalo z 10,4 na 19,8 otrok na 100 zaposlenih žensk, kar je botrovalo tudi izgradnji več kot polovice (68 %) obstoječih vrtcev v Sloveniji (Vojnovič 1996, 137). Za kontekst Slovenije kot bivše socialistične države je pomembno predvsem socialistično razumevanje in vrednotenje plačanega dela za ženske in moške. Namreč, ideja enakosti je v socializmu vključevala družinski model dveh zaposlenih, pri čemer je prihodek žensk predstavljal sekundarni prihodek v družinskem proračunu. Vloga žensk kot mater in gospodinj je vključevala tudi vlogo delavke (Petrova 1993; Fodor 2004). Množično vstopanje žensk na trg dela po koncu druge svetovne vojne v Sloveniji je bila tako kot drugod v socialističnih državah dojeta kot dolžnost žensk do države in družine (Molyneux 1982, 174).⁷⁹

V Sloveniji je zaposlovanje žensk postopno naraščalo vse od konca druge svetovne vojne naprej. Tako so npr. leta 1953 ženske predstavljale 33,2 % med vsemi zaposlenimi, dobrih štirideset let pozneje, tj. leta 1997, pa skoraj polovico med zaposlenimi, natančneje 47,7 % delovne sile (Kozmik and Jeram 1997, 107). Medtem ko podatki za leto 2007 kažejo, da je v Sloveniji

⁷⁹ V primerjavi med kapitalističnim, zahodnim in socialističnim, vzhodnim »gender« režimom to pomeni, da je bila ekonomska emancipacija žensk v slednjem dosežena. Če navedem primer, v začetku 1980-ih je bilo v Avstriji zaposlenih 43 % žensk, na Madžarskem pa 73 %, pri čemer se je na Madžarskem približno 5 % žensk opredelilo kot gospodinj, v Avstriji pa okrog 40 % (Fodor 2004, 789).

zaposlenih 69 % prebivalstva starega med 15 in 64 leti, pri čemer je zaposlenost moških 74 %, žensk pa 64 % (European Foundation for the Improvement of Living and Working Conditions 2009). Delež žensk med vsemi zaposlenimi je v Sloveniji l. 2008 znašal 45 %, delež moških pa 55 % (Statistični urad RS 2009b). Povprečje zaposlenosti za polni delovni čas je v Sloveniji v primerjavi z EU povprečjem (59 % za ženske in 73 % za moške) višje zlasti pri ženskah. Če je v zahodnih in skandinavskih državah trend zaposlovanja žensk za krajši delovni čas, to ni praksa v bivših socialističnih državah, kar je z vidika ekonomske neodvisnosti žensk ter njenih materialnih in simbolnih posledic vsekakor velika kvalitativna prednost. V Sloveniji npr. moški v povprečju delajo 42,4 ure, ženske pa 39,5 ure, kar predstavlja razliko le treh ur v količini plačanega dela med spoloma, v primerjavi z EU povprečjem, kjer je razlika med spoloma večja, in sicer 7,5 ure, pri čemer moški v povprečju opravijo tedensko 41,7 ur plačanega dela, ženske pa 34,3 ure (ibid.).⁸⁰

Če v Sloveniji javno sfero zaznamuje večja enakost med spoloma tudi kot posledica socialistične dediščine zaposlovanja žensk, pa zasebno sfero označujejo izrazitejša razlike med spoloma, še posebej pri skrbstvenem in domačem delu. Kot ugotavlja velika evropska raziskava Second European Quality of Life Survey, v vseh evropskih državah ženske opravijo večino domačega in skrbstvenega dela, pri čemer zaposlene ženske v povprečju porabijo 30 ur na teden za skrb in vzgojo otrok, moški pa 18 ur. Za kuhanje in druga gospodinjska opravila ženske v povprečju porabijo 16 ur na teden, moški polovico manj, torej 8 ur. Če seštejem razlike v urah, to pomeni 20 ur ali 2,5 delovna dneva (polni delovni čas) več opravljajo ženske skrbstvena in domača opravila v primerjavi z moškimi. V Sloveniji je razlika med spoloma malenkost manjša, vendar še vseeno izrazita – 14 ur, saj skrbi in vzgoji otroka zaposleni moški namenijo v povprečju 19 ur na teden, zaposlene ženske 26 ur. Medtem ko kuhanju in drugim gospodinjskim opravilom zaposleni moški namenijo v povprečju 9 ur na teden, zaposlene ženske pa 16 ur. Povedano drugače, v državah članicah EU je 25 % moških in 35 % žensk dnevno vključenih v skrb in vzgojo otrok; pri kuhanju in drugih gospodinjskih opravilih se dnevno vključuje 29 % moških in kar 79 % žensk, pri skrbi za starejše pa je dnevno angažiranih 4 % moških in 9 % žensk (European Foundation for the Improvement of Living and Working Conditions 2009). Razlike v opravljanju skrbstvenega in

⁸⁰ Največje razlike so na Nizozemskem, Nemčiji, Turčiji in na Irskem, kjer ženske v povprečju delajo 10 ur manj kot moški. V Nemčiji, na Nizozemskem in na Irskem se ženske v večji meri zaposlujejo s krajšim delovnim časom, medtem ko je v Turčiji delovni teden za ženske 45 ur, moški pa v povprečju delajo 10 ur več (European Foundation for the Improvement of Living and Working Conditions 2009).

domačega dela med spoloma so očitne, pri čemer kažejo na področje domačega dela, zlasti gospodinjenja, kot področja, ki je najbolj odporno na spremembe v smeri večje egalitarnosti med spoloma v zasebni sferi. Največ skrbi in vzgoje otrok je v starostni skupini med 35 in 49 let, največ skrbi za ostarele pa v starostni skupini od 50 do 65 let (ibid.). To pa hkrati tudi pomeni, da so zaposlene ženske srednjih let v največji meri skrbnice družinskih članic in članov (tako otrok kot starejših družinskih članic in članov); ali kot izpostavi Renner (1997), ženske so negovalke pomembnih drugih večji del svojega življenja. Pri čemer 17 let skrbijo za otroka, 18 let skrbijo za partnerjeve in/ali lastne starše in 10 let skrbijo za ostarelega partnerja (Renner 1997, 44). Predvsem s fenomenom LAT (living-apart-together), torej fenomenom *živeti skupaj, ampak narazen*, ko odrasli otroci ostajajo v družinah izvora tudi še po končanem šolanju oz. v času zaposlitve ter ob tem, da ženske ostajajo pomembne skrbnice odraslih otrok, zlasti v praksah starostarševanja (varstvo otrok in gospodinjenje, predvsem kuhanje), pravzaprav kaže, da so ženske v vlogi skrbnic večino svojega življenja. Spreminja se le vrsta in količina skrbi ter skrbstvenega dela, ki jo ženske nudijo družinskim članom in članicam.

Številne spremembe na področju trga dela in zaposlovanja v kapitalističnih družbah, ki gredo v smeri intenzifikacije dela in delovnih pogojev, kot so spremenjeni pogoji dela (prekarne zaposlitve, zaposlitve za določen čas ipd.) in zahteve delodajalcev, nalagajo zaposlenim staršem številne obveznosti pri usklajevanju družinskih in delovnih, poklicnih obveznosti (Kanjus Mrčela in Černigoj Sadar 2007; Sedmak in Medarič 2007). Tako npr. ne preseneča podatek za Slovenijo, da ima 42 % zaposlenih nekajkrat mesečno težave z usklajevanjem poklicnih in družinskih obveznosti (European Foundation for the Improvement of Living and Working Conditions 2009). Lajšanje dnevnih prehajanj zaposlenih staršev med poklicnimi in družinskimi obveznostmi z namenom doseganja njihove večje delovne zmogljivosti države omogočajo z različnimi mehanizmi, kot so institucionalno otroško varstvo, različne oblike starševskih dopustov, pri čemer se z očetovskim dopustom poskuša spodbuditi moške k večjemu vključevanju v skrbstvene aktivnosti v družinskem življenju, ter ukrepi na delovnem mestu (npr. vrtec v podjetju, dodatni dnevi plačanega dopusta za starše ipd.). Med mehanizmi skrbstvenih politik v EU pri skrbi za otroke, ki gre v smeri vse večje komodifikacije, prevladujeta predvsem dva: to sta formalno otroško varstvo in starševski dopusti. Če ima prvi namen povečati zaposlenost zlasti žensk, ki cilja na večjo storilnost in kompetentnost evropskega gospodarstva (Lewis in Giullari 2005), pa je drugi

utemeljen na enakosti spolov, zlasti z uvedbo očetovskega dopusta in možnostjo delitve starševskega dopusta. Slednji podeljuje moškim ne le obveznost, temveč možnost in odgovornost pri večjem vključevanju v skrbstvene in domače prakse v sferi doma.

Poleg skrbstvenih politik za otroke je ob demografskih spremembah,⁸¹ ki označujejo trend staranja prebivalstva, skrbstvena politika za starejše vse bolj aktualna tema evropskih političnih agend. Če so skrbstvene politike za otroke usmerjene v relokacijo iz zasebne v javno sfero, pa se na področju skrbi za starejše odvijajo spremembe v ravno obratni smeri, v smeri relokacije skrbi iz javne v zasebno sfero, zlasti domestifikacije (relokacije skrbi iz javne v zasebno sfero) in privatizacije skrbi. Na eni strani bodo politike zaposlovanja v prihodnje še intenzivneje spodbujale k zaposlovanju starejših in razvijanju novih oblik dela. Na drugi strani pa diskurz politike skrbi za starejše tako v Sloveniji kot drugod v EU izpostavlja medgeneracijsko solidarnost, kjer je fokus na zasebni sferi, na družini starejše osebe in na razvijanju prostovoljnega dela, zlasti v kontekstu nudenja skrbstvenih praks starejšim na domu. V Sloveniji, kjer je zakon o dolgotrajni oskrbi in zavarovanju za dolgotrajno oskrbo v pripravi že nekaj let, ta predpostavlja dostopnost skrbstvenih storitev vsem, pri čemer pa se poudarja solidarnostno financiranje in večja vloga in skrb družine (Neformalno reproduktivno delo – trendi v Sloveniji in EU).

Če so skrbstvene politike za otroke in za starejše ter enakost spolov v javni sferi, zlasti skozi zagotavljanje enakih možnosti žensk in moških v sferi zaposlovanja, politike in izobraževanja bolj ali manj del političnih agend na ravni držav EU, pa umanjajo razprave – kar je značilno tudi za Slovenijo – o neenakosti spolov pri neplačnem, neformalnem delu v sferi doma, ki izhaja predvsem iz neenake delitve domačega in skrbstvenega dela. Če je neenakost spolov v zasebni sferi na ravni EU vendarle problematizirana, se odvija v kontekstu razprav o starševskem dopustu, s poudarkom na očetovskem dopustu. V Evropski uniji je trenutno predlog o podaljšanju starševskega dopusta s treh na štiri mesece, pri čemer eden od štirih mesecev ne bo prenosljiv (in vključuje vse zaposlene, ne glede na njihovo pogodbo), s čimer se zagotavlja delitev dopustov med partnerjema in spodbuja večje vključevanje moških v skrbstvene prakse v družinskem življenju.⁸²

⁸¹ V Sloveniji je bil l. 2005 delež starejših od 65 let že večji od deleža mlajših od 15 let, in sicer v celotni populaciji je bilo 14,2 % mladih do 15 let, starejših od 65 let pa 15,5 % (Stropnik in Šircelj 2008).

⁸² Sporazum s spremembami o starševskem dopustu bo nasledil Direktivo 96/34/ES iz l. 1996 (Evropa. Portal Evropske unije).

Socialistična ideologija je gradila na enakosti spolov v javni sferi, kjer je zaposlovanje žensk predstavljalo njihovo ekonomsko emancipacijo in hkrati izpolnjevalo pragmatično zahtevo po delovni sili. Hkrati pa ni problematizirala neenakosti spolov v zasebni sferi, kar se je v obdobju tranzicije zgolj preneslo v nov politični sistem (Jalušič 1999). V doktorski disertaciji sem se ukvarjala prav s to marginalizirano temo v družbenem in političnem kontekstu tako Slovenije kot EU, torej s tematizacijo skrbstvenih praks v družinskem življenju, kar sem proučevala kot procese relokacije skrbi med spoloma in med zasebno in javno sfero, s poudarkom na skrbi za otroke. V kontekstu širših družbenih in političnih sprememb, ki sem jih v tem delu navedla, se tudi na področju zasebne sfere odvijajo pomembne spremembe v odnosih med spoloma in v odnosu med zasebno in javno sfero glede skrbi in skrbstvenega dela. Procesi relokacije skrbi, pravi Sevenhuijsen (2003, 14–16), se odvijajo na področju spolov, kjer skrb prehaja z žensk na moške, na področju prostorov, kjer skrb prehaja iz zasebne v javno sfero (komodifikacija skrbi), in na področju medicine, kjer prihaja do značilnega premika od zdravljenja k skrbi in negi.

V osrednjem delu disertacije, ki temelji na empirični študiji 60 pol strukturiranih intervjujev z akterkami in akterji skrbi in skrbstvenega dela v družinskem življenju, sem proučevala trende relokacije skrbi v družinskem življenju. V empirični študiji je sodelovalo 36 staršev s predšolskimi otroki, med njimi 20 žensk in 16 moških, pri čemer prevladuje srednji sloj; 12 starih staršev, ki dnevno ali občasno varujejo vnuke in vnukinje, ter 12 varuš in varuh otrok, ki opravljajo plačano otroško varstvo. Zastavljeni hipotezi o zadrževanju procesov relokacije med ženskami in o postopnem, zavlačevanem ter selekcioniranem vključevanju moških v skrbstveno delo lahko potrdim. Ženske ostajajo skrbnice v sferi doma, v primerjavi z moškimi opravijo tako količinsko več kot tudi več različnih opravil domačega in skrbstvenega dela. Dinamika delitve domačega dela, kjer sem se osredotočila predvsem na gospodinjstva opravila, je stvar pogajanj in tenzij med partnerjema in ponavadi poteka glede na preference, vsečnost posameznih opravil, glede na čas, ki ga oseba porabi za določeno opravilo ter veččnost opravljanja določenega dela. Čas, veččnost ter preference glede posameznih opravil gospodinjstva utrujejo podobo gospodinjstvskega dela kot ženske domene. Hkrati pa tudi podporna neformalna, ženska sorodniška mreža lahko deluje kot ovira za večji angažma moških pri domačih in skrbstvenih opravilih. Med zunanjimi, družbenimi dejavniki, ki vplivajo na dinamiko delitve dela v sferi doma, so predvsem sfera plačanega dela, pri

čemer se v intervjujih izkaže, da je partnerjeva zaposlitev tista, ki sodoloča njihov angažma doma glede na delovni čas in obveznosti na delovnem mestu. Medtem ko je pri ženskah sfera plačanega dela prav tako pomembna identifikacijska točka, vendar s to razliko, da se ženske odločajo glede na moralno zavezanost skrbi za otroke.

»Spolno obeležene moralne racionalnosti« vplivajo na odločitve v vsakdanjih situacijah, izpostavi Duncan (2003), kar se pokaže na primeru usklajevanja poklicnih in družinskih obveznosti. V procesih individualizacije, ki se kaže tako v krčenju neformalnih socialnih mrež, zlasti sosedov, daljnega sorodstva, kot intenzifikaciji plačanega dela ter racionalizaciji časa za družinsko življenje, zaposlene ženske podredijo področje plačanega dela družini, kar se je v intervjujih pokazalo v odločitvah nekaterih žensk za delo s skrajšanim delovnim časom. Kar pa spodbija teorije o individualizaciji na točki predpostavke o racionalnem, neodvisnem posamezniku, ki se odloča svobodno in avtonomno v množstvu izbir. Posamezniki in posameznice, tako teorija etike skrbi, so vpeti v odnose in zavezanosti ter odgovornosti, kar tudi v obdobju poznomodernih družb vpliva na vsakdanje situacije in odločitve. Npr. o tem, kako bo poskrbljeno za otroka v času odsotnosti staršev vplivajo tako »spolno obeležene moralne racionalnosti«, ki sovpadajo z družbenimi kategorijami razreda, etnične pripadnosti, socialnih neformalnih mrež, ideologij materinstva in očetovstva v relaciji do zaposlovanja ipd. (Williams 2005). Ravno negativni vidiki procesov individualizacije, ki so pogosto spregledani v teoriji individualizacije, kažejo, da vzorci spolne delitve dela v družbi ne temeljijo zgolj na pogajanjih v medosebnih odnosih posameznikov in posameznic, temveč tudi na strukturnih vzorcih, npr. sovplov razreda, etnične pripadnosti itn., ki jih teorije individualizacije pogosto abstrahirajo oz. zabrišejo, navkljub temu, da pomembno vplivajo na družbeno diferenciacijo, oblikujejo družbene hierarhije in strukturne neenakosti.

Trendi *relokacije skrbi med spoloma* so izrazitejši v *spremembah vrednot in pričakovanj* posameznic in posameznikov. Namreč, ženske pričakujejo od svojih partnerjev večji angažma pri skrbstvenih in domačih opravilih tako v količini opravljenega dela kot večjem vključevanju v organizacijo, načrtovanje vsakodnevnih potekov in domačih obveznosti (gospodinjstvo, otroci). Neenakost med partnerjema v sferi doma, ki se kaže v tem, da ženske ne le, da opravijo večji del domačih in skrbstvenih opravil, imajo tudi nadzor nad sfero doma, organizacijo, načrtovanjem ter upravljanjem doma, potekom in izvedbo domačih in skrbstvenih praks, kar moškim omogoča

precej neoteženo usklajevanje s poklicno sfero, ženske pa vsakodnevno slalomiranje med plačanim delom in družino doživljajo kot stres in napor. Neizpolnjevanje pričakovanj o egalitarni delitvi dela v sferi doma vodi v tenzije in konflikte, ki jih intervjuvane ženske in moški rešujejo s strategijo nekonfliktnosti in navideznega konsenza, s sprejemanjem danih situacij neenake delitve dela v izogib konfliktom, z vključevanjem otrok v domače delo, zlasti hčera in s plačano gospodinjsko pomočjo na domu. Zlasti slednja strategija predstavlja relokacijo skrbstvenega in domačega dela med ženskami, ki poteka v kontekstu plačanega dela, pri čemer plačane gospodinjske delavke in varuške prevzemajo določen del angažmaja moških oz. moškega deleža, ki ga opravljajo partnerke. Poleg navedenega so intervjuvane ženske poudarile konstantno tenzijo o prevelikem lastnem angažmaju in nadzoru nad potekom dogodkov ter nujnost, da bi prepustile več dela in hkrati tudi odgovornosti partnerjem s tem, da bi se odrekle nadzoru. Kar pa hkrati deluje tudi subverzivno, kajti ravno večnost in porabljen čas za določeno gospodinjsko opravilo statista, ki ženskam na eni strani omogočata nadzor nad domačim delom in na drugi strani delujeta kot dejavnika odločitve o tem, da je hitreje, brez potrebne koordinacije in usklajevanja s partnerjem, če delo opravijo same. Moški delež doma poteka, kot razmišljajo intervjuvane ženske in moški, kot pomoč, razbremenitev partnerk, pri čemer moški pogosto gospodinjijo na željo, prošnjo partnerke, kar pa ne pomeni zasuka v percepciji odgovornosti in nadzora nad domačim in skrbstvenim delom med ženskami in moškimi. Odgovornost, načrtovanje, organizacija za domače delo ostajajo v domeni žensk.

Relokacija skrbi med spoloma poteka tudi na področju starševanja. Zlasti čustveni del skrbstvenih aktivnosti postaja vse bolj domena obeh staršev, tako v dvostarševskih kot v enostarševskih družinah, ki so bile vključene v intervjuje, kar je povezano tudi s tem, da danes moški preživijo več časa z otroki v primerjavi z njihovimi očetmi. Intervjuvani moški poudarijo, da se očetovstvo začne z rojstvom otroka, vendar nekateri med njimi zavzamejo precej pasivno vlogo v prvih mesecih otrokovega življenja. Novo očetovstvo, kot se zdi, se začne bolj pasivno, kar potrjuje tezo o tem, da materinstvo v pozni moderni ostaja opredeljeno v bioloških temeljih. Novo očetovstvo se v Sloveniji prej kot v idealu aktivnega očetovanja udejanja v podpornem očetovstvu, kar utrjuje in ohranja položaj materinstva in materinjenja kot primarnih skrbstvenih praks ter postavlja očetovsko vlogo v sekundarno in podporno funkcijo starševstva. Simultana skrb je značilna za materinjenje, ko ženske sočasno gospodinjijo in materinijo, medtem ko je za moške bolj značilna

neposredna skrb (Craig 2006). Na primeru starševanja sem pokazala na razliko med moškimi in ženskimi skrbstvenimi praksami, pri čemer je moška skrb kot del očetovstva percipirana kot družbena, ženska skrb pa kot naravna lastnost materinstva in praks materinjenja. Skrbstveni odnosi z otroki, zlasti emotivne vezi z otrokom so pomemben pokazatelj relokacije skrbi, ki gre v smeri od žensk k moškim, pri čemer pa ne 'ogroža' neenake delitve dela med spoloma v sferi doma.

Medgeneracijska relokacija skrbi, kar sem proučevala na primeru neformalnega varstva otrok, je spolno in starostno obeležena praksa, ki se odvija med materami in odraslimi otroki oz. drugimi ženskimi sorodnicami. Prakse starostarševanja so spolno obeležene, kar se pokaže v tem, da so babice bolj angažirane pri varstvu, negi in igranju z vnuki in vnukinjami, medtem ko se dedki še posebej vključujejo pri igri in prostočasnih, zunanjih aktivnostih, vožnjah na popoldanske aktivnosti in drugih logističnih aktivnostih. V intervjujih sem zaznala trend deljenega varstva vnukov in vnukinj med partnerjeve in partnerkine starše (npr. deljeno po tednih ali dnevih), s čimer se varstvo percipira kot obveznost, kot 'nova služba', ki presega zgolj 'delo iz ljubezni' in s čimer se oblikujejo medgeneracijski odnosi, ki temeljijo na etiki skrbi in etiki pravičnosti. Poleg varstva otrok so zaposleni starši pogosto deležni tudi delnega gospodinjenja (odvisno od tega, kje varstvo poteka; kuhanje, pospravljanje, likanje), ponavadi v obliki kuhanega kosila, kar ilustrira etiko skrbi mater do odraslih otrok. Fenomen protektivnega otroštva se ne kaže le v starševanju, temveč tudi v praksah starostarševanja, zlasti v aktivni udeležbi starih staršev v generaciji vnukov in vnukinj v pomenu druge priložnosti starševanja. Poleg tega pa lahko protektivno otroštvo razumem tudi v kontekstu odhoda otrok v vrtec z drugim ali tretjim letom starosti, kar kot trend izpostavijo v intervjujih tako starši, stari starši kot varuške ter varuh otrok.

Usklajevanje domačih in poklicnih obveznosti ni le problem poznomodernih kapitalističnih družb, s katerim se ukvarjajo predvsem zaposlene ženske. Kot se pokaže v intervjujih gre za probleme, s katerimi so se v Sloveniji ukvarjale tudi že matere intervjuvanih žensk, ki so bile zaposlene, torej v času socializma, kar bi veljalo podrobneje raziskati. Različne oblike otroškega varstva (dnevno, občasno itn.) lajšajo pritiske zaposlenih staršev, kar je še posebej izpostavljeno na primeru varstva bolnih vnukov in vnukinj. Poleg tega pomembno znižuje stroške, saj je varstvo pri starih starših najpogostejše brezplačno. Varstvo otrok je neplačano delo zgolj v ekonomskem pomenu, plačano pa je s čustvi, z moralno zavezanostjo, medsebojno odvisnostjo staršev in odraslih otrok ter s

storitvami medgeneracijske relokacije skrbi. Obojestranska pričakovanja glede podpore in skrbstvenih praks kažejo na vzajemnost odnosa staršev in otrok, iz česar pogosto sledi percepcija samoumevnosti skrbi in nujenja skrbstvenih praks. Namreč, pričakovanja starih staršev, da se bodo angažirali pri varstvu vnukov in vnukinj ter pričakovanja odraslih otrok glede praks starostarševanja rezultirajo v medsebojnih odvisnostih, ki ne temeljijo toliko na odnosih avtoritarnosti in poslušnosti ali upora kot na skrbstvenih odnosih in oporah. »Generacijski mir« se nenazadnje v času ekonomske in socialne negotovosti kaže tudi v odnosih pomoči, skrbi in zaupnosti (Renner 2006b), kar pa zakrije odnose moči med starši in starimi starši.

Relokacija skrbi in skrbstvenega dela se intenzivno odvija med ženskami tudi v kontekstu komodifikacije domačega in skrbstvenega dela. Poleg neformalne socialne mreže, še posebej starih staršev, tudi plačana gospodinjska pomoč na domu in varstvo otrok lajšata usklajevanje poklicnih in družinskih obveznosti zaposlenih staršev srednjega in višjega razreda. Neformalno plačano varstvo otrok ponavadi opravljajo študentke, brezposelne ženske in upokojenke, pri čemer lahko delo poteka v različnih oblikah varstva in v različnih aranžmajih. Poleg tega v neformalnem plačanem otroškem varstvu sovpadata ideologija materinstva in komodifikacija skrbi, kar se pokaže v neenakih razmerjih med 'delodajalkami' in 'delojemalkami' v sferi doma. Pogosto gre za podplačano delo, saj so npr. cene gospodinjske pomoči na domu višje od cen varstva otrok. Emotivni vidik neformalnega plačanega varstva je tisti, ki opredeljuje 'delo iz ljubezni' na eni strani, ob tem, da prinaša zadovoljstvo in moralno nagrajevanje, kar se na drugi strani izkorišča za nizke (ekonomske) cene tega dela. Varstvo otrok je primer 'dela iz ljubezni', kjer se to kompenzira z nizkimi cenami na trgu, kar pojasni razliko v primerjavi s cenami za gospodinjsko pomoč na domu. Odnosi med starši in varuškami predstavljajo odnose neenakosti, kar se pokaže bodisi v dogovorih med njimi o pogojih dela ter v nizkem plačilu bodisi v opredelitvi kontradiktorne pozicije varuške, ki je prisotna, vendar ne vzgaja, pri čemer naj s stališča staršev vključi le toliko čustev, kolikor je potrebno, da se otrok ne naveže preveč nanjo.

V času gospodarske krize se bo zaradi naraščanja brezposelnosti tudi trg storitev pomoči na domu povečal, kar bo znižalo cene storitev. Hkrati pa bodo tudi prakse starostarševanja, zlasti varstvo otrok, še pomembnejši vir socialne opore. Ob demografskih podatkih o daljšanju pričakovane življenjske dobe bodo starejši tako čedalje bolj pomemben vir socialne opore, pri čemer je

mogoče, da se bodo zaradi podaljševanja zaposlenosti razvili novi aranžmaji skrbi za otroke v obliki delovanja civilne družbe, zlasti na mikro ravni npr. sosesk, manjših delov mest ipd. Beck (2003, 169, 183) kot enega od odgovorov na globalizacijo vidi v »zavezi za civilno delo«, pri čemer predlaga, da bi

doslej prostovoljno opravljeno delo za stare ljudi, invalide, brezdomce, /.../ moralo postati tudi ekonomsko vidno, tj. moralo bi biti plačano (npr. v obliki nekakšne plače za civilno delo, katere višina bi denimo ustrezala socialni pomoči). /.../ Civilno delo bi moralo potekati v taki obliki, da ne bi bila le pretvezna mreža za brezposelne: moralo bi biti zanimivo za vse.

Komodifikacija skrbstvenega dela, o kateri govori Beck (2003), bi zlasti z višino plačila zgoj ohranjala »nevidnost« tovrstnega dela, »nevidnost« oseb, ki bi to delo opravljale ter utrjevala strukturne neenakosti. Teorija etike skrbi nima v mislih komodifikacije skrbstvenega dela, kot jo predlaga Beck.

Pravzaprav v teoriji etike skrbi obstaja ločnica med tistimi avtoricami, zlasti ženske etike skrbi, ki zagovarjajo, da komodifikacija skrbi pomeni le marketizacijo storitev skrbstvenega dela, kar ogroža emocionalno dimenzijo skrbi (Noddings 1984). Medtem ko je pri avtoricah feministične etike skrbi zaznati določeno skepso, ki temelji na izhodišču, da popolna komodifikacija skrbi ni mogoča, pri čemer se izpostavlja, da niso vse dimenzije skrbi in skrbstvenega dela nadomestljive, zlasti emotivne in odnosne (Folbre in Nelson 2000). Zato je za komodifikacijo skrbstvenega dela nujno, da ne vodi v neenakost tistih, ki tovrstno delo opravljajo, da storitve ponujajo usposobljene osebe, kjer bi poleg strokovnosti šteje tudi izkušnje iz neplačanega skrbstvenega dela (Williams 2005). Poleg tega prenos skrbi v javno sfero pomeni tudi družbeno in politično prepoznanje etike skrbi, pri čemer ne gre spregledati nujnega ovrednotenja skrbstvenega dela, kjer emotivni vidik tega dela ne sme prevladati kot del plačila za 'delo iz ljubezni'. Prav tako je pozitiven vidik komodifikacije skrbstvenega dela kot ponudbe in povpraševanja na trgu, kjer lahko posameznik, ki določeno storitev potrebuje, kupi na trgu, s čimer ohranja večji občutek nadzora nad lastnim življenjem kot v primeru, če bi skrbstveno delo nudila oseba iz sorodstvene mreže, kar velja zlasti v primeru skrbi za starejše (Folbre in Nelson 2000). Ravno dostopnost do skrbi se zdi ključna v razpravah o relokaciji skrbstvenega dela iz zasebne v javno sfero in opredelitvi razmerij med državo, trgov in posameznico oz. posameznikom. Vloga države pri zagotavljanju sredstev in ponudbe je pri tem nujna, saj liberalizacija trga skrbstvenih storitev zamejuje dostopnost.

S procesi individualizacije v poznomodernih družbah je pomen politik, ki temeljijo na etiki skrbi in etiki pravičnosti (Williams 2005), še toliko bolj pomemben. Etika skrbi je z vrednotami zaupanja, odgovornosti, prilagodljivosti ter sprejemanju različnosti del družbene kohezije, pri čemer je skrb, skrbstveno delo pomemben del državljanstva (Williams 2001, 2005). Williams (2005b, 29) predlaga tri pomembna področja delovanja etike skrbi v družinskih politikah, politikah zaposlovanja in enakosti, in sicer, prvič, pomembnost posvečanja časa področjem skrbi (npr. mehanizmi starševskih dopustov in možnosti različnega delovnika); drugič, ustvarjanje časa za nudenje skrbi (npr. očetovski dopust); in tretjič, zagotavljanje finančnih ter drugih praktičnih podpor za izvajanje skrbstvenih praks (npr. plačan starševski in očetovski dopust, subvencioniranje otroškega varstva, gospodinjska pomoč na domu, svetovanje ipd.).

Skrb ni prepoznana kot relevantna politična tema v Sloveniji in se v posameznih politikah povezuje s skrbjo za določene družbene skupine, kot so otroci, starejši, bolni, hendikepirani ipd. Na področju kritične analize družinske politike v Sloveniji, kar sem v pokazala v petem poglavju je ključni problem, da vključuje le skrb za otroke, medtem ko skrb za starejše ni predmet družinske politike. Poleg tega je enakost spolov konceptualno ločena od usklajevanja dela in družine. Na primeru usklajevanja družinskih in poklicnih obveznosti bi lahko politika ponudila različne storitve, ki bi vključevale številne aranžmaje javnega varstva otrok (od občasnih do vikend varstev) skupaj s programom aktivnosti, gospodinjske pomoči na domu, ki bi bila širše dostopna, saj tisti, ki bi jo najbolj potrebovali, si je ne morejo privoščiti, npr. enostarševske družine z majhnimi otroki, delavske družine z majhnimi otroki ipd. Prav tako bi področje javne skrbi za starejše temeljilo na dostopnosti in kakovosti. Na primeru, starševskega dopusta v Sloveniji bi bile potrebne spremembe, ki bi vodile v bolj egalitarno porazdelitev med partnerja, saj zdajšnja ureditev tega ne uresničuje. Nujna se zdi plačljivost celotnega očetovskega dopusta z nekaterimi dopolnitvami dopusta za nego in varstvo otroka, npr. dodaten mesec plačanega dopusta za nego in varstvo otroka, če ga izkoristi tisti starš, ki je dopust za nego in varstvo koristil le v manjšem deležu ali ga sploh ni. Čeprav očetovski dopust ni edini dejavnik, je pa nedvomno pomemben element politike, ki s prepoznavanjem očetov kot akterjev skrbi lahko vodi tudi v večje prepoznavanje in vrednotenje skrbi v domači sferi ter razbija spolno obeleženost skrbi kot ekskluzivne domene žensk. Tudi hipotezo o relevantnosti etike skrbi za javne politike lahko

potrdim, pri čemer je potrebna določena pozornost, saj je teorija etike skrbi zelo prepričljiva v kritiki individualizacije, hkrati pa obstaja nevarnost, da se dimenzija dela zamegli v polju ljubezni, kar sem problematizirala kot 'delo iz ljubezni' v primerih starostarševanja in neformalnega plačanega varstva otrok.

Zaključujem s potrditvijo teze o kompleksnosti skrbstvenih relokacij v poznomodernih družbah. V doktorski disertaciji sem se osredotočila na relokacije skrbi med moškimi in ženskami srednjega sloja, v heteroseksualnih partnerskih zvezah ter na relokacije skrbi med ženskami v kontekstu praks starostarševanja in neformalnega plačanega varstva otrok. V navezavi s tem sem obravnavala tudi plačano gospodinjsko pomoč na domu. V nadaljnjem raziskovanju bi veljalo obrniti fokus na nova partnerska razmerja, ki ne temeljijo na heteronormativnosti, na nove družinske oblike in prijateljske mreže različnih generacij, kjer je področje skrbi pomemben odnosni element. Prav tako je v kontekstu migracij in globalizacije potrebno raziskovalno pozornost nameniti »transnacionalnim verigam skrbi« in politikam zaposlovanja, kar bo v prihodnje ob staranju prebivalstva pomembno krojilo evropske politike.

LITERATURA

- Abel, Emily K. in Margaret K. Nelson. 1990. Circles of Care: An Introductory Essay. V *Circles of Care. Work and Identity in Women's Lives*, ur. Emily K. Abel in Margaret K. Nelson, 4-35. Albany: State University of New York Press.
- Adams, Rachel in David Savran, ur. 2002. *The masculinity studies reader*. Oxford: Blackwell.
- Aitken, Stuart C. 2005. The awkward spaces of fathering. V *Spaces of Masculinities*, ur. Bettina van Hoven in Kathrin Hörschmann, 222-237. London, New York: Routledge.
- Arendell, Terry. 1997. *Contemporary Parenting: Challenges and Issues*. Thousand Oaks, London, New Delhi: Sage.
- Aristotel. 2002. *Nikomahova etika*. Ljubljana: Slovenska Matica.
- Baier, Annette C. 1994. *Moral Prejudices. Essays on Ethics*, 95-130. Cambridge, London: Harvard University Press.
- Bass, Scott A. in Francis G. Garo. 1996. The economic value of grandparent assistance. *Generations* 20(1): 1-8.
- Baumann, Zygmunt. 2002. *Tekoča moderna*. Ljubljana: *cf.
- Beck, Ulrich. 1992. *Risk society: towards a new modernity*. London, Newbury Park, New Delhi: Sage.
- 2003. *Kaj je globalizacija? Zmote globalizma – odgovori na globalizacijo*. Ljubljana: Krtina.
- Beck, Ulrich in Elisabeth Beck-Gernsheim. 2002. *Individualization. Institutionalized Individualism and its Social and Political Consequences*. London, Thousand Oaks, New Delhi: Sage Publications.
- 2006. *Popolnoma normalni kaos ljubezni*. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede.
- Bettio, Francesca in Janneke Plantenga. 2004. Comparing Care Regimes in Europe. *Feminist Economics* 10(1): 85-113.
- Bianchi, Suzanne, Melissa A. Milkie, Liana Sayer in John P. Robinson. 2000. Is anyone doing the housework? Trends in the gender division of household labor. *Social Forces* 79(1): 191-228.
- Bowden, Peta. 1997. *Caring: gender-sensitive ethics*. London, New York: Routledge.

Brandth, Berit in Elin Kvande. 1998. Masculinity and childcare: the reconstruction of fathering. *The Sociological Review* 46: 293–313.

--- 2009. Gendered or Gender-Neutral Care Politics For Fathers. *The ANNALS of the American Academy of Political and Social Science* 624: 177-189.

Brannen, Julia, Peter Moss in Ann Mooney. 2004. *Working and Caring over the Twentieth Century. Change and Continuity in Four-Generation Families*. Houndmills, Basingstoke, Hampshire: Palgrave Macmillan.

Brannen, Julia in Ann Nilsen. 2006. From Fatherhood to Fathering: Transmission and Change among British Fathers in Four-Generation Families. *Sociology* 40(2): 335-352.

Bubeck, Diemut Elisabet. 1995. *Care, gender and justice*. Oxford: Oxford University Press.

Campkin, Ben in Rosie Cox. 2007. Introduction: Materialities and Metaphors of Dirt and Cleanliness. V *Dirt. New Geographies of Cleanliness and Contamination*, ur. Ben Campkin in Rosie Cox, 1-11. London, New York: I.B. Tauris & Co. Ltd.

Cancedda, Alessandra. 2001. *Employment in Household Services*. Dublin: European Foundation for the Improvement of Living and Working Conditions. Dostopno preko: <http://www.eurofound.eu.int/pubdocs/2001/13/en/1/ef0113en.pdf> (17. 8. 2009).

Chodorow, Nancy. 1978. *The Reproduction of Mothering: Psychoanalysis and the Sociology of Gender*. Berkley, CA: University of California Press.

Clement, Grace. 1996. *Care, Autonomy, and Justice: Feminism and the Ethic of Care*. Boulder: Westview Press.

Coltrane, Scott in Justin Galt. 2000. The History of Men's Caring. V *Care work. Gender, class and the welfare state*, ur. Madonna Meyer Harrington, 15–37. New York, London: Routledge.

Connell, Robert W., Jeff Hearn in Michael Scott Kimmel. 2005. Introduction. V *Handbook of studies on men and masculinities*, ur. Michael Scott Kimmel, Jeff Hearn in Robert W. Connell, 1–13. London: Sage Publications.

Craig, Lyn. 2006. Does Father Care Mean Fathers Share? A Comparison of How Mothers and Fathers in Intact Families Spend Their Time with Children. *Gender & Society* 20(2): 259-281.

Crompton, Rosemary. 2006. *Employment and the Family. The Reconfiguration of Work and Family Life in Contemporary Societies*. Cambridge, New York: Cambridge University Press.

Crompton, Rosemary in Lyonette Clare. 2007. Occupational class, country and domestic divisions of labour. V *Women, men, work and family in Europe*, ur. Rosemary Crompton, Suzan Lewis in Clare Lyonette, 116-133. Houndmills, Basingstoke, Hampshire, New York: Palgrave Macmillan.

Daly, Mary in Katherine Rake. 2003. *Gender and the welfare state. Care, work and welfare in Europe and the USA*. Cambridge: Polity Press.

Delphy, Christine in Diana Leonard. 1992. *Familiar Exploitation. A New Analysis of Marriage in Contemporary Western Societies*. Cambridge: Polity Press.

De Beauvoir, Simone. 2000. *Drugi spol*. Ljubljana: Delta.

Dermott, Esther. 2008. *Intimate fatherhood. A sociological analysis*. London, New York: Routledge.

DeVault, Marjorie L. 1991. *Feeding the family: the social construction of caring as gendered work*. Chicago, London: University of Chicago Press.

Doucet, Andrea. 2009. Dad and Baby in the First Year: Gendered Responsibilities and Embodiment. *The ANNALS of the American Academy of Political and Social Science* 624: 78-98.

Dremelj, Polona. 2004. Sorodstvo kot vir socialne opore. V *Omrežja socialne opore Republike Slovenije*, ur. Mojca Novak, Nevenka Černigoj Sadar, Srečo Dragoš, Anuška Ferligoj, Valentina Hlebec, Tina Kogovšek in Mateja Nagode, 73-85. Ljubljana: Inštitut Republike Slovenija za socialno varstvo.

Drew, Eileen, Ruth Emerek in Evelyn Mahon, ur. 1998. *Women, Work and the Family in Europe*. London, New York: Routledge.

van Dongen, Mirjam, Gerard Frinking in Menno Jacobs, ur. 1995. *Changing Fatherhood: An Interdisciplinary Perspective*. Amsterdam: Thesis Publishers.

Duncan, Simon. 2003. *Mothers, care and employment: values and theories*. CAVA (Care, Values and the Future of Welfare) working paper. Dostopno prek: <http://www.leeds.ac.uk/cava/papers/workingpapers.htm> (15.6.2009).

Duncan, Simon, Rosalind Edwards, Tracey Reynolds in Pam Alldred. 2003. Motherhood, paid work and partnering: values and theories. *Work, Employment and Society* 17(2): 309-330.

Ehrenreich, Barbara in Arlie Hochschild, ur. 2003. *Global Women: Nannies, Maids and Sex Workers in the New Economy*. London: Granta Books.

Enarson, Elaine. 1990. Experts and Caregivers: Perspectives on Underground Day Care. V *Circles of Care. Work and Identity in Women's Lives*, ur. Emily K. Abel in Margaret K. Nelson, 233-246. Albany: State University of New York Press.

England, Paula in Nancy Folbre. 1999. The Cost of Caring. *The ANNALS of the American Academy of Political and Social Science* 561: 39-51.

Esping Andersen, Gøsta. 1990. *The Three Worlds of Welfare Capitalism*, 1-79. Cambridge: Polity Press.

--- 1999. *Social Foundations of Postindustrial Economies*, 47-95. Oxford: Oxford University Press.

Europa. Portal Evropske unije. *Starševski dopust: evropski socialni partnerji podpisali revizijo okvirnega sporazuma*. Dostopno prek: <http://europa.eu> (31.7.2009).

European Foundation for the Improvement of Living and Working Conditions. 2004. *First European Quality of Life Survey 2003: Families, work and social networks*. Dostopno prek: <http://www.eurofound.eu.int/areas/qualityoflife/eqls.htm> (25.6. 2006)

--- 2009. Second European Quality of Life Survey. Overview. Dostopno prek: <http://www.eurofound.europa.eu/pubdocs/2009/02/en/1/EF0902EN.pdf> (24.8.2009)

Eurostat. 2004. *How Europeans spent their time: Everyday life of women and men: 1998–2002*. Luxembourg: European Commission. Dostopno prek: http://www.morgenkommichspaeterrein.de/ressources/download/en3_how_europeans_spend_their_time.pdf (10.6.2009).

--- 2008. *The life of women and men in Europe. A statistical portrait*. Luxembourg: European Commission. Dostopno prek: <http://ec.europa.eu/eurostat> (10.2.2009).

Fenstermaker, Berk Sarah. 1980. Introduction. V *Women and Household Labor*, ur. Sarah Fenstermaker Berk, 15-29. London, Beverly Hills: Sage Publications.

Ferree, Myra Marx. 1980. Satisfaction with housework: the social context. V *Women and household labor*, ur. Sarah Fenstermaker Berk, 89-113. London, Beverly Hills: Sage Publications.

Finch, Janet in Jennifer Mason. 1993. *Negotiating family responsibilities*. London, New York: Tavistock/Routledge.

Fine, Michael. 2005. Individualization, risk and the body: Sociology of care. *Journal of Sociology* 41(3): 247-266.

Fisher, Berenice in Joan Tronto. 1990. Toward a Feminist Theory of Caring. V *Circles of Care. Work and Identity in Women's Lives*, ur. Emily K. Abel in Margaret K. Nelson, 35-63. Albany: State University of New York Press.

Fodor, Eva. 2004. The State Socialist Emancipation Project: Gender Inequality in Workplace Authority in Hungary and Austria. *Journal of Women in Culture and Society* 29 (31): 783-813.

Folbre, Nancy in Julie A. Nelson. 2000. For Love or For Money - or Both? *The Journal of Economic Perspectives* 14(4): 123-140.

Folbre, Nancy. 2008. Reforming Care. *Politics & Society* 36(3): 373-387.

Fontana, Andrea in James H. Frey. 1994. Interviewing. The Art of Science. V *Handbook of Qualitative Research*, ur. Norman K. Denzin in Yvonna S. Lincoln, 361-376. Thousand Oaks, London, New Delhi: Sage Publications.

Gavanas, Anna in Fiona Williams. 2003. *New Masters/New Servants? The social relations of gender, migration and care*. Prispevek je bil predstavljen na European Sociological Conference, 25. september 2003, Murcia, Španija.

Geist, Claudia. 2005. The Welfare State and the Home: Regime Differences in the Domestic Division of Labour. *European Sociological Review* 21(1): 23-41.

Gershuny, Jonathan in Oriel Sullivan. 2003. Time Use, Gender, and Public Policy Regimes. *Social Politics* 10(2): 205-228.

Gerson, Kathleen. 1997. The Social Construction of Fatherhood. V *Contemporary Parenting: Challenges and Issues*, ur. Terry Arendell, 119-154. Thousand Oaks, London, New Delhi: Sage.

Gerstel, Naomi in Sally K. Gallagher. 2001. Men's Caregiving: Gender and the Contingent Character of Care. *Gender & Society* 15 (2): 197-217.

Giddens, Anthony. 1990. *The consequences of modernity*. Cambridge: Polity Press.

--- 1993. *Sociology*, 490-516. Cambridge: Polity Press in Oxford: Blackwell Publ.

--- 2000. *Preobrazba intimnosti: spolnost, ljubezen in erotika v sodobnih družbah*. Ljubljana: *cf.

Gilligan, Carol. 1995. Hearing the difference: Theorizing connection. *Hypatia* 10(2): 120 -127.

--- 1982/1998. *In a Different Voice. Psychological Theory and Women's Development*. Cambridge: Harvard University Press.

Gíslason, Ingólfur V. 2006. *Fostering Caring Masculinities*. Icelandic National Report. Akureyri, Islandija: Centre for Gender Equality.

Glazer, Nona. 1980. Everyone needs three hands: doing unpaid and paid work. V *Women and household labor*, ur. Sarah Fenstermaker Berk, 249-275. London, Beverly Hills: Sage.

Haas, Linda. 1993. Nurturing fathers and working mothers. Changing gender roles in Sweden. V *Men, work, and family*, ur. Jane C. Hood, 238-262. Newbury Park, London, New Delhi: Sage.

Hatten, Warren, Louise Vinter in Rachel Williams. 2002. *Dads on Dads: Needs and expectations at home and at work*. Equal Opportunities Commission, Manchester, UK. Dostopno prek: http://www.eoc.org.uk/PDF/dads_on_dads.pdf (15. marec 2007).

Held, Virginia. 1993. *Feminist Morality: Transforming Culture, Society and Politics*. Chicago, London: University of Chicago Press.

--- ur. 1995. *Justice and Care: Essential Readings in Feminist Ethics*. Boulder/Oxford: University of Chicago Press.

--- 2002. Care and the Extension of Markets. *Hypatia* 17(2): 19-33.

--- 2006. *The ethics of care: personal, political and global*. Oxford, New York: Oxford University Press.

Hines, Sally. 2007. Transgendering care: Practices of care within transgender communities. *Critical Social Policy* 27(4): 462-486.

Hobson, Barbara, ur. 2002. *Making Men into Fathers. Men, Masculinities and the Social Politics of Fatherhood*. Cambridge: University Press.

Hochschild, Arlie. 1995. Understanding the future of fatherhood: The 'daddy hierarchy' and beyond. V *Changing fatherhood: an interdisciplinary perspective*, ur. Mirjam van Dongen, Gerard Frinking in Menno Jacobs, 219–231. Amsterdam: Thesis Publishers.

Hochschild, Arlie Russell. 1996. The Emotional Geography of Work and Family Life. V *Gender Relations in Public and Private. New Research Perspectives*, ur. Lydia Morris in E. Stina Lyon, 13-33. Houndmills, Basingstoke, Hampshire: Macmillan Press, Ltd.

--- 1997. *The Second Shift*. New York: Avon Books.

Hoffman, Wladis Lois. 1989. Effects of Maternal Employment in the Two-Parent Families. *American Psychologist* 44(2): 283-292.

Hollway, Wendy. 2006. *The Capacity to Care. Gender and Ethical Subjectivity*, 83-100. London, New York: Routledge.

Holter, Øystein Gulvag. 2003. *Can men do it? Men and gender equality – the Nordic experience*. Copenhagen: TemaNord, Nordic Council of Ministers.

Hood, Jane C., ur. 1993. *Men, Work, and Family*. Newbury Park, London, New Delhi: Sage Publications.

Van Hoven, Bettina in Kathrin Hörschelmann. 2005. Introduction: from geographies of men to geographies of women and back again? V *Spaces of Masculinities*, ur. Bettina Van Hoven in Kathrin Hörschelmann, 1–17. Oxon, New York: Routledge.

Hribar, Tine. 1993. *Fenomenologija. Knj. 1, Brentano, Heidegger, Husserl*, 300-310. Ljubljana: Slovenska Matica.

Hrženjak Majda, Živa Humer in Roman Kuhar. 2006. *FOCUS – Fostering Caring masculinities. Slovenian National Report*. Ljubljana: Mirovni inštitut.

Hrženjak, Majda. 2007. *Nevidno delo*. Ljubljana: Mirovni inštitut.

--- 2008. Expanding the public system of household assistance: a pilot experiment in Slovenia. *Suvremene teme* 1(I): 34-49.

Hrženjak, Majda in Živa Humer. 2009. Družbena delitev skrbstvenega dela: preizkusni kamen socialne pravičnosti in politik enakosti spolov. V *Brez spopada: kultur, spolov, generacij*, ur. Veronika Tašner, 179-191. Ljubljana: Pedagoška fakulteta.

Humer, Živa. 2004. *Care, justice and equality. An ethic of care and the Act on equal opportunities for women and men (the case of Slovenia)*. Magistrsko delo. Budimpešta: Centralno evropska univerza.

--- 2008. Očetovske prakse in usklajevanje s plačanim delom. V *Novo Očetovstvo v Sloveniji*, Tanja Rener, Živa Humer, Tjaša Žakelj, Andreja Vezovnik in Alenka Švab, 72-98. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede.

Jaggar, Alison M. 1995. Caring as a Feminist Practice of Moral Reason. V *Justice and Care: Essential Readings in Feminist Ethics*, ur. Virginia Held, 179-203. Boulder, Oxford: Westview Press.

Jalušič, Vlasta. 1999. Women in Post-Socialist Slovenia: Socially Adapted, Politically Marginalized. V *Gender politics in the Western Balkans: women and society in Yugoslavia and the Yugoslav successor states*, ur. Sabrina P. Ramet, 109-131. University Park, Pennsylvania: The Pennsylvania State University Press.

Jamieson, Lynn. 1998. *Intimacy. Personal Relationships in Modern Societies*. Oxford, Cambridge: Polity Press.

Javornik, Jana. ur. 2006. *Socialni razgledi 2006*. Ljubljana: Urad za makroekonomske analize.

Jogan, Maca. 1990. *Družbena konstrukcija hierarhije med spoloma*. Ljubljana: Fakulteta za sociologijo, politične vede in novinarstvo.

--- 2001. *Seksizem v vsakdanjem življenju*. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede.

Kanjuro Mrčela, Aleksandra in Nevenka Černigoj-Sadar. 2004. *Starši med delom in družino*. Zaključno poročilo. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede. Dostopno prek: <http://www.uem.gov.si> (10.5.2005).

--- ur. 2007. *Delo in družina – s partnerstvom do prijaznega delovnega okolja*. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede.

- Kiczkova, Zuzana in Etela Farkasova. 1993. The Emancipation of Women: A Concept that Failed. V *Gender Politics and Post-Communism. Reflections from Eastern Europe and the Former Soviet Union*, ur. Nanette Funk in Magda Mueller, 84-95. New York, London: Routledge.
- Knijn, Trudie. 1987. Father, the Dependent Authority. V *Unravelling Fatherhood*, ur. Trudie Knijn in Anne-Claire Mulder, 48-62. Dordrecht, Providence: Foris Publications.
- Komter, Aafke. 1987. Why Bad Mothers are Worse than Bad Fathers: Power Mechanisms in the Family. V *Unravelling Fatherhood*, ur. Trudie Knijn in Anne-Claire Mulder, 27-37. Dordrecht, Providence: Foris Publications.
- . 1995. Towards post-paternalism? Social and theoretical changes in fatherhood. V *Changing fatherhood: an interdisciplinary perspective*, ur. Mirjam van Dongen, Gerard Frinking in Menno Jacobs, 1-21. Amsterdam: Thesis Publishers.
- Kozmik, Vera in Jasna Jeram, ur. 1997. *Položaj žensk v Sloveniji v devetdesetih*. Poročilo Urada za žensko politiko za obdobje 1990-1995. Ljubljana: Urad za žensko politiko.
- Križman, Irena. 1995. Prispevek na javni strokovni razpravi *Skladnost družinskega in poklicnega življenja. Slovenija pred Pekingom*. Ljubljana: Vlada Republike Slovenije, Urad za žensko politiko.
- Kvale, Steinar. 2007. *Doing Interviews. The SAGE Qualitative Research Kit*. London: Sage Publications.
- Kymlicka, Will. 2002. *Contemporary political philosophy. An Introduction*, 377-431. 2. izd. Oxford: University Press.
- Langvasbråten, Trude in Mari Teigen. 2006. *FOCUS – The European Dimension*. Oslo: Institute for Social Research.
- Leira, Arnalaug in Chiara Saraceno. 2004. Care: actors, relationships and contexts. V *Contested concepts in gender and social politics*, ur. Barbara Hobson, Jane Lewis in Birte Siim, 55-83. London: Edward Elgar.
- Leitner, Sigrid. 2003. Varieties of Familialism. The Caring Function of the Family in Comparative Perspective. *European Societies* 5(4): 353 – 375.
- Leonard, Madeleine. 2001. Old wine in new bottles? Women working inside and outside the households. *Women's studies international forum* 24(1): 67-78.
- Levin, Irene. 2004. Living Apart Together: A New Family Form. *Current Sociology* 52(2): 223-240.

- Lewis, Jane in Susanna Giullari. 2005. The adult worker model family, gender equality and care: the search for new policy principles and possibilities and problems of a capabilities approach. *Economy and Society* 34(1): 76-104.
- Lewis, Jane, Mary Campbell in Carmen Huerta. 2008. Patterns of Paid and Unpaid Work in Western Europe: Gender, Commodification, Preferences and the Implications for Policy. *Journal of European Social Policy* 18(1): 21-37.
- Lister, Ruth. 1997. *Citizenship: Feminist Perspectives*. Washington Square, New York: New York University Press.
- Lutz, Helma. 2002. At Your service Madam! The Globalization of Domestic Service. *Feminist Review* 70: 83-104.
- Marks, Loren in Rob Palkovitz. 2004. American Fatherhood Types: The Good, the Bad, and the Uninterested. *Fathering* 2(2): 113-129.
- Marsiglio, William, Paul Amato, Randal D. Day in Michael E. Lamb. 2000. Scholarship on Fatherhood in the 1990s and beyond. *Journal of Marriage and the Family* 62: 1173-1191.
- Martens, Lydia. 2007. The visible and the invisible: (de)regulation in contemporary cleaning practices. V *Dirt. New geographies of cleanliness and contamination*, ur. Ben Campkin in Rosie Cox, 34-49. London, New York: I.B. Tauris & Co. Ltd.
- Mason, Jennifer, Vanessa May in Lynda Clarke. 2007. Ambivalence and the paradoxes of grandparenting. *The Sociological Review* 55(4): 687 – 706.
- Mesec, Blaž. 1998. *Uvod v kvalitativno raziskovanje v socialnem delu*. Ljubljana: Visoka šola za socialno delo.
- Ministrstvo za delo, družino in socialne zadeve. 2009. Dostopno prek: http://www.mddsz.gov.si/si/delovna_podrocja/druzina/starsevsko_varstvo_in_druzinski_prejemki/ (1.8.2009).
- Ministrstvo za šolstvo in šport. 2009. *Potrjene cene programov v vrtcih, veljavne na dan 1.2.2009*. Dostopno prek: http://www.mss.gov.si/si/delovna_podrocja/predsolska_vzgoja/vpis_in_placilo/ (1.7.2009).
- Molyneux, Maxine. 1982. Women in Socialist Societies: Problems of Theory and Practice. *Of Marriage and the Market: Women's Subordination in an International Perspective*, ur. Kate Young, Carol Wolkowitz in Roslyn McCullagh, 169-200. London: Routledge.
- Morgan, David H. J. 1996. *Family Connections. An Introduction to Family Studies*. Cambridge, Oxford: Polity Press.

--- 2002. Epilogue. V *Making Men into fathers*, ur. Barbara Hobson, 273-287. Cambridge: Cambridge University Press.

Moss, Peter in Margaret O'Brien, ur. 2006. *Employment Relations*. Research Series No. 57. International Review of Leave Policies and Related Research. London: Department of Trade and Industry.

Mueller, Margaret M., Brenda Wilhelm in Glen H. Elder, Jr. 2001. Variations in grandparenting. *Research on Aging* 24(3): 360-388.

Nadoh, Jana, Petra Podreberšek in Valentina Hlebec. 2004. Cognitive Evaluation of the Hierarchical Approach for Measuring Ego-Centered Social Networks. *Metodološki zvezki* 1: 379-393.

Neformalno reproduktivno delo – trendi v Sloveniji in EU (temeljni raziskovalni projekt) J6-0958 financira ARRS. Izvajalec Mirovni inštitut, vodja projekta dr. Majda Hrženjak.

Noddings, Nel. 1984/1986. *Caring, a feminine approach to ethics & moral education*. Berkley: University of California Press.

---- 1984/1995. *Caring*. V *Justice and Care: Essential Readings in Feminist Ethics*, ur. Virginia Held, 7-31. Boulder, Oxford: Westview Press.

Oakley, Ann. 1980. Reflections on the study of household work. V *Women and household labor*, ur. Sarah Fenstermaker Berk, 25-34. London, Beverly Hills: Sage.

---- 2000. *Gospodinja*. Ljubljana: *cf.

Parsons, Talcott in Rober F. Bales. 1956. *Family. Socialization amd Interaction Process*. London: Routledge & Kegan Paul ltd.

Pleck, J. H. 1993. Are "Family-Supportive" Employer Policies Relative to Men? V *Men, Work, and Family*, ur. Jane C. Hood, 217-238. Newbury Park, London, New Delhi: Sage Publications.

Petrova, Dimitrina. 1993. The Winding Road to Emancipation in Bulgaria. V *Gender Politics and Post-Communism. Reflections from Eastern Europe and the Former Soviet Union*, ur. Nanette Funk in Magda Mueller, 22-30. New York, London: Routledge.

Podreberšek, Petra. 2005. *Hierarhični pristop merjenja egocentričnih socialnih omrežij*. Diplomsko delo. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede.

Pravilnik o izvajanju dopusta za nego in varstvo otroka. Ur. l. RS 2/1997 (17. januar 1997) .

Pravilnik o plačilih staršev za programe v vrtcih. Ur.l. RS 129/06 (12. december 2006).

Puchert, Ralf, Marc Gärtner in Stephan Höyng, ur. 2005. *Work Changes Gender. Men and Equality in the Transition of Labour Forms*. Opladen: Barbara Budrich Publishers.

Rabinow, Paul. ur. 1997. Essential Works of Foucault 1954-1984, 281-301. Vol. 1, *Ethics. Subjectivity and Truth* by Michel Foucault. New York: The New Press.

Razvojno partnerstvo SIPA – Sistem pomoči na domu v okviru Pobude skupnosti EQUAL za Republiko Slovenijo 2004-2006. Mirovni inštitut, vodja projekta dr. Majda Hrženjak.

Rener, Tanja. 1992. *Razmerje med zasebno in javno dimenzijo družine in spolna struktura zasebnosti*. Doktorska disertacija. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede.

--- 1993. Politika materinjenja ali 'Father knows the best: for him the play, for her the rest'. *Časopis za kritiko znanosti, domišljijo in novo antropologijo* XXI (162-163): 15-22.

--- 1997. Rastoča manjšina. Problem negovalnega dela. *Družboslovne razprave* XIII (24/25): 40-48.

--- 2000. O delu iz ljubezni. V *Gospodinja*, Ann Oakley, 279-298. Ljubljana: *cf.

Rener, Tanja, Alenka Švab, Tjaša Žakelj in Živa Humer. 2005. *Perspektive novega očetovstva v Sloveniji: vpliv mehanizma očetovskega dopusta na aktivno očetovanje*. Raziskovalno poročilo. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede, Center za socialno psihologijo.

Rener, Tanja. 2006a. Težave s pojmom družine. V *Družine in družinsko življenje v Sloveniji*, ur. Tanja Rener, Mateja Sedmak, Alenka Švab in Mojca Urek, 13-27. Koper: Annales.

--- 2006b. Odraščati v družinah. V *Družine in družinsko življenje v Sloveniji*, ur. Tanja Rener, Mateja Sedmak, Alenka Švab in Mojca Urek, 89-117. Koper: Annales.

Rener, Tanja, Mateja Sedmak in Alenka Švab. 2006. Uvod v raziskovanje družin in družinskega življenja v Sloveniji. V *Družine in družinsko življenje v Sloveniji*, ur. Tanja Rener, Mateja Sedmak, Alenka Švab in Mojca Urek, 27-63. Koper: Annales.

Rener, Tanja, Živa Humer, Tjaša Žakelj, Andreja Vezovnik in Alenka Švab. 2008. *Novo očetovstvo v Sloveniji*. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede.

Rener, Tanja, Alenka Švab, Tjaša Žakelj, Živa Humer in Andreja Vezovnik, ur. 2008a. *Novi trendi v starševstvu – analiza očetovstva ter predlogi za izboljšave družinske politike na tem področju*. Raziskovalno poročilo. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede, Center za socialno psihologijo.

Rener, Tanja. 2008. Spodleteli projekt? Novo očetovstvo v evropski politični in ekonomski zgodovini. V *Novo očetovstvo v Sloveniji*, ur. Tanja Rener, Živa Humer, Tjaša Žakelj, Andreja Vezovnik in Alenka Švab, 14-33. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede.

Resolucija o temeljnih oblikovanju družinske politike v Republiki Sloveniji. Ur.l. 40 17.VII,1993. Dostopno prek:
http://www.mddsz.gov.si/fileadmin/mddsz.gov.si/pageuploads/dokumenti__pdf/resolucija_druzina.pdf (1.7.2009).

Ritchie, Jane, Liz Spencer in William O'Connor. 2006. Carrying out Qualitative Analysis. V *Qualitative research practice. A guide for social science studies and researches*, ur. Jane Ritchie in Jane Lewis, 219-263. London, Thousand Oaks, New Delhi: Sage Publications.

Robinson, P. John. 1980. Housework technology and household work. V *Women and Household Labor*, ur. Sarah Fenstermaker Berk, 53-69. London, Beverly Hills: Sage.

Roseneil, Sasha in Shelly Budgeon. 2004. Cultures of Intimacy and Care. Beyond 'the Family': Personal Life and Social Change in the Early 21st Century. *Current Sociology* 52(2): 135-159.

Ruddick, Sara. 1990. *Maternal Thinking: Towards a Politics of Peace*. Boston: Beacon Press.

Ruiz, Blanca Rodríguez. 2005. Caring discourse: The care/justice debate revisited. *Philosophy & Social Criticism* 31(7): 773-800.

Rusnes, Ingrid in Mona Larsen-Asp. 2006. *Fostering Caring Masculinities. Norwegian National Report*. Oslo: The Equality and Anti-Discrimination Ombud.

Sedmak, Mateja in Zorana Medarič. 2007. Vpliv zaposlitve na družinske odločitve in družinsko življenje. V *Med javnim in zasebnim. Ženske na trgu dela*, ur. Mateja Sedmak in Zorana Medarič, 75–111. Koper: Annales.

Seidler, Jeleniewski, Victor. 1997. *Man Enough: Embodying Masculinities*. London, Thousand Oaks, New Delhi: Sage Publications.

--- 2006. *Masculinities and work/life balance*. Otvoritveno predavanje na mednarodni konferenci projekta Fostering caring masculinities – FOCUS, 20. – 22. 2006, Girona, Španija.

Segal, Lynne. 1997. *Slow Motion: Changing Masculinities, Changing Men*. London: Virago.

Sevenhuijsen, Selma. 1991. The morality of feminism. *Hypatia* 6(2): 173-191.

--- 1998. *Citizenship and the ethics of care. Feminist considerations on justice, morality and politics*. London, New York: Routledge.

--- 2003. *The use of the ethics of care perspective in social policy*. Dokumentacija za delavnico (neobjavljeno). Ljubljana: Mirovni inštitut.

Sevenhuijsen, Selma in Alenka Švab, ur. 2003. *Labirinti skrbi. Pomen perspektive etike skrbi za socialno politiko*. Ljubljana: Mirovni inštitut.

--- 2004. *The Heart of the Matter. The Contribution of the Ethic of Care to Social Policy in Some New EU Member States*. Ljubljana: Mirovni inštitut.

Sieder, Reinhard. 1998. *Socialna zgodovina družine*, 267-281. Studia Humanitatis: Ljubljana.

Smart, Carol in Bren Neal. 1999. *Family Fragments?*, 45-86. Cambridge: Polity Press.

Smith, Peter K. in Linda M. Drew. 2004. Grandparenting and extended support networks. V *Handbook of parenting. Theory and research for practice*, ur. Masud Houghghi in Nicholas Long, 146-161. London, Thousand Oaks, New Delhi: Sage.

Spencer, Liz, Jane Ritchie in William O'Connor. 2006. Analysis: Practices, Principles and Processes. V *Qualitative research practice. A guide for social science studies and researches*, ur. Jane Ritchie in Jane Lewis, 199-219. London, Thousand Oaks, New Delhi: Sage Publications.

Squires, Judith. 1999. *Gender in political theory*. Cambridge: Polity Press.

Statistični urad Republike Slovenije. 2002. *Popis 2002*. Dostopno prek: <http://www.stat.si> (10.2.2009).

--- 2008. *Dejstva o ženskah in moških v Sloveniji*. Dostopno prek: <http://www.stat.si> (10.2.2009).

--- 2008a. *Slovenija v številkah 2008*. Dostopno prek: <http://www.stat.si> (10.2.2009).

--- 2008b. *Predšolska vzgoja in izobraževanje vrtcih, Slovenija, šolsko leto 2007/08*. Dostopno prek: http://www.stat.si/novica_prikazi.aspx?id=1579 (15.7.2008).

--- 2009. *Ob mednarodnem dnevu žensk*. Dostopno prek: http://www.stat.si/novica_prikazi.aspx?id=2198 (15.6.2009).

--- 2009a. *Predšolska vzgoja in izobraževanje vrtcih, Slovenija, šolsko leto 2008/09*. Dostopno prek: http://www.stat.si/novica_prikazi.aspx?id=2327 (15.7.2009).

--- 2009b. *Statistične informacije. 7 Trg dela*. Dostopno prek: <http://www.stat.si/doc/statinf/07-SI-009-0904.pdf> (25.8.2009).

Stohs Hoven, Joanne. 1994. Alternative ethics in employed women's household labor. *Journal of Family Issues* 15(4): 550-561.

Strauss, Anselm in Juliet Crobin. 1998. *Basics of qualitative research. Technique and procedures for developing grounded theory*. Thousand Oaks, London, New York: Sage.

Stropnik, Nada in Milivoja Šircelj. 2008. Slovenia: Generous family policy without evidence of any fertility impact. V *Demographic Research* 19(26): 1019-1058.

Strübing, Jörg. 2008. *Interpretative methods. Part III: Interviews*. Prispevek s power point prezentacijo predstavljen na poletni šoli iz metod in tehnik ECPR (European Consortium for Political Research) od 30.7. do 16.8.2008, Fakulteta za družbene vede, Univerza v Ljubljani.

Šadl, Zdenka. 2004. Najete gospodinje in nadomestne matere: naraščanje plačanega družinskega dela in reprodukcija družbene neenakosti. *Teorija in praksa* 41(5/6): 979-991.

Švab, Alenka. 2000. Nova intimna razmerja? Zasebnost, intimnost v pozni modernosti. V *Preobrazba intimnosti*, Anthony Giddens, 205-227. Ljubljana: *cf.

--- 2001. *Družina: od modernosti k postmodernosti*. Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče.

--- 2003. Kako »skrbna« je država? Konceptualizacija skrbi v družinski politiki v Sloveniji. V *Labirinti skrbi. Pomen perspektive etike skrbi za socialno politiko*, ur. Selma Sevenhuijsen in Alenka Švab, 51-75. Ljubljana: Mirovni inštitut.

--- 2006. Družinske spremembe. V *Družine in družinsko življenje v Sloveniji*, ur. Tanja Renner, Mateja Sedmak, Alenka Švab in Mojca Urek, 63-89. Koper: Annales.

--- 2008. Novo očetovstvo v kontekstu družinskih sprememb. V *Novo očetovstvo v Sloveniji*, ur. Tanja Renner, Živa Humer, Tjaša Žakelj, Andreja Vezovnik in Alenka Švab, 33-72. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede.

Taylor, Steven, J. in Robert Bogdan. 1998. *Introduction to Qualitative Research Methods. A guidebook and resource*, 88-116. New York, Chichester, Weinheim, Brisbane, Singapore, Toronto: John Wiley & Sons, Inc.

Tijdens, Kea, Tanja van der Lippe in Esther Ruijter. 2003. *Working women's choices for domestic help. The Effects of Financial and Time Resources*. Working Paper 03/17. Amsterdam Institute for Advanced Labour Studies. Universiteit van Amsterdam. Dostopno prek: <http://www.wageindicator.org/documents/publicationslist/w17/view> (19.8.2009).

Toš, Niko in skupina. 1992. *Mednarodna raziskava vrednot I – Slovensko javno mnenje 1992/1*. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede, CJMMK.

--- 2003. *Mednarodna raziskava o družini in narodni identiteti – Slovensko javno mnenje 2003/2*. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede, CJMMK.

Tronto, Joan C. 1993. *Moral Boundaries. A Political Argument for an Ethic of Care*. New York, London: Routledge.

--- 1993a. Beyond gender difference to a theory of care. V *An ethic of care: Feminist and interdisciplinary perspectives*, ur. Mary Jeanne Larrabee, 240-258. London, New York: Routledge.

- 1995. Care as a basis for radical political judgments. *Hypatia* 10(2): 141-149.
- 2002. The »Nanny« Question in Feminism. *Hypatia* 17 (2): 34-51.
- 2003. Time's place. *Feminist theory* 4(2): 119-138.
- 2008. *Privatising (post?)colonialism: care workers, partial citizenship and responsibility*. Prispevek predstavljen na mednarodni konferenci Gender theories of citizenship: Europeanization and Care, 2. – 3. april 2008, Univerza Roskilde, Danska.
- Urad za enake možnosti, Vlada Republike Slovenije. 2005. *Analiza stanja. Podlaga za Predlog Resolucije o nacionalnem programu za enake možnosti žensk in moških (2005-2013)*. Dostopno prek: http://www.uem-rs.si/slo/NPZEMZM_analiza.pdf (12.5. 2005).
- Ule, Mirjana in Metka Kuhar. 2003. *Mladi, družina, starševstvo. Spremembe življenjskih potekov v pozni moderni*. Ljubljana: Univerza v Ljubljani, Fakulteta za družbene vede, Center za socialno psihologijo.
- Uttal, Lynet. 1996. Custodial Care, Surrogate Care, and Coordinated Care: Employed Mothers and the Meaning of Child Care. *Gender & Society* 10(3): 291 -311.
- Uttal, Lynet in Mary Tuominen. 1999. Tenuous Relationships. Exploitation, Emotion, and Racial Significance in Paid Child Care Work. *Gender & Society* 13(6): 758-780.
- Verheyen, Carla. 1987. Mother Knows Best: For Him the Play, For Her the Rest. V *Unravelling Fatherhood*, ur. Trudie Knijn in Anne-Claire Mulder, 37–48. Dordrecht, Providence: Foris Publications.
- Vojnovič, Maja. 1996. *Situacijska analiza o položaju otrok in družin v Sloveniji*. Ljubljana: Slovenski odbor za UNICEF 1995.
- Wall, Glenda in Stephanie Arnold. 2007. How Involved is Involved Fathering?: An Exploration of the Contemporary Culture of Fatherhood. *Gender & Society* 21(4): 508-527.
- Watson, Peggy. 2000. Politics, Policy and Identity: EU Eastern Enlargement and East-West Differences. *Journal of European Public Policy* 7(3): 369-384.
- West, Candace in Don H. Zimmerman. 2002. Doing Gender. V *Doing Gender, Doing Difference. Inequality, Power, and Institutional Change*, ur. Sarah Fenstermaker in Candace West, 3-25. London, New York: Routledge.
- Williams, Fiona. 1994. *Social policy: a critical introduction*. Cambridge: Polity Press.
- 2001. In and Beyond New Labour: Towards a New Political Ethics of Care. *Critical Social Policy* 21: 467-493.

--- 2003. *Rethinking Care in Social Policy*. Prispevek je bil predstavljen na letni konferenci finske Zveze za socialno politiko, 24. oktober 2003, Univerza Joensuu, Finska. Dostopno prek: <http://www.leeds.ac.uk/cava/people/fiona.htm>. (15. februar 2005).

Williams, Fiona in Alan Deacon. 2004. *Personal Qualities and Civic Virtues: Care, Values and the Future of Welfare*. Članek predstavljen na letni konferenci Evropske mreže za analizo socialne politike (European Network for Social Policy Analysis), 9. - 11. 9. 2004, Univerza v Oxfordu, Velika Britanija. Dostopno prek : <http://www.leeds.ac.uk/cava/papers/espanet.pdf> (15.6.2009).

Williams, Fiona. 2005. *Rethinking Families*. London: Calouste Gulbenkian Foundation.

--- 2005a. *Intersecting issues of gender, 'race', and migration in the changing care regimes of UK, Sweden and Spain*. Prispevek predstavljen na letni konferenci International Sociological Conference Research Committee, 19. 8-10.9.2005, Northwestern University, Chicago, USA.

--- 2005b. A good-enough life. Developing the grounds for a political ethic of care. *Soundings* 30: 17-32.

--- 2007. *How do we theorize the employment of migrant women in home-based care work in European welfare states?* Prispevek predstavljen na konferenci, RC19, 6. - 9.2007, Univerza v Firenci, Italija.

--- 2008. *Care, Migration and Citizenship: The Case of Migration and Home-based Care in the Western Welfare States*. Prispevek predstavljen na mednarodni konferenci Gender theories of citizenship: Europeanization and Care, 2. – 3. april 2008, Univerza Roskilde, Danska.

Young Marion, Iris. 2005. *On Female Body Experience. "Throwing Like a Girl" and Other Essays*. Oxford, New York: Oxford University Press.

Zakon o dohodnini (Zdoh – 1 – UPB3). Ur. l. RS 21/2006 (27. februar 2006).

Zakon o družinskih prejemkih (ZDPre). Ur. l. RS 65/93 (3. december 1993).

Zakon o enakih možnostih žensk in moških (ZEMŽM). Ur. l. RS 59/2002 (5. julij 2002).

Zakon o preprečevanju dela in zaposlovanja na črno (ZPDZC-UPB1). Ur. l. RS 12/2007 (12. februar 2007).

Zakon o starševskem varstvu in družinskih prejemkih (ZSDP). Ur. l. RS 97/2001 (4. december 2001).

Zakon o starševskem varstvu in družinskih prejemkih (ZSDP-UPB2). Ur. l. RS 110/2006 (26. oktober 2006).

Zakon o vrtcih (ZVrt - D). Ur. l. RS 25/08 (14. marec 2008).

Zakon o zdravstvenem varstvu in zdravstvenem zavarovanju (ZZVZZ – UPB3). Ur. l. RS 72/2006 (11. julij 2006).

Zaviršek, Darja, ur. 2009. Socialno starševstvo. *Socialno delo: časopis za teorijo in prakso* 48 (1-3).

Žakelj, Tjaša. 2008. Sodniški diskurzi o očetovstvu in očetovanju ob razvezah in razpadih zunajzakonskih skupnosti. V *Novo očetovstvo v Sloveniji*, ur. Tanja Rener, Živa Humer, Tjaša Žakelj, Andreja Vezovnik in Alenka Švab, 168-196. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede.

Žnidaršič Žagar, Sabina. 2007. Historična perspektiva - aktualni položaj žensk na trgu dela v republiki Sloveniji. V *Med javnim in zasebnim. Ženske na trgu dela*, ur. Mateja Sedmak in Zorana Medarič, 11-43. Koper: Annales.

STVARNO KAZALO

A

aktivno očetovstvo 95, 139
alokacija 82

D

defamilializem 216 - 219
'delo iz ljubezni' 3, 5, 13 - 19, 53 - 56, 91, 102, 105, 130, 165, 166, 175, 181, 206, 209, 244 - 248
domače delo 19, 54, 74 - 77, 80 - 87, 91, 103, 105, 130 - 132, 137, 139, 143, 146, 173, 174, 192, 207, 243
dopust za nego in varstvo otroka 227, 230
družinsko delo 12, 54, 75, 107
družinska politika 12, 28, 58, 60, 77, 85, 95, 223, 230
država blaginje 15, 28, 46, 77, 86, 211, 216 - 221, 225
dvojna obremenitev 56, 82, 84, 89, 137
dvojna navzočnost 82
dualizem 17, 22, 193

E

enostarševske družine 5, 66, 69, 80, 83, 117, 119, 150 - 153, 169, 177, 223, 235, 243, 247
enakost spolov 6, 104, 222, 225, 226, 235, 240, 247
etika skrbi 3, 13 - 15, 19 - 33, 37, 43 - 51, 55 - 56, 90, 112, 156, 172, 247
etika pravičnosti 3, 12, 15, 27, 29, 44 - 51, 247

F

familializem 216 - 220
feministična etika skrbi 13, 14, 22, 24

G

gospodinjenje 14, 73, 78 - 81, 84, 126, 134, 135, 138 - 140, 149, 163, 174, 177, 194, 201, 239, 241, 244
gospodinjsko delo 21, 30, 40, 54, 55, 74 - 82, 93, 99, 103, 132 - 141, 145, 148, 185, 191, 192, 209, 243

H

heteronormativnost 64, 248

I

individualizacija 16, 19, 57 - 66, 86, 93, 94, 103, 141, 168, 174, 183, 213, 216, 242, 247
individualizem 42, 66, 101, 212

J

javna sfera 11 - 20, 27 - 32, 38, 40 - 49, 53, 55 - 59, 64 - 68, 73 - 75, 91 - 94, 103, 105, 111, 123, 126 - 129, 147, 189, 206 - 223, 231 - 241, 246

K

kohabitacija 66, 69, 70, 87

komodifikacija 5, 31, 52, 58, 81, 115, 129, 135, 141, 193, 201, 203, 208 - 210, 215 - 217, 235, 237, 239, 241, 245, 246

L

LAT faza 69, 239

M

materinstvo 23, 27, 55, 56, 65, 88 - 94, 125, 156, 159, 192, 203, 222, 243

materinjenje 26, 36, 89, 90, 94, 99, 125, 126, 138, 139, 148, 192, 202, 243

medgeneracijske relokacije skrbi 5, 165, 175, 245

N

novo očetovstvo 5, 59, 97, 99, 100, 243

O

očetovanje 95, 99, 125

očetovski dopust 6, 68, 212, 213, 227 - 229, 231, 234, 236, 247

odnosno delo 12, 55, 76, 201

otroško varstvo 4, 5, 17, 85, 98, 106, 161, 192, 211, 217 - 219, 221, 223, 225, 226, 231, 239, 241

P

plačano delo 44, 55, 61, 69, 73, 74, 80, 84, 85, 126, 128, 129, 141, 146, 211

porodniški dopust 225, 227, 228

protektivno otroštvo 59, 65, 89, 94, 157, 158, 166, 178, 196, 203, 213, 244

R

relokacija skrbi 5, 14, 74, 112, 124, 169, 170, 189, 190, 206, 208, 209, 211, 245, 247

Resolucija o temeljih oblikovanja družinske politike v Republiki Sloveniji 221 - 226, 230

režim blaginje 211, 212, 215, 217 - 219, 234

S

skrb za otroke 6, 13, 17, 20, 32, 42, 62, 74, 76, 80, 81, 90, 91, 97, 99, 103, 105, 114, 123, 124, 126, 135, 136, 139, 147, 147, 193, 211, 214, 216, 218, 220, 212 - 226, 234, 247

skrb za starejše 6, 13, 32, 84, 213, 214, 247

skrbstveno delo 12 - 14, 19 - 21, 24, 36 - 42, 46, 52 - 55, 57, 73 - 75, 83, 84, 93, 100, 102, 105, 111, 115, 123, 125, 130, 141, 165, 189, 192, 193, 199, 204, 209, 214, 217, 234, 241, 246, 247

skrbstveni režim 15, 17, 28, 211, 221

socializem 85, 126, 128, 237, 244

starševanje 5, 65, 88, 90 - 93, 95, 99, 100, 103, 126, 148, 150, 151, 156, 178, 184, 186, 187, 202, 203, 205, 208, 229, 243, 244

starostarševanje 3 - 5, 11, 16, 17, 58, 92, 101 - 106, 113, 163, 164, 169 - 178, 181 - 189, 206, 209, 239, 244, 245, 248

stari starši 11, 40, 101, 102, 112, 117, 152, 161 - 164, 170 - 178, 181 - 188, 244

socialna opora 102

sorodniško delo 13, 41, 55, 76, 169

status varuha/varuhinje predšolski otrok na domu 59, 233

U

usklajevanje poklicnih in družinskih obveznosti 5, 6, 56, 61, 62, 65, 93, 95, 103, 1110, 113, 125 - 127, 141, 142, 147, 152, 158, 177, 184, 185, 190, 191, 196, 212 - 215, 223, 225, 226, 230, 239, 242 - 247

V

vrtec 150, 151, 162, 163, 166, 170 - 173, 176, 194 - 196, 232, 239, 244

Z

Zakon o enakih možnostih žensk in moških 221, 222

Zakon o starševskem varstvu in družinskih prejemkih 223, 226, 227, 229, 230

zasebna sfera 11 - 20, 27, 29, 33, 36 - 49, 53 - 59, 65, 73 - 75, 95, 103 - 106, 113, 126, 128, 147, 189 - 191, 206, 210 - 226, 231 - 241, 246

Ž

ženska etika skrbi 3, 15, 22, 24, 26, 89, 90, 156

IMENSKO KAZALO

A

Abel, E. K. 201, 202, 249
Arendell, T. 4, 8, 16, 20, 57, 65, 88, 249
Aristotel 19, 20, 22, 49, 249

B

Baier, A. C. 45, 249
Baumann, Z. 60, 89, 249
Beck, U. 4, 8, 16, 19, 58, 60, 61, 62, 63, 85, 86, 140, 141, 144, 158, 174, 246, 249
Beck-Gernsheim, E. 19, 59, 60, 61, 66, 67, 85, 86, 88, 129, 130, 140, 141, 144, 158, 174, 203, 249
de Beauvoir, S. 78, 92, 249
Bianchi, S. 53, 79, 82, 83, 139, 249
Bowden, P. 19, 21, 29, 30, 31, 33, 43, 45, 56, 76, 78, 89, 91, 249
Brandth, B. 96, 98, 99, 138, 139, 148, 208, 230, 234, 250
Brannen, J. 74, 88, 96, 101 - 103, 174, 250
Bubeck, D. E. 12, 18, 19, 20, 30 - 33, 38 - 42, 45 - 47, 76 - 78, 201, 250

C

Cancedda, A. 189, 190, 250
Chodorow, N. 26, 27, 41, 55, 90, 91, 95, 145, 250
Coltrane, S. 82, 96, 131, 250
Crompton, R. 64, 67, 73 - 75, 82, 84, 139, 140, 250

D

Delphy, C. 21, 55, 75, 76, 78, 82, 95, 131, 251
Dermott, E. 96, 99, 100, 157, 251
DeVault, M. 82, 131, 251
van Dongen, M. 96, 114, 134, 251, 254, 256
Duncan, S. 4, 8, 16, 57, 61, 62, 84, 126, 242, 251

E

England, P. 202, 251
Esping Andersen, G. 215 - 220, 234, 252

F

Fenstermaker, S. B. 12, 76, 252, 253, 258, 260, 263
Ferree, M. M. 53, 78, 252
Finch, M. 4, 8, 16, 53, 57, 61, 62, 66, 76, 82, 131, 169, 252
Folbre, N. 58, 202, 210, 214, 235, 246, 251 - 253

G

Gerstel, N. 82, 131, 147, 253

Giddens, A. 19, 59, 61, 66, 78, 100, 253, 262

Gilligan, C. 3, 7, 15, 18, 19, 24 - 27, 30, 33, 34, 42, 45, 211, 253

H

Held, V. 3, 7, 15, 18, 19, 23, 24, 27 - 31, 33, 35, 44, 45, 47, 51, 52, 55, 55, 92, 202, 211, 212, 254, 255, 258

Hochschild, A. 12, 13, 19, 52 - 55, 63 - 66, 76, 79 - 87, 96 -99, 107, 129, 131, 133, 139 - 143, 148, 166, 189, 190, 213, 251, 254

Holter, Ø. G. 74, 83, 96, 99, 147, 230, 254

Hrženjak, M. 12, 132, 137, 190, 191, 224, 231, 234, 255, 258, 259

J

Jaggar, A. M. 45, 255

Jalušič, V. 85, 242, 255

Jamieson, L. 59, 66, 84, 85, 93, 94, 255

Jogan, M. 77, 93, 153, 255

K

Kanjuo Mrčela, A. 126, 152, 161, 170, 232, 239, 255

Knijn, T. 58, 95, 96, 153, 157, 256, 263

Komter, A. 93, 96, 100, 134, 129, 157, 256

L

Leitner, S. 214, 218 - 220, 256

Lewis, J. 12, 58, 214, 215, 218, 239, 256, 257

Lister, R. 32, 48, 49, 213, 257

Lutz, H. 132, 189, 190, 192, 213, 257

M

Martens, L. 89, 135, 136, 257

Mason, J. 173, 183, 186, 257

Mueller, M. 169, 256, 258

N

Noddings, N. 3, 7, 15, 18, 19, 24, 26 - 28, 33 - 35, 47, 52, 55, 90, 211, 246, 258

O

Oakley, A. 12, 13, 21, 52 - 55, 73 - 78, 94, 103, 137, 258, 259

P

Parsons, T. 68, 77, 258

Puchert, R. 208, 259

R

Rener, T. 13, 54, 55, 59, 67 -69, 71, 74 -77, 82, 84, 93, 96 - 99, 123, 137, 139, 140, 148, 149, 152, 155, 157, 188, 189, 208, 223, 225, 226, 230, 231, 234, 239, 245, 255, 259, 262, 265

Roseneil, S. 64, 260

Ruddick, S. 3, 7, 15, 18, 19, 23, 24, 33, 36, 37, 89, 90, 156, 260

S

Sedmak, M. 82, 131, 139, 259, 260, 262, 265

Seidler, V. 69, 96, 135, 153, 154, 260

Sevenhuijsen, S. 3, 7, 13 - 24, 28, 29, 33, 38, 43, 44, 48, 57, 58, 61, 91, 111, 206, 207, 212, 213, 221, 241, 260, 262

Squires, J. 15, 29, 46 - 49, 261

Š

Šadl, Z. 190, 262

Švab, A. 13, 21, 29, 55, 59, 60, 69, 76, 84, 86, 93, 94, 96, 97, 99, 101, 140, 148, 149, 213, 223, 255, 259, 260, 262, 265

T

Tronto, J. 3, 4, 7, 8, 13, 15, 18 - 20, 24 - 33, 36 - 38, 42, 43, 48, 51, 52, 91, 129, 132, 154, 189, 190 - 193, 196, 197, 200 - 203, 208 - 213, 252, 262

U

Ule, M. 59, 67, 70, 84, 141, 158, 175, 178, 188, 191, 203, 263

Uttal, L. 192, 193, 196, 197, 199, 201, 203, 205, 263

V

Verheyen, C. 96, 100, 139, 156, 157, 263

W

Williams, F. 4, 8, 12, 16, 18, 28, 32, 33, 48, 52, 57 - 69, 86, 89, 92, 93, 100, 132, 145, 169, 189, 190, 211 - 215, 220, 221, 226, 235, 242, 246, 247, 253, 263, 264

Y

Young M., I. 78, 79, 257, 264

Ž

Žnidaršič Žagar, S. 74, 265